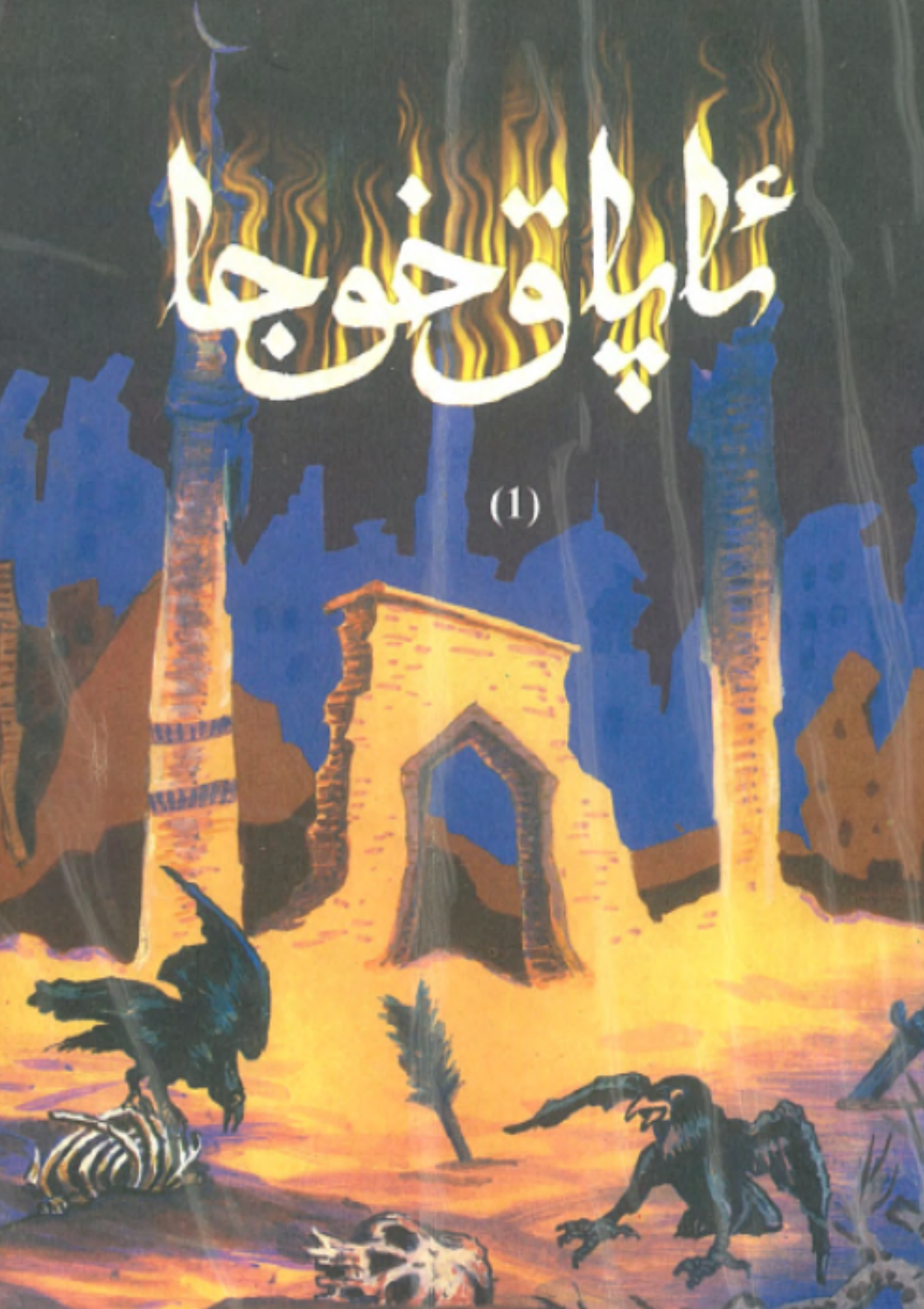
ماپاق خوجا

(1)

غایاق خوجا

(1)

شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى

ISBN7 - 228 - 05691 - 4/I 2097

ISBN 7-228-05691-4

ئابدۇۋۇھەلى ئەلى

ئاپاق خوجا

(تارىخىي رومان)

(1)

شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى

مەسئۇل مۇھەررىرى: جېلىل مۇھەممەت
ۋقاۋنى لايىھىلىگۇچى: جالالىدىن بەھرام
مەسئۇل كوررېكتورى: ھەببۇللا ئېلى

ئاپاق خوجا (1، 2)

(تارىخىي رومان)

ئابدۇۋۇھلى ئەلى

*

شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى نەشر قىلدى
(ئۈرۈمچى جەنۇبىي ئازادلىق يولى №348 پوچتا نومۇرى: 830001)
شىنجاڭ شىنخۇا كىتابخانىسىدىن تارقىتىلدى
ئۈرۈمچى شەھەرلىك 14 - ئوتتۇرا مەكتەپ باسما زاۋۇتىدا بېسىلدى
فورماتى: 850×1168 مىللىمېتىر، 1/32 باسما تاۋىقى: 19.375
2000 - يىل 4 - ئاي 1 - نەشرى
2000 - يىل 4 - ئاي 1 - بېسىلىشى
تىراژى: 1 —— 5000
ISBN7—228—05691—4/I—2097
باھاسى: 28.00 يۈەن (ئىككى قىسىم)

ئاپتورنىڭ يېقىنقى سۈرىتى

ئاپتور ھەققىدە

ئىستېداتلىق يازغۇچى ئابدۇۋۇھلى ئەلى (ۋەلى) 1948 ـ يىلى 11 ـ ئاينىڭ 15 ـ كۈنى خۇشۇت ناھىيىسىنىڭ چۇقو يېزىسىدا دېھقان ئائىلىسىدە دۇنياغا كەلگەن. ئۇنىڭ بالىلىق ـ ئۆسمۈرلۈك دەۋرى ھازىرقى باغراش ناھىيىسىنىڭ بورانسۇمول يېزىسىدا ئۆتتى. ئۇ 1959 ـ يىلى يېزىلىق مەركىزىي باشلانغۇچ مەكتەپنى پۈتتۈرگەندىن كېيىن، 1962 ـ يىلىغىچە خۇشۇت ناھىيىلىك تولۇقسىز ئوتتۇرا مەكتەپتە ئوقۇدى. 1962 ـ يىلى 9 ـ ئايدا كورلا چىلانباغدىكى ئوبلاستلىق 1 ـ ئوتتۇرا مەكتەپنىڭ تولۇق 1 ـ يىللىقىغا ئوقۇشقا كىردى. ئەمما، ئۇنىڭ ئائىلىسىنىڭ ئىقتىسادىي ئەھۋالى يار بەرمىگەچكە، 1963 ـ يىلى ئائىلىسىگە قايتىپ دېھقانچىلىق بىلەن شۇغۇللاندى. 1965 ـ يىلى 12 ـ ئايدا، ئۇ ھەربىي سەپكە قاتنىشىپ، جۇڭگو خەلق ئازادلىق ئارمىيىسى سابىق 3 ـ ئاتلىق پولكىدا جەڭچى، ئوتدېلىنىيە كومانىدىرى، ۋوزۇت كومانىدىرى ۋە ھەربىي تەرجىمان بولۇپ ئىشلىدى. 1969 ـ يىلى 10 ـ ئايدا جەنۇبىي شىنجاڭ ھەربىي رايونىغا يۆتكىلىپ ئىشلىدى. 1979 ـ يىلى 9 ـ ئايدا، ئۇ ھەربىي سەپتىن كەسىپ ئالماشتۇرۇپ، قەشقەر ۋىلايەتلىك تەشۋىقات بۆلۈمىدە ئىشلىدى. 1981 ـ يىلى 1 ـ ئايدا، ئۇ شىنجاڭ خەلق نەشرىياتىغا يۆتكىلىپ، مۇھەررىر، ئۇيغۇر سىياسىي ـ مائارىپ تەھرىر بۆلۈمى ۋە مەدەنىيەت ـ تارىخ تەھرىر

بۆلۈمىدە بۆلۈم مۇدىرى بولۇپ ئىشلىدى، 1993 ـ يىلى، ئۇ كاندىدات ئالىي مۇھەررىرلىك ئۇنۋانىغا ئېرىشتى.

ئابدۇۋۇھلى ئەلى شىنجاڭ خەلق نەشرىياتىدا ئىشلىگەن يىگىرمە يىل جەريانىدا «ئۇيغۇرلارنىڭ قىسقىچە تارىخى»، «جۇڭگو ئومۇمىي تارىخى» (13 توم)، «خەنئامە»، «كېيىنكى خەنئامە»، «قۇتادغۇ بىلىك ۋە قانۇن»، «قاراخانىيلارنىڭ دۆلەت تەشكىلاتى»، «قارا خانىيلارنىڭ جەمئىيەت ئەھۋالى»، «قەدىمكى جەمئىيەت» (ئىككى تۇم)، «خەزىنىلەر بوسۇغىسىدا»، «9 ـ 12 ـ ئەسىرلەردىكى ئۇيغۇر دۆلەتلىرى»، «شىنجاڭ تارىخىدىكى پۇللار»، «ئۇيغۇرچە ـ خەنزۇچە دۇنيا تارىخى لوغىتى» (بەش مىليون خەتلىك)، «تۇرپان ئاسار ئەتىقىلىرى»، «يەكەن خانلىقىنىڭ تارىخىدىن ئومۇمىي بايان»، «غەربىي يۇرت تاش كېمىر سەنئىتى» قاتارلىق مەدەنىيەت، تارىخقا ئائىت يۇزدىن ئارتۇق يىرىك ئەسەرگە مەسئۇل مۇھەررىر بولدى. ئۇ مەسئۇل مۇھەررىر بولغان توققۇز كىتاب شىمالدىكى 15 ئۆلكە، شەھەر ۋە ئاپتونوم رايوندىكى 18 نەشرىياتنىڭ 1990ـ يىلىدىن 1997ـ يىلىغىچە بولغان باھالاشلىرىدا مۇنەۋۋەر تەھرىرلىك مۇكاپاتىغا ئېرىشتى. ئۇ مەسئۇل مۇھەررىر بولغان «غەربىي يۇرت تاش كېمىر سەنئىتى» دېگەن كىتاب 1999 ـ يىلى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى بويىچە 2 ـ دەرىجىلىك مۇنەۋۋەر تەھرىرلىك مۇكاپاتىغا، يەتتە پارچە كىتاب ئاپتونوم رايون بويىچە مۇنەۋۋەر ئىجتىمائىي پەن كىتابلىرى تەھرىرلىك مۇكاپاتىغا ئېرىشتى.

ئابدۇۋۇھلى ئەلىنىڭ 1983 ـ يىلى 3 ـ ئايدا ۋە 1998 ـ يىلى 10 ـ ئايدا ئايرىم ـ ئايرىم ھالدا بېيجىڭدا چاقىرىلغان «ئۇيغۇر تارىخى مۇھاكىمە يىغىنى»، «ئۇيغۇر مەدەنىيىتى ۋە ئۇيغۇر تارىخى ئىلمىي مۇھاكىمە يىغىنى» دا ئوقۇغان «18ـ19 ـ ئەسىرلەردىكى شىنجاڭنىڭ ئىجتىمائىي ئەھۋالى»،

«ئۇيغۇرلار، يېپەك يولى ۋە مەدەنىيەت جەھەتتە ئېچىۋېتىش» دېگەن ئىلمىي ماقالىلىرى جەمئىيەتتە كۆچلۈك تەسىر قوزغاپ، قىزغىن ئالقىشقا ئېرىشتى.

ئاپتورنىڭ يېزىقچىلىق تارىخى خېلى بۇرۇنلا باشلانغان بولۇپ، ئۇنىڭ «قاراخانىيلارنىڭ ھاكىمىيەتچىلىك قارىشىغا بىر نەزەر»، «ئۇيغۇرلارنىڭ ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك پەلسەپە ئىدېئولوگىيىسىنىڭ شەكىللىنىشىدە ئوينىغان رولى»، «يېپەك يولى، قورۇقچىبەگ مەھكىمىسى ۋە باشقىلار»، «موللا موسا سايرامى ۋە ئۇنىڭ «تارىخى ئەمنىيە» ناملىق كىتابى»، «ئۇيغۇرلار، يېپەك يولى ۋە مەدەنىيەت جەھەتتە ئېچىۋېتىش»، «پارلاق مەدەنىيىتىمىزنىڭ ھارماس كۈيچىسى» قاتارلىق ماقالىلىرى ئاپتونوم رايونىمىزدىكى ھەر قايسى گېزىت ـ ژۇرناللاردا ئېلان قىلىندى. ئۇ 1977 ـ يىلى مەشھۇر كلاسسىك ئەسەر ـ «سۇ بويىدا» رومانىنىڭ تەرجىمىسىگە قاتناشتى؛ 1983ـ يىلى ئۇنىڭ «ياخشى ئەسكەر شوك»، «ياقۇببەگنىڭ تەرجىمھالى» قاتارلىق تۆت پارچە تەرجىمە ئەسىرى نەشر قىلىندى.

1997 ـ يىلى، ئاپتورنىڭ «بەدۋلەت» ناملىق تېرىلوگىيىسى نەشردىن چىققاندىن كېيىن، كەڭ جامائەتچىلىكنىڭ خېلى ياخشى باھاسىغا ئېرىشتى ۋە كەڭ ئوقۇرمەنلەرنىڭ سۆيۈپ ئوقۇيدىغان ئوقۇشلۇقىغا ئايلاندى.

ئاپتورنىڭ قەشقەر خوجىلىرى ھەققىدە يازغان «مەخدۇم ئەزەم ۋە ئۇنىڭ ئەۋلادلىرى»، «ئاپاق خوجا»، «تۇرغاق خوجىلار» ناملىق ئۇچ تارىخىي رومانى ئۇنىڭ «بەدۋلەت» تېرىلوگىيىسىدىن كېيىن يېزىپ پۈتتۈرگەن يەنە بىر تېرىلوگىيىسى ھېسابلىنىدۇ. ئاپتور ھازىر تارىخىي تېمىدىكى «قازا يولى»، «پىغانلىق تەلۇچوك» ۋە ھازىرقى زامان تېمىسىدىكى «باغراش قارا ئەۋلادلىرىڭغا» قاتارلىق يېرىك ئەسەرلىرى ئۈستىدە جىددىي ئىشلىمەكتە.

ئاپتوردىن

16 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىدىن تارتىپ ئۇيغۇر خەلقىنىڭ، ئىجتىمائىي ھاياتىدا زور ئۆزگىرىشلەر يۈز بەردى. شۇ مەزگىللەردە ئوتتۇرا ئاسىيادا تارقالغان ئىسلام دىنى نەقشىبەندىيە مەزھىپىنىڭ 5 ـ ئەۋلاد ئىمامى، نەمەنگانلىق خوجا — مەخدۇم ئەزەم (ئەسلى ئىسمى ئەخمەت ببىنى سەئىد جالالىدىن خوجا كاسانى) پەرغانىدىكى دەھبىدتىن ئۇيغۇر سەئىدىيە خانلىقىنىڭ پايتەختى يەكەنگە كەلدى. كېيىنكى چاغلاردا ئۇنىڭ ئەۋلادلىرى ھەر قايسى دەۋرلەردە سەلتەنەت سۈرگەن سەئىدىيە خانلىرىنىڭ مەنسۇبى ئۇستازى بولۇپ، ئۇيغۇر سەئىدىيە ھاكىمىيىتىنىڭ سەلتەنەت مەركىزىگە تەدرىجىي ئۆز تەسىرىنى كۈرسىتىشكە باشلىدى ۋە پەيدىنپەي دۆلەتنىڭ سىياسىي، ئىجتىمائىي ھاياتىدا مۇھىم رول ئوينىغان ئىجتىمائىي سىياسىي كۈچ — قەشقەر خوجا ـ ئىشانلىرىنىڭ تۈرلۈك سىياسىي مەزھەپلىرىنىڭ ئاساسلىق كاتتىۋاشلىرىدىن بولۇپ قېلىشتى.

17 ـ 18 ـ ئەسىرلەردە ئۇيغۇر جەمئىيىتىنىڭ ئىجتىمائىي ھاياتىدا شەكىللەنگەن «ئاقتاغلىقلار» مەزھىپىدىكى خوجا ـ ئىشانلار بىلەن «قارا تاغلىقلار» مەزھىپىدىكى خوجا ـ ئىشانلار ئوتتۇرىسىدا دەھرىي ھاكىمىيەتنى تارتىۋېلىشنى كۆزلەپ پارتىلغان يېغا ـ غەلىيانلار ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ماددىي ۋە مەنسۇى تۇرمۇشىغا، ھاياتىغا ۋە ئىشلەپچىقىرىش پائالىيەتلىرىگە مىسلى

كۆرۈلمىگەن دەرىجىدە ئېغىر زىيان يەتكۈزۈپلا قالماستىن، بەلكى ئۇيغۇر خەلقىنىڭ جەمئىيەت تەرەققىياتىغىمۇ مىسلى كۆرۈلمىگەن دەرىجىدە ئېغىر توسالغۇ بولۇپ، جەمئىيەتنىڭ مەدەنىيەت ئەسلىھەلىرىنىڭ تەلتۆكۈس ۋەيران بولۇشىغا سەۋەبچى بولدى. ئىككى ئەسىردىن كۆپرەك (225 يىل ئۆچۈرىسىدە) داۋام قىلغان «ئاقتاغلىقلار» بىلەن «قارا تاغلىقلار» ئوتتۇرىسىدىكى مەزھەپ كۈرىشىدە ئەڭ دەسلەپتە ئاپاق خوجا باشچىلىقىدىكى «ئاقتاغلىقلار» مەزھىپى جۇڭغار باسقۇنچىلىرىنىڭ نەيزىسىنىڭ زورى بىلەن ئۇزۇل ـ كېسىل غەلىبىگە ئېرىشىپ، «قارا تاغلىقلار» مەزھىپىدىكىلەرنى دەھشەتلىك باستۇردى. ئۇلار تاجاۋۇزچىلارنىڭ ۋە ئۆز مەزھىپىنىڭ سىياسىي ئېھتىياجىغا ئاساسەن، قۇرئان ۋە ھەپتىيەكتىن باشقا بارلىق كىتاب ـ رىسالىلەرنى كۆيدۈرۈپ، مەدەنىيەتنىڭ تەرەققىيات يولىنى بوغۇپ تاشلىدى. ئىلىم ـ مەرىپەت تەرەپدارلىرىغا ئېغىر دەرىجىدە زىيانكەشلىك قىلىپ، ئۇلارنى مەنسۇى، جىسمانىي جەھەتتىن خورلاپ، نابۇت قىلدى ۋە توزغاقلا ئوخشاش ھەرتەرەپكە توزىتىۋەتتى.

بىراق، بۇ مەزگىللەردە ھاكىمىيەت بېشىدىكى قورچاق خوجىلارنىڭ جاھالەتلىك ئاسارەتلىرىگە باش ئەگمەي تۇرلۇك يوللار بىلەن ئىجاد ئەتكەن نۇرغۇن ئالىملار، شائىرلار، يازغۇچىلار، تارىخىي ئەدىبلەر ئۆتكەن بولسىمۇ، ئەمما ئۇلارنىڭ ئىجادىيەت مېۋىلىرى تاجاۋۇزچىلارنىڭ ھەر قېتىملىق قورچاق يەڭگۈشلەش داۋامىدا يوز بېرىدىغان ئېچىنىشلىق خوجا تەقىپلىرىدە خىيانەتكار قورچاق خوجىلارنىڭ جىنايەتكار قوللىرى بىلەن تەلتۆكۈس نابۇت قىلىپ تاشلاندى!

*　　*　　*

17 ـ ئەسرىنىڭ كېيىنكى يېرىمىدىن باشلاپ ئۇيغۇر خەلقى جۇڭغار تاجاۋۇزچىلىرى ۋە ئۇلارنىڭ غالچىسى بولغان ئاپاق خوجا باشچىلىقىدىكى «ئاقتاغلىق» فېئودال خوجىلارنىڭ دەھشەتلىك مىللىي زولۇمى ۋە سىنىپىي زۇلۇمىدىن ئىبارەت قوش قەۋەتلىك، قوش زەنجىرلىك ئاسارىتىگە دۇچار بولدى. تاجاۋۇزچىلار ئۇچۇن تېخىمۇ سادىقلىق بىلەن خىزمەت قىلىشنى ئۆز بۇرچى دەپ بىلگەن ئاپاق خوجا باشچىلىقىدىكى بۇ بىر توپ نائىنساپ خوجىلار ئەلنى نادانلىق پاتقىقىغا پاتۇردى. شۇ چاغلاردا ئەلدە تەۋپىق ـ ئادالەت كۆتۈرۈلگەن، ھاياسىزلىق، ئىنساپسىزلىق كۈچەيگەن، مېھىر ـ شەپقەت تۈگىگەنىدى! ئېشەكتىنمۇ بەتتەر نادان بولغان بۇ بىر توپ ئەخلاقسىز پاسىق، قەبىھ گۇناھكار، كالتە قۇيرۇق يالغانچى، بىئەجەل ئۆلىدىغان غالجىر ھەسەتخور، ئەشەددىي قارا قورساق ۋە ئىچى تار خوجا-ئىشانلار، كۆكەمە سوپى، تېجىمەل دەرۋىش، يۇندىخور ئاشقىلار ھەممىلا يەردە زورلۇق ـ زومبۇلۇق قىلىشاتتى. ئۇلار دۇئا بىلەن نان، دۇئا بىلەن جان، دۇئا بىلەن ئىمان، دۇئا بىلەن ۋەج، دۇئا بىلەن ئابرۇي تېپىپ، دۇئا بىلەن يۇرت، دۇئا بىلەن تەخت ئالماقچى بولۇشاتتى؛ دەستەكسىز دۇئالارنىڭ كۆپلۈكىدىن كىشىلەر قورقۇنچاق، پىكىر ـ تەپەككۇر قابىلىيىتى تۆۋەن، نانقېپى، زەئىپ، تەرسا، چېچىلاڭغۇ، ئىش خۇشياقماس، ئاجىز، ئەخمەق، لاپخور، شاللاق، تەرى سۆرۈن، بىپەرۋا، توك، بەتقىلىق، ئەقلى پالەچ بولۇپ كېتىشكەنىدى!

سوقرات: «دۇنيادىكى ھەممە ياخشىلىقنىڭ ئىچىدە ھەممىدىن ئۈستۈن تۇرىدىغان بىرلا ياخشىلىق بولىدۇ: بۇ — ئىلىم ـ مەرىپەتتۇر؛ دۇنيادىكى ھەممە ياۋۇزلۇقلارنىڭ ئىچىدە ھەممىدىن ئۈستۈن تۇرىدىغان بىرلا ياۋۇزلۇق بولىدۇ:

بۇ — نادانلىقتۇر!» دېگەنىدى. دېمەك، دۇنيادا قانچىلىك ياخشىلىق ۋە ئالىيجانابلىق بولسا، بۇ هەممىدىن ئاۋۋال ئىلىم ـ مەرىپەتنىڭ مېۋىسىدۇر! هالبۇكى، جاهالەت، پەسلىك، قاششاقلىق ۋە رەزىللىكلەرنىڭ هەممىسى نادانلىقنى ئۆزىگە مەنبە قىلىشىدۇ! چۈنكى، تارىختىن بۇيان، جاهاندىكى قارا نىيەتلەرنىڭ هەممىسى ئۆز مەقسەتلىرىنى ئىشقا ئاشۇرۇش يولىدا نادانلىقتىن پايدىلىنىپ كەلگەن!

*　　*　　*

دۇنيادا ئادەملەرنىڭ روهىي دۇنياسىنى قالايمىقانلاشتۇرۇۋېتىشتىنمۇ رەزىل ئىش بولمىسا كېرەك. «ئاقتاغلىقلار» نىڭ سەرداری بولغان ئاپاق خوجىمۇ ۋەتەنسىزلىكنى تەرغىب قىلىشنىڭ ئادەملەر ئىدىيىسىنى قالايمىقانلاشتۇرۇشتا ئويناۋاتقان رولىنىڭ مۇهىملىقىنى بىلەتتى. «هۇببۇل ۋەتەنى مىنەل ئىمان» (ۋەتەننى سۆيمەك ئىماننىڭ جۈملىسىدىندۇر!) دېگەن بىر مەشهۇر هەدىس بار. هالبۇكى، ئاپاق خوجىمۇ ئادەملەرنىڭ ئىدىيىسىنى قالايمىقانلاشتۇرۇشتا ئىشنى دەل هەممىدىن ئاۋۋال كىشىلەرنىڭ ئىمانىنى سۇسلاشتۇرۇشتىن باشلىغانىدى. بۇنىڭ ئۈچۈن، ئۇ ئۇيغۇر خەلقىنى ئىككىگە بۆلۈپ تاشلاپ، مىللەت ئارىسىدا ئاداۋەت تېكىنى ئۈندۈرگەن «ئاقتاغلىقلار» نىڭ سۈلۈك تەرغىباتىنى يېرىم ئەسىرگە يېقىن ۋاقىت ئىچىدە زېرىكمەي ئېلىپ باردى.

قايسى ئەلدە نادانلىق ئەۋج ئالغان بولسا، شۇ ئەلدە تەپرىقات، بۆلۈنۈش غالىب كەلگەن بولىدۇ؛ قايسى ئەلدە هەقىقەتنىڭ باغرى تىلىنغان بولسا، شۇ ئەلدە غاپىللار يۇقىرى دەرىجىلەرنى ئىگىلەيدۇ! ئېشەك قۇلاق، بۆرە پەنجە، قاۋان تۇمشۇق، تۈلكە قۇيرۇق، قۇزغۇن سۈپەت، يىلان تىللىق، توشقان يۈرەك، چايان

مىجەز، قېچىر تۇياق، قوش ماكانلىق ئادەملەر ئۇستۇن مەرتىۋىلەرگە كۆتۈرۈلىدۇ؛ قەشقەر خوجىلىرىنىڭ پېشۋاسى، نەمەنگانلىق دەستەكسىز خوجا — مەخدۇم ئەزەمنىڭ ئەۋلادلىرىدىن بولغان ئاپاق خوجا ۋەكىللىكىدىكى قەشقەر خوجىلىرىمۇ دەل مۇشۇنداق مەلئۇن ئادەملەرنىڭ تېپىك ۋەكىلى ئىدى!

*　　*　　*

17 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدىن باشلاپ قەشقەر خوجىلىرى ھەققىدە يېزىلىشقا باشلىغان ۋە ھازىرغا قەدەر مەلۇم بولغان تەزكىرە، تەرجىمھاللار 28 خىلغا يېتىدۇ! خۇددى «تۈركىستان جاڭگىلى» دەك ئىرماش ـ چىرماش، سىرلىق ۋە مۇرەككەپ بۇ تەزكىرە، تەرجىمھاللار مەيلى «ئاقتاغلىقلار» مەزھىپىدىكى سوپى ئاپتورلار تەرىپىدىن يېزىلغىنى بولسۇن، مەيلى «قارا تاغلىقلار» مەزھىپىدىكى سوپى ئاپتورلار تەرىپىدىن يېزىلغىنى بولسۇن، ھەممىسىدە قارشى مەزھەپنىڭ پىرلىرى چۆكۈرۈلگەن، ئىنكار قىلىنغان ۋە ئۆز مەزھىپىنىڭ پىرلىرى گۈزەللەشتۈرۈلگەن، ئەۋلىيا ـ پەيغەمبەرلىك دەرىجىلىرىگە كۆتۈرۈلۈپ، ماختالغان! بۇ سىرلىق تەزكىرە، تەرجىمھاللار-نىڭ ھەممىسىدە بىچارە ئۇيغۇر خەلقى ئاقارتىلىشقا تېگىشلىك بىر توپ نادانلار سۈپىتىدە مۇشۇ نائىنساب خوجا ـ ئىشانلار تەرىپىدىن ھىدايەتكە باشلانغان قىلىپ تەسۋىرلەنگەن! بۇ — قەشقەر خوجىلىرى ھەققىدە يېزىلغان تەزكىرە، تەرجىمھاللارنىڭ ئورتاق خوسۇسىيىتى ئىدى!

مەن ئۆزۈمنىڭ قەشقەر خوجىلىرى ھەققىدىكى ئۇچ تومۇق تارىخىي رومانىم — «مەخدۇم ئەزەم ۋە ئۇنىڭ ئەۋلادلىرى»، «ئاپاق خوجا» ۋە «تۇرغاق خوجىلار»نى مۇشۇ «تۈركىستان

جاڭگلى» دەك ئىرماش ـ چىرماش تەزكىرە، تەرجىمھاللارنىڭ ئەكسىچە، ئاشۇ يىللاردىكى تارىخىمىزنىڭ ئەڭ رەزگى، ئەڭ كىر ۋە ئەڭ جاھالەتلىك بەتلىرىدىن باشلاپ يازدىم. جاھالەتنى، ئادالەتسىزلىكنى رەھىمسىز پاش قىلىش، غەزەپ بىلەن قامچىلاش، پارلاق ئىستىقبالدىن بېشارەت بېرىپ، ياخشىلىقنى، ئادالەتنى ھارماي ـ تالماي كۈيلەش— ھەر قانداق بىر ۋىجدانلىق يازغۇچىنىڭ بۇرچىدۇر! شۇڭا، مەن ئۆزۈمنىڭ بۇ كىتابىمدا خەلقىمىزگە مەلۇم بولغان ۋە تېخى مەلۇم بولمىغان نۇرغۇن تارىخىي پاكىتلارنى يىپ ئۇچى قىلىپ تۇرۇپ، ئاپاق خوجا ۋەكىللىكىدىكى ئاشۇ بىر توپ ناشۇكۇر خوجىلارنىڭ خەلققە قارشى خائىنانە جىنايەتلىرىنى يېزىپ پاش قىلىش ئارقىلىق، ئاشۇ مەزگىلدىكى ئۇيغۇر جەمئىيىتىنىڭ دەۋر روھىنى ئوپېراتسىيە قىلىشقا قاپ يۈرەكلىك بىلەن ئۇرۇندۇم!

دەۋر روھىنىڭ كۆزى ئىنسان قەلبىدىن باشقا ھەر قانداق يەردە تېخىمۇ يارقىنراق نۇرنى، تېخىمۇ قاراڭغۇراق زۇلمەتنى كۆرەلمەيدۇ؛ دۇنيادا ئىنسانىنىڭ مەنىۋى دۇنياسىدىنمۇ مۇرەككەپرەك، سىرلىق، چەكسىز ۋە تولىمۇ قورقۇنچلۇق ماكان بولمىسا كېرەك. مۇبادا، دۇنيادا تەكلىماكان چۆلىدىنمۇ بىپايان زېمىن بار دېيىلمىغان بولسا، ئۇ كۆك ئاسماندۇر! بىراق، ئىنسانىنىڭ روھى دۇنياسى كۆك ئاسماندىنمۇ بىپايان بولغان زېمىندۇر!

* * *

ھازىرقى زامان دۇنياسىدىكى جامائەتچىلىك 21 ـ ئەسىرنىڭ ئاسىيالىقلارغا مەنسۇپ بولىدىغانلىقىنى مۆلچەرلەشمەكتە. تېز سۈرئەتتە گۈللىنىۋاتقان ئىقتىساد، تۈگىمەس ـ پۈتمەس مول تەبىئىي بايلىق، ئىنسانىيەتنىڭ سىرلىق مەدەنىيەت گۆھەرلىرى

ۋە سىياسىي جەھەتتىكى تەۋرەنمەس كۈچ ـ قۇدرەتنىڭ ھەممىسى «قۇياش كۆتۈرۈلگەن جاي» دەپ ئاتالغان مۇشۇ ئاسىيا قىتئەسىگە مۇجەسسەملەنگەن! بىز ئۆزىمىزنىڭ ئاسىيا قىتئەسىنىڭ مەركىزىگە جايلاشقان ئەپلىك جۇغراپىيىلىك ئورنىمىز بىلەن پەخىرلىنىمىز، ئەلۋەتتە!

بۇنىڭدىن 300 يىل ئىلگىرى، جۇڭغار تاجاۋۇزچىلىرى ئۆز ئاپاق خوجىنىڭ يول باشلىشى ئارقىسىدا ئوت ۋە قىلىچ بىلەن ئوتتۇرا ئاسىيادا قۇدرەتلىك دۆلەت بولۇپ ھېسابلىنىدىغان يەكەن سەئىدىيە خانلىقىنىڭ تۆمۇر دەرۋازىسىنى بۇزۇپ ئاچتى. ئۇيغۇر خەلقىمۇ شۇنىڭدىن تارتىپ ئۆزلىرى ئارقا ـ ئارقىدىن دۇچ كەلگەن شۇم تەقدىردىن زادىلا قۇتۇلالمىدى. ئۇلار قەشقەر خوجىلىرىنىڭ ئەۋھامچىلىقىنى ئۆزىگە روشەن بەلگە قىلغان نادانلىق، دوگمىچىلىق، خۇراپاتلىق، قاششاقلىق، يوقسۇللۇق، يۇرتۇزلىق، مەھكۇملۇق ۋە كۇلىپەتلىك قىسمەتنىڭ ئاپەت دولقۇنى ئىچىدە ئېچىنىشلىق جان تالاشتى. بىراق، بۇنداق ئاپەت دولقۇنى بىر قىسىم ۋىجدانلىق كىشىلەرنىڭ مىللەتنى مەھكۇملۇقتىن قۇتۇلدۇرۇش، ئەلنى قايتىدىن گۈللەندۈرۈشتىن ئىبارەت گۈزەل ئارزۇلىرىنى كۆمۈپ تاشلىيالمىغان، ئاۋام خەلقنىڭ تىرىكچىلىك ۋەسۋەسىلىرى ۋە ئۈمىد ـ ئارزۇلىرىنى غەرق قىلىۋېتەلمىگەن بولسىمۇ، ئەمما، ئۇيغۇر خەلقنىڭ قەلبىنى خۇن قىلىپ تاشلاپ، ئۇلارنى ئىرادىسىز ئاڭقاۋلاردىن قىلىپ قويدى! نەتىجىدە مىللەت ئىچىدە تىلى شېكەر، دىلى زەھەر، يەڭ ئىچىدە بىر ـ بىرىگە خەنجەر ساقلايدىغان يۇرتۇاز خۇمسىلار كۆپىيىشكە باشلىدى. مىللەت قانچىكى مەھكۇم بولغانسېرى قارا يۇزلەر، دەيۇزلەر، مۇناپىقلار شۇنچە كۆپەيدى. چۈنكى، ئۇلار جۇڭغار ھۆكۈمرانلىرىغا ئۆز خەلقنىڭ مىللىي مەنپەئىتىنى، مىللەتنىڭ ئار ـ نومۇسىنى سېتىش ھېسابىغا زور تۆھپە ـ ئىنئاملارغا ئىگە بولۇشاتتى ۋە «مۇشۇ خىزمىتىم

باھانىسىدا تېخىمۇ كۆپ نەپ ئالۇرمەنمىكىن» دەپ ئويلىشاتتى. دېمەك، ئۇلارنىڭ مەسلىكى تېگى ـ تەكتىدىن ئېلىپ ئېيتقاندا خوجىسى تاشلاپ بەرگەن پۇچۇق سۆڭەكنى غاجىلاپ جان بېقىش مەسلىكى ئىدى!

خەلقىمىزنى 300 يىلدىن بېرى يىلاندەك چىرماپ ئالغان خوجىلار ئەۋھامچىلىقى ـ ئۇيغۇرلار تارىخىدا مىسلى كۆرۈلمىگەن نادانلىق، خۇراپاتلىق ئېڭى بولۇپ، ئۇنىڭ ئۇيغۇر خەلقىگە كەلتۈرۈپ بەرگەن زىيىنىنى ھەرگىز تۆۋەن چاغلىماسلىق كېرەك. چۈنكى، ئاشۇ خوجىچىلىق ھەربىكتىنىڭ ئىدېئولوگىيە جەھەتتىكى ئاساسىتى شۇنىڭدىن كېيىنمۇ خېلى ئۇزاق ۋاقىتلارغىچە ئۆزىنى تەرسالارچە قايتا ـ قايتا كۆرسىتىپ تۇردى. «مىللىي غۇرۇر»، «مىللىي تەۋرۈك» دەپ ئاتالغان ئاشۇ نەرسىلەرنىڭ ئاساسىتى بىلەن ئەسىرلەردىن بېرى ئىگىراپ يېتىشقان مەزلۇم خەلقنىڭ خۇنۇك مىللىي ئېڭى ۋە خوجىچىلىق ئىستىرىيىسىنىڭ ئۆڭۈپ كەتكەن تۇغ ـ ئەلەملىرى ئاستىدا بارلىققا كەلگەن ماددىي مەدەنىيەت جەھەتتىكى قاشاقلىقى بىلەن مەنىۋى مەدەنىيەت جەھەتتىكى نادانلىقى كۈچەيسە كۈچەيدىكى، ھەرگىز ئاجىزلىمىدى. كىشىلەرنىڭ بىپەرۋالىقى بىلەن يۇرتۇزالىقىنى تېخىمۇ ئەشەددىيلەشتۈرۈۋەتتى. قارىماققا، ئۇلارنىڭ ئويغىنىشىغا خېلى ئۇزاق ۋاقىت كېتىدىغاندەك قىلاتتى.

ئەلۋەتتە، بۇ مەزگىلدە جاھالەت كۈچلىرى ھەممىلا ۋاقىت، ھەممىلا يەردە ئۈستۈنلۈكنى ئېگىلەپ كېلىۋەرمىدى. ئادالەتنى ياقلايدىغان ياخشىلىقمۇ ھەر ۋاقىت، ھەر جايدا ئۆزىنى قەيسەرلىك بىلەن قايتا ـ قايتا كۆرسىتىپ، نادانلىق پاتقىقىغا چۆكۈرۈلگەن خەلقنى يورۇقلۇقتىن، ياخشىلىقتىن، ئىستىقبالدىن، غايىدىن، كەلگۈسىدىن بېشارەت بېرىپ تۇردى. كىشىلەرنىڭ ئۈمىدسىزلىك ئىچىدە بۇنداق ئويلىنىشى ئۇلارنى

يېڭى ئازابلىق تەپەككۇر ئىچىگە سۆرەپ كىردى. شۇنىڭ بىلەن ئۇلار يېتىلىشكە باشلىدى. ئۆز ئەركىنلىكى ئۈچۈن قۇربان بولغان قەدىرىيە، خەلق بىلەن ھەمنەپەس، تەقدىرداش، قەلبداش بولغان ئىسيانكار شائىر شاھ مەشرەپ، ئۆز ئەقىدىسى ئۈچۈن قازاندىكى قاينىۋاتقان ياغقا سەكرىگەن زەينەپ بىبى، ئەزىز ۋەتىنىنى قوغداش يولىدا جۇڭغار تاجاۋۇزچىلىرى ۋە ئۇنىڭ غالچىلىرى بىلەن ئاخىرغىچە ئېلىشىپ دەھشەتلىك پاجىئە بىلەن ئۆلتۈرۈلگەن باتۇر سەركەردە ئېۋەز بەگ، مانجۇلارنىڭ سادىق غالچىسى بۇرھانىددىن خوجا بىلەن ئاخىرغىچە ئېلىشىپ باتۇرلارچە قۇربان بولغان جاھان خوجا ئەرشى ۋە خوجا سىدىق پۈتۈھى، ئار - نومۇسىنى ساقلاش ئۈچۈن مانجۇ خانىغا ھەرگىز تىز پۈكمىگەن ئىپارخان، مانجۇ ئىستىبدادىغا قارشى پارتلىغان ئۇچتۇرپان خەلقىنىڭ قوزغىلىڭىنىڭ رەھبىرى، ئۆز خەلقىنىڭ ئازادلىقى ۋە ئەركىنلىكىنى قولغا كەلتۈرۈش يولىدا باتۇرلارچە قۇربان بولغان رەھمىتۇللا بەگ، ئەسمىتۇللا بەگ ۋە مايسىخان... قاتارلىقلار مۇشۇ ياخشىلىقنىڭ، مۇشۇ تەپەككۇرنىڭ سىمۋوللىرى ئىدى!

ئۇيغۇر خەلقىنى ئەۋھامچىلىقنىڭ ھالاكەتلىك پاتقىقىغا ئىتتىرگەن ئاشۇ خوجىچىلىق ھەرىكىتى ئاڭسىز يوسۇندا ئۇيغۇر خەلقىگە شەيتانىنىڭ قۇيرۇقى بار ئىكەنلىكىنى ۋە مەھكۇملۇقىنىڭ دوزاختىنمۇ ئازاب - ئۇقۇبەتلىك بولىدىغانلىقىنى تونۇتتى. ئاپاق خوجا ۋەكىللىكىدىكى قەشقەر خوجىلىرىنىڭ خائىنانە ئەۋھامچىلىقى جۇڭغارلارغا قۇل قىلىپ بېرىلگەن ئۇيغۇر خەلقىنى ئەسلىدىكى ساداقەتمەن خۇداگۇي مۆمىنلەردىن دەھشەتلىك غەزەپلەنگەن ئارسلانلارغا ئايلاندۇردى. ئۇلار ئەمدى «مىللەتنىڭ غورۇرى»، «مىللەتنىڭ تەۋەرۈكى» دېيىلگەن ئاشۇ نەرسىلەرگە قارىقويۇقلا ئىشەنمەيدىغان بولۇشتى. ھەممىدىن ئاۋۋال «مىللىي غۇرۇر»، «مىللىي تەۋەرۈك» دەپ ئاتالغان ئاشۇ نەرسىلەرنىڭ

ئۆزلىرىنى ئاسرىيالايدىغان ۋە ياكى ئاسرىيالمايدىغانلىقىغا قارايدىغان بولدى. ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ مەھكۇملۇق قىسمىتىدىن مۇناپىق ئاپاق خوجا ۋەكىللىكىدىكى قەشقەر خوجىلىرى تەرغىب قىلىشقان «مىللىي غۇرۇر»، «مىللىي تەۋەرۈك» دەپ ئاتالغان خوجىلار ئەۋھامچىلىقىنىڭ ئۆزلىرىنى جۇڭخارىيە باسقۇنچىلىرىنىڭ ئاياغ ـ ئاستى قىلىشىدىن ساقلاپ قالالمايدىغانلىقىنى پەيدىنپەي تونۇپ يەتتى ۋە ئۆزلىرىنى ئاسراپ قالالمايدىغان ئاشۇ نەرسىلەرگە ئېسىلىۋالغاندا ئۆزلىرىنىڭ مەھكۇملۇق تەقدىرىنىڭ ئەسلا ئۆزگەرمەيدىغانلىقىنى چۈشەندى! شۇنداقلا، نادانلىق بىلەن خۇراپاتلىقنىڭ تارىختىن بۇيان ئۆزلىرىنى چىرماپ كەلگەن ئەڭ زور ئىككى كۈشەندە ئىكەنلىكىنى چۈشەندى! شۇنداق، كىشىلەر ئالدانمايمەن دېسە، تارىختىن ساۋاق ئېلىش كېرەك. مۇبادا، تارىختىن ساۋاق ئالمايدىغان بولسا، تارىخنى قايتا، قايتا. . . تەكرارلاشقا مەجبۇر بولۇشىدۇ!

*　　*　　*

مەن 1998 ـ يىل 3 ـ ئاينىڭ 24 ـ كۈنى يەكەنگە كامالەت بىرۇپكىغا بارغاندا مۇھەممەت تۇرسۇن مەجىددىن ئەپەندىنىڭ[1] ھەمراھلىقىدا ئالتۇنلۇققا بېرىپ، سەئىدىيە خانلىرىنىڭ تۇپراق بېشىنى تاۋاپ قىلدىم. مۇقام ئۇستازى، خانىش ئاماننىسانىڭ قەبرىسىنى زىيارەت قىلدىم.

ئالتۇنلۇققا سۇلتان سەئىدخاندىن تارتىپ ھېسابلىغاندا ئون ئەۋلاد پادىشاھ دەپنە قىلىنغانىدى. بۇ قەبرىلەرنىڭ ئىچىدە پەزىلەت ۋە شىجائەت بابىدا زور ئۇتۇق قازانغان سۇلتان

① بۇ كىشى يەكەن ناھىيىلىك ئورمانچىلىق ئىدارىسىنىڭ كادىرى بولۇپ، ھازىر پېنسىيىدە.

سەئىدخان، سۇلتان ئابدۇرەشىدخان، سۇلتان ئابدۇلكەرىمخان، سۇلتان ئابدۇلەتىپخان، سۇلتان ئابدۇللا خانغا ئوخشاش ئاقىل، پازىل سۇلتانلارنىڭ ۋە قەشقەر خوجىلىرىغا قورچاق بولغان سۇلتان ئەھمەتخان، سۇلتان مەھمۇتخان ۋە سۇلتان يولۋاسخاندەك پەزىلەتسىز، شىجائەتسىز، غاپىل ۋە جاھىل سۇلتانلارنىڭ قەبرىسىمۇ بار ئىدى. .

مەن ئۇلارنىڭ تۇپراق بېشىدا سۆكۈتتە تۇرۇپ تەزىيە بىلدۇرۇۋاتقان چېغىمدا، تۇيۇقسىز خوجا سىدىق پۇتۇھىنىڭ[1] بۇرھانىددىن خوجىغا[2] ئېيتقان مۇنۇ سۆزىنى ئەسلەپ قالدىم:

« — . . . ئەي غاپىل، بىلەمسەن؟ — دېگەنىدى ئۇ، — جاھان بەزىمىسىنىڭ ساقىيلىرى شۇ قەدەر ھاياسىزكى، ئۇلار ئۆمۇر پىيالىسىگە ئۆلۈم شارابىنى قۇيۇشتا ئاقىل بىلەن غاپىلنى، پازىل بىلەن جاھىلنى، ھۇشيار بىلەن بىھوشنى ئايرىپ ئولتۇرمايدۇ! ئۇلار تىرىكلىك شاخلىرىنى ئەجەل تىغى بىلەن كېسىشتە كىمنىڭ پازىل پادىشاھ، كىمنىڭ ئادىل پادىشاھ ئىكەنلىكىگە قاراپ ئولتۇرمايدۇ! ۋادەرىغا، بۇ جاھان كىملەرگە ۋاپا قىلغان؟! ھايات ۋاقتىدا پۈتكۈل جاھان مەملىكىتىنى ھەم بارلىق ۋەجۇ ـ دۇنيانى ئۆز قولىغا كىرگۈزۈپ، تەڭرى ئەركىسى دەپ ئاتالغان ئاشۇ ئىسكەندەر زۇلقەرنەينمۇ جاھان ساقىيسىنىڭ قولىدىن ئۆلۈم شارابىنى ئىچىشكە مەجبۇر بولمىغانىدى؟ ئۇ: ‹مېنى تاۋۇتقا سالغاندا، ئەلۋەتتە بىر قولۇمنى تاۋۇتنىڭ تېشىغا چىقىرىپ قويۇڭلار. جاھان ئەھلى ئۇنىڭغا ھەيرانلىق كۆزلىرى بىلەن، ياق، بەلكى ئىبرەت كۆزلىرى بىلەن نەزەر سالسۇن. قولۇمنىڭ بۇ پەنجىلىرى ۋە قاتار تىزىلىپ تۇرغان بارماقلىرى جاھاندىن ۋە جاھان ئەھلىدىن قانداق

---

① شائىر، «دىۋان پۇتۇھى» نىڭ ئاپتورى. قارا تاغلىقلار مەزھىپىدىكى قەشقەر خوجىلىرىنىڭ سەردارى دانىيال خوجىنىڭ نەۋرىسى.

② ئاقتاغلىقلار مەزھىپىدىكى قەشقەر خوجىلىرىنىڭ سەردارى ئاپاق خوجىنىڭ چەۋرىسى.

ئۇزۇلگەنلىكىنىى كۆرسۇن! » ، دەپ ھەسرەتلىك نىدا قىلمىدىمۇ؟ . . . »

مەن مۇشۇ سەھىپىلەرنى ئويلاۋاتقىنىمدا، كۆڭلۈم تويۇقسىز بۇزۇلدى — دە، مەجبۇرىن ئەپەندىگە:

— يۇرۇڭ، مېنى ھەيئەتكە مۇھەممەدانغا[1] باشلاپ بېرىڭ، — دەپ ئىلتىماس قىلدىم.

ھەيئەتكى مۇھەممەدانغا كېتىۋېتىپ، يولدا توپىغا ئېغىناپ يېتىشقان بىر مۇنچە ئادەملەرنى كۆردۈم. ئۇلارنىڭ چىرايىدىن سولغۇنلۇق، قاششاقلىق چىقىپ تۇراتتى، چاچلىرى ئۆسۈپ كېتىشكەن، گەدەنلىرىنى كىر ـ قاسماق بېسىپ، ئۇزايىدىن ئادەمسىياقى قالمىغانىدى. ئۇلارنىڭ ئارىسىدا ئەرمۇ ـ ئايالمۇ، قېرىمۇ، يېشىمۇ بار ئىدى.

— بۇلار كىملەر؟ ئۇلار نېمە دەپ بۇ يەردە ئېغىنىشىپ يېتىشىدۇ؟ — دەپ سورىدىم يېنىمدىكى مەجبۇرىن ئەپەندىدىن قىزىقىپ.

— بۇلار ئاشقلار، — دەپ جاۋاب بەردى ئۇ قىلچىمۇ ھېسسىياتسىز ھالدا.

مەن بۇ گەپنى ئاڭلاپ خۇددى بۇ يەردە بۇنىڭدىن 300 يىل ئىلگىرى ئۆتكەن ئەبگا قەشقەر خوجىلىرىنىڭ ئەرۋاھلىرىنىڭ 21 ـ ئەسىرنىڭ بوسۇغىسىدىكى لەلەڭشىپ يۇرۇشكەن سايىسىنى كۆرگەندەك بولدۇم — دە، ئىختىيارسىز شۇركىنىپ كەتتىم.

— ھەقدوست، بالا گەردان نەقشىبەندى پىرىم! — دېدى ياش بىر ئاشىق دېۋانە ئۇزۇندىن بېرى يۇيۇلماي قاسماق ـ توڭۇر بېسىپ كەتكەن قوللىرىنى ماڭا تەڭلەپ، — سەدىقە بالانى يەر، تۆۋە گۇناھنى. . . !

---

① قەدىمكى زاماندا يەكمەن شەھىرىدىكى غەدىكەرلىككە مۇھەممەت ئىسىملىك يەتتە كىشى قاتار دەپنە قىلىنغانلىكىن. كېيىن كىشىلەر بۇ يەرنى ئۇلارنىڭ نامى بىلەن «ھەيئەتى مۇھەممەدان» دەپ ئاتايدىغان بولۇشۇپتۇ.

مەن قولۇمنى تۆش يانچۇقۇمغا ئاپىرىپ بولۇپ، يەنە دەرھال پەسكە چۈشۈردۇم — دە:

— ئېتىڭ نېمە؟ نەچچە ياشتا سەن؟ — دەپ سورىدىم ئۇنىڭدىن.

— ئېتىم خوجا ئابدۇلكەرىم راخمان سوپى، تەقسىر بۇ يىل مەن 25 كە كىردىم، — دەپ جاۋاب بەردى ئۇ تەمەخورلۇق ئوتى چاقناپ تۇرغان كۆزلىرىنى مېنىڭ تۆش يانچۇقۇمغا تىكىپ تۇرۇپ.

— بۇ يەردە نېمە قىلىپ يۈرىسەن؟ قورسىقىڭغا نېمە يەيسەن؟

— تاپسام يەيمەن، تاپالمىسام ئاچ يۈرىمەن!

ئۇنىڭ جاۋابىنى ئاڭلاپ، دەرھال ئەپەندى لەتىپلىرىدىكى «شەھىرىمىزنىڭ لالما ئىتلىرىغا ئوخشايدىكەنسىز» دېگەن لەتىپە ئېسىمگە كەلدى — يۇ، ئەمما تىلىمنى تېيۋالدىم:

— ياش ئىكەنسەن، ئۇنىڭ ئۇستىگە بەش ئەزايىڭمۇ ساپ ـ ساقلا ئىكەن. ئەلۋەتتە سېنىڭمۇ يۈرت ـ قاياشىڭ باردۇر؟ ئۆزۈڭنى بۇنداق خار ـ زار ئەيلىگۈچە، كۇچۇڭنى سەرپ قىلىپ رىسقىڭنى تېپىپ يېسەڭ، ھازىرقىدىن كۆپ ياخشى ئەمەسمۇ؟!

— ئەپەندىم، غەلىتىلا گەپ قىلدىلىغۇ؟ قارىسىلا، پېقىر خۇدا يولىدىكى ئاشقىمەن. پۈتۈن ئەسلى ـ ۋەسلىمنى ھەقتائاللاغا ۋە ئۇنىڭ پىرىيارەنلىرىغا ئاتىۋەتكەن ئاشقىمەن. ئاللا سىلىگە بۇ ئالەملىك نېمەتنى بەرگەن بولسا، بىزلەرگە ئۇ ئالەملىك نېمەتنى بەرگەن! — دەپ جاۋاب بەردى ئۇ قىلچىمۇ ئويالماستىن.

— . . .

مەن بۇ گەپنى ئاڭلاپ، يا كۈلۈشمىنى، يا يىغلىشىمنى بىلەلمەي تۇرۇپ قالدىم.

— يۈرسىلە، كېتەيلى! — دەپ پېشىمنى تارتتى مەجبۇرىن

ئەپەندى.

مەن دەرھال يانچۇقۇمدىكى مەيدە پۇللارنى ئېلىپ، ھەممىسىنى ھېلىقى ئاشقىنىڭ يېنىدا قولىنى تەڭلەپ تۇرغان يەنە بىر مەجرۇھ سائىلغا بەردىم...

مېھمانخانىغا قايتىپ كەلگەندىن كېيىن، كەچلىك تامىقىمنى يەپ، بىرەر قۇر تېلېۋىزور كۆرۈپ بولۇپ كېيىن، كۇندىلىك خاتىرەمنى يېزىشقا باشلىدىم. خاتىرەمنىڭ سەھىپىلىرىگە يۇقىرىقى ۋەقەنى خاتىرلەپ قويدۇم...

ئەپلاتۇن: «كېسەل بەدەن قېيىنچىلىقلارغا چىدامسىز، سەمەرىلىك ئىشلارنى بېجىرىشكە قابىلىيەتسىز بولغىنىدەك، كېسەل روھىمۇ ئەڭ يۇكسەك ۋە پايدىلىق نەرسىلەرنىڭ پەرقىگە قاراپ ئولتۇرمايدۇ ۋە تاللاپ ئالالمايدۇ» دېگەنىدى. شۇنداق، قاششاقلىق تەرەققىي قىلىپ مەلۇم دەرىجىگە بېرىپ يەتكەندە، ئادەملەر جىن ـ شەيتانغا ئايلىنىپ، ئۆزلىرىنىڭ تەقدىر ـ ئىستىقبالىغا كۆڭۈل بۆلۈشمەيدىغان بىپەرۋا ئادەملەرگە ئايلىنىپ قىلىشىدۇ. كىشىلىك تۇرمۇشنىڭ تۈيۈق يولىغا كىرىپ قېلىپ، بار بىلەن يوقنىڭ ئارىلىقىدا بولۇپ قېلىشقان ئادەمسىياق ئوبرازلار جىسمىسز جىن ـ شەيتانلارغا ئاسانلا ئارىلىشىپ كېتىدۇ!

* * *

ئەتراپىمىزنى ئوراپ تۇرغان بۇ سىرلىق دۇنيا ئۆزىدە نېمە بولسا شۇنى ئايان قىلىدۇ. ئۇنى كۆزەتكەن ھەر قانداق بىر ئادەمنىڭ كۆزىتىلىدىغان نەرسە بولۇپ قېلىشى ئېھتىمالغا ئەڭ يېقىن! مەيلى قانداق بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، بۇ دۇنيادا شۇنداق بىر قىسىم ئادەملەر بار ئىكەنكى (ئەگەر ئۇلار روھ دېيىلمەي

ئادەم دېيىلدىغان بولسا)، ئۇلار خىيال دۇنياسىدا ئۇزۇپ يۈرۈپ، ھەقىقەتنىڭ يۈكسەك پەللىسىگە يېتەلەيدۇ ۋە ئېگىزدە تۇرۇپ ھەيران قالارلىق مەنزىرىلەرنى كۆرەلەيدۇ. | شۇڭا، تەپەككۇر قىلالايدىغان، يېغلىيالايدىغان ھەم كۈلەلەيدىغان مىللەتنىن ئۈمىد كۈتۈش كېرەك. چۈنكى، ئۆز تەقدىرى ئۈستىدە تەپەككۇر قىلالايدىغان مىللەتنى يېڭىش قىيىن. ئۆز تەقدىرى ئۈستىدە قايغۇرۇپ يىغلىيالايدىغان مىللەتلا ئۆزىنىڭ ھازىرقى ھالىتىنى چۈشىنەلەيدۇ ۋە بۇنداق ھالەتتىن قۇتۇلۇش يولىنى تاپالايدۇ. ئۆز ئەركىنلىكى ئۈچۈن تۆلىگەن مۇشەققەتلىك ئەجىر ـ تۆھپىلىرى، بەدەل ـ قۇربانلىرى ئۈچۈن قايغۇرۇپ ياش تۆكەلەيدۇ ھەمدە قولغا كەلتۈرگەن بەخت ـ سائادەتلىرى ئۈچۈن خۇشال بولۇپ كۈلەلەيدۇ!

تەپەككۇر — ئىنسانىنىڭ ئەقىل ـ ئىدراك پائالىيىتى. شۇڭا، ئىنسان بىر مىنۇت ۋاقىتنىمۇ تەپەككۇرسىز ئۆتكۈزمەسلىكى لازىم. بىراق، ئىنسان ئۆز تەپەككۇرىنىڭ ئورنىغا خام خىيالىنى دەسسەتسە، زەھەر بىلەن غىزانى ئارىلاشتۇرۇۋەتكەنلىك بولىدۇ. نىھايەت، ئىنسان تەپەككۇرىنىڭ چېكى بولمايدۇ. ئىنسانلار ئەزەلدىن تەپەككۇر قىلىش جەريانىدا خەۋپ ـ خەتەردىن قورقماي تەھلىل قىلىپ كېلىشتى. بەلكى، زور دەلىللەر ھېسابىغا ئۆزلىرى بىلمەكچى بولۇشقان ئاجايىبات ـ غارايىباتلارنىڭ سىر — ئەسرارلىرىغا يېتىشمەكچى بولۇشتى. شۇنداق دەپ ئېيتىشقا بولىدۇكى، ئىنسانلارنىڭ تەپەككۇرىنىڭ ئاجايىپ بىر خىل تەسىر قىلىش رولى بولغانلىقى ئۈچۈن، ئۆز تەپەككۇرلىرى ئارقىلىق ئالەمنى ھاكى ـ تاكى قالدۇرالىدى!

* * *

1967 ـ يىلى 8 ـ ئايدا، مەن سابىق قەشقەر شەھەرلىك خەلق قوراللىق بۆلۈمىنىڭ باشلىقى، كاپىتان ئوسمانوپ ئاكا بىلەن خەلق ئەسكەرلىرىنى مەشىق قىلدۇرۇش ئۈچۈن قەشقەر نەزەرباغ يېزىسىدا بىر ئايدەك تۇرۇپ قالدىم. مۇشۇ مەزگىلدە، ھەزرەتتە ئاپاق خوجا مازىرىغا قارايدىغان ھەسەن شەيخ دېگەن بىلەن تونۇشۇپ قالدىم (ئاڭلىسام، ھەسەن شەيخ ھازىر دەم ئېلىشتا ئىكەن). ئۇ ماڭا ئاپاق خوجا ھەققىدە نۇرغۇن قىزىقارلىق ئىشلارنى سۆزلەپ بەردى. ئەينى ۋاقىتتا گەرچە مەن ئۇنىڭ دېگەنلىرىگە تولۇق ئىشىنىپ كەتمىگەن بولساممۇ ئەمما مەندە ئاپاق خوجىغا نىسبەتەن قىزىقىش پەيدا بولدى. شۇنىڭدىن باشلاپ، مەن مۇشۇ خىيالنىڭ ۋەسۋەسىچىلىكىدە، ئاپاق خوجىنىڭ تارىخىنى بىلىدىغان كىشىلەردىن ئاڭلىغانلىرىمنى مەقسەتلىك ھالدا خاتىرىلەپ ماڭدىم ۋە ئاپاق خوجىنىڭ تارىخىغا ئائىت ئۇيغۇرچە، خەنزۇچە ماتېرىياللارنىمۇ يىغىپ ماڭدىم.

1979 ـ يىلى كۈزدە، مەن جەنۇبىي شىنجاڭ ھەربىي رايونى قوماندانلىق شتابىدىن كەسىپ ئالماشتۇرۇپ، قەشقەر ۋىلايىتىگە يۆتكەلدىم. بۇ مەزگىلدە قەشقەر شەھىرىدە ئولتۇرۇشلۇق بىلىملىك زاتلار بىلەن، مەسىلەن، مەرھۇم قاسىم قارى ھاجىم، مۇھەممەت ئوسمان ھاجىم (ھازىر بۇ زات قەشقەر شەھەرلىك كۆتۈپخانىدىن دەم ئېلىشقا چىقتى) قاتارلىق ئەللا مەلەر بىلەن تېخىمۇ كۆپ ئۇچرىشىش پۇرسىتىگە ئىگە بولدۇم. سابىق باشلىقىم، مەرھۇم ۋالىي ئەيسا شاكىر جانابلىرىنىڭ تاپشۇرۇقى بىلەن بىر مەزگىل مەرھۇم ئەللامە ئىمىر ھەسەن قازى ھاجىم جانابلىرى بىلەن ھەمسۆھبەتتە بولۇش پۇرسىتىدىن پايدىلىنىپ، قەشقەر خوجىلىرى ھەققىدە، بولۇپمۇ ئاپاق خوجا ھەققىدە تېخىمۇ كۆپ نەرسىلەرنى سوراپ بىلىۋالدىم.

1981 ـ يىلى 1 ـ ئايدا، مەن شىنجاڭ خەلق نەشرىياتىغا يۆتكىلىپ كەلگەندىن كېيىن، خىزمەت ئېھتىياجى تۈپەيلىدىن خەنزۇچە ـ مانجۇچە ئارخىپلاردىكى شىنجاڭ ھەققىدە يېزىلغان مەلۇماتلارنى كۆرۈش ئىمكانىيىتىگە ئىگە بولدۇم. قەشقەر خوجىلىرى ھەققىدە مەتبۇئاتتا ئاشكارا ئېلان قىلىنغان ۋە ئېلان قىلىنمىغان ھەر خىل قولىيازمىلارنى كۆرۈشكە مۇيەسسەر بولدۇم. مەسىلەن، «تەزكىرەئى ئەزىزان» («تەزكىرەئى خوجىگان» دېگەن نام بىلەن مەشھۇر)، «تارىخي كاشغەر»، («جاھاننامە»)، «سەئىدىيە خاندانلىقى تارىخىغا دائىر ماتېرىياللار»[1] (يەنى «تارىخى رەشىدى. زەيلى») ۋە «تەزكىرەئى ھىدايىتۇللا»، «بۇرقۇم ئەۋلىيا»، «تەزكىرەئى ئاپاق»، «تەزكىرەئى پىرياران»، «تارىخىمىزدىكى ئىسلامىيەت»، «تەربىيەتنامە»، «ھىدايەتنامە»، «تارىخي نادىرىيە»، «رىسالە تەۋەرۈكات» («تەزكىرەئى پىرياران» نىڭ بىر قىسمى) قاتارلىق قولىيازمىلاردا قەشقەر خوجىلىرى ھەققىدە، بولۇپمۇ، ئاپاق خوجا ھەققىدە ناھايىتى مول بىرىنچى قول ماتېرىياللار يېزىپ قالدۇرۇلغان!

ئاپاق خوجا — شىنجاڭدا بارلىققا كەلگەن ئىسلام دىنى «ئاقتاغلىقلار» مەزھىپىنىڭ پىشۋاسى. ئۇ ئەينى ۋاقىتتا جەنۇبىي شىنجاڭدا دىن بىلەن ھاكىمىيەت بىرلەشكەن زۇلمەتلىك فېئودال خوجىلار ھۆكۈمدارلىقىنى ئورنىتىپ، پۈتۈنسۇرۇك ئۇيغۇر خەلقىنى «ئاق تاغلىق»، «قارا تاغلىق» دەپ بىر بىرىگە قارىمۇ-قارشى ئىككى مەزھەپكە بۆلۈپ تاشلاپلا قالماستىن بەلكى جۇڭغارلارنى باشلاپ كېلىپ، ئۇيغۇرلارنىڭ ئورتۇدۇكسال دەھرىي ھاكىمىيىتى ـ يەكەن سەئىدىيە خانلىقىنى مۇنقەرز قىلدى، يەكەن سەئىدىيە خانلىقى دەۋرىدىكى گۇللەنگەن ئۇيغۇر

① بۇ كىتابلار قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى تەرىپىدىن نەشر قىلىنىدى.

ئورتۇدۇكسال دەھرى ھاكىمىيىتى

مەدەنىيىتىنى تەلتۆكۈس نابۇت قىلىپ تاشلاپ، ئۇيغۇر خەلقىنى جاھالەت پاتقىقىغا چۆكتۈرۈپ مەڭگۈ كەچۈرگۈسىز جىنايەت سادىر قىلدى. بۇ جىنايەتلەر مەلئۇن ئاپاق خوجىنىڭ سان - ساناقسىز جىنايەتلىرى ئىچىدە ئەڭ زور ئىككىسى تارىخىي جىنايىتىدۇر!

دېمەك، ئاپاق خوجىدەك مۇشۇنداق بىر تارىخىي مۇناپىقنى ئەينەن ھالدا جامائەتچىلىككە قايتىدىن تونۇتۇش، ئۇنىڭ قىلمىش - ئەتمىشلىرىگە تارىخىي باھا بېرىش، 300 يىلدىن بېرىقى بۇرمىلانغان تارىخنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش - ھەر قانداق بىر ۋىجدانلىق يازغۇچى، ئاپتورنىڭ مۇقەددەس ۋەزىپىسىدۇر.

مەن ئاپاق خوجا ھەققىدىكى بۇ قىسسەمدە ئاساسىي پاكىتلارنى، تونۇش ۋە ناتونۇش بولغان تارىخىي ۋەقەلەرنى تارىخىي چىنلىق ۋە بەدئىي چىنلىق ئاساسىدا ئەينەن، توغرا شەرھىيلەپ بېرىشكە تىرىشتىم. بۇنىڭ ئۈچۈن، مەن بەدئى تىلىمىزدىن بىر قەدەر توغرا پايدىلانغاندىن باشقا، يەنە مۇرەككەپ بەدئىي تەسۋىرلەش ۋاستىلىرىنى قوللىنىش ئارقىلىق ئاپاق خوجا قاتارلىق سەلبىي پېرسۇناژلارنى ۋە بىر قاتار ئىجابىي شەخسلەرنى كەڭ ئوقۇرمەنلەرگە قايىل قىلارلىق دەرىجىدە سۈرەتلەپ بېرىشكە تىرىشتىم. بولۇپمۇ، ئاپاق خوجىنىڭ خاراكتېرىنى تەسۋىرلىگەندە ئۆزۈمنىڭ بايانى ياكى ۋەز - نەسىھەتلەر ئارقىلىق ئەمەس بەلكى، ئۇنىڭ رېئال ئىش - ھەرىكىتى، سۆزلىرى، ئىچكى خىيالى ئارقىلىق ئۇنىڭ رەزىللىكىنى، قەبىھلىكىنى ۋە ساختىلىقىنى رەھىمسىزلىك بىلەن قامچىلاپ، چىنلىقىنى، ياخشىلىقىنى، گۈزەللىكىنى مەدھىلەشكە تىرىشتىم.

ئاپاق خوجا تارىخىي شەخس، لېكىن، مېنىڭ يازغىنىم ئۇنىڭ تارىخى ئەمەس بەلكى، ئۇنىڭ رەزىل تارىخى ئەدەبىي ۋاستىلەر بىلەن بايان قىلىپ بېرىلگەن تارىخىي قىسسە. شۇڭا،

بەزى ۋەقەلەرنىڭ قىسقارتىلىشى، بەزى ۋەقەلەرنىڭ پېرسۇناژ خاراكتېرىگە ماس ھالدا قىستۇرۇلۇشى تەبىئىي ئەھۋال. نىھايەت، دىئالوگلارنىڭ ۋە بەزى ھېكايەتلەرنىڭ ۋەقەلىك راۋاجى ئاساسىدا قانات يايدۇرۇلۇشىمۇ نورمال ئىش دەپ قارايمەن.

* * *

مەن تۇرمۇش مۇشەقىتىنىڭ ئاساريتىدە ئاران تولۇق ئوتتۇرىنىڭ 1 - يىللىقىنىلا ئوقۇيالىدىم. بىلىم سەۋىيەمنىڭ باشلىنىش نۇقتىسى - مەيدىسىگە پروفېسسورلۇق ئىزنىكىنى تاقىۋېلىپ گىدىيىپ يۇرۇشكەن بەزى دوستلۇرۇمغا قارىغاندا، خېلىلا تۆۋەن ئىدى. بىراق، مەن ئۇزۇن يىللاردىن بۇيان تىرىشىپ - تىرمىشىپ يۇرۇپ شۇنى چۈشەندىمكى، باشلىنىش نۇقتىسى ھەر قانچە يۇقىرى بولسىمۇ، ئەمما، بىر ئورنىدا تۇرىۋېلىپ، ئالغا ئىلگىرىلىمىسە، ئۇنداق ئادەمنىڭ تۇرمۇش دەپتىرى يەنىلا ئاق پېتى تۇرىۋېرىدۇ؛ گەرچە باشلىنىش نۇقتىسى تۆۋەن بولسىمۇ، ئەگەر تىرىشسىلا، تۇرمۇشنىڭ تاغ - داۋانلىرىدىن ئېشىپ ھاياتنىڭ سەپەر ئاسمىنىدا قانات قېقىپ، جەۋلان قىلىپ، چوڭ - چوڭ نەتىجىلەرنى، ھەتتا باشقىلارنى ھەيران قالدۇرغىدەك نەتىجىلەرنى قولغا كەلتۈرگىلى بولىدۇ.

ئەلنىڭ تارازىسى ھەقىقەت، ئەلنىڭ باھاسى ئادالەت، ئەلنىڭ ئەقلى ئەل بىلەن! مېنىڭ تۇنجى ئەسىرىم — «بەدۆلەت» ناملىق ئۇچ تومىلۇق تارىخىي قىسسەم نەشرىدىن چىققاندىن كېيىن، خەلقىم مېنىڭ بۇ ئازغىنە ئەرزىمەس ئەمگىكىمگە خېلى يۇقىرى باھا بەردى.

قايسى بىر ئەدىبىنىڭ: «. . . ئازراقمۇ مېۋە بەرمەيدىغان

دەرەخ — مېۋىلىك دەرەخلەرنىڭ ئەڭ ناچارلىرىدىندۇر؛ ئىجتىهات بېغىدا بېخىل، باشقىلارغا ئازراقمۇ پايدا بەرمىگەننىڭ ئۈستىگە، باشقىلارغا هەسەت قىلىدىغان ئادەملەر ئادەملەرنىڭ ئىچىدىكى ئەڭ لاياقەتسىز، ئەڭ ئىستېداتسىزلىرىدىندۇر! مۇبادا، بۇنداق ئىستېداتسىز هەسەتخورلار يۇقىرىدا بولسا، ئىستېدات ئىگىلىرىنىڭ يولىنى توسۇۋالىدۇ. ئىستېدات ئىگىلىرىنىڭ ئەقىل - پاراسەتلىرىنى ئۆزلىرىنىڭ نادانلىقلىرىنىڭ خىرە سايىسى ئاستىغا كۆمۈپ تاشلاپ، بىهۇدە زايا قىلىۋېتىدۇ! پۈتۈن خەلقنىڭ ئەقىل - پاراسەت مېۋىلىرىدىن مەهرۇم قالدۇرىدۇ. دېمەك، هەسەتخورلار خىلمۇ خىل بولىدۇ دېيىلىدىغان بولسا، ئۇ هالدا، تالانت ئىگىلىرىنى باسىدىغان هەسەتخور دۇنيادىكى هەسەتخورلارنىڭ ئەڭ چوڭىدۇر؛ شۇنداقلا، تالانت ئىگىلىرىنىڭ يۇقىرى ئۆرلەپ يۈكسەك پەللىگە چىقىشى ئۈچۈن ئۆز يەلكىسىنى شوتا قىلىپ بەرگۈچىلەر دۇنيادىكى ساخاۋەتچىلەر ئىچىدە ئەڭ ئالىيجانابلىرىدىندۇر!..» دېگەنلىكى ئېسىمدە تۇرۇپتۇ.

مەن قەشقەر خوجىلىرى هەققىدىكى بۇ ئۇچ تومۇق تارىخىي رومانىمنى يېزىشقا كىرىشكەندە، نۇرغۇنلىغان ئاق كۆڭۈل كىشىلەرنىڭ ياردىمىگە ۋە قوللىشىغا ئېرىشتىم. «شەنجاڭ مەدەنىيىتى» ژۇرنىلىدىكى قۇربان مامۇت ئەپەندى قەشقەر خوجىلىرى هەققىدە ژۇرنالدا ئېلان قىلىنغان مۇناسىۋەتلىك ماتېرىياللار بىلەن مېنى تەمىنلىدى؛ خىزمەتدىشىم مۇھەممەت تۇردى مىرزا ئەهمەت ئەپەندى ئۆزى ساقلاۋاتقان، ئاپاق خوجا هەققىدە يېزىلغان تەزكىرە، تەرجىمەھال ماتېرىياللارنى سېخىيلىك بىلەن مېنىڭ پايدىلىنىشىمغا بېرىپ تۇردى.

خىزمەتدىشىم جىلىـــــل مۇھەممەت ئەپەندى بۇ ئۇچ تومۇق ئەسىرىمنى ئەدەبىي جەھەتتىن ئەستايىدىل تۇزىتىپ، تەھرىرلەپ نەشرگە تەييارلىدى. مەن بۇ يەردە شۇ مۇناسىۋەت بىلەن مېنى مەنسۇى، ماددىي جەھەتتە قوللىغان، نام ـ شەرىپى ئاتالغان ۋە ئاتالمىغان بارلىق ئاق كۆڭۈل كىشىلەرگە ئالاھىدە تەشەككۈر بىلدۈرىمەن!

1998 ـ يىل 7 ـ ئاي ئۇرۇمچى

مۇندەرىجە

مۇقەددىمە «سۇ بېشىدىن لاي» 1
بىرىنچى باب قوش گۈمبەز 34
ئىككىنچى باب ئاداۋەت تىكىنى ئۇنگەن تۇپراق ... 63
ئۈچىنچى باب براخمان موللىسى بىلەن مۇسۇلمان
موللىسى 100
تۆتىنچى باب «بۇ پاجىئەگە زېمىن گۇۋاھ» 140
بەشىنچى باب قىلتاق 181
ئالتىنچى باب لاتا قورچاق 217
يەتتىنچى باب ئوت كەتكەن كېچە 257
سەككىزىنچى باب «بۇ يولدا شاھ مەشرەپىمۇ
ماڭغان» 307
توققۇزىنچى باب «قازا يولى» 350
ئونۇنچى باب «ئەل قىساسى مىنەل ھەق!» 396
ئون بىرىنچى باب شېرىك پادىشاھلار 442
ئون ئىككىنچى باب جاللات خېنىم 469
ئون ئۈچىنچى باب جۇڭغارىيە بۆرىسى 501
خاتىمە دانىيال خوجا 544

مۇقەددىمە

«سۇ بېشىدىن لاي...»

«تولا چاغلاردا بىرنەرسىنىڭ ئوشۇق بولۇشى يەتكۈزۈۋاتقان پايدىسىنىڭ كەمچىلىكى بولۇپ قالىدۇ. مەسىلەن، ئالتە بارماقلىق قولدىكى ئوشۇق بارماق نۇقسان يەتكۈزگەندەك.»

— ئەللامە زەمەخشەرى[1]

مىلادى 1624 ـ يىلى (توشقۇز يىلى) رامزاننىڭ ئون يەتتىسى، تاڭ سەھەر.

مۇلكىي تۈركىستاننىڭ سەددىچىنغا يېقىن بىر يېرىدە قامۇل[2] دېگەن قەدىمكى بىر ئۇيغۇر شەھىرى بار ئىدى. بۇ شەھەرنىڭ شىمالىدىكى قارلىق تەكرىتېغى باغرىغاباغۇارانلىق بىر گۈزەل مەنزىرىلىك كۆجۈم مەھەللە جايلاشقان بولۇپ، بۇ مەھەللىنىڭ نامى سۇ بېشى[3] دەپ ئاتىلاتتى.

---

① ئەللامە زەمەخشەرى — مەشھۇر تىلشۇناس ئۇبۇلقاسىم شاھابىددىن مەھمۇت بىننى جارۇللانىڭ ئەدەبىي تەخەللۇسى. ئۇ مىلادى 1075 ـ يىلى خارەزمنىڭ زەمەخشەرى دېگەن يېرىدە تۇغۇلغان، مەشھۇر «كافىيە» دەرسلىكىنىڭ ئاپتورى.

② قامۇل — ھازىرقى قۇمۇل شەھىرىنىڭ تارىختىكى نامى.

③ سۇ بېشى — جاي ئىسمى. ئورنى ھازىرقى قۇمۇل شەھىرىدىكى خەلق باغچىسىنىڭ جەنۇبىي دەرۋازىسى بىلەن شەرقىي شىنجاڭ مىللىي سودا ساراىيىنىڭ ئورنىغا توغرا كېلىدۇ.

توختماي ئېقىپ تۇرىدىغان سېرىق لايقىلىق تاغ سۇيى مەھەللىنى قاپ ئوتتۇرىسىدىن ئىككىگە بۆلۈپ ئاقاتتى.

تۇن ئاسمىنى ئاستا ـ ئاستا يورۇماقتا ئىدى. كۆكتىكى يۇلتۇزلار ھېلىمۇ جىمىرلىشىپ چاقناپ تۇرۇۋاتقان بولسىمۇ، ئەمما ئۇيقۇدىن ئەمدىلەتىن ئويغانغان شەرقتىكى تاڭ سەھەر مالائىكىسى ئۆزىنىڭ بىنەپشە ھەرىمىگە كىرىدىغان دەرۋازىنى ئۇلۇغ ئېچىۋەتكەنىدى. قامەتلىك تەكرىتېغىنىڭ قارلىق چوققىلىرى ئاقىرىشقا باشلىغان، تولۇنئايمۇ نۇر يېغىپ تۇرغان ئاسمانىنىڭ چېتىدە ئۆڭۈپ كۆزدىن يوقىلاي دەپ قالغانىدى. بۇ يەرنىڭ سەھىرى تولىمۇ جىمجىت، تولىمۇ گۈزەل ئىدى. كوچىلاردىن نەمخۇش شەبنەم پۇرىقى كېلەتتى. دەرەخ سايىلىرى بارا ـ بارا ئۇزىراپ، يۇلتۇزلار بارا ـ بارا شالاڭلاشماقتا ئىدى.

مەھەللىنىڭ يۇقىرى تەرىپىدە سۇيى سۇپسۇزۇك بىر كۆل بار ئىدى. كۆل بويىدىكى دەل ـ دەرەخلەر گۈزەل پەرىلەرنىڭ قامىتىدەك يۇمران ئىدى. سۆگەتلەرنىڭ تال ـ چىۋىقلىرىغا يۆگىشىپ ئۆسكەن ھەشقىپىچەكلەرنىڭ ھەممىسى ئېچىلىپ كېتىشكەنىدى. بۇ يەرنىڭ ھاۋاسى كىشىنىڭ ياشلىق باھارىنى ئويغاتقۇدەك دەرىجىدە سالقىن ۋە ئارامبەخش ئىدى. بۇ كۆلنىڭ بويىدا ئالدى كۆل تەرەپكە قارىغان ئېگىز پەشتاقلىق بىر ھويلا بار ئىدى. ھويلا ئېگىز ئەنجان تېمىنىڭ ئىچىنسىگە ئېلىنغان بولۇپ، بۇنىڭدىن قورۇ ئىگىسىنىڭ ھاللىق زەردار ئىكەنلىكىنى بىلىۋېلىش مۇمكىن ئىدى.

بۇ قورۇنىڭ ئىگىسى — قەشقەر خوجىلىرىنىڭ ئىچىدىكى ئىشقىيە مەزھىپىنىڭ ئىككىنچى ئەۋلاد پىرى مۇھەممەت يۇسۇپ ئىشان ئىدى. ئۇ بامدات نامىزىنى تېخى ھېلىلا ئۆتەپ بولۇپ، باراڭ تېگىدە مەسنەۋى شېرىف ئوقۇپ ئولتۇرغانىدى. توساتتىن ئۆي خىزمەتكارى ئايال يۇگۈرۈپ كىردى.

— ھەزرىتىم، ۋاي بولمىدى، زۇلەيخا بېگىمنىڭ تولغىقى

تۇتۇپ قالدى. ئۇ: «گۈلنىسەبخان ئايلىنى چاقىرتسۇن!» دەيدۇ، — دېدى ئۇ. هودۇققىنىدىن مۇشۇ تاپتا ئۇنىڭ ئاغزى گەپكە كەلمەي قالغاندى. مۇھەممەت يۈسۈپ ئىشان قولىدىكى كىتابنى رېيسل ئۈستىدە قالدۇرۇپلا، ئىچكىرىكى خانىغا ئېتىلىك كىردى.

— هەزرىتىم، ۋاي ئۆلەي، ۋاي چىدىيالمىدىم. تېز بولسىلا، گۈلنىسەبخان ئايلىنى چاقىرتسىلا، — دېدى تۆشەك ئۈستىدە ياتقان زۇلەيخا بېگىم تولغاق ئازابىدا ئىڭراپ، ئۇنى قاتتىق ئاغرىق تۇتقاندى.

— بېگىم، قەيسەر بولسىلا!

ئايال لەۋلىرىنى ئاران مىدىرلىتىپ بوغۇق ئاۋازدا:

— ۋاي بولالمىدىم، — دېدى.

مۇھەممەت يۈسۈپ ئىشان سوپىلىرىدىن بىرەيلەننى دەرھال مەھەللىنىڭ نېرىقى چېتىدە ئولتۇرىدىغان ئەش ئانا[1] — گۈلنىسەبخان ئايلىنى چاقىرىپ كېلىشكە ئەۋەتتى.

ئايال ئارقا - ئارقىدىن قاتتىق چىرقىراپ ۋاي - ۋايلىدى — دە، ئاندىن توختاپ جىم بولۇپ قالدى.

مۇھەممەت يۈسۈپ ئىشان ئايالىنىڭ بىردىنلا جىم بولۇپ قالغانلىقىنى كۆرۈپ، دەرھال ئۇنىڭ بېشىنى يۆلىدى. ئايالىنىڭ يۈزى تاتىرىپ كەتكەن، قولى بىلەن توغرى تامنى چىڭ تۇتۇپ، خۇددى قىرغاقتا چىقىپ قالغان بېلىقتەك ئاغزىنى ماك - ماك ئېچىپ ياتاتتى. ئۇنىڭ ئىچكىرىدە قاينىاپ قالغان كۆز چاناقلىرىغا پېشانىسىدىن شۇرقىراپ تەر قويۇلاتتى.

— ۋاي، مەن بولالمىدىم. ۋاي، مەن ئۆلۈپ كېتىدىغان بولدۇم. هەزرىتىم، رازى بولسىلا، . . . هەي! . . . ئەلۋىدا. . . — دەيتتى ئۇ ئاچچىق تۇتۇۋاتقان تولغاق ئازابىغا

---

① ئەش ئانا - تۇغۇت ئانىسى.

چىدىيالماي.

— بېگىم سەۋر قىلىلى، — دەيتتى مۇھەممەت يۇسۇپ ئىشان، ئۇمۇ شۇ تاپتا ھاياجانلانغىنىدىن زۇلەيخا بېگىمنى بەزلەش ۋە كۆڭلىنى كۆتۈرۈش ئۈچۈن بىرەر مۇڭاپىق سۆز تاپالماي قالغانىدى. ئۇ تىت ـ تىت بولغىنىدىن خۇددى ئوچاق بېشىدىكى چۈمۈلىدەك ھېلى تاشقىرىغا چىقىپ، ھېلى ئۆي ئىچىگە كىرىپ بىردەممۇ بىر ئورنىدا جىم تۇرالمايۋاتاتتى.

بىر پەس بېسىلىپ قالغان ئاغرىق ئون ھەسسە كۈچىيىپ، زۇلەيخا بېگىمنىڭ تولغىقى يېڭىۋاشتىن تۇتقىلى تۇردى. ئۇمۇ شۇ تاپتا پەسىيىپ كەتكەن قورسقىدا بىرنەمە تېشىغا تېپىۋاتقاندەك ھېس قىلدى — دە، يادەك ئېگىلىپ، بارغانسېرى دەھشەتلىك چىرقىرىغىلى تۇردى.

— ھەز ـ رد ـ تىم! ۋاي ـ مەن ـ چىدد ـ يال ـ ممدىم!— دېگەن ناله ـ پەريات ئەمدى يىراق ـ يىراقلارغا ئاڭلىنىۋاتاتتى. ئەش ئانا — گۈلنىسەبخان ئايلا ئاخىر يېتىپ كەلدى ۋە تولغاق يەۋاتقان ئايالنىڭ بېشىنى يۆلىدى...

زۇلەيخا بېگىم تۆشەك ئۈستىدە ئەش ئانا — گۈلنىسەبخانىنىڭ قۇچىقىدا قوللىرىنى ئىككىسى يانغا تاشلاپ ياتاتتى. ئۇنىڭ كۆڭلىكىنىڭ ئاستىدا بىرنەمە مىدىرلىدى ۋە «ئىگە!» دېگەن ئاچچىق ئاۋاز ئاڭلاندى...

ئەش ئانا زۇلەيخا بېگىمنىڭ بېشىنى ئاستا تۆشەك ئۈستىگە قويدى — دە، ئوراقلىق لاتىنى ئېچىپ، قايچىنى قولىغا ئالدى ۋە يېڭى تۇغۇلغان بوۋاقنىڭ كىندىكىنى كەستى، ئاندىن ياقىسىغا قاداپ قويۇلغان يېڭىندىكى يىپنى سۇغۇرۇپ ئېلىپلا بالىنىڭ قان چىقىپ تۇرغان كىندىكىنىڭ ئۈچىنى چىڭ باغلىدى ۋە بالىنى پاكىز يۇيۇپ ئوراقلىقىدىن كېيىن زاكىلىدى.

بۇ بوۋاقنىڭ تەن قۇرۇلۇشى مۇكەممەل، زېھنىي قۇۋۋىتى تولۇق بولۇپ، يۈمران پۇت ـ قوللىرى تەبىئىي ھالدا ئەركىن

هەربىرىدە قىلاتتى. بالىنىڭ قارا قاشلىرىنىڭ ئارىسى كەڭ، چىرايىنىڭ تېرىسى كىشىنى ھەيران قالدۇرغۇدەك ئاق بولۇپ، باشقا رەڭلەر ئارىلاشمىغانلىقى ئۈچۈن كۆرگەن ئادەمنىڭ بوۋاقلا مەسلىكى كېلەتتى. بۇ بالىدا بىرخىل تۇغما نازاكەتلىك بار ئىدى. ئۇنىڭ كالپۇكلىرى نېپىز بولۇپ، قىياقتەك بۇرنى ئېقىپ چۈشكەندەك ئۇستۈنكى كالپۇكىنىڭ ئۇستىدىن كۆتۈرۈلۈپ تۇراتتى. ئۇنىڭ كۆزلىرى كىچىك بولسىمۇ لېكىن ئىنتايىن ئۆتكۈر بولۇپ، خۇددى يىراقتىكى غايىب نىشانغا ساداقتىكى ئوقتەك تىكىلىپ تۇراتتى.

— ئى ھەزرىتىم، سۆيۈنچە بىرۈرلە، — دېدى ئەش ئانا گۈلنىسەبخان ئايلا مۇھەممەت يۈسۈپ ئىشانىنىڭ ئالدىغا چىقىپ، — بېگىم، تولۇنئايدەك بىر ئوغۇل تۇغدى!

بۇ سۆزنى ئاڭلاپ خۇشاللىقىدىن قىنى ـ قىنىغا پاتماي قالغان مۇھەممەت يۈسۈپ ئىشان يۈگۈرگىنىچە زۇلەيخا بېگىم تەۋەللۇت قىلغان ئىچكىرىكى ئۆيگە كىرىۋىدى، ئېسىل قەشقەر ئاق ماتاسىدا زاكىلانغان بىر پەرزەنت يانقانلىقىنى كۆردى.

— ئى ھەزرىتىم، بۇ ئوغۇل پەرزەنتنى خۇدايىتائالا سىلىگە ئاتا قىلىپتۇ. ئۇنىڭغا بىر ئىسىم قويۇپ بەرسىلە، — دېدى زەئىپ ئاۋازدا زۇلەيخا بېگىم مەغرۇرلىنىپ تۇرۇپ.

مۇھەممەت يۈسۈپ ئىشان دەرھال دالانغا چىقتى. دالان ئۆيدە ئۇنى بىرمۇنچە مۇرشىد ـ مۇخلىسلىرى كۈتۈپ تەقەززا بولۇپ تۇرۇشقانىدى. ئۇ كەينىدىن بالىنى كۆتۈرۈپ چىققان ئەش ئانا گۈلنىسەبخان ئايلىنىڭ قولىدىن بالىنى ئالدى — دە، ئالدىدىكى جاينامازغا ئولتىرىپ دوسلىتىۋەتتى ۋە خۇداغا مىڭ مەرتىۋە شۈكرى، ھەمدۇ ـ سانالارنى ئېيتقاندىن كېيىن پەيغەمبەر سەرۋەرى ئالەم — مۇھەممەتمۇستەفا سەللەللاھۇ ئەلەيھى ۋەسەللەمنىڭ پاك روھىغا دۇرۇت ئوقۇدى. جەمئىي ئەنبىيا ـ ئەۋلىيا ۋە مازارى ـ ماشايىخلارنىڭ ئەرۋاھلىرىغا دۇئا قىلدى.

ئاندىن مۇرشىد ـ مۇخلىسلىرىغا قاراپ:
— ئى مۇخلىس ـ ساھابىلىرىم، بۇ ئوغۇل پەرزەنتنى ھەر قايسىڭلارنىڭ دۇئايى ـ بەركاتىڭلار بىلەن خۇدايىتائالا بىزگە ئاتا قىلىپتۇ. خۇدايىم بۇيرۇسا، بۇ پەرزەنت سىزلەرنىڭ خوجاڭلاردۇر. بۇنىڭغا ئۆزۈڭلار بىلىپ ئىسىم قويۇپ بېقىڭلار! — دېدى.
مۇرشىد ـ مۇخلىسلار دەرھال قوللىرىنى دۇئاغا ئېچىشىپ:
— سائادەت مەۋسۇمىدا دۇنياغا كۆز ئاچقان پەرزەنت، ئۆمۈر ـ دۆلەتىڭىز زىيادە بولسۇن. ئەلھەمدۇلىللاھ مۇسۇلمان پەرزەندىدۇرسىز. دىنىڭىز ئىسلام، پەيغەمبىرىڭىز مۇھەممەت مۇستەفا سەللەللاھۇ ئەلەيھى ۋەسەللەم بولسۇن. چاھار يارلار، جىمى ئەۋلىيا ـ ئەنبىيالار، مازارى ـ ماشايىخلار دوستىڭىز بولسۇن. تەرىقەتى ئىشقىيە ـ سۇلۇكىڭىز بولسۇن. دىلىڭىزدا تەستىقلاپ، شەكسىز ئىشىنىپ، «لائىلاھە ئىللەللاھۇ مۇھەممەدۇن روسۇلىللا» دەپ ئىمان كەلتۈرگەيسىز، — دېيىشتى ۋە بوۋاقنى بىر ـ بىرلەپ قوللىرىغا ئېلىشىپ، باش ـ كۆزلىرىگە سۆيۈپ، ئەزان چىللاپ، «خوجىزادە ھىدايىتۇللا» دەپ ئىسىم قويۇشتى. ئاندىن ئوغۇلنى مۇبارەكلەپ، ئۆمرىنىڭ ئۇزۇن، تېنىنىڭ سالامەت بولۇشىنى تىلەپ، ئۇزۇن ـ ئۇزۇن دۇئا قىلىشتى.
مۇھەممەت يۇسۇپ ئىشان ئوغۇلنى ئەش ئانا گۈلنىسەبخان ئايلىغا تاپشۇردى ۋە پەرزەنتنىڭ شەنى ئۈچۈن كالا ـ قوي سويغۇزۇپ، مازارى ـ ماشايىخلارغا نەزىر بەردى...

مۇھەممەت يۇسۇپ ئىشانىڭ قۇمۇلغا كەلگەندىن كېيىن ئەمىرىگە ئالغان زۇلەيخا بېگىم دەيدىغان ئايالىدىن تۇغۇلغان بۇ ئوغۇل ئۇنىڭ قەشقەردىكى ئايالىدىن تۇغۇلغان، خان خوجا دەپ ئاتىلىدىغان چوڭ ئوغلى قانايىتۇللا خوجا بىلەن كارامەت خوجا

دەپ ئاتىلىدىغان ئىككىنچى ئوغلى ئىنايىتۇللا خوجىدىن كېيىنكى ئوچىنچى ئوغلى بولۇپ، ئۇ كېيىنكى چاغلاردا «ئافاق خوجا»[1] نامى بىلەن مەشھۇر بولغان ھىدايىتۇللا ئاپاق خوجا ئىدى!

بۇ ئوغۇل مۇھەممەت يۈسۈپ ئىشاننىڭ قالغان ئوغۇللىرىدىن ئالاھىدە پەرقلىنىپ تۇراتتى. زۇلەيخا بېگىم كۆك ئوغۇز سۇتى بىلەن چىڭقالغان كۆكسىنى يېگەن تۇغۇلغان بۇ بوۋاقنىڭ كىچىككىنە ئاغزىغا سالغاندا، بوۋاقمۇ كىچىككىنە بۇدرۇق قوللىرى بىلەن ئاننىڭ يەنە بىر كۆكسىنىمۇ چىڭ قامالالاپ تۇتاتتى ۋە تا ئېمىپ تويمىغىچە زادىلا قويۇۋەتمەيتتى. ئۇنىڭ كىچىككىنە قوللىرىنىڭ قامالالىشىغا بەزىدە زۇلەيخا بېگىممۇ چىدىيالماي قالاتتى — دە، ئۇنىڭ قولىنى كۆكسىدىن ئېلىۋېتەتتى. بۇنداق چاغدا، ئۇ تاكى يەنە بىر كۆكسىنى بوۋاقنىڭ قولىغا يەنە تۇنقۇزمىغىچە قىرقىراپ يىغلاپ ئالەمنى بېشىغا كىيەتتى. . .

* * *

سەئىدىيە خانلىقىنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىرىدە قۇمۇل دىيارىدىكى ئۇيغۇرلار بىلەن ئويرات موڭغۇللىرىنىڭ مۇناسىۋىتى يېڭىدىن باش كۆتۈرۈپ چىققان جۇڭغار موڭغۇللىرىنىڭ زۇلمى دەستىدىن بۇزۇلۇپ يامانلىشىشقا باشلىدى. جۇڭغار باسمىچىلىرى قۇمۇل ئەتراپىدىكى پالۋانتۇر، ساقا، چوقايتۇر، قاغۇمتۇر، چاڭغاتۇر، ئاستانە، سۇمقاغا، توغۇچى، قارا دۆۋە، لاپچۇق قاتارلىق مۇھىم يول ئېغىزلىرىنى بېسىۋېلىپ، ئۇيغۇرلارنى بۇلاپ ـ تالاپ، خوتۇن ـ قىزلىرىغا باسقۇنچىلىق قىلىشاتتى. جۇڭغارلارنىڭ دەستىدىن ئاھالە ھەتتا كۈندۈزلىرى

---

① ئافاق ـ ئۇپۇق، ئاپتاپ دېگەن مەنىلەرنى بىلدۈرىدۇ.

ئوت قالاپ تاماق قىلىشقىمۇ جۇرئەت قىلالمايدىغان ھالغا چۈشۈپ قالغانىدى. ھەر يىلى زىرائەت پىششىقىدا جۇڭغارلار باستۇرۇپ كېلىشەتتى — دە، ئېتىزلىقلاردىكى زىرائەتلەرنى ئاتلىرىغا دەسستىپ، ئوت قويۇپ كۆيدۈرۈپ تاشلايتتى. باغۋاران، ئۆي-ماكانلارنى ۋەيران قىلىپ تاشلاپ، مال - چارۋا، ۋەج - بىساتلارنى بۇلاپ كېتەتتى. ياش قىز - چوكان، يىگىتلەرنى تۇتقۇن قىلىپ، ئالبات[1] سۈپىتىدە جۇڭغارىيەگە ھەيدەپ كېتەتتى. جۇڭغارلارنىڭ زۇلۇم - سىتەملىرىگە چىدىيالمىغان ئۇيغۇر خەلقى چۆل - جەزىرىلەرگە قېچىپ كېتىپ، دەل - دەرەخلەرنىڭ ئۇستىگە چەرەندىلەردەك ئۆۋا ياساپ، چاڭگا - كەپە قۇرۇپ جان ساقلاشقا مەجبۇر بولاتتى. شۇ زامانىدىن قالغان تارىخىي قوشاقلاردىن جۇڭغارلارنىڭ مىللىي زۇلمىنىڭ قانچىلىك دەرىجىدە دەھشەتلىك بولغانلىقىنى كۆرۈۋېلىش مۇمكىن:

قۇنتاجىنىڭ لەشكىرى،
قىلدى خەققە سورۇقلۇق.
ساري سېلىشتى خالايىق،
ئۆي - ماكانى تۇرۇقلۇق!

قۇمۇل ۋادىسى جۇڭغار تاجاۋۇزچىلىرىنىڭ زۇلمىي تۈپەيلىدىن ئۇرۇش بالايىئاپەتلىرى، ئۆلۈم - يېتىم، ۋەيرانچىلىق ۋە ئاچارچىلىققا ئوخشاش قورقۇنچلۇق ھادىسىلەر بىلەن تولغانىدى. شۇ چاغلاردا، قۇمۇل ۋادىسىدا ياشايدىغان كىشىلەردىن مەيلى ھۆكۈمرانلار تەبىقىسىدىكىلەر بولسۇن ياكى ئاياغ ئاستى قىلىنغان ئۇيغۇر ئەمگەكچىلىرى بولسۇن، ئۇلارنىڭ ھەممىسى ئۆزلىرىنىڭ چىقىش يولىنىڭ نېمىلىكىنى بايقىيالماي

---

① ئالبات — موڭغۇلچە «قۇل» دېگەن مەنانى بىلدۈرىدۇ.

قېلىشقانىدى. شۇ چاغدا كىشىلەر تۇرۇپلا باش كۆتۈرۈپ چىقىدىغان، تۇرۇپلا ۋەيران بولۇپ كېتىدىغان قورقۇنچلۇق ھالەتنى باشتىن كەچۈرمەكتە ئىدى. شۇڭا، كىشىلەرنىڭ كاللىسىدا نىجات يۇلتۇز نەدە؟ نېمە ئۈچۈن تەقدىر ـ قىسمەت بۇنچىۋالا كاج بولىدۇ؟ دېگەن مەپكۇرىنىڭ تۇغۇلۇشى تەبىئىي ئىدى.

بۇ چاغدا قۇمۇل دىيارى تېخى ئەمدىلەتىن ئىسلاملىشىپ بولغانىدى. ئەسلىدىنلا جەڭگىۋارلىققا ئىگە ئىسلام دىنى جۇڭغار باسمىچىلىرىنىڭ پاراكەندىچىلىكلىرىنى يەتكۈچە تارتقان بۇ كىشىلەر ئۈچۈن چىقىش يولىنى كۆرسەتكۈچى نىجات يۇلتۇزغا ئايلانغانىدى. بولۇپمۇ شۇ چاغلاردا سۇلۇك تەرغىباتى بىلەن شوغۇللىنىۋاتقان قەشقەر خوجىلىرىنىڭ ئارىسىدىكى ئىشقىيە مەزھىپىنىڭ پىرى مۇھەممەت يۈسۈپ ئىشان ئوتتۇرىغا قويغان «ۋەھدەتۇللاھ ۋۇجۇد» تەلىماتى كىشىلەرنىڭ كاللىسىنى چۈلغىۋالغان ھەر خىل چىگىش مەسىلىلەرگە جاۋاب بېرەلەيدىغان بىردىنبىر ئاچقۇچ بولۇپ قالغانىدى. جۇڭغار باسمىچىلىرى قۇمۇل دىيارىدىكى ئۇيغۇر ئاھالىسىنىڭ ئىگىلىك مەئىشىتىنى ئومۇمىيۈزلۈك ۋەيران قىلىۋاتقان مەزگىلدە، ماددىي جەھەتتىكى يوقسۇللۇقتىن قۇتۇلۇش ئۈمىدىنى ئۈزگەن جاپاكەش ئۇيغۇر خەلقى مەنىۋى جەھەتتىن قۇتۇلۇشنى ماددىي جەھەتتىن قۇتۇلۇش ئورنىغا قويۇش يولىنى ئىزدىمەكتە ئىدى. مۇھەممەت يۈسۈپ ئىشان ئوتتۇرىغا قويغان ئىشقىيە تەرىقەتچىلىكىنىڭ بىرىۋۇرۇش ئازما ئەقىدىلىرى ئۇلارغا روھىي جەھەتتىن دەل ۋاقتىدا ۋە دەل جايىدا تەسەللى بولدى!

— ئى ئۈممەتلىرىم، شۇكرى قىلىڭلار! — دەيتتى مۇھەممەت يۈسۈپ ئىشان ھەر قېتىم مەسىلە ـ مەرۇپ قىلغاندا، — شۇكرىنىڭ مەنىسى نېمەت بەرگۈچىنىڭ ئاشۇ

نېمەتنىڭ سەۋەبىدىن ياد قىلماقتۇر. چۈنكى، ھېچبىر نېمەت - شۆكرانىيلىق نېمىتىدىن زىيادە ئەمەستۇر. شۇنداق ئىكەن، ئۇممەتلىرىم داۋاملىق نېمەت ئۈچۈن شۆكرى قىلىشقا مەشغۇل بولمىقى لازىمدۇر!

مۇھەممەت يۈسۈپ ئىشان سۈلۈك تەرغىباتىدا يالغۇز مەسئۇلى شېرىنقا تاپىنىپ كىشىلەرنى ئۆزىگە رام قىلغىلى بولمايدىغانلىقىنى چۈشىنەتتى. شۇڭا، ئۇ ھەر خىل سەۋىيىدىكى كىشىلەرنىڭ ھېسسىيات جەھەتتىكى تەلىپىنىي قاندۇرۇش ئۈچۈن، «ۋەھدەتۇللاھ ۋۇجۇد» ئەقىدىسىنى كۆتۈرۈپ چىقىپ، ئۇنى ئىشقىيە سۈلۈكىنى تەرغىب قىلىشتىكى ئاساسلىق يېتەكچى نىشان ۋە مەقسەت قىلدى.

ۋەھدەتۇللاھ ۋۇجۇد — پىرنىڭ ۋۇجۇدى ئاللا بىلەن بىر دېگەنلىك بولاتتى. بۇ ئەقىدە ناھايىتى مول، ناھايىتى تېرەن، ناھايىتى كەڭ مەزمۇنغا ئىگە ئىدى. بۇنداق ئەقىدە بىلەن زامانىنىڭ، دەۋرىنىڭ ۋە ئېتىقادىنىڭ تۈرلۈك سوقماق يوللىرىدا قايمۇقۇپ يۈرگەن بىچارە، نادان ئۇيغۇر خەلقىنى بۇرۇنىدىن يېتىلەپ ماڭغىلى بولاتتى. بۇ خۇددى ئېتىنىڭ ئۆز خوجايىنىنى — گەرچە بۇ خوجايىن دۇنيادا ئەڭ رەزىل ئادەم بولسىمۇ — ئۆزىنىڭ خۇداسى دەپ بىلگىنىگە ئوخشاش بىر ئىش ئىدى!

بىر كۈنى، مۇھەممەت يۈسۈپ ئىشان خانىقادا «ۋەھدەتۇللاھ ۋۇجۇد» تېمىسىلە - مەرۇپ قىلىۋاتاتتى. بىر مۇخلىس ئۇنىڭدىن: «قازانىڭ چارىسى نېمەدۇر؟» دەپ سوراپ قالدى.

— مۇرشىد - مۇخلىسلىرىم شۇنى بىلگەيكى، — دېدى ئۇ جاۋاب بېرىۋېتىپ، — بەندىگە ھەرنە قازا يەتسە، ئۇنىڭ ئۈچۈن خۇشال بولماق لازىمدۇر. شۇنى بىلىش لازىمكى، قازا ئوقىغا رىزا بولماقتىن ياخشىراق ھېچقانداق قالقان يوقتۇر. ھەر قانداق

بىر بەندىمىز رىزا ئاستانىسىگە باش قويسا، پات - پۇرسەتتە مۇراد - مەقسىتىگە يېتىپ، ئۇلۇغلۇق ۋە يۇكسەكلىك تەختىدە ئولتۇرالايدۇ. بەندە تەقدىر - قىسمەت ئىشلىرىدا پېشانىسىگە پۈتۈلگەنگە شۈكرى قىلىپ، رىزا تەرەپكە يۈزلەنسۇنكى، تەدبىر ئىشىدىن ئۆزىنى يىغىسۇن! چۈنكى، ئۇ ھېچقانداق پايدا بەرمەيدۇ!

— ئى ھەزرىتى پىرىيارەن، — دېدى ئۇنىڭ مۇخلىسلىرىدىن بىرى، — شۈكرانىلىق نېمىتى نېمىدىن ھاسىل بولۇر؟

— شۈكرانىلىق نېمىتى، — دېدى مۇھەممەت يۈسۈپ ئىشان، — ھەم كۆڭۈل بىلەن، ھەم تىل بىلەن، ھەم مۇچىلەر بىلەن ھاسىل بولغاي!

كۆڭۈل شۈكرىسى دېگىنىمىز: نېمەت بەرگۈچىنى تونۇش، يەنى ئۆزىگە يەتكەن ھەربىر نېمەتنى پىرىنىڭ ھېسابسىز لۇتفى - كەرەمى ۋە مەرھىمىتىدىن بولغان دەپ تونۇشتۇر؛ تىل شۈكرىسى دېگىنىمىز: ھەمىشە تەكرىتائالانى «ئەلھەمدۇلىللا» كەلىمىسى بىلەن ياد قىلماق، پىر ئەزەلى — دىن، مەزھەپ، سۈلۈك، ئولۇس - ئۇسۇللارنى ئەھيا قىلغۇچى، ئالىي دۆلەت - تەرىقەت بىناسىنى تۈزگۈچى، شەرىئەتنىڭ مەركىگە مەيدانىدا ئات چاپتۇرغۇچى — تەرىقەتنىڭ مەيدانىنى تۈزگۈچى، سۈلۈك تەۋرەتكۈچى، ئالەمنى ھەقىقەتنىڭ سۇپىلىرىنى يۇقىرى كۆتۈرگۈچى، ساخاۋەتنىڭ ئاچقۇچىنى قولىغا ئالغۇچى، ئەدلۇ - ئادالەتنىڭ خەزىنە ئاچقۇچىنى قولىغا ئالغۇچى، مەركىگە مەيدانىدا نام چىقارغۇچى، ئەۋلىيالارنىڭ پېشۋاسى، شەرىئەتنىڭ، تەرىقەتنىڭ، ھەقىقەتنىڭ، سۈلۈكنىڭ، ئۇممەتلەرنىڭ تاجى، ئەۋلىيالارنىڭ داھىي - سەرھەلقىسى دەپ تونۇماق لازىمدۇر؛ مۇچىلەر شۈكرىسى دېگىنىمىز — ئۆزىگە يەتكەن نېمەتلەرنىڭ قۇۋۋەتىنى نېمەت بەرگۈچىنىڭ تائىتىگە سەرپ قىلىش دېگەنلىكتۇر. ھەربىر مۇچە ئۆزىگە مۇناسىپ تائەتكە

هازىرلانغاندۇر. مەسىلەن، كۆز تائىتى — مەخلۇقاتلارغا ئىبرەت كۆزى بىلەن بېقىپ، ئۇلۇغلارغا ھۆرمەت كۆزى بىلەن نەزەر سېلىپ، زەئىپلەرگە شەپقەت كۆزى بىلەن قاراشتۇر؛ قۇلاق تائىتى — خۇدايىتائالانىڭ سۆزىنى، پىر ئەزەم يەتكۈزگەن زەينۇل ـ ئەخبارلارنى، ئەۋلىيا ـ ماشايىخلارنىڭ پەند-نەسىھەتلىرىنى ئىشتىمەكتۇر؛ ئاياغ تائىتى — مەسچىت، خانىقا-ساري قەدەم قويۇپ، ئەۋلىيالارنىڭ مازارلىرىنى، زاھىتلارنى ۋە خىلۋەتنى ئىختىيار قىلغۇچىلارنى زىيارەت قىلماقتۇر؛ قول تائىتى — پىر ـ ئەزەمگە، ئەۋلىيا ـ ماشايىخلارغا ساخاۋەت قىلماقتۇر. پاك ۋە بۇيۇك تەكىرتائالا شۈكرى قىلغۇچىنىڭ مال، ھۆرمەت ۋە سائادەت نېمىتىنى زىيادە قىلۇر!...

مۇھەممەت يۈسۈپ ئىشان قۇمۇل دىيارىدا ئىشقىيە مەزھىپىنىڭ سۇلۇك تەرغىباتىنى يۈرگۈزگەندە يۈزلىگەن، مىڭلىغان ئادەملەرنى ئۆزىگە قارىغۇلارچە ئىشەنىدىغان ۋە چوقۇنىدىغان مۇرىت قىلىپ تەربىيەلەپ، ئۆزىنىڭ ئەمرىمەرۇپلىرىغا شەرتسىز ئىتائەت قىلىدىغانغا ئادەتلەندۇرۇشنى ئەڭ ئالىي نىشان قىلغانىدى. بۇ مۇرشىد ـ مۇخلىسلارنى بىر ئوچۇم ۋىجدانسىز، شۇھرەتپەرەسلەرنىڭ قولىدىكى قارىغۇ قورالىغا ئايلاندۇرۇشنى بولسا ئۆزىنىڭ ئەڭ ئاخىرقى مەقسىتى قىلدى.

— پىر دېمەك — ئاللاتائالا بىلەن بەندىلەر ئوتتۇرىسىدىكى ۋاستىگەر ئەلچى، — دەيتتى ئۇ سۇلۇك ئورنىدا مەسىلە ـ مەرۇپ قىلغاندا، — پىر دېمەك — تەجەللىياتنى بىلگۈچى ئىنسانلىقتۇر! ئاللاتائالا پىرغا ئىككىلا ئالەملىك زېرەكلىك، دانالىق خىسلىتىنى ئاتا قىلغان، پىرنىڭ قۇدرەتلىرى ئالەمشۇمۇل، قۇۋۋەتلىرى بىپايان، بىر پۈتۈن ئالەمنىڭ سېھىر-ھېكمەتلىرىگە مۇئەككەل كارامەتلەر كاتتىبىنىدۇر. پىر شۇنداق

ئىنسانكى، بىر دۇئا بىلەن ئاسمان - زېمىننى زىلزىلىگە سالالايدىغان، بىر قارغىش بىلەن ئادەمنى جىن - ئالۋاستىغا، جىن - ئالۋاستىنى ئادەمگە سۈرىتى مۇبەددەل قىلىپ تاشلىيالايدىغان، ئۆزلىرىگە ئەگەشمىگەن، ئىشەنمىگەن، شەك كەلتۈرگەن ھەرقانداق ئادەمنى ئەھلى دوزىخىيلىققا بەنت قىلىپ قويالايدىغان، شۇڭا، نەزەرلىرىدىن ئۆتۈپ، دۇئا قىلىپ، كارامەتلىرىگە تەن بېرىپ تۇرۇش شەرت بولغان ئۇلۇغلاردۇر...

*　　*　　*

بۇ چاغلاردا قۇمۇل دىيارىغا مۇھەممەت شاھ غازىبەگ تارخانبەگ ئىدى. ئۇ ئىشقىپەرەس ئىشانلارنىڭ سۇ بېشىدىكى خانىقادا مەسىلە - مەرۇپ قىلىۋېتىپ، ئۆزىنى روسۇلىللا بىلەن تەڭ ئورۇنغا، ھەتتا روسۇلىللادىنمۇ يۇقىرى ئورۇنغا قويغانلىقىنى ئاڭلاپ ھەيران بولغىنىدىن قاتتىق چۆچۈدى.

مۇھەممەت شاھ غازى تارخانبەگ ئۆزى تولمۇ ئاقكۆڭۈل، ساددا ۋە ساداقەتمەن بىر مۇسۇلمان بولغاچقا، ھەرقانداق ئادەمنىڭ پەيغەمبەرلىك دەۋاسىنى قىلىپ چىقىشىغا زادىلا يول قويمايتتى. بولۇپمۇ، ئۆزىنىڭ تەسەررۇپىدىكى قۇمۇل ھۇدۇتلۇقىدا بۇنداق ئازغۇنلارنىڭ دىنىي ئىسلامنى سۇيىئىستېمال قىلىپ، روسۇلىللادىن تارتىپ داۋام قىلىپ كېلىۋاتقان ئىسلام دىنىنىڭ سۈننەت - ئەھكاملىرىنى خالىغانچە ئىستېلا قىلىشىغا قەتئىي تاقەت قىلىپ تۇرالمايتتى.

مۇھەممەت شاھ غازى تارخان بەگ ھوشيار ھۆكۈمدار ئىدى. ئۇ بۇ ئازغۇن ئىشانلارنىڭ خانىقادىكى مۇنبەردىن پايدىلىنىپ قۇمۇل دىيارىدىكى مۇسۇلمانلارنىڭ ئېتىقىغا سىڭدۈرۈۋەتكەن بۇنداق سوقۇر تەسىراتنى قىلىش يولى بىلەن دەرھال

تازىلاپ تۇگەتكىلى بولمايدىغانلىقىنى چۈشىنەتتى. شۇڭا، ئۇ ئەمىر ئىسلاملىق سالاھىيىتى بىلەن مۇھەممەت يۈسۈپ ئىشانغا پەند ـ نەسىھەت قىلىپ، ئۇنى ئازغۇنلۇق يولىدىن توسۇش قارارىغا كەلدى. . .

* * *

تۇغلۇق تۆمۈرخان[1] نىڭ ئەۋلادلىرىدىن بولغان مۇھەممەت شاھ غازىبەگ ئىسلامىيەتنىڭ قۇمۇل دىيارىدا جارى قىلدۇرۇلۇشىدا ئاچقۇچلۇق رول ئوينىغان شەخسلەرنىڭ بىرى ئىدى.

تەخمىنەن مىلادى 1605 ـ يىلى (يىلان يىلى) كۈزدە تۇغلۇق تۆمۈرخاننىڭ سەككىزىنچى ئەۋلاد نەۋرىسى[2] مۇھەممەت شاھ خوجا يەكەندىن قۇمۇلغا كەلدى.

جۇڭغار باسقۇنچىلىرىنىڭ تۆمۈر تاپىنى ئاستىدا چىدىغۇسىز ئازاپ ـ ئۇقۇبەتكە دۇچار بولغان، قۇمۇل خەلقى جېنىدىن جاق تويغانىدى! شۇڭا، ئۇلار مۇھەممەت شاھ خوجىنىڭ رەھبەرلىكىدە قولغا قورال ئېلىپ، ئۆزلىرىنىڭ ئەركىنلىكى ۋە ئىززەت ـ ھېيسىنى قوغداش يولىدا كۈرەش قىلىشقا ئاتلاندى.

مىلادى 1606 ـ يىلى (ئات يىلى) 10 ـ ئاينىڭ 24 ـ كۈنى ئۇرۇش ئىلمىدىن خەۋىرى بار مۇھەممەت شاھ خوجا مىڭدىن ئارتۇق قوزغىلاڭچىنى باشلاپ توغۇچى بۇگۇردىكى قالماق كېچىكى دېگەن يەرنىڭ كۈنپېتىش تەرىپىگە توغرا كېلىدىغان

---

① تۇغلۇق تۆمۈرخان (1330 ـ 1363) — ئىلىبالىقنى پايتەخت قىلغان شەرقىي چاغاتاي خانلىقىنىڭ تۇنجى خانى، ئۇ مۇڭغۇللار ئىچىدە تۇنجى قېتىم ئىسلام دىنىغا كىرگەن خان بولۇپ، ۋاپات بولغاندىن كېيىن ھازىرقى قورغاس تەۋەسىدىكى ئالمالىقتا دەپنە قىلىنغان.

② مۇھەممەت شاھ غازى بەگنىڭ نەسەبنامىسى — تۇغلۇق تۆمۈرخاندىن ئىلياسخان ئوغلى ھەسەن غازى ئوغلى ئىسمايىل ئوغلى ئىبراھىم ئوغلى، باقى غازى ئوغلى مەۋلانە شەيخ مۇھەممەت ئوغلى مۇھەممەت شاھ غازى بەگ.

دۇۋان قۇدۇقىدا بۆكتۇرمە قويدى.

ئەسلىدە، بۇنىڭدىن ئىككى كۈن ئىلگىرى موڭغۇللار ئارىسىدىن ئىمان ئېيتىپ ئىسلامغا كىرگەن ئارۇپسۇل قالماق دېگەن بىر كىشى جۇڭغارلارنىڭ سەردارى غۇنچۇكنىڭ بىر قىسىم لەشكەر بىلەن دۇۋان قۇدۇق ئەتراپىدا ئۇيغۇرلارغا تويۇقسىز ھۇجۇم قىلماقچى بولغانلىقى ھەققىدىكى خەۋەرنى مۇھەممەت شاھ خوجىغا يەتكۈزگەنىدى.

مۇھەممەت شاھ خوجا دەرھال لەشكەرلىرىنى ئىككى بۆلەككە بۆلدى ـ دە، بىر قىسمىنى بۇگۇر كۆۋرۈكىنىڭ ئاستىغا، يەنە بىر قىسمىنى قالماق جىلغىسىدىكى بىر تاغ ئۆڭكۈرىگە يوشۇرۇنۇشقا بۇيرۇدى. يېرىم كېچە بولغاندا، جۇڭغار سەردارى غۇنچۇك لەشكەرلىرىنى باشلاپ بۇگۇر كۆۋرۈكىگە يېتىپ كەلدى. بۇ چاغدا مۇھەممەت شاھ خوجىنىڭ لەشكەرلىرى يوشۇرۇنغان جايلىرىدىن ئېتىلىپ چىقىپ، جۇڭغارلارغا ئالدى ۋە كەينىدىن بىراقلا شەبخۇن ئۇردى. غۇنچۇكنىڭ قوشۇنى ئىككى ياقتىن زەربە يەپ تېرىپېرەن بولۇپ كەتتى. مۇھەممەت شاھ خوجىنىڭ ئاتقان بىر پاي ئوقى جۇڭغار سەردارى غۇنچۇكنىڭ ئوڭ كۆزىگە تېگىپ، ئاتتىن تىك موللاق ئېتىپ چۈشتى. ئۇ يوقلۇق ھارۋىسىدا ئۆلۈم ۋادىسىغا سەپەر قىلدى. جۇڭغارلارنىڭ ئۆلىدىغىنى ئۆلۈپ، يارىدار بولغىنى يارىدار بولۇپ، قالغانلىرى تىرىك قولغا چۈشتى.

ئەتىسى، ئۇيغۇرلار ئاستانىدىكى ئاق چوقا دېگەن يەردە قالماق جىلغىسى جېڭىنىڭ غەلىبىسىنى تەبرىكلەپ چوڭ مۇراسىم ئۆتكۈزدى. بۇ مۇراسىمدا ئەسىرگە چۈشكەن ئىككى مىڭدىن ئارتۇقراق جۇڭغار ئىمان ئېيتىپ ئىسلام دىنىغا كىردى. مۇھەممەت شاھ خوجىغا «غازى بەگ» دېگەن شۆھرەتلىك ئاتاق بېرىلدى.

مۇھەممەت شاھ غازى بەگ خەلقىنى باشلاپ جۇڭغار

باسقۇنچىلىرىنى قۇمۇل دىيارىدىن قوغلاپ چىقارغاندىن كېيىن رەسمىي يوسۇندا قۇمۇلغا تارخان بەگ بولدى. مەسچىتلەردە ئۇنىڭ نامىغا: «مۇھەممەت شاھ غازى تارخان بەگ» دەپ خۇتبە ئوقۇلدى.

قۇمۇل خەلقى «قالماق جىلغىسى جېڭى» نىڭ غەلىبىسىنى ئەۋلادتىن - ئەۋلادقىچە مەڭگۈ ياد ئېتىش ئۈچۈن، تارخان بەگ مەھكىمىسىنىڭ ئالدىغا بىر تاش ئابىدە ئورناتتى. بۇ ئابىدىگە مۇنداق دەپ خەت پۈتۈلگەنىدى: «بىسمىللاھىر رەھمانىر رەھىم. بارلىق ھەمدۇ - سانا، سالاۋات ۋە زاكىيات[1] بۇ ئالەم ۋە ئاخىرەت ئىككى ئالەمنىڭ ئىلغانغىنى ۋە ياخشىسى، بارلىق پەيغەمبەرلەرنىڭ ئىچىدىن تاللانغان، بارلىق نۇرلارنىڭ ئىگىسى بولغان مۇھەممەت مۇستەفا سەللەللاھۇ ئەلەيھى ۋەسەللەمگە مەنسۇپ، ئۇنىڭ ھەسەب ۋە نەسەبلىرى[2]، ئۇلۇغلۇقى ھەزرىتى مۇھەممەت مۇستەفا سەللەللاھۇ ئەلەيھى ۋەسەللەمگىچە مەھكەم ئۇلاشقان، ئەلدە ئەبەدىي تىنچلىق - ئاسايىشلىق ئورناتقان، ساداقەتمەنلىكنىڭ ۋەكىلى بولغان مۇھەممەت شاھ غازى تارقان بەگنى مەڭگۈ ياد ئېتىش يۈزىسىدىن ئۇشبۇ ئابىدە ئورنىتىلدى. سەلىسە مىڭ ئون ئالتىنچى ھىجرى.»[3]

* * *

تارخان بەگ مۇھەممەت شاھ غازى مۇھەممەت يۈسۈپ ئىشانىنى ئۆزىنىڭ مەھكىمىسىدە قوبۇل قىلدى. ئۇلار نېرى - بېرىدىنلا سالاملىشىپ بولغاندىن كېيىن تارخان بەگ رەسمىي ماۋزۇغا كۆچۈپ، مۇھەممەت يۈسۈپ ئىشاندىن ئازغۇنلۇق ئىشقىيە

① سالاۋات ۋە زاكىيات - نامىز ۋە زىكرى بىلەن قىلىنىدىغان تەرىپ، دېگەن مەنىدە.
② ھەسەب ۋە نەسەب - «ئۇنىڭ نەسىل بىلەن ئەمەس، بەلكى شۆھرەت بىلەن چېتىدىغان نەسەبلىرى» دېگەن مەنىدە.
③ مىلادى 1608 - يىلى.

سۈلۈك تەرغىباتىنى دەرھال توختىتىشنى تەلەپ قىلدى.

— ئەي تەرىقەت ئەھلىنىڭ پېشۋاسى، — دېدى مۇھەممەت شاھ غازى تارخان بەگ، — سېنىڭ قىلىۋاتقانلىرىڭنىڭ ھەممىسى شەيتان لەئىنىنىڭ ئىشىدۇر. شۇڭا، سەن مىسۋاكقا[1] ئىلتىجا قىلغىن. ئۇنى ئاغزىڭغا سېلىپ سۈننەتنى بەجا كەلتۈرۈپ، ئىمانىڭنى تازىلىغايسەن!

— كەرەمىلىك ئاللاتائالا بىزنى بۇ دىيارغا خارابات ئىچىدە قالغانلارنى قۇتۇلدۇرۇش ئۈچۈن ئەۋەتكەن! — دېدى مۇھەممەت يۈسۈپ ئىشان تارخان بەگكە رەددىيە بېرىپ، — سىلەر قۇمۇللۇقلار پىرغا مۇرىت بولغان ۋە پىرنىڭ باشلامچىلىقىدىن ياخشىلىق كۈزلىگەن ئەمەسمىدىڭلار؟ تەسەۋۋۇپ شەرتى بويىچە سىلەر تەڭرىتائالاغا تەۋەككۈل قىلىپ، پىرغا ئەگىشىشىڭلار، پىر قايىقا باشلىسا شۇ يېقا مېڭىشىڭلار، ئۇ نېمە ئىش قىلسا، سىلەرمۇ ئوخشاشلا شۇ ئىشنى قىلىشىڭلار كېرەك ئىدى. چۈنكى، مال ـ دۇنيا يىغماق، ئىززەت ۋە شەۋكەت پەيدا قىلماقتىن مەقسەت پىرنىڭ زىننىتى ۋە دەرگاھ ئاراستىلىكى ئۈچۈندۇر. شۇڭا، كاتتا ئىمارەت ياسىماق، شاھانە ئىگىن كىيمەك، توپچاق ئاتلارغا مىنمەك قاتارلىق ئىشلار بىزدەك نەسەبتە ئالىي زاتلارغىلا مەنسۇپ! ئۆزگىلەر ئۈچۈن ئۇنى قىلماق بىئەدەپلىكتۇر! پىردىن سادىر بولغان ھەرقانداق ئىش ۋە سۆز گەرچە قەبىھ بولسىمۇ، ئۇنىڭغا مەدھىيە ئېيتماق لازىمدۇر!

— ھەيھات! ھەيھات! — دەپ ۋارقىرىغىنىچە ئورنىدىن تۇرۇپ كەتتى مۇھەممەت شاھ غازى تارخان بەگ، — ئەي، دىن ئەربابلىرىنىڭ پىر ئۇستازى، شۇنى ئۇنتۇپ قالمىغىنكى، پىرنىڭ ماڭغان ھەربىر قەدەم ئىزى تەقۋادارلارنىڭ كۆزىگە سۈرمە بولغۇسى. مۇبادا، پىر بولغۇچى ئۇلارنى گۇمراھلىق يولىغا

[1] مىسۋاك ـ تەرەت ئالغاندا، چىشىنى يۇيۇش ئۈچۈن ئىشلىتىلىدىغان ئەسۋاب. چۈچۈكبۇيىنىڭ يىلتىزىدىن ياسىلىدۇ.

باشلىسا، ئۇنىڭ ۋابالى كىمگە بولۇر؟ سەن كاززاپلىق قىلمەن، دەپ جان تەسەررۇف قىلغان جەۋھەرىي دېگەننىڭ ۋاقىئاتلىرىنى ئاڭلىمىغانمۇ؟

— ئۇ قانداق ۋاقىئات ئىكەن؟

— كىشىلەر ئارىسىدا ئۆزىگە جاۋاھىرشۇناسلىق كەسپىنى مۇناسىپ كۆرۈپ، ئۆز ئىسمىنى «جەۋھەرىي» دەپ ئاتىۋالغان بىر كاززاپ بار ئىكەن. ئۇ ھەتتا ئېشەك مونچىقى بىلەن قىرۇزىنىمۇ پەرق ئېتەلمەيدىكەن. ئۇ نەپسىنىڭ كەينىگە كىرىپ، ئۆزىنى «جاۋاھىرلارنى تونۇيدىغان كىشىمەن!» دەپ تەرغىب قىلىپ، گادايلىقتىن خالاس بولماقچى بولۇپتۇ.

جەۋھەرىي ئاق تاشلارنى خىلمۇ خىل رەڭلەردە بويىاپ، ئۇنى گۆھەر، ھېقىق، ياقۇت دەپ ئاتاپ، بىھۇدە لاپ ئۇرۇپ يۇرىدىكەن. ئۇنىڭ مۇجمەل ۋە چالا ـ چولتا ئىشلىرىنى ئاۋام خەلقنىڭ ھەممىسى راست دەپ ئىشىنەتتىكەن. بىر كۈنى ئۇ يۇقىرىقىدەك ھىيلە ـ مىكىر بىلەن بىرمۇنچە «جاۋاھىر» لارنى ياساپ، بىر زەردارغا سېتىپ ئۇنى كوملاپ، ھەددى ـ ھېسابسىز پۇل ئۇندۇرۇۋاپتۇ. شۇ كۈنى جەۋھەرىي بۇ پۇللارنى شۇنداق خىراجەت قىلىپتۇكى، جاھاندا سېتىۋالمىغان ھېچنەرسە قالماپتۇ. ئاخىر يېنىدا بىرەر پۇچۇق يارماقمۇ قالماپتۇ.

«جاۋاھىر» سېتىۋالغان ھېلىقى زەردار بۇ مەككارنىڭ بىر يارماققىمۇ ئەرزىمەيدىغان ئاق تاشلارنى ياقۇت رەڭگىدە بويىاپ ئۆزىگە يۈز مىڭ تىللاغا ساتقانلىقىنى تۇيۇپ قاپتۇ ـ دە، ئۇنىڭدىن بويالغان گۆھەر سودىسىنى دەرھال بىكار قىلىپ، تىللالىرىنى ئۆزىگە تولۇق قايتۇرۇپ بېرىشنى تەلەپ قىلىپتۇ. بىراق، جەۋھەرىينىڭ يېنىدا بىرەر پۇچۇق يارماقمۇ قالمىغان ئىكەن. نەتىجىدە، ئۇنىڭ كاززاپلىقى ئۆزىنىڭ قىيناپ ئۆلتۈرۈلۈشىگە سەۋەبچى بولۇپتۇ!...

— شۇڭا، — دېدى مۇھەممەت شاھ غازى تارخان بەگ

سۆزىنىڭ ئاخىرىدا، — سېنىمۇ مۇشۇ كاززاپىتەك ئاقىۋەتكە قالمىغىيتى دەپ ئەندىشە قىلۇرمەن!

*　　*　　*

مىلادى 1638 ـ يىل 8 ـ ئاينىڭ 12 ـ كۈنى جۇمە، پېشىن مەھەلدە قۇمۇل شەھىرىدىكى جۇمە مەسچىتىگە[1] ئون مىڭدىن كۆپرەك نامازخان يىغىلىپ، مۇھەممەت شاھ غازى تارخان بەگنىڭ ئىمامىلىقىدا جۇمە نامىزى ئوقۇدى.

— لائىلاھە ئىللەللاھۇ مۇھەممەدۇن روسۇلىللا، ئەشھەدۇئەن لائىلاھە ئىللەللاھۇ ۋەھىدە لاشەرىكەلەھۇ ۋە ئەشھەدۇئەننە مۇھەممەدەن ئابدۇھۇ ۋەروسۇلۇھۇ، — دەپ باشلىدى ئۇ جۇمە خۇتبىسىنى، — ئى مۇسۇلمانلار، ئاللا تەرىپىدىن نازىل ئېتىلگەن بۇ بىر كەلىمە ئايەتنىڭ مەنىسى شۇدۇركى: «بىر ئاللادىن باشقا ئىلاھ يوق. مۇھەممەت ئەلەيھىسسالام ئاللانىڭ ئەلچىسىدۇر. قەسەمكى، بىر ئاللادىن باشقا ئىلاھ يوق ۋە يەنە قەسەمكى، مۇھەممەت ئەلەيھىسسالام ئاللانىڭ ئەلچىسىدۇر!» بىز بۇ بىر كەلىمە ئايەتنىڭ بەرھەقلىقىغە شەك ـ شۈبھە قىلمايمىز. مۇبادا، كىمەرسىكى بۇ بىر كەلىمە ئايەتنىڭ بەرھەقلىقىغا شەك كەلتۈرسە، قەسەمكى، ئۇنداقلار دىنىي ئىسلامنى ئاجىزلاتقان ئاسىي گۇناھكاردۇر! بىراق، قەدىمدىن تارتىپ تا ھازىرغا قەدەر بۇنداقلارنىڭ ئۇرۇقى قۇرۇپ كەتكىنى يوق! قەدىمكى زامانىدىكى ئەجەم زېمىندا زەردۈشت ئەييار، مانى نەققاش، مەزدەك ھېكىم ۋە ئەرەب زېمىنىدا ماھ ئافرىنىدە، ئەللامە ئەيلاتى قاتارلىق ئاسىيلار

---

① قۇمۇلدىكى جۇمە مەسچىتى مىلادى 1507 ـ يىلى خوجا مۇھەممەت دېگەن كىشى تەرىپىدىن ياسىتىلغان. مىلادى 1792 ـ يىلى ماھرۇي خېنىم تەرىپىدىن قايتا رېمونت قىلدۇرۇلغان.

خۇدالىق، پەيغەمبەرلىك دەۋاسىنى تىكىپ چىقىشقان ئىكەن. ئۇلارنىڭ ئاقىۋىتى قانداق بوپتۇ؟ ئېزگۈلۈك بىلەن ئاياغلىشىپتىمۇ؟ ياق، بۇ ئاسىيلارنىڭ بەزىسى يەرتقۇچ ھايۋانلارغا يەم بوپتۇ؛ بەزىسىنىڭ پوستىغا سامان تىقىلىپتۇ؛ يەنە بەزىسى بولسا بېشى ئاستىغا، پۇتى ئۈستىگە قىلىنىپ تىرىك كۆمۈلۈپتۇ ۋە بەزىسىنى بولسا ھاۋا تاپان قىلىپ دارغا ئېسىپ، چالما ـ كېسەك قىلىپ ئۆلتۈرۈپتۇ. دېمەك، بىر ئاللا ۋە بىر رەسۇلىللادىن باشقا خۇدالىق ۋە پەيغەمبەرلىك دەۋاسىنى قىلىپ چىققانلارنىڭ ھەممىسى مۇشرىكلاردۇر! ئەھلى مۇسۇلمان بولغان ھەرقانداق كىشى ئۇنداق ئازغۇنلارنىڭ كەينىگە كىرىپ، بېشىغا پىت سېلىۋالمىسۇن! ئى مۇسۇلمانلار، ئۆزۈڭلارنىڭ مۇسۇلمانلىق ئېتىقادىڭلارنىڭ ساپلىقىنى جان تىكىپ قوغداڭلار. بۇ مەنسىز دەۋالارغا ئاپىل بولۇپ، سارالىڭ ـ ئەسەبىيلەردەك كاللاڭلارنى بۇزماڭلار! بىز ئىشقىيە سۇلۇكىدىكى مۇھەممەت يۈسۇپ ئىشانىنىڭ بەلگىلەنگەن سۇرۇك ئىچىدە قۇمۇل دىيارىدىن چىقىپ كېتىشىنى بۇيرۇيمىز!...

*　　*　　*

مۇھەممەت شاھ غازى تارخان بەگ جۇمە خۇتبىسىنى ئوقۇغاندا تىلغا ئېلىپ ئۆتكەن زەردۇشت ئەييار دېگەن كىشى ئىسلامىيەتتىن مىلادىدىن 628 يىل ئىلگىرىكى ۋاقىتتىن 557 يىل ئىلگىرىكى ۋاقىتتىچە بولغان ئارىلىقتا ھازىرقى ئىراننىڭ زىجا ۋىلايىتىدە ياشىغان زەردۇشت بىننى سەپىدىۋمان دېگەن كىشى بولۇپ، ئۇ زەردۇشت دىنىنىڭ ئىجادچىسى ئىدى. زەردۇشت — ئۇنىڭ لەقىمى بولۇپ، «قېرى تۆگە» دېگەنلىك بولاتتى. ئۇ «ئاۋىستا» دېگەن بىر كىتابنى يېزىپ چىقىپ، رەسمىي پەيغەمبەرلىك دەۋاسىنى قىلىپ چىققان

ۋە ئاخىر جاڭگىلى مازەندىران دېگەن بايا‌ۋاندا يىرتقۇچ بۆرىلەرگە يەم بولۇپ، رەسۋاسى چىققانىدى.

مانى نەققاشمۇ قەدىمكى مۇلكىي ئەجەمنىڭ بابىل دېگەن شەھىرىدە ئۆتكەن ئادەم بولۇپ، ئىسلامىيەتتىن تۆت يۈز يىل ئىلگىرى، يەنى مىلادى 216 - يىلى ئۆلگەنىدى. ئۇ: «خۇدايىتائالا ھەربىر دەۋردە بىر پەيغەمبەرنى ئەۋەتتى. مەسىلەن، گوشتاسىپ ۋاقتىدا زەردۇشتنى پەيغەمبەر قىلىپ ئەۋەتتى. يەنە بىر ۋاقىتقا كەلگەندە، ئەرەبلەر ئارىسىدىن ھەزرىتى ئەيسا ئەلەيھىسسالامنى پەيغەمبەر قىلىپ ئەۋەتتى. مەن سىلەرگە ئىلمى شەرىئەتنى ئۆگىتىمەن. شۇنى بىلىڭلارکى، زىيا بىلەن زۇلمەت مەڭگۈدۇر. ھەرقانداق جانلىقنىڭ ئۆلتۈرۈش ھارامدۇر. كەمبەغەللىك، ھەقىرلىق — دۆلەتمەنلىك، سائادەتلىكتىن ياخشىراقتۇر. يەنە شۇنى بىلىڭلارکى، بايلىق توپلاش ھارامدۇر. يەنى، بىر كۈنلۈك تائامدىن زىيادە نەرسە يىغىش، بىردىن زىيادە خوتۇن ئېلىش ھارامدۇر. مەن پەيغەمبەرلەرنىڭ ئاخىرىدۇرمەن» دەپ دەۋا قىلىپ چىققاندا، ئىران شاھى شاپۇر ئۇنى بابىلدىن قوغلاپ چىقارغانىدى.

مانى نەققاش مۇلكىي تۈركىستاندىكى ئىدىقۇت، قۇمۇل ئەتراپلىرىغا قېچىپ كېلىپ، ئۆزىنىڭ دەۋەت - تەرغىبات ئىشلىرىنى داۋام قىلدۇردى. تۈرپان ئىدىقۇتلۇقى ھەتتا ئىسلام دىنىدىن كېيىنمۇ تاكى 9 - ئەسىرنىڭ باشلىرىغا قەدەر مانىزم تەرغىباتچىلىقىنىڭ مەركىزى بولۇپ قالغانىدى.

تۈرپان ئۇيغۇر ئىدىقۇتى مىلادى 845 - يىلى سامانىيلارنىڭ سەمەرقەندتىكى مانى مۇخلىسلىرىغا زىيانكەشلىك قىلماقچى بولغانلىقىدىن خەۋەر تېپىپ، دەرھال سامانىيلار خانىغا ئەلچى ئەۋەتىپ، «ئىدىقۇت ئۇلۇغ ئۇيغۇر ئېلى زېمىنىدىكى مۇسۇلمانلار سامانىيلار خاندانلىقىدىكى مانى مۇخلىسلىرىدىن نەچچە ھەسسە

كۆپ، ئەگەر سامانىيلار خانى مانى مۇرتلىرىغا زىيانكەشلىك قىلىدىغان بولسا، ئۇ چاغدا ئىدىقۇتمۇ ئۆز زېمىنى ئىچىدىكى مۇسۇلمانلارغىمۇ زىيانكەشلىك قىلىدۇ!»[1] دەپ ئاگاھلاندۇرغانىدى. بۇ گەپ دەرھال ئۇنۇم بېرىپ، سامانىيلار مانى مۇرتلىرىغا قىلىۋاتقان زىيانكەشلىكنى دەرھال توختاتقانىدى. بۇ ئىش مانى نەققاش ئۆلۈپ ئالتە يۈز يىلدىن كېيىن يۈز بەرگەنىدى، ئەلۋەتتە!

مانى بۇت ياساپ، رەسىم سىزىپ خەلقنى ئۆزىگە ئىشەندۈرەتتى. ئۇ «ئەرژەڭگى مانى» دېگەن بىر كىتابنى يېزىپ چىقىپ، چىن ۋە ماچىن ۋىلايەتلىرىنى ئۆزىگە رام ۋە ئەسىر قىلىپ، «نەققاش» دەپ ئاتالغانىدى. ئۇ ۋەتىنى مۇلكىي ئەجەمنى بىر كۆرمەكنى ئارزۇ قىلدى — دە، ئىدىقۇت ئۇيغۇر ئېلىدىن مۇلكىي ئەجەمگە قايتىپ كەلدى. بۇ چاغدا بەھرام مۇلكىي ئەجەمگە پادىشاھ ئىدى. بەھرام پادىشاھ ئۇنى چاقىرتىپ:

— مىللىتىڭ نېمە؟ ئېتىقادىڭچۇ؟ — دەپ سورىدى.

— پەيغەمبەرنىڭ ۋەتىنى بولمايدۇ. ئاۋامنىڭ ئېتىقادىنى ئۆزىگە ئېتىقاد قىلىدۇ! — دەپ جاۋاب بەردى مانى ئۆز دىنىنى تەشۋىق قىلىپ تۇرۇپ، — ئادەمزاتنىڭ روھى ئۇنىڭ تەن قەپىزى ئىچىدىكى مەھبۇستۇر. قاچانكى كىشىنىڭ نەپسى توختاپ، جان قۇشى بەدەن قەپىزىدىن چىقىپ پەرۋاز قىلىشقا باشلىغاندا، بۇ ئەزىز قۇش زىنداندىن خالاس بولغان بولىدۇ!

— سېنىڭ نەققاشلىقىنى ئۆگىنىشىڭدىكى مەقسەت نەقىشۋاز[2] لىقنى ئۆگىنىش ئىكەن — دە، ئاجايىپ ھىيلە - نەيرەڭلەرنى شۇنىڭ ئۈچۈن زوياپقا چىقىرالىغان ئىكەنسەن، — دېدى بەھرام شاھ، — ئۇنداق بولسا، مۇردا تىرىكلەرگە قارىغاندا ياخشى ئىكەن — دە!

---

① بارتولد: «ئوتتۇرا ئاسىيا تۈرك تارىخىغا دائىر 12 لېكسىيە» (3).
② نەقىشۋاز — ھىيلىگەرلىك، مەككارلىق دېگەن مەنىلەردە.

— شۇنداق، — دېدى ئويلىمايلا مانى نەققاش، — ئۆلۈم ئادەمنى ئەبەدىي ھاياتقا يەتكۈزىدۇ.

— سەن ئىلگىرى بۇ ۋىلايەتكە قايتا قەدەم باسماسلىققا بۇۋام شاپۇرغا ۋەدە بەرگەن ئىكەنسەن. ئۇنداق بولسا، بىزمۇ سېنىڭ سۆزۈڭ بويىچە روھىڭ قۇشىنى بەدىنىڭ قەپىزىدىن ئازاد قىلىپ قويايلى!

شۇنداق قىلىپ، بەھرام شاھ مانى نەققاشنىڭ ياق دېگىنىگە قارىماستىن تېرىسىنى تولۇمچىلاپ سويغۇزۇپ ئىچىگە سامان تىققۇزدى ـ دە، شەھەرنىڭ دەرۋازىسىغا ئۇزاق ۋاقىتقىچە ئېسىپ قويدى. نىشاپۇردا بۇ دەرۋازا «مانى دەرۋازىسى» دەپ ئاتالدى...

مەزدەك ھېكممۇ ئىسلامىيەتتىن ئىلگىرى، يەنى مىلادى 470 ـ يىلى، ئىراننىڭ نىشاپۇر شەھىرىدە تۇغۇلغانىدى. ئۇ مىلادى 491 ـ يىلى ئىراندا پارتلىغان مەشھۇر مەزدەكىيلەر قوزغىلىڭىنىڭ يولباشچىسى ئىدى.

مەزدەكىيلەر قوزغىلىڭىغا دېھقانلار، شەھەر كەمبەغەللىرى ۋە بىر قىسىم قۇللار قاتناشقانىدى. قوزغىلاڭچىلار ئاقسۆڭەكلەرنى ئۆلتۈرۈپ، ئۇلارنىڭ قولىدىن يەر ـ زېمىن، مال ـ مۈلۈكلىرىنى تارتىۋېلىشقانىدى. شۇ چاغدا ئىراندا بەھرام شاھنىڭ ئوغلى كەيقۇباد پادىشاھ ئىدى. ئۇ ئاقسۆڭەكلەر بىلەن زەردۈشت دىنىنىڭ يۇقىرى قاتلام كاھىنلىرىنىڭ تەسىر كۈچىنى ئاجىزلاشتۇرۇش ئۈچۈن، بىر مەھەل مەزدەك ھېكمىنىڭ دىنىغا يېقىنلاشقان ۋە ئۇنىڭدىن پايدىلانغانىدى. كېيىن، مەزدەكىيلەر قوزغىلىڭى كەيقۇبادنىڭ ئوغلى، يەنى ئىسلام تارىخچىلىرى تەرىپىدىن نۇشىرۋان ئادىل دەپ ئاتالغان كەيخىسراۋ تەرىپىدىن قانلىق باستۇرۇلغانىدى.

ئىسلام تارىخچىلىرى بۇ ۋەقەنى مۇنداق ھېكايە

قىلىشقانىدى: «مەزدەك پەيغەمبەرلىك دەۋاسىنى قىلىپ چىقىشتىن ئىلگىرى ئۆز ئۆيىدىن زەردۇشتلەر ئىبادەتخانىسىغا قارىتىپ بىر لەخمە كولاتقۇزغان ۋە لەخمىنىڭ ئۈچىي ئىبادەتخانىدىكى كۆيۈۋاتقان مۇقەددەس ئوتنىڭ ئاستىغا يەتكەندىن كېيىن بىر تۆشۈك تەشكۈزۈپ قويغانىدى. ئۇ تۆشۈك ئاغزىغا بىرىپ سۆز قىلسىمۇ ئوتنىڭ خەتىرى يەتمەيتتى، كىشىلەرگە گويا ئوت سۆزلەۋاتقاندەك بىلىنەتتى.

مېنىڭ پەيغەمبەرلىكىمگە مۇقەددەس ئوت گۇۋاھدۇر، — دەيتتى ئۇ كىشىلەرگە، — ئىشەنمىسەڭلار، ھاجىتىڭلارنى راۋان قىلغۇچى بۇيۇك خۇدا — مۇقەددەس ئوتتىن سوراپ بېقىڭلار!

شۇ چاغدا، بۇ يەردىكى خەلق ئاتەشپەرەسلەر بولۇپ ئوتقا چوقۇناتتى. شۇڭا ئۇلار:

— مەزدەك ھېكىم بىزنى ئۆز دىنىمىزغا دەۋەت قىلىۋاتىدۇ. ئۇ زەردۇشت پەيغەمبەرنىڭ دىنىنى خاتا دېمەستىن، بەلكى ئۇنى بەرھەق دەۋاتىدۇ. بىز زەردۇشتنىڭ كىتابىنى بىر مەنىدە چۈشەنگەن بولساق، مەزدەك ھېكىم زەردۇشتنىڭ كىتابىدىكى ھەربىر سۆزدە ئون مەنا بار، دەۋاتىدۇ. ئۇنىڭدىن قالسا، ئۇ مۇقەددەس ئوتنى گۇۋاھلىققا تارتىۋاتىدۇ. مۇقەددەس ئوتنىڭ سۆزلىتىش مۇمكىن ئەمەس. مۇبادا، ئوت مەزدەك ھېكىمنىڭ پەيغەمبەرلىكىگە گۇۋاھلىق بېرىدىغان بولسا، ئۇ ھالدا ئۇنىڭ پەيغەمبەرلىكى بەرھەق بولغان بولىدۇ، — دېيىشتى.

شۇ كۈنى، پادىشاھ كەيقۇباد پۇتكۇل ئەمرۇل ئۆمەرا، ئەكابىر ـ ئەشرەپ ۋە بەگۇ ـ بېگاتلىرى بىلەن بىللە زەردۇشت ئىبادەتخانىسىغا كەلدى. مەزدەك ھېكىم ۋارقىراپ تۇرۇپ:

— ئىلاھا، مۇبادا مېنىڭ پەيغەمبەرلىكىمگە ئىشەنسەڭ، مۇقەددەس ئوتنى سۆزلەتكەيسەن! مۇقەددەس ئوت گۇۋاھلىق بەرسۇن! — دېدى.

بىرەر ئاش پىشىمدەك ۋاقىت ئۆتكەندىن كېيىن ئوت

ئىچىدىن: «ئى گۈمراھلار، مۇبادا، مەزدەكنىڭ بەرھەق پەيغەمبەرلىكىگە ئىشەنمىسەڭلار، سىلەر ئىككى ئالەملىك بەختسائادەتتىن مەھرۇم بولىدىغانلىقىڭلارنى ئۇنتۇپ قالغان بولمامسىلەر؟!» دېگەن ئاۋاز كەلدى. بۇنى پادىشاھ كەيقۇباد باشلىق تامامى خالايىق ئاڭلىدى.

شۇنىڭدىن باشلاپ، پادىشاھ كەيقۇباد مەزدەك ھېكمىنىڭ پەيغەمبەرلىكىگە بەرھەق ئىشەندى ۋە ئۇنىڭغا قول بېرىپ مۇخلىس بولدى، ئۇنىڭ دەرىجىسىنى ئۆستۈرۈپ، ئۇنى ئۆزىنىڭ تەختى يېنىغا قويۇلغان ئالتۇن كۇرسقا ئولتۇرغۇزدى. مەزدەك ھېكىم پادىشاھ كەيقۇباد بىلەن شېرىك پادىشاھلىق قىلىشقا باشلىدى.

مەزدەك ھېكىم ھۆكۈم قىلىپ شۇنداق ئېيتتىكى:

— كىشىلەرنىڭ مال - مۈلكى ۋە خوتۇنلىرى بىر - بىرىگە راۋادۇر. مېنىڭ دىنىمدا خۇسۇسىي مەنپەئەت يوللىدىكى ئۇرۇنۇشلارنىڭ كېرىكى يوق. ھەممە كىشى باب - باراۋەردۇر!

ئەمما، مەزدەككە ئىشەنمەيدىغانلارمۇ بار ئىدى. ئۇ پادىشاھ كەيقۇبادنىڭ ئوغلى كەيخىسراۋ — نۇشىرۋان ئاشۇنداقلارنىڭ بىرى ئىدى. ئۇ ئەمىرۇل - ئۆمەر، ئەكابىر - ئەشرەبلەردىن خاپا بولۇپ، «مەزدەكنىڭ سۆزىنى مۇنازىرىلەشمەستىنلا قوبۇل قىلىپسىلەر. ئاتامغا نەسىھەت قىلىپ توسماپسىلەر. ئەمدى خەلق ئارىسىدىن ئەخلاقۇ - ئەردەم، ھەممەتۇ - پەزىلەت كۆتۈرۈلۈپتۇ!» دەپ ئەيىبلىدى.

كەيقۇباد نۇشىرۋانغا:

— سەن ئۇنىڭ مۆجىزىسىنى كۆرمىدىڭمۇ؟ مۇقەددەس ئوت ئۇنىڭ پەيغەمبەرلىكىگە گۇۋاھلىق بېرىۋاتقانلىقىنى ئاڭلىمىدىڭمۇ؟ سەن دەرھال مەزدەك ھېكمىنىڭ مەزھىپىگە كىر! — دەپ پەرمان چۈشۈردى.

— بۇنىڭ ھەممىسى ھىيلە، — دېدى نۇشىرۋان

قوشۇلماي، — مۇبادا، راستتىنلا مۆجىزە بولىدىغان بولسا، سۇمۇ ئۇنىڭ پەيغەمبەرلىكىگە گۇۋاھلىق بەرسۇن، شۇ چاغدىلا مەن ئىشىنىمەن!

— ئى ئوغلۇم، — دېدى پادىشاھ كەيقۇباد، — ئاتاڭغا نېمە ئۇچۇن خىلاپ يول تۇتىسەن؟

نۇشىرۋان ئېيتتىكى:

— مەن ئەسلىدە ساڭا ئەگىشەر ئىدىم. ئەمما، سەنمۇ ئاتاڭغا خىلاپ يول تۇتقانلىقتىن، مەنمۇ ساڭا خىلاپ يول تۇتتۇم.

— ئەگەر مەزدەك ھېكىمنىڭ پەيغەمبەرلىكىگە ئىشەنمىسەڭ، يا ئۇنىڭ يالغان ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلاپ قۇتۇلسەن، يا بولمىسا، سىياسەت قىلىچىنىڭ تەمىنى تېتىيسەن!

نۇشىرۋان ئاتىسىدىن مۆھلەت ـ سۇرۇك ئېلىپ، بۇ ئىشنىڭ ئۇجۇر ـ بۇجۇرىنى تەھقىلەشكە كىرىشتى. ئۇ مەزدەك ھېكىمنىڭ ئىشەنچلىك بىر ئادىمى بىلەن يېقىنلاشتى. ئۇنى نۇرغۇن ئالتۇن بېرىپ سېتىۋېلىپ، مەزدەكنىڭ ھەقىقىي ئەھۋالىنى سورىدى.

ھېلىقى ئادەم:

— مەزدەك ئۆز ئۆيىدىن زەردۇشتلار ئىبادەتخانىسىدا دائىم كۆيۈپ تۇرىدىغان ئوتنىڭ ئاستىغا قەدەر لەخمە كولاتقۇزدى. ھەر قېتىم مۇقەددەس ئوتتىن سوئال سورالغاندا، ئۇ لەخمىگە بىر ئادەمنى ئالدىن يۇشۇرۇپ قويغان بولىدۇ. سوئالغا شۇ ئادەم جاۋاب بېرىدۇ، — دېدى.

نۇشىرۋان ئىشنىڭ ھەقىقىتىنى ئاتىسى ـ پادىشاھ كەيقۇبادقا ئېيتىپ، ئەھۋالنى چۈشەندۈردى ۋە ھېلىقى ئادەمنى ئۇنىڭغا كۆرسەتتى.

یاز كۇنلىرىنىڭ بىرىدە[1]، كەيقۇباد مەزدەك ھېكمىغا مۇنداق دېدى:

— نۇشىرۋان گۇناھىغا توۋا قىپتۇ. ئەمما ئۇ: «مەزدەك ھېكمىنىڭ مۇخلىسلىرىنىڭ ئاز ـ كۆپلۈكىنى بىلمەيمەن. ئەگەر ئۇنىڭ مەزھىپىگە كىرگەن كىشىلەرنىڭ سانىنى بىلگەن بولسام ئىدىم، ئۇ چاغدا، تېخىمۇ كۆپ ئادەمنى ئۇنىڭ ئەتراپىغا توپلىغان بولاتتىم» دەيدۇ.

نۇشىرۋاننىڭ سۆزىنى ئاڭلىغان مەزدەك ھېكىم بۇنىڭ بىر ھىيلە ئىكەنلىكىنى بىلمەستىن، ئۆزىنىڭ مۇخلىسلىرىدىن ئون ئىككى مىڭ ئادەمنى تىزىملاپ بەردى. نۇشىرۋان:

— سەن پالانى كۇنى مۇخلىسلىرىڭ بىلەن باغۇ ـ مۇئەللەققە كىرگىن، مەن ئاشۇ باغدا سېنىڭ مەزھىپىڭگە كىرگەنلىكىم شەرتىمگە زىياپەت بېرىپ، سېنى ۋە مۇخلىسلىرىڭنى ئات، تون ـ سەرپايلار بىلەن مۇكاپاتلايمەن! — دېدى.

نۇشىرۋان ۋەدە قىلغان ئات، تون ـ سەرپايلارنى تەق قىلىپ باغنىڭ ئىشىكى ئالدىغا قاتار تىزىپ قويدى ھەمدە شۇ كۇنى كېچىسى لەشكەرلىرىنى بۇيرۇپ، باغنىڭ ئىچىگە بىر يېرىم گەز چوڭقۇرلۇقتا قىلىپ ئون ئىككى مىڭ دانە قۇدۇق قازدۇردى.

تاڭ ئاتقاندىن كېيىن مەزدەك ھېكىم باغۇ مۇئەللەقىنىڭ ئالدىغا يېتىپ كېلىپ نۇشىرۋان بىلەن ئالتۇن كۇرستا بىللە ئولتۇردى. مەزدەك ھېكمىنىڭ ئادەملىرى توپ ـ توپ بولۇپ يېتىپ كېلىشتى. ئۇلار نۇشىرۋان ئىنئام قىلغان تون ـ سەرپايلارنى كېيىشىپ، مەزدەك ھېكمىنىڭ ئالدىدىن بىرـبىرلەپ ئۆتۈپ، باغنىڭ ئىچىگە كىرىشكە باشلىدى. باغنىڭ ئىچىدە ئالدىنئالا مۆكتۈرۈپ قويۇلغان لەشكەرلەر ئۇلارنى بىر ـ بىرلەپ تۇتۇپ، ھېلىقى قۇدۇقلارغا ھاۋا تاپان قىلىپ تىرىك

① مىلادى 529 ـ يىلى.

كۆمگىلى تۇردى.

قازارا، نۇشىرۋاننىڭ لەشكەرلىرى تاكى ئاخشامغىچە مۇشۇ يول بىلەن ئون ئىككى مىڭ ئادەمنى ھاۋا تاپان قىلىپ تىرىك كۆمۈۋەتتى. ئاندىن نۇشىرۋان ئېيتتىكى:

— ئەي مەزدەك، ئەمدى سەن باغقا كىرىپ، ئۇممەتلىرىڭنى تاماشا قىلغايسەن!

مەزدەك ھېكىم باغقا كىرىپ: «ئۇممەت» لىرىنى ھاۋا تاپان ھالەتتە كۆرۈپ، ھەيران قالدى:

— بۇ قانداق بولغىنى؟ — دېدى ئۇ تەئەججۇپ بىلەن.

نۇشىرۋان:

— لەشكەرگە مەن سەردار بولسام، «ئۇممەت» كە سەن پەيغەمبەر بولساڭ، بۇلارنىڭ ھالى مۇشۇنداق بولماي قانداق بولاتتى؟ — دېگىنىچە لەشكەرلىرىگە مەزدەك ھېكىمنى تۇتقۇزدى- دە، ئاندىن باغنىڭ ئوتتۇرىسىغا قېزىلغان بىر قۇدۇققا ئۇنىمۇ ھاۋا تاپان قىلىپ تىرىك كۆمدى ۋە:

— ئەمدى مۇشۇ يەردە ئۇممەتلىرىڭگە قاراپ، ھۆكۈمىڭنى يۈرگۈزۈۋەرگىن! — دېدى.

نۇشىرۋاننىڭ مۇشۇ ئىشى تۇپەيلىدىن مەزدەك ھېكىمنىڭ پەيغەمبەرلىكى يالغان بولدى. ھەممەيلەن نۇشىرۋانغا ئاپىرىن ئوقۇشتى...

*　　*　　*

ئابباسىيلار مەزگىلىدە ئابا مۇسلىم مەرۋەزى نىشاپۇر دېگەن يەردە ھۆكۈمدار ئىدى. نىشاپۇردا ماھ ئافرىندە فروزە ئىسىملىك بىرەيلەن پەيغەمبەرلىك دەۋاسىنى قىلىپ چىقتى. خەلقنىڭ چوڭلىرى نىشاپۇر پادىشاھىغا:

— ماھ ئافرىندە دېگەن بىر كىشى «مەن پەيغەمبەرمەن»

دەپ ئاتەشپەرەسلىكنى تەرغىب قىلىۋاتىدۇ. ئۆزى تاغنىڭ ئۈستىدە تۇرۇپ، دىنىي ئىسلامنى ئاجىزلىتىۋاتىدۇ، — دەپ ئەرز قىلىشتى.

ئابا مۇسلىم مەرۋەزى شەئبە ئىسمىلىك بىر سەركەردىسىنى بۇيرۇپ ماھ ئافرىندەنى تۇنقۇزۇپ كەلدى ـ دە، تەخسىر قىلماستىنلا ئۇنى دارغا ئاسقۇزدى. شۇنىڭ بىلەن ماھ ئافرىندە پىتنىسى ئۈجۈقتۇرۇلدى...

سۇلتان مەلىكشاھ زامانىدا، ئىراقتىكى مەرۋى شەھىرىدە مەقامى مەھمۇد ئىسمىلىك بىرەيلەن ئۆزىنى «ئەللەمە ئەيلاتى پەيغەمبەر» دەپ ئېلان قىلدى ۋە: «ماڭا بىرنەرسە بەرسەڭلارلا، مەن ھەربىرىڭلار ئۈچۈن جەننەتتىن ئون كىشىلىكتىن ئورۇن ئېلىپ بېرەلەيمەن. تاكى قىيامەتكىچە سىلەرگە مەسئۇل بولۇپ، جەننەتكە كىرگۈزۈپ قويالايمەن!» دەپ ئاۋامدىن نۇرغۇن مال-دۇنيا يىغىۋالدى.

مەرۋى شەھىرىنىڭ قازىسى ئەبۇ مۇھەممەت ئۇنى «ئازغۇن» دەپ ئېلان قىلدى ۋە ئۇنى دارغا ئېسىشقا بۇيرۇدى. ئۇ دارغا ئېسىلغاندا، قازى ئەبۇ مۇھەممەت ئالدى بىلەن ئۇنىڭغا تاش ئاتتى. ئۇنىڭدىن كېيىن مۇپتى ئابدۇللا تاش ئاتتى. ئاندىن خەلق ئۇنىڭغا تاش ئېتىپ، قىيما ـ چىيما قىلىپ تاشلىدى. ئۇنىڭ تارقاتقان پىتنىلىرى بىتچىت بولدى...

*　　*　　*

قۇمۇل دىيارىدا ۋەھىدەتۇللاھ ۋۇجۇد دەۋاسىنى قىلىپ چىققان مۇھەممەت يۈسۈپ ئىشان ئەسلىدە قەشقەر خوجىلىرىنىڭ «مەخدۇم ئەزەم» دەپ ئاتالغان بوۋىسى، مىلادى 1471 ـ يىلى ھىراتتا تۇغۇلۇپ، مىلادى 1543 ـ يىلى پەرغانىدىكى كاسان

قەلئەسىدە ۋاپات بولغان خوجا ئەھمەد كاسانى دېگەن ئىشاننىڭ نەۋرىسى ئىدى. ئۇ مەككە مۇكەررىمەگە بېرىپ ئىككى ھەرەم تاۋابىنى ئادا قىلىپ، ھەج پەرھىزىنى تۇگەتكەندىن كېيىن مىلادى 1620 ـ يىل 3 ـ ئاينىڭ 24 ـ كۈنى قەشقەرگە كەلدى ۋە ئاتۇشتا ئولتۇراقلاشتى، ئىشقىيە مەزھىپىدىكىلەرنىڭ ئىككىنچى ئەۋلاد پىرى دېگەن نام بىلەن مۇلكىي قەشقەرىيىدىكى سۇلۇك تەرغىباتىنى باشلىۋەتتى.

مىلادى 1622 ـ يىلى 6 ـ ئايدا، مۇلكىي قەشقەرىيىدە «ئاقتاغلىقلار» دەپ ئاتالغان ئىشقىيە مەزھىپىدىكىلەر بىلەن «قارا تاغلىقلار» دەپ ئاتالغان ئىسھاقىيە مەزھىپىدىكىلەر ئوتتۇرىسىدا قوراللىق توقۇنۇش يۈز بېرىپ، قانلىق ۋەقە پەيدا بولدى. سەئىدىيە خانلىقىنىڭ ئالتىنچى ئەۋلاد سۇلتانى ئابدۇلەتىپخان مۇھەممەت يۈسۈپ ئىشاننى «سەئىدىيە دۆلىتىنىڭ ئامانلىقىغا خەۋپ يەتكۈزدى» دېگەن گۇناھ بىلەن ئەيىبلەپ مەملىكەتنىڭ ئەڭ چېتىدىكى ئۆلكىلىرىدىن بىرى بولغان قۇمۇل دىيارىغا سۈرگۈن قىلدى.

مىلادى 1622 ـ يىلى كۈزدە، مۇھەممەت يۈسۈپ ئىشان قەشقەردىن بەش مىڭ چاقىرىم يىراقلىقتىكى قۇمۇل دىيارىغا كېلىپ بۇ يەردە ئولتۇراقلىشىپ قالدى ۋە بۇ يەردە تەسەۋۋۇپچىلىق مەسلىكىنى تەرغىب قىلىۋاتقان مىرسەئىد جېلىل قەشقەرى دېگەننىڭ قىزى زۇلەيخا خېنىمنى ئۆز ئەمرىگە ئالدى ھەمدە بۇ يەردە ئىشقىيە سۇلۇكىنىڭ تەرغىباتىنى داۋاملاشتۇردى.

بىراق، كېيىنكى ئەمەلىيەت ئىسپاتلىدىكى، قەشقەر خوجىلىرىنىڭ سۇلۇكلىرى مەيلى «ئاقتاغلىقلار» دەپ ئاتالغان ئىشقىيە سۇلۇكى بولسۇن، ياكى «قارا تاغلىقلار» دەپ ئاتالغان ئىسھاقىيە سۇلۇكى بولسۇن، ھەممىسى قارا نىيەتلىرىنى كۇلاھۇ-سەللە ۋە يۇڭ چەكمەنلىرىنىڭ ئاستىغا يۇشۇرۇشقان بىر توپ

سياسي سۈيقەستچى خوجا ـ ئىشانلار گۈرۈھى ئىدى. ئۇلار كېيىنكى چاغلاردا مۇلكىي قەشقەرىيىدە قۇرغان ھەر خىل مەزھەپ ھاكىمىيەتلىرىنى ئۇيغۇرلارنىڭ ئاتا ـ بوۋىلىرى تارىختا قۇرغان مىللىي ھاكىمىيەتلەر تۈركۈملىرىدىن ئەمەس، بەلكى مەزھەپ تەپرىقاتچىلىقى قاتارىدىن قۇرۇلمىلىرىنى سەللا تەھلىل قىلىپ كۆرىدىغان بولسىلا، ئۇنىڭدا قەشقەر خوجىلىرىنىڭ نادانلىق، خۇراپاتلىق، جاھالەتلىك ۋە زۇلمەتلىك باشقۇرۇش ئىدىيىسىنىڭ ئالاھىدىلىكى گەۋدىلەندۈرۈلگەنلىكىنى كۆرۈۋېلىش تەس ئەمەس. بۇنداق باشقۇرۇش ئىدىيىسىدە دىن، دەھرىي ھاكىمىيەت، سىياسەت، ئىجتىمائىي پائالىيەتلەرنىڭ ھەممىسى خۇراپاتلىق قازىنىدا بىر ـ بىرىگە ئارىلاشتۇرۇۋېتىلىپ، داشقاينا قا ئايلاندۇرۇۋېتىلگەن بولۇپ، ئىلاھ ۋە دەھرىي ھوقۇق ـ ئىمتىيازلارنىڭ ھەممىسى خوجا ـ ئىشانلارنىڭ قولىغا مەركەزلەشتۈرۈلگەن بولىدۇ؛ خوجا ـ ئىشانلارنىڭ ئورۇن ـ مەرتىۋىسى يەرلىك مۇتىۋەرلەردىن، جامائەت چوڭلىرىدىن، مەمۇرىيلەردىن ئۇستۇن ئورۇنغا قويۇلغان بولىدۇ؛ بۇنداق مەزھەپ تەپرىقاتچىلىق تۈزۈلمىسى يەنە كېلىپ ھېچقانداق كونكرېت تەشكىلىي سىستېمىغا ئىگە بولمىغان بولغاچقا، ئۇنىڭدا قارامىلىق، باشباشتاقلىق ۋە زۇلۇم، يۇۋۇزلۇق چېكىدىن ئاشقان بولىدۇ!

دېمەك، بۇنداق تەرىقەت بىلەن ھاكىمىيەت، دىن بىلەن سىياسەت، خۇراپاتلىق بىلەن نادانلىق، قارامىلىق بىلەن ۋەھشىيلىك مۇكەممەل بىرلەشتۈرۈلگەن مەزھەپ تەپرىقاتچىلىقى نەتىجىسىدە، كېيىنكى چاغلاردا قەشقەر خوجىلىرىنىڭ مۇكەممەل جاھالەتلىك ئىستىبداتلىقى شەكىللەندى.

دەل مۇشۇ پايپېتەك قەشقەر خوجىلىرى كېيىنكى چاغلاردا مۇلكىي قەشقەرىيە خەلقىنى خوجا ـ ئىشانلاردىن دەستەكسىز دۇئا ئېلىپ، جۇڭغار ـ مانجۇ زالىملىرىغا ئېگىلىپ تۇرۇپ سالام

بېرىدىغان، پىر ـ ئىشانلارغا سەدىقە ـ پىتىر تارقىتىپ، جۇڭغار ۋە مانجۇلارنىڭ يېرىنى تېرىپ، مېلىنى باقىدىغان، «قالماققا بۆز بېرىپ»، رەخت توقۇپ، تون ـ لىباس كىيدۈرىدىغان، «مانجۇلارغا سۆز قىلىپ»، دېگىنىگە ماقۇل دەپ، ئەمىرىنى بەجا كەلتۈرىدىغان ئالبات، يانچىلارغا ئايلاندۇرۇپ قويدى. خەلقنى خوجىلارغا ئۆرە تۇرۇپ ئىبادەت قىلدىغان، زالىملارغا يۇكۈنۈپ تۇرۇپ بويسۇنىدىغان، زالىملار كۇلسە كۇلىدىغان، يىغلىسا يىغلايدىغان، بۇيرۇغانغا مېڭىپ، بەرگەنگە شۇكرى قىلىپ، بويۇن قىسىپ تۇرىدىغان مىسكىن چىراي، بالايىئاپەتلىك تەقدىر ـ قىسمەتكە دۇچار قىلدى. شۇڭا، كىشىلەر بۇ پاجىئەتنىڭ قەشقەر خوجىلىرىنى تارىخىنىڭ كەچۈرگۈسىز گۇناھكارلىرى، مەخدۇم ئەزەمەنىڭ چىرىگەن كونا يىلتىزىدىن كۆكلەپ چىققان يېڭى شۇمبۇيىلار ياكى مىراسخور گېزەندىلەر دېيىشكە ھەقلىق!

* * *

مۇھەممەت يۈسۈپ ئىشان قۇمۇل دىيارىدا «ۋەھدەتۇللاھ ۋۇجۇد» دەۋاسىنى قىلىپ چىققاندا، سەئىدىيە خانلىقىدا تەخت ساھىبلىرى تولا ئالماشقان، بىرى كەتسە يەنە بىرى كېلىپ، ۋەزىيەت داۋالغۇپ تۇرۇۋاتاتتى. سۇلتان ئابدۇلەتىپخانىنىڭ ئورنىغا سۇلتان ئەھمەدخان چىقىپ، ئۇزاق ئۆتمەيلا ئۇنىڭ ئورنىنى سۇلتان مەھمۇدخان ئالدى. بىراق، ئۇمۇ ئۇزاققا قالماي يەنە سۇلتان ئەھمەدخان تەرىپىدىن يەنە ئاغدۇرۇپ تاشلاندى.

مىلادى 1638 ـ يىلىغا كەلگەندە، سەئىدىيە دۆلىتىنىڭ تەختى ئاخىر سۇلتان ئابدۇللا خانىنىڭ قولىدا قارارلاشتى. داۋالغۇپ تۇرغان سىياسىي ۋەزىيەت مۇشۇ ۋاقىتقا كەلگەندە ئاران مۇقىملاشتى.

قۇمۇل تار خان بېگى مۇھەممەت شاھ غازى بەگ مۇھەممەت

يۇسۇپ ئىشاننى قۇمۇل دىياردىن ھەيدەپ چىقىرىش ھەققىدە پەرمان چۈشۈرگەندىن كېيىن مۇھەممەت يۇسۇپ ئىشان ئەمدىلەتىن ئون تۆت ياشقا كىرگەن ئوغلى — خوجىزادە ھىدايىتۇللانى ئېلىپ، ئالتە قېچىرلىق يۈك ـ تاق بىلەن ئالتە سوپىسىنىڭ ھەمراھلىقىدا، شۇ يىلى كۈزدە قەشقەر مۇزاپىتىگە قاراپ يولغا چىقتى. . .

نەزمە

ئەرەب ئېيتۇر: «ھەر فىرئونغا مۇسا بار،
ھەر دەججالغا ھەم ئاخىر بىر ئەيسا بار.»[1]
ئەبەدىي ئۆچمەيدۇ قۇياشنىڭ نۇرى،
زۇلمەتنى قوغداشقا يورۇق زىيا بار.

— ئابدۇرېھىم ئۆتكۈر

① ئەرەب خەلق ماقالى: «كۈللى فىرئونغا مۇسا، كۈللى دەججالغا ئەيسا.»

بىرىنچى باب

قوش گۈمبەز

«ھىيلىگەرلىك ئاچكۆزلەرنىڭ جورىسى،
ئاچكۆزلەر ھىيلىگەرلىكتىن ھەرگىز
ئايرىلالمايدۇ.»

— ئەللامە زەمەخشەرى

مىلادى 1646 - يىلى (توڭگۈز يىلى) 12 - ئايىنىڭ 17 - كۈنى، چارشەنبە.

ئاستى قۇم، ئەگرى - بۈگرى تولغىنىپ ئاقمىدىغان توپىلىق ئېقىنى نېپىز بىر قەۋەت ئەينەكتەك مۇز تۇتقانىدى. ئەسىرلەر بويى ئاق قار، كۆك مۇز بىلەن قاپلىنىپ تۇرىدىغان تاغلار ئاتىسى — مۇز تاغ يىراقتا چوقچىيىپ كۆرۈنۈپ تۇراتتى.

توپىلىق ئېقىنى قوش گۈمبەز دېگەن يەرگە كەلگەندە كۈنپېتىش تەرەپكە بۇرۇلۇپ ئاقاتتى — دە، قۇم بارخانلىرىنىڭ ئارىسىغا كەلگەندە يەرگە سىڭىپ كېتەتتى. ئېقىن ياقىسىدا خۇددى ھەممەتسىز كىشىلەرنىڭ نەزەرىدەك پەس، پەسكەش كىشىلەرنىڭ كۆزىدەك تار ۋە كىچىك بىر ئۆي بار ئىدى. ئۆينىڭ بىر تەرىپىدە بىر تۈپ تۇت دەرىخى بار ئىدى. ئۆينىڭ تېمى

ئاقتاملىقنىڭ چالمىسىدا تىزىپ ياسالغان بولۇپ، ئەتراپى ئوچۇق ۋە ئازادە ئىدى. ئۆينىڭ كۈنپېتىش تەرىپىدە ئىككى گۈمبەز بار ئىدى. ئەتراپلىرىغا قادالغان تۇغ شەددىلىرى كۈن نۇرى ۋە شامالدا قاغجىراپ قاقشال بولغىنىدىن زاغرا نانده‌ك يېرىلىپ كەتكەنىدى. خادىلارنىڭ ئوچىغا مازارغا ئاتاپ قۇربانلىق قىلىنغان قوشقارلارنىڭ كاللىلىرى قادالغانىدى.

قىش ـ قىرو كىرىپ قالغىنىغا قارىماي، ھاۋا ئوچۇق كۈنلىرى قۇياشنىڭ نۇرى جاھاننى خېلى قىزىتىپ ئىسسىتاتتى. ھىمىتنىڭ سېيى[1] تەرەپتىن بارغانسېرى يېقىنلىشىپ كېلىۋاتقان ئاتلىق ۋە پىيادە مېڭىشقان بىر توپ ئادەمنىڭ قارىسى كۆرۈندى. بۇ چاغدا ئۆينىڭ ئالدىدا ئوچىسىغا شەيخلىق كىيىمى كىيگەن، سەجدە رىيازەتلىرىنى كۆپ چەككەن قوللىرىدا تەقۋادارلىق، ئىتائەتمەنلىك ۋە شېكەستىلىك تەسۋىرىنى سىيرىپ تەھلىلىدە ئولتۇرغان بىر كىشى ئۇلارنى كۆرۈپ دەرھال ئورنىدىن تۇردى. ئاڭغىچە ھېلىقى بىر توپ ئادەم ئۆينىڭ ئالدىغا يېتىپ كەلدى. بۇلار تۇنۇگۈن يەكەندىن قەشقەرگە قاراپ يولغا چىققان مۇھەممەت يۈسۈپ ئىشان ۋە ئۇنىڭ خەلىپە ـ سوپىلىرى ئىدى. ئۇلار ئىشاننى ئاتتىن يۆلەپ يەرگە چۈشۈردى.

— ئەسسالامۇ ئەلەيكۈم ھەزرىتى پىرىم! مۇبارەك قەدەملىرىگە ھەسسىنات! — دېدى ھېلىقى شەيخ قوللىرىنى مەيدىسىگە تۇتقان ھالدا تەزىم قىلىپ تۇرۇپ.

— ۋەئەلەيكۈم ئەسسالام، — دەپ شەيخنىڭ سالىمىنى ئىلىك ئالدى مۇھەممەت يۈسۈپ ئىشان، — ئى مۇخلىسىم، ھال-ئەھۋالىڭ نېچۈك؟

ھېلىقى شەيخ تەۋەززۇلۇق بىلەن:

— ھەقداد پىرىمغا مىڭ قەتىرە شۈكرىكىم، دۆلەتلىرىنىڭ

---

① ھىمىتنىڭ سېيى — يەكەن بىلەن يېڭىسارنىڭ ئارىلىقىدىكى بىر چۆلنىڭ نامى.

سايىسىده قازىنمىز قاياپ تۇرۇپتۇ. دۇئا - رەھمەتلىرىنىڭ بەركاتى بىلەن توققۇزمىز تەل، ئەھلى مۇخلىسلار جەم بولۇپ، ھەزرىتى غايىب مازارى - ماشايىخلىرىمىزنىڭ تۇغ - شەددىسىنى قېقىپ، مۇبارەك روھىناتلىرىغا ھەمدۇ - سانا ئوقۇپ تۇرۇپتىمىز! — دېگىنىچە مۇھەممەت يۇسۇپ ئىشانىنىڭ خەلىپىسىنىڭ قولىدىكى ئاتىنىڭ تىزگىنىنى ئالدى — دە، ئاتنى يېتىلىگىنىچە ھېلىقى تۇت دەرىخىنىڭ پۇتىقىغا باغلاپ قويدى ۋە دەرھال ئوچاقتىكى قۇمغانغا ئوت يېقىپ چاي قاينىتقىلى تۇتۇش قىلدى...

شەيخ قۇرۇق مېۋە - چېۋە، قەن - گىزەكلەرنى ئېلىپ كېلىپ، داستىخان راسلىدى. ئىشانغا پۇراقلىق كۆك چاي بىلەن ئاچچىق قىلىپ دەملەنگەن سىنچايلار تارتىلىپ ئۇزاق ئۆتمەيلا، ھېسىدى دىماغقا ئۇرۇپ تۇرغان ئاش ئۇسۇلغان چوڭ ئاياقلار داستىخانغا قويۇلدى. خەلىپە - سوپىلارنىڭ «ئالسىلا، باقسىلا» دەپ تەكلىپ قىلىشلىرى بىلەن مۇھەممەت يۇسۇپ ئىشان ئالدىدىكى يوغان ئاياقتىكى تىترەپ تۇرغان پولۇدىن چوڭ - چوڭ كاپامىلاپ ئاغزىغا ئېتىپ، قوۋۇزىنى تولدۇرۇپ، ئىشتىھا بىلەن يېيىشكە باشلىدى، ئاش ھەقىقەتەن ئوخشىغانىدى. ئىشان ئۇچىنچى كاپام ئاشنى يەۋاتقاندا، ئاشنىڭ تەمىنىڭ سەل ئۆزگەرگەنلىكىنى ھېس قىلدى. تاماق ئونىڭ تىلىنى سەل قورۇغاندەك قىلدى. ئەمما، ئۇ «ئۆزۈمگە شۇنداق تۇيۇلۇۋاتقان ئوخشايدۇ» دەپ ئويلىدى — يۇ، يەنە ئارقا - ئارقىدىن ئاچكۆزلۈك بىلەن چوڭ ئوچ كاپام ئاشنى ئاغزىغا سېلىپ يەۋەتتى...

تۇيۇقسىز، مۇھەممەت يۇسۇپ ئىشان ئىككى مۇك بولۇپ پۇكلىنىپ داستىخان ئۈستىگىلا يىقىلدى. ئونىڭ قورسىقى قاتتىق مۇجۇپ، بېشىغا ئاچچىق بىر ئاغرىق كىرىپ كەتتى — دە، يۇرىكى قاتتىق دۆپۈلدەپ سوقۇپ كەتتى. ئونىڭ پۇت -

قوللىرى قولاشماي قېلىۋاتاتتى. ئۇ خودىدى بەزگەك بولۇپ قالغاندەك تىترىگىلى تۇردى. چۆچۈگەندەك ھەدەپ سىلكىنەتتى. كۆزلىرىگە قان قۇيۇلۇپ، ئىككى قولىنى زىڭىلداپ كەتتى: «قەيەردىمەن؟ بۇ نېمە ئىش؟ مەن نېمە بولدۇم؟» دېگەن دەھشەتلىك ئوي ئۇنىڭ خىيالىدا يالت قىلىپ چاقماق چاقتاندەك زاھىر بولدى ۋە دەررۇ ئورنىدىن تۇرماقچى بولغاندەك قىلىپ قوللىرى بىلەن داستىخانغا تىرەجىدى. بىراق، قانداقتۇر رەھىمسىز قۇدرەتلىك بىر مەخلۇق كېلىپ ئۇنىڭ بېشىدىن قاماللاپ بىر تۇتتى — دە، يەلكىسىدىن سۆرىگىنىچە ئۇنى بىر ياقلارغا ئېلىپ ماڭغاندەك قىلدى، ئۇ ئاران: «يارەببىم، ھەممە گۇناھلىرىمنى مەغپىرەت قىلغايسەن!» دېيەلىدى. ئارقىدىن ھېلىقى رەھىمسىز، قۇدرەتلىك، ياۋۇز، قان ئىچەر ئالۋاستى ئۇنىڭغا ئېتىلىپ كېلىپلا ئۇنىڭ يۇرىكىنى قېپىدىن سۇغۇرۇۋالدى. ئۇنىڭ ئىككى كۆزىنىڭ خۇنى كېتىپ، خىرەلىشىپ قالغان بولسىمۇ لېكىن ئۇ ئۆي ئىچىدە ئاق بولۇتتەك سايىلەر ئۇزۇشۇپ يۇرۇشكەنلىكىنى غۇۋا كۆرەلىدى. بۇ سايىلەر ئۇنىڭ ئالدىغا ئاستا ـ ئاستا كېلىشتى ۋە ئۇنى قۇچاقلىۋېلىشتى. ئۇنىڭ تەشۋىش، ئۆكۈنۈش، پۇشايمان، ھاياجان، ھېلىگەرلىك، ئالدامچىلىق، رەزىللىك ۋە غەم ـ قايغۇ تېشىغا تېپىپ تۇرغان كۆزلىرىدىكى ھاياتلىق شېمى لىپ ـ لىپ قىلىپ بىر يېنىپ ئۆي ئىچىدىكى قاراڭغۇلۇق زۇلمىتىدە يانقان جىمىكى نەرسىنى ئۇنىڭغا روشەن قىلىپ كۆرسەتتى — دە، پىل ـ پىل قىلىپ ئەبەدىي ئۆچتى...

*　　*　　*

— ئى پەدەرى بۇزرۇك، مۇشۇ يەكەن سەپىرىنى كۆڭلۇم زادىلا خالىمايۋاتىدۇ. بۇ قېتىمقى سەپەرنىڭ ئېزگۈلۈكىدىن

خەتىرى كۆپرەك قىلادۇر. شۇڭا، سىزنىڭ ئۇياقتا بارمىقىڭىزنى خوپ كۆرمەيمەن! — دېدى ھىدايىتۇللا خوجا دادىسى مۇھەممەت يۈسۈپ ئىشانغا كۆيۈنگەن ھالدا.

— ئى پەرزەنت، — دېدى ئۇ ئوغلىنىڭ مەسلىھىتىنى خوپ كۆرمەستىن، — بىز سۇلۇك تەرغىباتىمىزنى قەشقەر ھۇدۇتلۇقىدىن يەكەن دىيارىغا كېڭەيتمەكىمىز زۆرۈردۇر. نىھايەت، شادى خوجىنىڭ ئۆلۈمى بىزگە تېپىلغۇسىز پۇرسەت يارىتىپ بەردى. شۇڭا، بىرنەچىدىن، ئۇنىڭمۇسىبەت تەزىيىسى ئۈچۈن ئالتۇنلۇق مازىرىپۈرىيزگە بارمىقىمىز ۋاجىپ. ئىككىنەچىدىن، مۇشۇ پۇرسەتتە يەكەن دىيارىنى ئۆز سۇلۇكىمىزنىڭ تەسىرۇپىغا كىرگۈزۈلساق ئەجەب ئەمەس. ئۇنىڭدىن قالسا، سۇلتان ئابدۇللاخاننىڭ مەدىتىگە ۋە سەلتەنەت سۈرىگە تايانماي، ئىسھاقىيە ئىمانسىزلىرىنى يوقىتىش مۇمكىن ئەمەس! بۇ قېتىم بۇ ئىشلارنى ۋۇجۇدقا چىقمايدۇ، دەپ كىم ئېيتالايدۇ؟ ئى ئوغۇل، سەن شاھماتتا پىيادە ئالتە مەنزىل سەپەر قىلغاندىلا پەرزىن مەقامىغا يېتىشەلەيدىغانلىقىنى كۆرمىدىڭمۇ؟ يېڭى چىققان ئاي ئون تۆت كېچە سەپەر قىلىش ئارقىلىق ھىلاللىق مەرتىۋىسىدىن تولۇنلۇق دەرىجىسىگە يېتىشىدۇ ئەمەسمۇ؟ مۇبادا، بۇ ئىشلارنى ۋۇجۇدقا چىقىرىۋالالىساق، بىر چالمىدا ئىككى ئەمەس، ئۈچ پاختەكنى سوققان بولىمىز!

— ئى پەدەرىم، بۇ ئىشنى ۋۇجۇدقا چىقىرىمىز دەپ، — دېدى ھىدايىتۇللا خوجا، — كۆپ رەنجۇ ـ ئەلەم تارتىپ بەدەل تۆلەپ قالۇرمىزمىكىن، دېگەن ئەندىشە بېشىمنى چۇلغىۋالدى.

— ئى پەرزەنت، — دېدى مۇھەممەت يۈسۈپ ئىشان سەۋرچانلىق بىلەن ئوغلىغا چۈشەندۈرۈپ، — ئىنسان نەپسى شەيتانىي، ھايۋانىي ۋە مەلەكانىيلىقتىن ئىبارەت ئۈچ خىل سۈپەت ۋە ئۈچ خىل قۇۋۋەتتىن پۈتۈلگەن بولىدۇ. ئىنساننىڭ

نەپسى قولغا قوندۇرغىلى بولمايدىغان ياۋايى قۇشتەك بىر نەرسىدۇر. سەئىدىيە خانداندىكىلەرنىڭ نەپسىمۇ دەل ئاشۇنداق ياۋايى قۇشقا ئوخشايدۇ. بۇ قۇش سەئىدىيە ئاسمىنىدا ئۆزى خالىغىنىچە پەرۋاز قىلىۋېرىدىغان بولسىلا، ئۇلارنىڭ ئەقىل كۆزلىرى ئاخىر بىر كۈن خىرەلەشمەي قالۇرمۇ؟ ۋەللاھەمكى، ئەقىل كۆزى خىرەلەشكەن ھۆكۈمدار خۇددى بوينىغا قوڭغۇراق ئېسىلغان دۆت ئېشەككە ئوخشايدۇ.

— ئى پەدەرىم، بوينىغا قوڭغۇراق ئېسىلغان ئېشەك قانداق بولۇر؟

— كىچىكىمدە پەدەرى بۇزرۇكۇار بىلەن دەھبىد[1] كە كېتىۋېتىپ، تۇگمەن بېشى دېگەن يەردە قوندۇق ۋە تۇگمەنگە قېتىلغان ئېشەكنىڭ بوينىغا قوڭغۇراق ئېسىپ قويۇلغانلىقىنى كۆرۈپ ھەيران قالدۇق. پەدەرىم:

— نېمە ئۈچۈن ئېشەكنىڭ بوينىغا قوڭغۇراق ئېسىپ قويدىڭىز؟ — دەپ تۇگمەنچىدىن سورىۋىدى، تۇگمەنچى:

— مېنىڭ ئۇيقۇم كۆچلۈك، ئۇخلىغان ۋاقتىمدا ئېشەكنىڭ ماڭمايى تۇرۇۋالغانلىقىنى پەرق ئېتەي دەپ قوڭغۇراق ئېسىپ قويدۇم. قوڭغۇراقنىڭ ئاۋازى چىقمىسىلا، ھە ئېشەك ماڭمايى تۇرۇۋاپتۇ دەيمەن — دە، خىت ـ چۇ! دەپ ۋارقىراپ قويىمەن. ئېشەك داۋاملىق ماڭىدۇ، ھـ دەپ جاۋاب بەردى.

پەدەرىم:

— ئەگەر ئېشەك چۆگىلىمەي ئورنىدا تۇرۇۋېلىپ، بوينىنى مىدىرلىتىپ، قوڭغۇراقنى جاراڭلاتىپ تۇرسا قانداق قىلىسىز؟ — دەپ سورىۋىدى، ھېلىقى تۇگمەنچى:

— ئېشىكىمدە بۇنچىلىك ئەقىل نېمە قىلسۇن؟ ناۋادا شۇنداق بولۇپ قالسا، مەن چوقۇم باشقا بىر تەدبىر تاپىمەن —

---

① دەھبىد ـ پەرغانىدىكى جاي ئىسمى. مۇھەممەت يۈسۈپ ئىشاننىڭ يۇرتى.

دە! — دەپ كۈلدى. . .

— ئى پەدەرىم، — دېدى ھىدايىتۈللا خوجا، — سۈلۈكسىزنىڭ ھازىرقى ئەھۋالىمۇ ياماں ئەمەسقۇ؟ شۇڭا شۇكرى ـ قانائەت قىلساقمىكىن دەيمەن. چۈنكى، مەن «ئەنۋارى سۇھەيلى»① دېگەن كىتابتىن «ئويلىنىپ بېسىلمىغان ھېرىس قەدىمى مەھرۇملۇق مەنزىلىگە يەتكۈزىدۇ!» دەپ ئوقۇغانمەن. ئۇنىڭدا ھېرىسخور مۇشۇكنىڭ ئۆزىنى ئۆلۈمگە تۇتۇپ بەرگەنلىكى توغرىسىدا بىر ئىبرەتلىك ھېكايەت سۆزلەنگەن.

—ئۇ قانداق ھېكايەت ئىكەن؟

— بۇرۇنقى چاغلاردا ھال ـ كۈنى تولىمۇ خاراب بىر قېرى خوتۇن ئۆتكەن ئىكەن. ئۇ ھەم پاكار ھەم كىچىك، ھەم ۋەيرانە بىر ئۆيدە ئولتۇرىدىكەن. ئۇنىڭ بىر مۇشۇكى بار بولۇپ، نان يۇزىنى خىيال ئەينىكىدە ھەرگىز كۆرۈپ باقمىغان ۋە ئۆيلىرىدە ئاش دېگەن ئىسىمنى ئاڭلاپ باقمىغان بىر مۇشۇك ئىكەن. بۇ مۇشۇك پەقەت تۆشۈكتىن چاشقان پۇرىقىنى پۇراش ۋە تۇپراق تاختىسىدا چاشقان ئىزىنى كۆرۈش بىلەنلا قانائەتلىنىدىكەن. ئەگەر بەخت ـ تەلىيى ئوڭدىن كېلىپ قېلىپ، بىرەر چاشقان ئۇنىڭ قولىغا چۈشۈپ قالىدىغان بولسا، خۇددى بىر خەزىنىنى تاپقاندەك دىلى يايراپ كېتۈر ئىكەن. تاكى بىر ھەپتىگىچە شۇ غىزا بىلەن ئۆمۈر كەچۈرىدىكەن.

بىر كۈنى ئۇ مۇشۇك ئاچلىقتىن بىتاقەت بولۇپ، مىڭ مۇشەققەت بىلەن ئۆگزىگە چىقىپتۇ. قارىسا قۇشنىسىنىڭ ئۆگزىسىدە ھەم سېمىز، ھەم پاكىزلىقىدىن تۈكلىرى پارقىراپ كەتكەن بىر مۇشۇكنىڭ شىرغا ئوخشاش قەدىمىنى ساناپ دەسسەپ كېلىۋاتقانلىقىنى كۆرۈپ ھەيران بولغىنىدىن پەريات چېكىپتۇ ۋە:

① «ئەنۋارى سۇھەيلى» — مەشھۇر دۇنياۋى ئەسەر «كەلىلە ۋە دىمنە» دېگەن كىتابنىڭ پارسچە نامى.

— قەيەردىن كېلىۋاتسەن بۇرادەر؟ بۇنداق مېڭىشكىدىن قارىغاندا پەغپۇر چىننىڭ زىيانكەشلىكىدىن چىقىپ كېلىۋاتقاندەك قىلىسەنغۇ؟ بۇنداق ياكىز، چىرايلىق يۇرۇشۇڭ ۋە بۇنداق شانۇ ـ شەۋكىتىڭنىڭ سەۋەبى نېمە؟ — دەپ سوراپتۇ.

— مەن پادىشاھ داستىخىنىنىڭ دائىملىق مېھمىنىمەن. ھەر كۈنى ئۈنىڭ ئۆيىنىڭ ئىشىكىدە ھازىر بولىمەن — دە، نازۇ ـ نېمەت زىيانكەشلىرىنىڭ داستىخىنىنى يايغان چاغدا جۇرئەت بىلەن بېرىپ سېمىز گۆش ۋە پارچە نانلارنى ئېلىپ قاچىمەن. شۇنىڭ بىلەن يەنە بىر كۈن كەچكىچە راھەت ـ پاراغەتتە كۈن كەچۈرىمەن، — دەپ جاۋاب بېرىپتۇ قوشنىسىنىڭ مۇشۇكى.

— سېمىز گۆش دېگەن قانداق نەرسە؟ پارچە نان دېگەن قانداق بولىدۇ؟ مەن ئۆمرۈمدە مومايىنىڭ يۇندىسى ۋە چاشقان گۆشىدىن باشقا نەرسىنى كۆرگىنىم يوق، — دەپتۇ مومايىنىڭ مۇشۇكى.

— شۇنىڭ ئۈچۈنمۇ ئۆمۈچۈكتەك ئورۇقلاپ كېتىپتىكەنسەن — دە! — دەپ كۈلۈپتۇ قوشنىسىنىڭ مۇشۇكى، — مۇشۇ تەلەتىڭ بىلەن تالاغا چىقىدىغان بولساڭ، ھەممە مۇشۇكلەر سەندىن نومۇس قىلىشىدۇ. سەن پادىشاھنىڭ داستىخىنىنى كۆرسەڭ ۋە ئېسىل غىزالارنى پۇراپ باقساڭ ئىدىڭ، ئۇ چاغدا خۇددى كونا ئۆلۈك تىرىلگەندەك بولۇپ، قوۋۇرغىلىرىڭغا ئەت قونۇپ، يېگىدىن ھاياتقا ئېرىشكەن بولاتتىڭ!

بۇ گەپنى ئاڭلاپ مومايىنىڭ نەپسى تاقىلداپ كەتكەن مۇشۇكى يالۋۇرۇشقا باشلاپتۇ:

— ھەي بۇرادەر! مېنىڭ سېنىڭدە قوشنىدارچىلىق ھەققىم بار. ئۇنىڭدىن تاشقىرى، ئىككىمىز بىر جىنستىن. شۇڭا مۇرۇۋەت قىلىپ، بۇ قېتىم باراشكىدا مېنىمۇ ئالغاچ بارساڭ، سېنىڭ شاراپىتىڭ بىلەن ئاشۇ چوڭ سورۇنغا بېرىپ قالسام،

سۆھبىتىڭ بەرىكاتىدىن مېنىڭ ئاشۇ ناتونۇش كۆڭلۈم ئېچىلىپ قالسا نېمە بولىدۇ؟

قوشنىسىنىڭ مۇشۇكى ئۇنىڭ بۇ ناله - زارىنى ئاڭلاپ مېھىر ئوتىدىن كۆڭلى ئېچىشىپتۇ ۋە: «بۇ قېتىم باراشمدا چوقۇم سېنى ئېلىپ بارىمەن» دەپ ۋەدە قىپتۇ. مومايىنىڭ مۇشۇكى ئۇنىڭ ۋەدىسىنى ئاڭلاپ كۆڭلى ئېچىلىپ ئۆگزىدىن چۈشۈپ، قوشنىسىنىڭ مۇشۇكى دېگەنلىرىنى مومايغا دېگەن ئىكەن، مومای بۇ مەسلىھەتنى لازىم تاپماي، نەسىھەت قىلىشقا باشلاپتۇ:

— ھەي ئەخمەق، دۇنيا ئەھلىنىڭ سۆزىگە ئالدانمىغىن، قانائەت ئۆيىدىن ۋاز كەچمىگىن. چۈنكى، ھېرىس قاچىسى گۆر توپىسىدىن باشقا نەرسە بىلەن تولمايدۇ. تەمە ۋە تىلەك كۆزىنى پانا يېڭىسى ۋە ئەجەل يىپىدىن باشقا نەرسە بىلەن تىككىلى بولمايدۇ.

ئەمما، مومايىنىڭ مۇشۇكىنىڭ ېشىغا پادىشاھ داستىخىنىنىڭ سەۋداسى چۈشكەچكە، نەسىھەت دورىسى ئۇنىڭغا زادى كار قىلماپتۇ.

شۇنداق قىلىپ، بىر كۈنى مومايىنىڭ مۇشۇكى قوشنا مۇشۇكىنىڭ ياردىمى بىلەن يېقىلىپ - قوپۇپ يۈرۈپ، ئۆزىنى پادىشاھنىڭ داستىخىنى دەرگاھىغا ئاران يەتكۈزۈپتۇ. لېكىن، بۇ بىچارە ئۇ يەرگە بارغۇچە ھېرىس ئەجدىھاسى ئۇنى يۇتۇش ئۈچۈن ئاغزىنى ئېچىپ تۇرغان ئىكەن ۋە زەئىپ تەلىيى مەھرۇملۇق سۈيىنى ھېرىسلىرىنىڭ خام تەمەسى ئوتىغا چېچىپ بولغانىكەن.

ئەسلىدە، ئۆتكەن كۈنى بىر توپ مۇشۇكلەر مېھمانخانا ئەتراپىغا يىغىلىۋېلىپ، گۆش ۋە نان قەستىدە بىر - بىرى بىلەن ئۇرۇشۇپ غەلۋە چىقارغانىكەن. ئۇلارنىڭ ۋاڭ - چۈكلىرىدىن مېھمان ۋە ساھىبخانلار ھەممىسى مالال ۋە بىئارام بولغانىكەن. شۇ سەۋەبتىن پادىشاھ مەرگەنلىرىگە ئوق ۋە يانى تەييارلاپ بىر

بولۇڭدا مۆكۈپ ئولتۇرۇپ، قايسى مۇشۇك بنهايالىق قالقىنىنى يۇزىگە تۇتۇپ، داستىخان مەيدانىغا كىرىپ، لوقمىغا قول ئۇزاتسا، ئۇنىڭغا ئوق يېگۈزۈشنى بۇيرۇغانىكەن. مومايىنىڭ مۇشۇكى بۇ ئىشتىن بىخەۋەر تائام پۇرىقىنى پۇراپتۇ — يۇ، گۆش بىلەن نان ئالماقنىڭ قەستىدە داستىخانغا خۇددى چىۋىندەك ئۆزىنى ئېتىپتۇ. تېخى ئىشتىها تارازىسىنىڭ تەخسىلىرىگە لوقما تارتىلماي تۇرۇپ، يۇرەكنى يارغۇچى ئوق ئۇنىڭ كۆكسىگە كېلىپ تېگىپتۇ...

— مېنىڭ بۇ ھېكايەتنى مىسال كەلتۇرۇشۇمدىكى مەقسەت باشقا نەرسە ئەمەس، — دېدى ھىدايىتۇللا خوجا سۆزىنىڭ ئاخىرىسىدا، — ئەلھال، بىز قەشقەر نايىبىسى، شاھزادە يولۋاسخاننىڭ مەدەت - بەرىكاتىدا ھەر قانداق تۆھپىنى مۇشەققەتسىزلا قولغا كەلتۇرۇپ ئولتۇرۇپتىمىز. شۇڭا، ئۇنىڭ قەدرىنى بىلىپ، ھازىرچە ئاز بولسىمۇ كۆپكە تاۋاپ قىلىپ، قانائەت ھاسىل قىلمىقىمىز زۆرۈرمىكىن. قالغىنىنى ئول تەخت مىراسخورىنى سەئىدىيەلەر تەختىگە يۆلەپ چىقارغاندىن كېيىن كۆرۈرمىز. بولمىسا ئۇنىڭغا يېتەلمەي، بۇنىڭدىنمۇ قۇرۇق قېلىپ يۈرمەيلى يەنە!

— ئى پەرزەنت، بۇ سۆزلىرىڭنىڭ ھەممىسى راست، — دېدى مۇھەممەت يۈسۈپ ئىشان، — مەن سېنىڭ كىچىك بولساڭمۇ ئەقىلدە تېز پىشىپ ماڭا يېتىشىۋالغانلىقىڭدىن كۆپ خۇرسەنمەن. مۇبادا، كىشى ئۇلۇغلۇق تەختىدە ئولتۇراي دېسە، چوڭ ئىشلارنى قىلىشقا تەييار تۇرۇشى لازىم. ئەگەر سۇلتانۇل مۇھەققىقىن[1] تاجىنى بېشىغا كىيمەكنى خالىسا، ھىممەت كەمىرىنى بېلىگە چىڭ باغلىشى لازىم. ھالبۇكى، قولۇمدىكى تەرىقەت تەسۇسى ئۇلۇغ ھەيۋەت پەيدا قىلىشىمغا ياخشى مەدەتكار

① سۇلتانۇل مۇھەققىقىن — «ھەق ئاللانى تونۇغۇچىلارنىڭ ئەڭ كاتتىسى» دېگەن مەنىدە.

بولىدۇ. ئۇچ ئىلىك ئۇپرىماس شېرىن سۆزىن تىلىم مەرتىۋىلەرنىڭ ئەڭ ئالىيىسىغا ئېرىشىشىمگە ياخشى ۋاستە بولالايدۇ! چۈنكى، ھەممىتى بىلىكىنىڭ زورىدىنلا قۇتۇلۇش ئەقتابلىق ئارزۇسىنى قىلىش مۇمكىن ھەم ھىدايەت خانىقاسىنى نازۇ - نېمەت لىباسلىرى ۋە سەلتەنەت بېزەكلىرى بىلەن زىننەتلەش مۇمكىن! ئاللاتائالا ئۆزى ئىنايىتى بىلەن دۆلەتكە ئېرىشكۈدەك كۈچ - قۇۋۋەت ۋە ئەقىل - پاراسەتنى بىزگە بېرىپتۇ. تەۋپىق يار بولۇپ، سائادەتمەنلىك ئىشكى ئىستىقبال قىلىپ بىزگە ئېچىلىپتۇ. ئۇمىدۋارمەنكى، بۇ قېتىمقى يەكەن سەپىرىمدە تىلىگەن ئارزۇيۇم ئەمەلگە ئېشىپ، مۇراد قولىنى مەقسەت بوينىنىڭ ۋىسالىغا يەتكۈزسەم ئەجەب ئەمەس!

— سۇلۇك - تەرىقەتتىمىزنىڭ پىر كامىلى بولمىش سۇلتانۇل مۇھەققىقىن قۇتبىل ئەقتابىمىزنىڭ سۆزلىگەنلىرى بەرھەق. بىراق، ھەر بىر ئېزگۈلۈكنىڭ بىر خەتىرى بولغىنىدەك، مۇبادا، مۇراد - مەقسەت ئېتىكىڭىزگە مۇشەققەت ھىجران تىكىنى چاپلىشىپ قالسا، بىزلەر قانداق قىلىمىز لازىمدۇر؟ — دېدى باياتىن ئاتا - بالا ئىككىيلەننىڭ سۆزىگە ئارىلاشماي بىر چەتتە جىم تۇرغان خەلىپە ئابدۇلرازاق قازى.

— تەرىقەتى سۇلۇككە سۇلتانۇل مۇھەققىقىن، قۇتبىل ئەقتابى بولغان بىزدەك زاتنىڭ مەقسەت ئېتەكلىرىگە مۇشەققەت تىكىنى چاپلاشمىسا، مۇرشىد - مۇخلىسلىرىمىزنىڭ پاراغەت گۈلىستانىدا مېھنەت گۈلى ئېچىلمايدىغانلىقى شۇبھىسىزدۇر. مۇشەققەت بۇراقىغا[1] مىنمىگۈچە، مەقسەت ئېتىزىدىن مەنپەئەت ھوسۇلىنى يىغىۋالغىلى بولمايدۇ. ئەلھال، مۇبادا بىزلەردىن كېيىن قالىسىزلار ئەقتاب بولمىش پەرزەنتلىرىمىز، ھىدايىتۇللا خوجىزادە سۇلتانۇل مۇھەققىقىن، قۇتبىل

① بۇراق — رىۋايەتلەردىكى قاناتلىق تۆلپارنىڭ نامى. مۇھەممەت پەيغەمبەر مىراج كېچىسى بۇراقنى مىنىپ ئەرشكە چىقىپ، ئاللا بىلەن مۇلاقات بولغانىمش.

ئەقتابلىق رۇتبىسىدە تەرىقەت سۇلۇكىمىزنى ھىدايەت يولىغا داۋاملىق باشلاپ ماڭۇر. شۇنداق بولسىلا، بىزمۇ رازى، خۇدامۇ رازى بولۇپ، خاتىرجەم جەددى - جەمەت باياۋاننى كېزىپ مەقسەت جامالىنى كۆرۈرمىز!

— ئى بۇزرۇكۋار ھەزرىتى پىر، خاتىرجەم بولغايسىز. بىز سىزگە ھەم خوجىزادىمىزگە قول بەرگەنمىز. سىز خوجام رازى بولسىڭىز، خۇدامۇ رازى بولۇر! — دېدى خەلىپە ئابدۇلرازاق قازى چەكسىز ھاياجان ئىلكىدە.

— باركاللا، باركاللا! — دەپ چۇرقىراشتى قالغان خەلىپە - خاس مۇرىتلارمۇ، — خوجام رازى، خۇدا رازى! خوجام رازى، خۇدا رازى!...

— مانا بۇ سۇلتانۇل مۇھەققىن، قۇتىبىل ئەقتابلىق ئىرشاتنامىسىنى مۇرشىدىم سىز ساقلاپ قويۇڭ. مۇبادا مەن قايتىپ كەلسەم، مەن ئۆزۈم ئەھلى مۇخلىسلىرىمغا جاكارلىغايمەن. مۇبادا، مەن قايتىپ كېلەلمىسەم، سىز ئەھلى مۇخلىسلىرىمغا خوجىزادە ھىدايىتۇللا ئافاق خوجانى «سۇلتانۇل مۇھەققىن، قۇتىبىل ئەقتابى» دەپ ئېلان قىلغايسىز! — دەپ مۇھەممەت يۈسۈپ ئىشان سەللىسىگە قىستۇرۇلغان بىر قەغەزنى ئابدۇلرازاق قازىغا بەردى.

خەلىپە - سوپىلارنى باشلاپ ھىدايىتۇللا ئاپاق خوجىغا بەيئەت كەلتۈرگەن بۇ ئابدۇلرازاق قازى دېگەن خەلىپە مۇھەممەت يۈسۈپ ئىشان قۇمۇلدا سەرگەردان بولۇپ يۈرگەندە، مۇلكىي قەشقەرىيىدىكى ئىشقىيە مەزھىپىدىكى مۇرشىدلارغا خوجا مەسئۇلى بولغان ئىدى. ئۇ تولىمۇ ئاچكۆز، نەپسى بالا بەكگى بىر سوپى ئىدى. ئۇ ھەر قېتىم مۇخلىسلىرىنىڭ ئۆيىگە مەسلەھەتلىرىگە قىلغىلى بارغاندا، مەسلە - مەسلىھەتلىرىگە قىسقىلىقىنى ئۆي ئىگىسىنىڭ داستىخىنىغا قاراپ بەلگىلەيتتى.

ئۆي ئىگىسى قولى قىسقا بولۇپ قېلىپ، قوي سويالمىغان بولسا، مەسىلە ـ مەرۇپ ۋاقتىمۇ شۇنىڭغا مۇناسىپ ھالدا سوزۇلۇپ كېتىۋېرەتتى — دە، تاكى ئۆي ئىگىسى قولىدىكى ۋەجۇ ـ ۋەسلىنى سېتىپ قوي ئېلىپ سويمىغۇچە بىزەڭلىك قىلىپ كەتمەي يېتىۋالاتتى. مۇبادا ئۆي ئىگىسى قوي سويغان بولسا، ئۇ مەسىلە ـ مەرۇپىنى تېزلا تۇگىتەتتى — دە، سېمىز قوي گۆشىدىن قىلىنغان نېرىن چۆپنى خام پىياز بىلەن تەكشى ئىلەشتۇرۇپ، تازا ئىشتىھا بىلەن يەيتتى. ئاندىن سوپىلىرىغا چىلىمىنى تازا خورلىتىپ مۇشتەك بەڭنى چېكىپ، كۆك چاينى ئىچىپ، بەڭنىك كەيپىنى سۈرەتتى. شۇڭا، ئابدۇلرازاق قازى توغرىسىدا مۇلكي قەشقەرىيىدە نۇرغۇن كۇلكىلىك لەتىپىلەر تارقالغانىدى.

بىر يىلى، ئابدۇلرازاق قازى سوپىلىرىنى باشلاپ ھاراپتىكى[1] ھېلەك داڭقان دېگەن مۇخلىسىنىك ئۆيىدە تۇنەككە داخىل بولۇپتۇ. تۇنەك كېچىسى، بۇ يۇرتتىكى مۇرشىد ـ مۇخلىسلار «خوجا مەسئۇلىمىزنىك مەسىلە ـ مەرۇپىنى ئىشتىمىز» دەپ، ھېلەك داڭقاننىك ئۆيىگە يىغىلىپتۇ.

— ئەئۇزى بىللاھى مىنەش شەيتانىر ـ رەجىم، بىسمىللاھىر رەھمانىر رەھىم! — تۆردە ئولتۇرۇپ سوزۇپ خەتمە قۇرئان قىلىۋاتقان خەلىپە ئابدۇلرازاق قازى بىردىنلا توختاپ، يېنىدىكى سوپىسىدىن:

— قوي سويۇپتۇمۇ ـ سويماپتۇمۇ؟ قاراپ بېقىڭلارچۇ، — دەپ سوراپتۇ — دە، چاندۇرماستىن قىرائەتنىنى يەنە داۋاملاشتۇرۇپ، — ئەلھەمدۇلىللاھى ـ رەببىل ئالەمىن ـ ئەر — رەھمانىر — رەھىم — مالىكى يەۋمىددىن. . .

ئابدۇلرازاق قازى سۈرە فاتىھەدىن قىرائەت قىلىۋاتقان

---

① ھاراپ ـ قەشقەر يېڭىشەھەر ناھىيىسىنىڭ شەرقىي ـ جەنۇبىغا قىرىق كىلومېتىر كېلىدىغان جايدىكى بىر يېزىنىڭ نامى. ھازىرمۇ ھاراپ دېيىلىدۇ.

ئارىلىقتا ھېلىقى سوپى ئورنىدىن تۇرۇپ تالاغا چىقىپلا قايتىپ كىرىپ:

— ئىيياكەنەئىبۇدۇ ۋەئىيياكە نەستەيىئىن، قوي سويۇلۇپتۇ خوجا مەسئۇلىم، قوي سويۇلۇپتۇ! ئېھدىناس سىراتەلمۇستەقىيم! — دەپ ئابدۇلرازاق قازىغا قوشۇلۇپ قىلچە چاندۇرماي قىرائەت قىلىپتۇ. ئەمما، بۇ جاۋابتىن قازى يەنىلا خاتىرجەم بولالماي:

— بىسمىللاھىر - رەھمانىر - رەھىم، سويغان قوي سېمىزمىكەن - ئورۇقمۇ؟ چىقىپ قاراپ باقساڭلارچۇ؟ سىراتەل — لەزىنە ئەن ئەمتە — ئەلەيھىم!...

ئاڭغىچە بىر سوپى چىقىپلا قايتىپ كىرىپ:

— بىسمىللاھىر — رەھمانىر - رەھىم، قۇلھۇۋەللاھۇ ئەھەد، ئاللاھۇ سەمەد، غىچ ياغىكەن، سۇيۇق! غىچ ياغكەن سۇيۇق! — دەپ جاۋاب بەرگەندىن كېيىن، قازىنىڭ دەككە - دۈككە ئىلكىدىكى كۆڭلى ئاندىن تەسكىن تېپىپتۇ —دە، قىرائىتىنى سوزۇپ داۋاملاشتۇرۇپ:

— بىسمىللاھىر — رەھمانىر — رەھىم! غەيرىل — مەغزۇبى ئەلەيھىم ۋەلاز — زالىن — ئامىن! — دەپ دۇئا قىلغاندا، باشقىلارمۇ ئۇنىڭغا قوشۇلۇپ «ئىلاھا ئامىن!» دېيىشىپ، دۇئاغا قول كۆتۈرۈشىپتۇ...

* * *

سەئىدىيە خانلىقىنىڭ ئالتىنچى ئەۋلاد سۇلتانى ئابدۇلەتىپخان ئون ئىككى يىل تەخت ساھىبى بولغاندىن كېيىن، مىلادى 1630 - يىلى (ئات يىلى) كۈزدە، 26 يېشىدا تويۇقسىز ئۆلۈپ كەتتى. شۇنىڭ بىلەن ئۇنىڭ ئەھمەدخان ۋە مەھمۇدخان دېگەن ئىككى جىيەنى ئوتتۇرىسىدا سەئىدىيە تەختىنى تالىشىش

ماجراسی یۈز بەردی. بۇ كۆرەشتە گاھ ئەھمەدخان يېڭىپ تەختكە چىقسا، گاھ مەھمۇدخان تەختنى ئۇنىڭدىن تارتىۋالاتتى. شۇنداق قىلىپ سەئىدىيە خانلىقىنىڭ ۋەزىيىتى تاكى مىلادى 1638 ـ يىلى سۇلتان ئابدۇللاخان خان بولغانغا قەدەر مۇشۇنداق داۋالغۇش ئىچىدە زادى تىنچىماي كەلدى.

مىلادى 1631 ـ يىلى سۇلتان ئەھمەدخان تۇنجى قېتىم سەئىدىيە خانلىقىنىڭ تەختىنى تارتىۋېلىپ، ئۆزبىنى خان دەپ ئېلان قىلغان بولسىمۇ، ئەمما مىلادى 1632 ـ يىلىنىڭ ئاخىرلىرىدا، سۇلتان مەھمۇدخان تەرىپىدىن تەختتىن چۈشۈرۈلدى. مىلادى 1635 ـ يىلى يازدا، سۇلتان ئەھمەدخان يەنە سۇلتان مەھمۇدخاننى تەختتىن ھەيدەشكە مۇۋەپپەق بولدى ۋە سەئىدىيەلەر تەختىنى يېڭىۋاشتىن ئۆز قولىغا ئالدى.

بۇ مەزگىلدە، سەئىدىيەلەر شاھىزادىلىرىدىن ئابدۇللاخان ئاقسۇدا نايىب بولۇپ تۇرۇۋاتقان ئىدى. ئۇ سەئىدىيە دۆلىتىنىڭ داۋالغۇپ تىنچىماي كېتىۋاتقان ۋەزىيىتىنى ئوڭشاش ئۈچۈن ئاقسۇدا قوراللىق توپلاڭ كۆتۈرۈپ، سۇلتان ئەھمەدخانغا قارشى ئاشكارا ئىسيان ناغرىسىنى چالدى ۋە چالىش[1] نايىبى بىلەن بىرلىشىپ يەكەنگە لەشكەر تارتىپ كەلدى.

ھەر قېتىم سەئىدىيە دۆلىتىدە بىرەر ۋەقە، ھادىسە يۈز بەرگەندە، بۇ ۋەقە، ھادىسىلەرگە قەشقەر خوجىلىرى قول تىقماي قالمايتتى. بۇ قېتىممۇ بۇنىڭدىن مۇستەسنا بولالمىدى! مەخدۇم ئەزەمدىن تارتىپ سەئىدىيەلەر تەختىگە كۆز تىكىپ خىرىس قىلىپ كېلىۋاتقان بۇ قەشقەر خوجىلىرى ئاكا ـ ئۇكا مۇھەممەت ئىمىن ئىشان بىلەن خوجا ئىسھاق ۋەلىيۇللانىڭ زامانىسىدىلا سىياسىي مەقسەتلىرى تۇپەيلىدىن بىر ـ بىرى بىلەن زادى چىقىشالمايدىغان قارىمۇ قارشى ئىككى چوڭ دىنىي مەزھەپكە

---

① چالىش — قارا شەھەرنىڭ تارىختىكى ناملىرىدىن بىرى.

ئايرىلىپ كېتىشكەنىدى. ئۇلار مەخدۇم ئەزەمنىڭ چوڭ ئوغلى مۇھەممەت ئىمىن ئىشانكالان بىلەن مەخدۇم ئەزەمنىڭ تۆتىنچى ئوغلى خوجا ئىسھاق ۋەلىيۇللالارنى ئۆزلىرىگە پىر قىلغان ھالدا ئايرىم - ئايرىم ئىشقىيەچىلەر ياكى داستارلار مەزھىپى بىلەن ئىسھاقىيىچىلەر ياكى مەخدۇمزادىلەر مەزھەپى بولۇپ شەكىللەندى. كېيىنكى چاغلاردا «ئاقتاغلىقلار» ۋە «قارا تاغلىقلار» دەپ ئاتالغانلار دەل ئاشۇلارنى كۆرسىتەتتى.

*　　*　　*

مىلادى 1587 - يىلى (توشقاۋ يىلى) كۈزدە، خوجا ئىسھاق ۋەلىيۇللانىڭ سەمەرقەندىكى ئۆيىدە بىر ئوغۇل دۇنياغا كەلدى. بۇ ئوغۇلنىڭ تۇغۇلۇشى بۇنىڭدىن ئىككى يىل ئىلگىرى خوجا شەھباز ئىسىملىك بىر ئوغلىدىن ئايرىلىپ قالغان خوجا ئىسھاق ۋەلىيۇللا ئۈچۈن تولىمۇ خۇشاللىنارلىق ئىش ئىدى ئەلۋەتتە.

ئىسھاق خوجىنىڭ خوجا شەھباز دېگەن ئوغلى ئۆلۈپ كەتكەندە، ئۇنىڭ ئۇشتۇر[1] دېگەن بىر مەھرەم خەلىپىسى ئۇنىڭغا: «يىغلىماڭ، شەھباز كەتسە، شادى كېلۇر!» دېگەن ئىكەن.

دېگەندەك، ئىككى يىل ئۆتۈپ ئۇزاققا قالماي، خوجا ئىسھاق ۋەلىيۇللا يەنە بىر ئوغۇل پەرزەنت كۆردى ۋە ئۇنىڭ ئىسمىنى شادى خوجا دەپ قويدى. بۇ ئوغۇل كېيىنكى چاغلاردا ئىسھاقىيىچىلەرنىڭ ئەزىز خوجا دېگەن مەھرەم پىرى بولۇپ قالدى.

مىلادى 1592 - يىلى (تىمساھ يىلى) سەئىدىيە دۆلىتىنىڭ

---

① ئۇشتۇر خەلىپە (1618 - ؟) — ئىسھاقىيىچىلەرنىڭ مەھرەم سەردارلىرىدىن بىرى. ئۆزبېك، پەرغانىدا تۇغۇلغان. كېيىن ئۇ خوجا ئىسھاق ۋەلىيۇللا بىلەن بىللە مۇلكىي قەشقەرىيىگە سۈلۈك تەرغىباتى قىلىش ئۈچۈن كەلگەن ۋە يەكەندە ۋاپات بولغان.

تۆتىنچى ئەۋلات سۇلتانى مۇھەممەدخان تەختكە چىقتى، ئىسھاق خوجا ئەمدىلەتىن يەتتە ياشقا كىرگەن ئوغلى شادى خوجىنى ئېلىپ سەمەرقەندتىن يەكەنگە قايتىپ كەلگەندە، سۇلتان مەھەممەدخان يېڭىسارنىڭ كۇنپېتىش تەرىپىدىكى قوش گۇمبەز دېگەن يەرگىچە ئالدىغا قارشى ئېلىپ چىققان ۋە ئاتا - بالا ئىككىسىنى ئاتقا مىندۇرۇپ، يەكەندىكى خان ئوردىسى - ئاقسارايغا باشلاپ كەلگەندى. كېيىن پەيزاۋات، سايقاش دېگەن ئىككى يۇرتنى مۇھۇرلەپ ئۇلارغا جۇلدۇ - جاساق قىلىپ بەردى. ئىسھاقبەگ مەزھىپى شۇنىڭدىن ئېتىبارەن مۇلكى قەشقەرىيىدە تېز تەرەققي قىلىپ، سەئىدىيە خانلىقىنىڭ سەلتەنەت ئىشلىرىغا تەسىر كۆرسەتكۇدەك دەرىجىگە يېرىپ يەتتى.

*　　*　　*

مىلادى 1638 - يىلى، ئابدۇللاخان لەشكەر تارتىپ سۇلتان ئەھمەدخان ئۇستىگە جازا يۇرۇشى قىلغاندا، سۇلتان ئەھمەدخان شادى خوجىنى ئۆزىگە تارتىش ئۈچۈن، گۇما دېگەن يەرنى ئۇنىڭغا جۇلدۇ - جاساق قىلىپ مۇھۇرلەپ بەرگەن بولسىمۇ، ئەمما شادى خوجا ئاقسۇ نايىبى ئابدۇللاخاننى قوللاپ، ئۇنى سەئىدىيەلەر تەختىگە يۆلەپ چىقىرىش قارارىغا كەلدى ۋە كۇيئوغلى پادىشاھ خوجىنى ئابدۇللاخانغا قوشۇلۇپ، چالىش، تۇرپان نايىبلىرى بىلەن بىللە يەكەنگە ھۇجۇم قىلىشقا ئەۋەتتى.

مىلادى 1639 - يىلى (توشقان يىلى) ئەتىيازدا، ئابدۇللاخان يەكەندە سەئىدىيە دۆلىتىنىڭ تەختىگە ئولتۇرۇپ، ئوننىچى ئەۋلاد سەئىدىيە خانى بولۇپ قالدى.

ئابدۇللاخان سىياسىي جەھەتتە بىرقەدەر يىراقنى كۆرەلەيدىغان دانا خان ئىدى. ئۇ زۆرۇر بولغان تەدبىرلەرنى قوللىنىپ، سۇلتان ئابدۇلەتىپخان ۋاپات بولغاندىن تارتىپ

داۋالغۇچ بىر ئىزدا توختىماي كېلىۋاتقان سەئىدىيە دۆلىتىنىڭ سىياسىي ۋەزىيىتىنى دەرھال ئۆڭشاپ، مەملىكەتنىڭ ۋەيران بولغان ئىگىلىكىنى ئەسلىگە كەلتۈردى. ئۇ قۇمۇل دىيارىدىن تاكى بەدەخشانغا قەدەر بولغان پۈتكۈل مۇلكىي تۈركىستانىنى يېڭىباشتىن بىرلىككە كەلتۈرۈپلا قالماستىن، «يىراقتىكىلەر بىلەن ئالاقە باغلاپ، يېقىندىكىلەرگە ھۇجۇم قىلىش» تەك ئىستراتېگىيىلىك سىياسەتنى يولغا قويۇپ، چەتئەللەر بىلەن ئۇزۇلۈپ قالغان ئىقتىسادىي، سىياسىي، مەدەنىيەت جەھەتتىكى تۈرلۈك ئالاقىلەرنى ئەسلىگە كەلتۈردى. خاقانىي چىنغا[1] ئەلچى ئەۋەتىپ، ئىككى دۆلەتنىڭ ئەنئەنىۋى سودا ئالاقىسىنى ئەسلىگە كەلتۈردى ھەمدە ھىندىستان، پىرسىيە، ئوسمانىيە، پەرەڭىستان قاتارلىق غەرب ئەللىرى بىلەن بولغان ئەنئەنىۋى دوستلۇقنى ئەسلىگە كەلتۈردى.

مەملىكەت بىرلىككە كەلگەن بولسىمۇ ئەمما قىرغىزلار پات - پات توپىلاڭ كۆتۈرۈپ، ئەمدىلەتىن تىنچلانغان سەئىدىيە دۆلىتىنىڭ ئامانلىقىغا ئېغىر زىيانلارنى كەلتۈرۈپ بەردى. قىرغىزلاردىن قويۇلغان مەنسەپدارلار ھە دېسىلا ئىسيان قوزغاپ زادى تىنچىمىدى. قىرغىزلارنىڭ سەردارى مىرزا بەگ ئەلچىگى ئابدۇللاخاننىڭ خىزمەت - ئىتائىتىدىن باش تارتتى. بۇ چاغدا ساتىمبىي قىرغىز يېڭىسارنىڭ ھاكىمى ئىدى. ئەيىۋب ئىسيان كۆتۈرۈشكە تەييارلانغاندا، ئابدۇللاخان ئۇنىڭدىن گۇمانلىنىپ، دەرھال يەكەنگە قايتۇرۇپ كەلدى. يېڭىسار ھۆكۈمىتى قاراكىچىككە تاپشۇرۇلغان بولسىمۇ ئەمما ئۇمۇ ئەنجانغا قېچىپ كەتتى. ئابدۇللاخان قىرغىزلار مەسىلىسىنى ئاخىرقى ھېسابتا ھەل قىلىش ئۈچۈن ئەمەلدارلارنى چاقىرتىپ كېلىپ قۇرۇلتاي ئاچتى. ھەممەيلەننىڭ پىكرى قىرغىزلار ئۈستىگە جازا يۈرۈشى

---

① خاقانىي چىن — جۇڭگونىڭ تارىختىكى نامىدىن بىرى.

قىلىشقا مەركەزلەشتى. ئابدۇللاخان بۇلغاچىنىڭ ئادەملىرىنى بىر - بىرىدىن ئايرىپ، ھەربىرىنى لەشكەرلەرگە تاپشۇرۇپ بېرىشنى بۇيرۇدى ۋە توپلاڭچى قىرغىز ئاقساقاللىرىنىڭ ھەممىسىنى ئۆلتۈرۈش ھەققىدە پەرمان چۈشۈردى. ساتىمبي ئويتىمىش بەگكە تاپشۇرۇلغانىدى، ئۇمۇ ئۆلتۈرۈلدى. قاراقچىبەگ ئەييۇببەگكە تاپشۇرۇلغانىدى ئەمما ئۇ ئەھۋالنى تۈيۈپ قالغانلىقتىن، كېچىدە بەگنىڭ ئېتىنى ئوغرىلاپ مىنىپ قېچىپ كەتتى. ئابدۇللاخان تاتار ۋە بايرىنلارنىڭ ئادەملىرىنى ئەييۇببەگكە يارەملىشىشكە ئەۋەتتى. قىرغىز ئاقساقالىسى قاراقچىبەگ قىرغىزلارنى باشلاپ ئەييۇببەگنىڭ لەشكەرلىرى بىلەن قاتتىق جەڭ قىلدى. بۇ جەڭدە ئەييۇببەگنىڭ ئوغلى مەتلەب خوجا ۋە شاھ مەھمۇت شاھ، خوجا ھەبىب، مۇھەممەت بەردى بايرىن، پايەندە قازى قاتارلىق بەگلەر ئۆلتۈرۈلدى. بۇ قېتىمقى قىرغىزلار ئۇستىگە جازا يۈرۈشى قىلىشقا ئەۋەتكەن قوشۇنى چېكىنىشكە مەجبۇر بولۇپ تۇرغاندا، ئابدۇللاخاننىڭ شەھباز بەگ دېگەن باھادىرى قىرغىزلارنىڭ ساتىمبەگ دېگەن ئاقساقلىنىڭ ئوغلى ئاللا يارنى بىر ئۇمۇت قويۇپلا ئاتتىن غۇلاتتى. ۋەزىيەت بىردىنلا ئۆزگىرىپ، شەھباز بەگنىڭ لەشكەرلىرى ھۇجۇمغا ئۆتتى. ئابدۇللاخاننىڭ لەشكەرلىرى ھۇجۇم قىلىپ كېلىپ جان بەغىش، قىپچاق تۈكلى باي، نار تايلاق قاتارلىق قىرغىز ئاقساقللىرىنى قوشۇنى بىلەن قوشۇپلا قورشىۋالدى ۋە ئەقىنە خەزىنىچى دېگەن قىرغىز ئاقساقىلى باشلىق بىر تۇمەندەك توپلاڭچى قىرغىزلارنى ئۆلتۈرۈپ، تەۋەككۈل باي، نار تايلاق ۋە ئورۇقبەگ دېگەنلەرنى تىرىك تۇتتى. شۇنىڭ بىلەن «موغۇلىستان جاڭگىلىنىڭ شىرلىرى» دەپ ئاتىلىدىغان قىرغىزلار بىلى ئۈشتىلىپ، شۇنىڭدىن كېيىن ئوتتۇز يىلغىچە قايتا توپلاڭ كۆتۈرۈشكە جۈرئەت قىلالمىدى.

ئابدۇللاخان توپلاڭچى قىرغىزلارنى تەلتۆكۈس

بويسۇندۇرغاندىن كېيىن دەرھال پەرغانىگە ئەسكەر چىقىرىپ ئەنجان قاتارلىق جايلاردىكى توپىلاڭچى - تەپرىقاتچى كۈچلەرنى يوقىتىپ، بۇ جايلارنى يېڭىۋاشتىن سەئىدىيە دۆلىتىنىڭ تەسەررۇپى ئاستىغا ئالدى.①

بىراق، ئابدۇللاخانمۇ بۇزرۇكۇار بوۋىسى سۇلتان سەئىدخان زامانىسىدىن تارتىپ داۋام قىلىپ كېلىۋاتقان ئۇدۇم بويىچە، شادى خوجىنى پىر تۇتۇپ، ئۇنىڭغا قول بېرىپ مۇخلىس بولدى ۋە شادى خوجىنىڭ سەئىدىيەلەر ئوردىسىدىكى سىياسىي رەقىبلىرىنى بىر - بىرلەپ تازىلىدى.

مۇشۇ مەزگىلدە، قۇمۇلنىڭ تارخان بېگى مۇھەممەت شاھ غازى بەگ تەرىپىدىن «ۋەھدەتۇللاھ ۋۇجۇد» دەۋاسىنى قىلغانلىق گۇناھى ئۈچۈن قۇمۇل دىيارىدىن قوغلاپ چىقىرىلغان مۇھەممەت يۈسۈپ ئىشان ئوغلى ھىدايىتۇللا خوجىنى ئېلىپ قەشقەرگە قايتىپ كەلدى.

ئابدۇللاخان ئۆزبېنىڭ سەلتەنەت ئاساسىنى مۇستەھكەملەش ئۈچۈن مۇھەممەت يۈسۈپ ئىشانىنىڭ قەشقەر مۇزاپىتىدىكى تەسىر كۈچىدىن پايدىلىنىش قارارىغا كەلدى — دە، ئاتا - بالا ئىككىسىنى قىزغىن قارشى ئالدى ۋە ئۇلارغا قەشقەرتىڭ كۈنچىقىش تەرىپىدىكى ئاۋات، بەشكېرەم دېگەن يۇرتلارنى مۇھۇرلەپ، جۇلدۇ - جاساق قىلىپ بەردى. بۇ چاغدا قەشقەردە ئابدۇللاخاننىڭ ئامراق كەنجى ئوغلى، شاھزادە يولۋاسخان نايىب بولۇپ تۇرۇۋاتقانىدى. سەئىدىيە دۆلىتىنىڭ تەخت ۋارىسلىق تۈزۈمى بويىچە، قەشقەرگە نايىب بولغان كىشى ئەلۋەتتە ۋەلىئەھد بولاتتى. ئەمما، بۇ سەئىدىيەلەرنىڭ ئەسىرلەردىن بۇيان داۋام

① بۇ ھەقتىكى تەپسىلاتلارنى بىلمەكچى بولسىڭىز، شاھ مەھمۇت بىن فازىل جوراس يارغان «تارىخى رەشىدى زەيلى» ياكى كېيىنكى چاغلاردا «سەئىدىيە خانلىقى تارىخىغا دائىر ماتېرىياللار» دەپ ئاتالغان كىتابنىڭ 153 — 155 - بەتلىرىگە قارالسۇن. بۇ كىتاب ئىسلىدە پارس تىلىدا يېزىلغان بولۇپ، سابىق س س س ر پەنلەر ئاكادېمىيىسى تارىخىي ۋەسىقىلەر ئىنستىتوتى تەرىپىدىن 1976 - يىلى موسكۋادا نەشر قىلىنغان. 1988 - يىلى 9 - ئايدا قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى قايتا باسقان.

قىلىپ كېلىۋاتقان تەختكە چوڭ ئوغۇل ۋارىسلىق قىلىشتەك ئۇدۇمغا مۇخالىپ ئىدى! دېمەك، ئابدۇللاخانىڭ قەشقەر نايىبلىقىغا چوڭ ئوغلى شاھزادە نۇرىددىنخاننى قويماستىن ئامراق كەنجى ئوغلى، شاھزادە يولۋاسخاننى قويغانلىقى ئۈ سادىر قىلغان ئەجەللىك خاتالىق ئىدى. ئوتتۇز يىل ئۆتكەندىن كېيىن ئۇنىڭ دەل مۇشۇ خاتالىقى ئۆزىنىڭ بېشىغا چىقتى!

* * *

— ئى بۇزرۇكانە قەشقەرنىڭ ئۇلۇغ ـ ئۇششاق ئىشقىيە ئەھلى! — دەپ مەسىلە ـ مەرۇپ قىلىشقا باشلىدى مۇھەممەت يۇسۇپ ئىشان ھېيتگاھ جامەسىدىكى بىر قېتىملىق جۇمە نامىزىدا. بۇ ئۇنىڭ قەشقەر دىيارىغا ئاياغ باسقاندىن كېيىنكى تۇنجى سۇلۇك تەرغىباتى ئىدى، — سىزلەر بۇنىڭدىن بۇرۇن ماڭا ۋەكىلىم ئارقىلىقلا يىراقتىن ئەگىشىپ كەلگەن ئىدىڭىزلار. مەن ئۇ چاغدا سىلەر ئۈچۈن چۆل ـ باياۋاندىكى يىراقتا كۆرۈنمىدىغان ئالۇۋۇن، تەيەممۇم قىلغىنىڭىزلاردا خاك ـ تۇپراق بولغانىدىم. بۇ پەقەت چۆل ـ جەزىرىلەردە سۇ بولمىغان ۋەزىيەتتىلا قوللىنىلىدىغان چارە ئىدى! بۈگۈن سىزلەر ئەزىم دەريانىڭ ياقىسىغا يېتىپ كەلدىڭىزلار. ئەلھال، ئەمدى سىزلەرگە تەيەممۇم بىھاجەتتۇر. سىزلەرنى ھىدايەتكە باشلايدىغان سۇلتانۇل مۇھەققىقىن بولمىش قۇتىبىل ئەقتابىڭلار ئۆز ئورنىغا كەلدى!

ئۇ سۆزلەپ مۇشۇ يەرگە كەلگەندە، يېنىدا تۇرغان ئوغلى ھىدايىتۇللا خوجىغا سۇيۇنۇش نەزەرى بىلەن بىر قارىۋەتكەندىن كېيىن سۆزىنى داۋاملاشتۇردى:

— ئەمدى بىز ئاتا مىراس مۇلكىي قەشقەرىيىدە ئۆزىمىزنىڭ سۇلۇك تەرغىباتىمىزنى ھېچبىر تەشۋىشسىز ئاشكارا يۈرگۈزىمىز! سىزلەر بىز بار چاغدا بىزنى، بىز يوق چاغدا

خوجىزاده هىدايىتوللا خوجىنى پىر دەپ تونۇغايسىلەر. چۇنكى بىز ۋە ئول پەرزەنت ئەۋلادى پەيغەمبەردۇرمىز! ئىشانى نۇر ئاللاھدۇرمىز! ۋەھىدەتوللاھ ۋۇجۇددۇرمىز! سۇلتانۇل مۇھەققىقىن ۋە قۇتىبىل ئەقتابدۇرمىز! تەكرىتائالا بىلەن بىزلەرنىڭ ئارىمىزغا ھېچقانداق ۋۇجۇد سىغماسدۇر! شۇڭا، خوجا رازى، خۇدا رازىدۇر! مۇبادا، ئاراڭلاردىن بىرەر كىشى ئالانغۇما - پەيغەمبەرگە ئىمان كەلتۈرۈپ، دىنىي ئىسلامنىڭ پۈتكۈل ئەھكاملىرىنى قولىدا تۇتقان تەقدىردىمۇ، ئەگەر سۇلتانۇل مۇھەققىقىن، قۇتىبىل ئەقتاب، ۋەھىدەتوللاھ ۋۇجۇد بولغان بىزدەك نۇر ئاللاھغا قول بەرمەيدىكەن، ئىشەنمەيدىكەن، ئول كىشى مۇرتەد، دەۋزىخىي، گۇناھكار بولغاي، قىلغان پۈتكۈل تائەت - ئىبادەتلىرى زادى مەقبۇل بولمىغاي!...

*　　*　　*

شۇنىڭدىن ئېتىبارەن، پۈتۈن قەشقەر دىياردىكى مەشھۇر كىشىلەر، تۆرە - ئىسىلزادىلەر ۋە پۈتۈن پۇقرايۇ - پەقىرلەر «مۇرتەد، دەۋزىخىي، گۇناھكار بولۇپ قالمايلى» دېيىشىپ، بەس - بەستە مۇھەممەت يۈسۈپ ئىشان بىلەن ئۇنىڭ ئوغلى ھىدايىتوللا ئىشانغا قول بېرىشىپ، مۇرىت - مۇخلىس بولۇشتى. بۇلارنىڭ ئىچىدە قەشقەر نايىبى، تەخت ۋارىسى بولغان شاھزادە يولۋاسخانمۇ بار ئىدى.

ئۇ ئىستېداد جەھەتتە ئاكىسى، چوڭ شاھزادە نۇرىددىنخانغا زادىلا يېتىشەلمىسىمۇ ئەمما قارا نىيەتلىكتە شەيتان لەئىنگە ساۋاق بېرەلەيدىغان ئىقتىدارغا ئىگە ئىدى.

ئابدۇللاخان چىرىك سىياسەتنى ئىسلاھ قىلىش ئۈچۈن، بىر قاتار ئىلغار تەدبىرلەرنى قوللىنىپ، دۆلەتنىڭ ماددىي ۋە مەنىۋى جەھەتتىكى ئومۇمىي كۈچ - قۇدرىتىنى ئاشۇرۇپ، سەئىدىيە

دۆلىتىنى ئەتراپتىكى دۆلەتلەر ئارىسىدا قۇدرەتلىك بىر دۆلەتكە ئايلاندۇرغان بولسىمۇ بىراق جاھالەت پىرلىرى بولغان مەخدۇم ئەزەم ۋە ئۇنىڭ ئەۋلادلىرى تەرىپىدىن سەئىدىيە زېمىنىغا تېرىلغان مەزھەپچىلىك، تەپرىقاتچىلىق ۋە نادانلىق، دوگمىچىلىق ياۋۇزلۇق ئۇرۇقلىرى بۇ مەزگىلگە كەلگەندە بىخلىنىپ يىلتىز تارتىپ پېلەك تاشلىغان ۋە سەئىدىيە سەلتەنىتىدىن ئىبارەت بۇ زور دەرەخنى چىرمىۋالغانىدى. ئەلدە مالامەت ۋە مالاللىق، سقىلىش ۋە ھارغىنلىق غالىب كەلمەكتە ئىدى. ھەقىقەتنىڭ باغرى تىلىنغان، غاپىللىق يۇقىرى مەۋقەلەرنى ئىگىلىگەنىدى. سۇلتان ئابدۇللاخاننىڭ بىر قاتار ئۇلۇغ تەشەببۇسلىرى قەشقەر خوجىلىرى ۋەكىللىكىدىكى يەرلىك دىنىي مۇتەئەسسىپ كۇچلىرىنىڭ كۈچلۈك قارشىلىقىغا ئۇچرىماقتا ئىدى. روھى خۇنۇك، ئەقلى مەجرۇھ، پەيلى بۇزۇق قەشقەر خوجىلىرى ۋاپاسىزلىق ۋە ئىنساپسىزلىق بىلەن دەستەكسىز، يالغان دۇئا ـ پەتىۋالارنى توقۇپ چىقىرىشىپ، سەئىدىيە دۆلىتىنىڭ جەمئىيەت ھاۋاسىنى نادانلىق ۋە جاھالەت چاڭ ـ توزانلىرى بىلەن بۇلغاپ، خەلقنى ئۆزلىرىنىڭ چىنىكىدىن زادىلا چىقمايدىغان ئەقلى كوتا نادانلارغا ئايلاندۇرۇپ قويۇۋاتقانىدى.

ئابدۇللاخان يولغا قويغان بىر قاتار سىياسىي ئىسلاھاتلار تۇپەيلىدىن سىياسىي ۋە ئىقتىسادىي جەھەتتە مەنپەئەتى زىيانغا ئۇچرىغان بۇ ھايۋانىي ھېرىس ۋە شەيتانىي خىسلەتلىك قەشقەر خوجىلىرى دەرھال قارا نىيەت شاھزادە، قەشقەر نايىبىي يولۋاسخان بىلەن سىياسىي جەھەتتە ئىتتىپاق تۈزۈپ، سەئىدىيە دۆلىتىنى ئىچكى جەھەتتىن پەيدىنپەي پارچىلىدى. سەئىدىيە ئوردىسىدا تەخت تالىشىپ قانات يايغان دەھشەتلىك قانلىق سىياسىي كۈرەشلەرنىڭ ئارقا تەرىپىدە تۈرۈۋاتقان ئىشقىيە مەزھىپىدىكىلەر بىلەن ئىسھاقىيە مەزھىپىدىكىلەر ئوتتۇرىسىدىكى دىنىي مەزھەپ كۈرىشىمۇ ئىنتايىن

مۇرەككەپلىشىپ ۋە كەسكىنلىشىپ كەتتى.

مىلادى 1646 ـ يىلى كۈزدە، ئىسھاقىيە مەزھىپىدىكىلەر-نىڭ سەردارى شادى خوجا يەكەندە ۋاپات بولدى ۋە ئالتۇنلۇقۇم مازىرىغا دەپنە قىلىندى. ئۇنىڭ مۇرىت ـ مۇخلىسلىرى شادى خوجا مازىرىنى كاتتا ياستىپ، ئەتراپلىرىغا قىرىق يەرگە خانىقا-تۇنەكخانا سالدۇردى. شۇنىڭ بىلەن ئالتۇنلۇقۇم مازىرى ئىسھاقىيەچىلەرنىڭ مۇقەددەس تاۋاپگاھى بولۇپ قالدى. ئۇلار بىلەن قارىمۇ ـ قارشى مەيداندا تۇرۇپ ئېلىشىۋاتقان ئىشقىيەچىلەرنىڭ سەردارى مۇھەممەت يۈسۈپ ئىشان بىلەن ھىدايىتۇللا ئىشانمۇ بۇ چاغدا قەشقەر نايىبى، شاھزادە يولۋاسخاننىڭ قوللاپ ـ قۇۋۋەتلىشى ئارقىسىدا، قەشقەردىكى ئاۋات، بەشكىرەمنى ئۆزلىرىنىڭ سۇلۇك تەرغىباتچىلىقىنىڭ مەركىزىگە ئايلاندۇردى.

شادى خوجا ۋاپات بولغاندىن كېيىن ئىسھاقىيىچى مەزھىپىنىڭ سۇلۇك يولباشچىلىقىنى ۋاقتىنچە ئۇشتۇر خەلىپىنىڭ چوڭ ئوغلى، شادى خوجىنىڭ خەلىپە مەسئۇللىرىدىن بىرى بولغان سەييىد مۇھەممەت خوجا ئۆز ئۇستىگە ئالدى.

مۇھەممەت يۈسۈپ ئىشان قۇرامىغا يەتكەن ئوغلى ھىدايىتۇللا ئىشانىنى رەسمىي يوسۇندا «ئافاق خوجا ئىشان» دېگەن نام بىلەن ئاتاپ، ئۇنىڭ قولىغا سۇلۇك پىرىلىق ئىرىشاتنامىسىنى تۇنقۇزغاندىن كېيىن ئۇنى ئىشقىيەچىلەر مەزھىپىنىڭ كۇندىلىك سۇلۇك تەرغىبات ئىشلىرىغا مەسئۇل قىلدى. ئۆزى بولسا، شادى خوجىنىڭ ۋاپاتىغا تەزىيە بىلدۇرۇش ئۈچۈن، سەئىدىيە دۆلىتىنىڭ پايتەختى يەكەنگە قاراپ يولغا چىقتى...

*　　*　　*

مىلادى 1646 ـ يىلى 11 ـ ئاينىڭ ئاخىرلىرى، مۇھەممەت

يۇسۇپ ئىشان يەكەن ئالتۇنلۇقۇمدا قارا تاغلىقلار مەزھىپىدىكىلەرنىڭ خەلىپىسى سەييىد مۇھەممەت خوجا بىلەن كۆرۈشتى.

— ئى خەلىپەم، — دەپ سۆزىنى باشلىدى مۇھەممەت يۇسۇپ ئىشان، — خوجىزادىلەر بىلەن مەخدۇمزادىلەر بىر ئاتىنىڭ ئەۋلادلىرىدۇرمىز. ئاتا ـ بوۋىلىرىمىز بۇ ئەلدە ئىسلام تەرىقىتىنى جارى قىلدۇرۇشنى ئۆزلىرىنىڭ ئۆمۈرلۈك ۋەزىپىسى قىلىشقانىدى. شۇنداق ئىكەن، بىزلەر ئاتا ـ بوۋىلىرىمىز باشلاپ بەرگەن بۇ ئۇلۇغ ئىشنى راۋاجلاندۇرمىمىز لازىمدۇر! ھەزرىتى ئىشان شادى خوجا ئەزىز جېنىنى ئەجەل ئىلمىكى بىلەن تەناۋۇل قىلىپ تەقدىر ئەزەلىنىڭ ھۆكۈمىگە ئىنقىياد ئەيلىدىلەر! «كۇللۇنەفسىن زائىقەتۇلمەۋت.»[1] ئول مەرھۇمدىن بىزلەرگە ئىككى مەخدۇمزادە نۇمۇنە بولۇپ يادىكار قالغان بولسىمۇ ئەمما ئۇلار تېخى نارەسىدەدۇر، جاھاننىڭ ئېغىرچىلىقىنى كۆتۈرگۈچىلىكى يوق! شۇڭا، بۇ ئېغىر دەقىقىلەردە مۇقەددەس سۇلۇكىمىزنىڭ پېشۋالىقى مەرھۇمنىڭ بىر نەۋرە قېرىندىشى بولغان بىزلەرگە مەنسۇپ بولمىقى مۇقەررەردۇر!

— ھەيھات! ھەيھات! — دەپ تەئەددى قىلدى سەييىد مۇھەممەت خوجا دەرھال، — پىرىمىزنىڭ جەسەتلىرى بولمىغان بىلەن روھى ھازىردۇر. نارەسىدە بولسىمۇ، ئىككى مەخدۇمزادىمىز باردۇر. ئەلھەمدۇلىللاھى، ئول مەخدۇمزادىلىرىمىزگە يار ـ يۆلەك بولغۇدەك بىزلەردەك قابىل خەلىپىلەر ھەم تۇرۇپتۇ. ئۆز مۇرشىدىمىزدىن يۈز ئۆرۈپ، يەنە بىر مۇرشىدقا يۈز كەلتۈرمەك بىزلەرگە جايىز ئەمەستۇر. قەسەمكى، مۇرەببىمىز خۇدا — رەسۇل، ئاندىن قالسا، مەخدۇمزادە ـ پىرىمىزدۇر!

① «ھەر بىر جان ئۆلۈمنىڭ تەمىنى تېتىغۇچىدۇر.» قۇرئان كەرىم، سۈرە ئەنبىيا. 35 ـ ئايەت، 325 ـ بەت.

سەييد مۇھەممەت خوجا سۆزىنى تۈگەتتى — دە، پېشىنى قاققىنىچە مۇھەممەت يۇسۇپ ئىشاننىڭ ئالدىدىن چىقىپ كەتتى.

ئەسلىدە شادى خوجا ئۆلگەندىن كېيىن، ئۇنىڭدىن خوجا مۇھەممەت ئابدۇللا خوجا بىلەن خوجا ئەبەيدۇللا خوجا دەپ ئىككى مەخدۇمزادە قالغانىدى. ئۇلار تېخى كىچىك، بالاغەتكە يەتمىگەنىدى. مۇھەممەت يۇسۇپ ئىشان ئىسھاقىيە مەزھىپىگە تېخى پىر ئەزەم قويۇلمىغان، رەھبەرلىك مەركىزىدە بوشلۇق پەيدا بولغان مۇشۇ ئەپلىك پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ، ئۇلارنىڭ سەئىدىيە سەلتەنىتىدىكى تەسىرىنى تەلتۆكۈس تۈگىتىش ئۈچۈن، شادى خوجىغا تەزىيە بىلدۈرۈش نامى بىلەن يەكەنگە كەلگەنىدى. ئەمما، سەييىد مۇھەممەت خوجا بىلەن بولغان سۆھبەت نەتىجىسىز ئاياغلاشقانلىقتىن، ئاخىر خانىنىڭ كۆڭلىنى مايىل قىلىش ئۈچۈن ئابدۇللاخان بىلەن كۆرۈشمەكچى بولدى ۋە بۇ مەقسەتنى خانىغا يەتكۈزدى.

بىرنەچچە كۈن ئۆتكەندىن كېيىن ئابدۇللاخان ئەكابىر ئەشرەپ، ئەمىرۇل - ئۆمەرا، بەگۇ - بېگاتلىرىنى ئاقسارايدىكى شاھىنشىنغا جەمئى قىلىپ، مۇھەممەت يۇسۇپ ئىشان بىلەن سۆھبەت قۇرۇپ ئولتۇرغانىدى، ئىككى مەخدۇمزادىسىنى بوينىدا كۆتۈرۈپ سەييىد مۇھەممەت خوجا ئۇدۇل شاھىنشىنغا — خانىنىڭ ھۇزۇرىغا كىرىپ كەلدى.

— يا پادىشاھى ئادالەتپاناھ، — دەپ ئەرز - شىكايەت قىلدى ئۇ زارلىنىپ تۇرۇپ، — دادكى، بىرونىڭ مال - مۈلكىنى بىرونىڭ تەسەررۇپ قىلمىقى شەرئىەت، ئەھكامىغا ۋە ئەدلۇ - ئادالەتكە راۋامىدۇر؟

— قانداق دەيدىلا، خەلىپەم؟— دەپ سورىدى ئابدۇللاخان تەئەججۇپ بىلەن.

— خان باشلىق جەمىكى ئۇلۇغلارنىڭ ھەممىسى بىزنىڭ پىرىمىزغا ئىناۋەت قىلىپ قول بېرىشكەن ئىدىلەر. ھالا بۇگۈن،

پىرىمىز تەقدىر ئەزەلىنىڭ ھۆكۈمىگە بويسۇنۇپ، ئەجەل شارابىنى ئىچىشكە مۇشەررەپ بولدى. ئەلھەمدۇلىللاھكى، نارەسىدە بولسىمۇ ئول مەخدۇمزادىلەرىمىز باردۇر. ۋەللاھەمكى، بىز كىم كامىل ۋە مۇكەممەل خەلىپىلەرى پىرىمىزنىڭ مۇقەددەس جايىنامازلىرىنى خالىي ۋە يالغۇز قىلماي، ئول زاتى مۇبارەكنىڭ ۋارىسلىرى بولغان مەخدۇمزادىلەرنىڭ كۆڭلىنى ىبزەپ خۇشھال قىلىپ، پىرىمىزنىڭ يوقلۇقىنى بىلىندۇرمەي تۇرۇپتىمىز. ئەلھال، بۇگۈن ئاڭلىدۇقكى، ئانھەزرىتىمىز مۇھەممەت يۇسۇپ ئىشان ئەزىزگە ئىرادەت قىلۇرمىش. ئەگەر ئانھەزرىتىمدىن رۇخسەت بولسا، شۇنى بىلگۈم كەلدىكى، ئۆز ئۇستازىدىن يۇز ئۆرۇپ، باشقا بىر ئۇستازغا ئىمان كەلتۇرمەكنىڭ ۋەج ـ سەۋەبى نىمەدۇر؟ مۇبادا، ئانھەزرىتىم بۇ ۋەج ـ سەۋەبنى ئىلاھى كارامەت بىلەن دەللىلەپ بىرەلسىلە، بىز ئاندىن قايىل بولۇرمىز. ئەگەر زۇلۇم قىلۇرمەن دىسىلە، رۇخسەت بەرگەيلىكى، مەخدۇمزادىلىرىمىزنى ۋە پىرىمىزنىڭ مۇبارەك تەن ـ جەسەتلىرىنى ئېلىپ، بۇ ئەلدىن باش ئېلىپ چىقىپ كەتكەيمىز!

سەييىد مۇھەممەت خوجىنىڭ بۇ سۆزلىرىنى ئاڭلىغان ئابدۇللاخان بىر پەس دىلىغۇل بولۇپ ئويلىنىپ تۇرۇپ قالدى — دە:

— ئى خەلىپەم، تەخىر قىلغايسىز، بۇنىڭ جاۋابىنى ئۆزىمىز بەرگەيمىز! — دەپ ئۇنى پەسكويغا چۇشۇردى. ئاندىن مۇھەممەت يۇسۇپ ئىشانغا قاراپ:

— ھەزرىتىم، سىلىمۇ تەخىر قىلغايلا، — دىدى، — خۇدا خالسا، تاڭلا ئەتە جاۋاب بىرۇرمىز. دەرۋىشلەرنىڭ ئىشىنى دەرۋىشلەر بىلۇر. چۇنكى، ھەر كىشى ئۆز ھۇنىرىدە كامىلدۇر! . . .

ئابدۇللاخان مۇھەممەد يۇسۇپ ئىشان بىلەن ھىدايىتۇللا

ئىشان ئاتا ـ بالا ئىككىسىنىڭ ۋەلىئەھد، قەشقەر نايىبى يولۋاسخاننى قولىغا ئېلىۋالغانلىقىدىن بەكمۇ نارازى ئىدى. شۇڭا، ئىشقىيەچىلەر مەزھىپىنىڭ سەرداری مۇھەممەت يۈسۈپ ئىشاننىڭ تەكلىپىنى قوبۇل قىلماسلىق قارارىغا كەلدى — دە، ئۇنىڭ بىلەن قايتا كۆرۈشۈش ۋاقتىنى چەكسىز كەينىگە سۈرۈۋەردى. . .

خاننىڭ ئۆزىنى قايتا قوبۇل قىلىش ۋاقتىنى كۈتۈپ، تاقىتى ـ تاق بولغان مۇھەممەت يۈسۈپ ئىشان ئاخىر كۆڭلىگە پۈككەن پىلانلىرىنىڭ تامامەن سۇغا چىلاشقانلىقىنى چۈشەندى — دە، ئائىلاج خەلىپە ـ سوپىلىرىنى باشلاپ قەشقەرگە قايتماقچى بولدى.

* * *

مىلادى 1646 ـ يىلى 12 ـ ئاينىڭ 16 ـ كۈنى، سەيشەنبە. مۇھەممەت يۈسۈپ ئىشان ئابدۇللاخان ئۆزبىگە ئىنئام قىلغان بەدەخشان ئارغىمىقىغا مىنىپ ئوبدان جايلىشىۋالغاندىن كېيىن بارلىق يۈك ـ تاقلىرىنى ئىككى ھارۋىغا بېسىپ ۋە بەش تۆگىگە ئارتىپ، مۇلازىملىرىنىڭ ھەمراھلىقىدا يەكەن بىلەن غەمكىن خوشلاشتى ۋە كۈنچىقىش تەرەپتىكى مەسخىرە دەرۋازىسىدىن چىقىپ قەشقەر تەرەپكە قاراپ جۆنەپ كەتتى.

سەييىد مۇھەممەت خوجا ھۆرمەت يۈزىسىدىن مۇھەممەت يۈسۈپ ئىشاننى ئۆز سوپىلىرى بىلەن تاكى قىزىلغىچە[1] ئۇزۇتۇپ كەلدى. ئۇلارنى ھىمىتىنىڭ سېيىدىن چىقىرۋەتكەندىن كېيىن:

— بىز مەخدۇمزادە مۇھەممەت ئابدۇللا خوجىنىڭ تاپشۇرۇقىنى ئورۇندىدۇق. ئەمدى ئۇنىڭ نېرىسىغا ئۆزىڭىز

① قىزىل — يېڭىسارنىڭ غەربىدىكى بىر يۇرتنىڭ نامى.

كېتىۋېرىسىز! — دېدى — ده، ئېتىنىڭ بېشىنى بۇراپ، سوپىلىرىنى باشلاپ ئارقىسىغا ياندى.

ئۇلار قارىماققا يەكەنگە قايتماقچى بولغاندەك قىلاتتى. ئۇلار سايدىن ئۆتكەندىن كېيىن يولنى ئوڭغا بۇراشتى — ده، ساينىڭ نېرىقى چېتى بىلەن مۇھەممەت يۇسۇپ ئىشاننىڭ ئوڭ تەرىپىدىن ئايلىنىپ ئۆتۈپ، قوش گۇمبەزگە[1] يېتىپ كېلىشتى ۋە مازارنىڭ ئەسلىدىكى شەيخىنى ئۇجۇقتۇرۇۋېتىپ، ئۆزلىرىنىڭ ئادەملىرىدىن بىرىنى مازارغا شەيخ قىلىپ قويۇشقاندىن كېيىن قالغانلىرى سەييىد مۇھەممەت خوجىنىڭ بۇيرۇقى بويىچە قوش گۇمبەز مازىرىنىڭ ئوڭ تەرىپىدىكى قۇم بارخانلىرىنىڭ كەينىگە يوشۇرۇنۇشتى. . .

① يېڭىسارنىڭ شەرقىي جەنۇبىدىكى بىر يۇرتنىڭ نامى.

ئىككىنچى باب

ئاداۋەت تىكنى ئۇنگەن تۇپراق

ئەل ـ يۇرت بىزنىڭ، ئەل بىزنىڭ،
سوئال ـ سوراق، گەپ سىزنىڭ.
قارغىش قېپى سىزمۇ، بىز؟
سوراقى بار بۇ يۇزنىڭ![1]

— قارا قۇرۇم چوپانلىرىنىڭ تارىخىي قوشاقلىرىدىن

ميلادى 1660 ـ يىلى (چاشقان يىلى) 5 ـ ئاينىڭ 11ـ كۈنى چارشەنبە.

قۇياش قۇم بارخانلىرىنىڭ كەينىدە قىزىرىپ، ئولتۇراي دەپ قالغاندى. ئۆستەڭ بويىدىكى قېرى سۆگەتلەر بېشىنى ئۆستەڭدىكى لايقىپ ئېقىۋاتقان ئاقسۇغا ئېگىپ تۇرۇشاتتى. دەرەخلەرنىڭ شاخلىرىنىڭ ئۇچىدا ئالتۇن نۇرلار چاقنايتتى. ئۆستەڭدە سۇ ئانچە كۆپ بولمىسىمۇ، سۇ كېچە ـ كۈندۈز ئۈزۈلمەي ئېقىپ تۇراتتى. ئۆستەڭنىڭ ئىچىنى قومۇش، يېكەن بېسىپ كەتكەندى. ئۆستەڭنىڭ شىمالىي تەرىپىدىكى

---

① يۇز — ئەل، يۇرت دېگەن مەنىدە.

ئېتىزلىقلاردا ئۆسۈپ ئەمدىلەتتىن قىلتىرىق چىقىرىشقان بۇغدايلار سارغىيىشقا باشلىغانىدى. يەرنىڭ قۇۋۋىتىنى ئاللىقاچان كەتكەنلىكتىن، بۇغدايلار پەس ئۆسۈشكەن ۋە سولىشىپ كەتكەن بولۇپ، يوپۇرماقلىرىنى چاڭ - توپا بېسىپ كەتكەنىدى. ئۆستەڭنىڭ جەنۇبىدىكى سازلىقتا ئەمدىلەتتىن باش چىقىرىشقان يېكەنلەرنىڭ ئارىسىدا سۇ قۇشلىرى ئۇزۇپ يۈرمەكتە ئىدى. سۇدا بېلىجانلار سۇ يۈزىنى هالقا قىلىشىپ پىلتىڭلىشىپ ئويناشاتتى.

قارا قۇرۇم تاغلىرىدىن ئېقىپ چىقىدىغان يەكەن دەرياسى مەكىت تەۋەسىگە كەلگەندە شىمالغا بۇرۇلۇپ جەينەك چىقىرىپ ئاقاتتى. يەكەن دەرياسىنىڭ مۇشۇ جەينىكىگە شېھىتدۆڭ دېگەن بىر قەدىمكى يۇرت جايلاشقانىدى. بۇ يۇرت شۇ چاغلاردا بەش يۈز تۈتۈنلۈك كاتتا يۇرت هېسابلىناتتى. دەريانىڭ جەنۇبىي تەرىپىدە قالما، يېڭىئاۋات، بولۇڭ لاڭقا قاتارلىق يۇرت - ئايماقلار بار ئىدى.

شېھىتدۆڭ مەھەللىسىنىڭ يۇقىرى تەرىپىدە ئاھالىلەر سۈيىنى ئىچىدىغان بىر چوڭ كۆل بولۇپ، بۇ كۆل ياقىسىغا بىر خانىقا جايلاشقانىدى. هازىر خانىقادىن سوپىلارنىڭ جەررە سالغان ئاۋازلىرى كەلمەكتە ئىدى.

. . . . . .

يامەنھۇ - يائاللا،
ياھۇ - دوست يائاللا،
يامەنھۇ - يائاللا،
ياھۇ دوست يائاللا!
پانى دۇنيا دېگەنلەر،
تەقۋانى تەرك ئەتكەنلەر،
هەمدۇ - سانا دېمەستىن،
كەيپ - ساپا دېگەنلەر،

گۈناهلىرى ھېسابسىز،
قىيامەتتى مەدەتسىز!
يامەنھۇ ـ يائاللا،
ياھۇ ـ دوست يائاللا!

. . . . . .

خانىقانىڭ ئىچىدە ئەر ـ ئايال مۇرىتلارئارىلاش ئولتۇرۇپ ھەلقە تۈزۈشكەنىدى. ئوتتۇرىدا پۇتىغا قوڭالتاق سەندەل كەش، ئۇستىگە سۇف كېپەن، بېشىغا كۈلاھۇ ـ سەللە كىيىشكەن بىر توپ خۇدايى قەلەندەر، ئاشىق دىۋانە، كۆكەمە سوپىلار رەققىسى ـ ساماغا چۈشۈشكەنىدى. ئۇلار ھەر قېتىم جەررە سېلىشىپ سەكرەشكەندە، ئەتراپىدىكىلەرمۇ «ھۇم، ئاللا ـ ھۇم!» دەپ جەررە سېلىشىپ، ئۇلارغا تەڭكەش بولۇشاتتى. خانىقانىڭ تۆر تەرىپىدە بىر چوڭ داشقازان ئېسىلغان بولۇپ، قازاندا لىق كۆك چاي پۈرقىراپ قاينىۋاتقانىدى. بۇ چايغا بېشىغا كۈلاھ، ئۇستىگە جەندە، سەپەچتىن ئۇستۇاش، پۇتىغا قوڭالتاق سەندەل كەش كىيگەن قارا قاشلىق، ئاق يۈزلۈك كېلىشكەن، قەددى ـ قامەتلىك قىران بىر ئەر كىشى مۇئەككەل ئىدى. ئۇ غۇسۇل ـ تەرەتتىن كېيىن چۆمۈچىنىڭ دەستىسىنى تۇتۇپ، خانىقاغا توپلانغان بۇ ئەر ـ ئايال مۇرىتلارغا «تەۋەرۈك كۆك چاي» دەپ ئاز ـ ئازدىن يېتىشتۇرۇپ بېرىۋاتقانىدى. ھېلىقى ئىخلاسمەن مۇرىتلار «تەۋەرۈك كۆك چاي» نى ناھايىتى تۆۋەن تەزىم بىلەن، ھەتتا رۇكۇغا ئېگىلگەندەك ئېگىلىپ تۇرۇپ تەۋەززۇلۇق بىلەن قوللىرىغا ئېلىشىپ ئىچىشەتتى ھەمدە تاق ھالقىلىق، جۈپ چەمبەرلىك تۆمۈر ساپايە بىلەن تەڭكەش قىلىپ چېلىنغان «ھۇزۇرۇم» دېگەن نەغمە ـ مۇقامغا كەلتۈرۈپ، ئەبگا ئەر ـ خوتۇن، بەڭگى دىۋانە، مەينەت ئاشىق، ئۇششۇق سوپىلار رەققىسى ـ ساماغا چۈشۈپ شاۋقۇن ـ سۇرەن قىلىشاتتى:

يامەنھۇ ـ يائاللا،
ياھۇ ـ دوست يائاللا،
قادىر ئىگەم قادىرسەن،
مۇشكۈل ئىشقا ھازىرسەن،
مەن ـ مەن دېگەن يارلارنى،
يەر قوينىغا ئالدىڭسەن!
يامەنھۇ ـ يائاللا،
ياھۇ ـ دوست يائاللا!
. . . . . .

ئۇلار مۇشۇنداق بەزىدە يىقىلىپ، بەزىدە ئورنىدىن تۇرۇپ، بەزىدە شا بولۇشۇپ، ئېغىزىدىن كۆپۈك چىقىرىشىپ، بەھۇزۇر ھالىتىگە كېلىشتى.

بۇ چاغدا بىر سوپى پەتنۇستا ئىچكىرىكى خانىدىن خوجام ھەققى دەپ بىر چوڭ نان، خۇدا ھەققى دەپ ئۇنىڭدىن كىچىكرەك بىر نان ۋە پەيغەمبەر ھەققى دەپ ئۇنىڭدىنمۇ كىچىكرەك بىر نانىنى كۆتۈرۈپ چىقىپ، ھېلىقى مۇئەككەل كىشىنىڭ ئالدىغا ئېلىپ كەلدى. بۇ نانلار سىڭىپ ئوبدان بولۇپ، يۇزى سۇ يېغىدا ياغلانغان، ئۇستىگە قادالغان نۆكچە شاملارنىڭ ھەممىسىنى ياندۇرۇپ قويۇلغانىدى.

ھېلىقى مۇئەككەل كىشى نانلارغا قاراپ دۇرۇت ئوقۇپ ھورۇگەندىن كېيىن خېلى ئۇزاق ۋاقىتلارغىچە مەسىلە ـ مەرۇپ قىلدى:

— ئاللا خاسلىقى خوجىلارغا خاستۇر، — دېدى ئۇ يېقىملىق ئاۋازى بىلەن سۆزلەپ، — خوجا دېمەك — پىر دېمەك، مۇرىت دېمەك — ئۇممەت دېمەكتۇر. ئاللا بىلەن خوجا ئوتتۇرىسىدا يەنە بىر ئادەم زىنھار بولماس. ئاللادىن مۇستەفا سەللەللاھۇ ئەلەيھى ۋەسەللەمگە قانداق ۋەھىي كەلگەن بولسا، بىزگىمۇ شۇنداق

ۋەھىي كەلگەندۇر! پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالام ھىرا غاردىدا خۇدا بىلەن سۆزلەشكەن چاغدا، بىزنىڭ روھىمىزمۇ پەيغەمبىرىمىز بىلەن بىللە ئاللانىڭ سۆزىنى ئىشىتكەن... پەيغەمبەرنىڭ مەرتىۋە - ئىقباللىرى ۋە ئەۋلىيالارنىڭ مەرتىۋە - ئىقباللىرى باراۋەردۇر! شۇڭا، پىرنى ئىنكار قىلغۇچىلار، پىرغا ئەگەشمىگۈچىلەر مۇناپىقلاردۇر![1]...

يامەنھۇ - يائاللا،
ياھۇ - دوست يائاللا.
قادىر ئىگەم قادىرسەن،
مۇشكۈل ئىشقا ھازىرسەن.
يامەنھۇ - يائاللا،
ياھۇ - دوست يائاللا!
... ...

— بەرھەق! — دەپ دوست تارتتى خوجا مەسئۇلىي ئابدۇلرازاق قازى، — ھەزرىتى سەئىددىل ئەزەم ھىدايىتۇللا ئاپاق خوجا ئىشانىمىز ئاللانىڭ ئەمىرى بىلەن مۇمىن بەندىلەرگە پىر - نىجاتكار بولۇش ئۈچۈن كەلگەن ئەۋلىيادۇر![2]

بۇ بىر توپ مەست - بىخۇد ئەر - ئايال مۇرىتلارغا مەسلەمەسلىرىدە قىلىۋاتقان بۇ كىشى — مۇھەممەد يۇسۇپ ئىشانىڭ ئوغلى، ئىشقىيە مەزھىپىدىكىلەرنىڭ پىرى ھىدايىتۇللا ئىشان ئاپاق خوجا ئىدى. ئۇ مەكتىنىڭ شېھىتدۆڭ دېگەن يېرىگە سۈلۈك تەرغىباتى قىلىش ئۈچۈن قەشقەردىن كەلگىنىگە ئۇزاق بولمىغانىدى.

ئاپاق خوجا ئالدىدىكى پەتنۇستا تۇرغان چوڭ - كىچىك ئۇچ

① «تەزكىرەئى ھىدايەت»، قولىيازما.
② «تەزكىرەئى پىرياران».

دانه خۇدايى نانىنى تەكشى قىلىپ ئۇشتۇپ چىققاندىن كېيىن:
— ئول تەۋەرۈك ناندىن بىر بۇردا ئېلىپ يېگۈچىلەر ئېغىر گۇناھ سادىر قىلغان بولسىمۇ، گۇناھلىرى ساقىت بولۇر، — دېيىشىگە، ئابدۇلرازاق قازى يەنە دوست تارتتى:
— بەرھەق، ھەزرىتى ئاپاق خوجىنىڭ دەرگاھىغا كېلىپ، ئول ھەزرەتنىڭ مۇبارەك قولىدىن تەۋەرۈك ناندىن بىر بۇردا ئېلىپ يېگۈچىلەر، ئول پىرنىڭ دۇئاسىنى ئېلىپ مۇرىت ـ مۇخلىس بولغۇچىلارنىڭ ھەرقانچە ئېغىر گۇناھلىرى بولسىمۇ، ئاللا ئۇنداقلارنىڭ گۇناھلىرىنى مەغپىرەت قىلۇر، ئول ھەزرىتى پىر ھەزرىتى پەيغەمبەر بىلەن ئوخشاشتۇر! بىر كىشى ئاللاغا ئىمان كەلتۈرۈپ، پەيغەمبەرگە ئىمان كەلتۈرۈپ، دىنىنىڭ پۈتۈن ئەھكاملىرىنى ئورۇندىغان تەقدىردىمۇ، ئەگەر ھەزرىتى سۇلتانۇل مۇھەققىقىن، سەئىددىل ئەزەم ھىدايىتۇللا ئىشان ئاپاق خوجامدىن دۇئا ئېلىپ، قول بەرمەيدىكەن، ئىشەنمەيدىكەن، گۇناھكار بولىدۇ. قىلغان تائەت ـ ئىبادەتلىرى مەقبۇل بولمايدۇ[1]!
بۇ چاغدا ئاشىق سوپىلارنىڭ جەرىلىرى پەلەككە كۆتۈرۈلدى:

يائاللا دوست ـ يائاللا،
ھەق دوست ـ يائاللا،
ھەمدۇ ـ سانا دېمەستىن،
كەيپ ـ ساپا دېگەنلەر،
گۇناھلىرى ھېسابسىز،
قىيامىتى مەدەتسىز.
يامەنھۇ ـ يائاللا،

① «تەزكىرەئى پىرياران»، قولىيازما.

ياهۇ ـ دوست يائاللا.

. . . . . .

— مۇرىتلىق پۇچەك پۇلغا ئەرزىمەيدىغان بۇ دۇنيادىن ۋە بارلىق مەئىشى ـ مەنپەئەتلەردىن ۋاز كېچىپ، ئۆزى تۇتمايدىغان، تىرىكچىلىك قىلمايدىغان، تاپقاندا يەپ، بولمىسا ئاچ يۇرىدىغان خىسلەتلەرنى ھازىر قىلغان بەندىلەرگە خاستۇر. سۇلۇك تەرىقىتى دېگەن نېمە؟ سۇلۇك تەرىقىتى دېگەنلىك پۇل تاپمەن، تىجارەت قىلمەن، ھۇنەر ـ كەسىپ قىلمەن دېمەسلىكتۇر. خۇدا بەرسە يەپ، بولمىسا ئاچ يۇرۇش، بۇگۈن بۇنى يېدىم، ئەتە ئۇنى يەيمەن، دېمەسلىكتۇر. مانا بۇ سۇلۇكمەزنىڭ تەرىقىتىدۇر![1]...

يامەنھۇ ـ يائاللا،
ھەق دوست يائاللا،
دۇنيا مېنىڭ دېگەنلەر،
جاھان مالىن ئالغانلار،
ئاچكۆز قۇشتەك بولۇبان،
ئول ھارامغا پاتقانلار،
يائاللا دوست ـ يائاللا،
ھەق دوست ـ يائاللا،

. . . . . .

— ئى ھەزرىتى سەئىددىل ئەزەم ئىشان پىرىم، — دەپ لوقما تاشلىدى ئابدۇلرازاق قازى، — قانداق قىلغاندا تەرىقەتى سۇلۇكنى تەۋرەتكىلى بولۇر؟

---

① «تەزكىرەئى ھىدايەت»، قولىيازما.

— مۇھەممەد مۇستەفا سەللەللەھۇ ئەلەيھى ۋەسەللەمدىن «ئىسلام نېمەدۇر؟» دەپ سورىغاندا، ئۇ: «ئىسلام دېگەن ئاللاغا شەك كەلتۈرمەسلىك، پەرز نامازلارنى ئوقۇش، پەرز زاكاتلارنى بېرىش، رامزان روزىسىنى تۇتۇش» دەپ جاۋاب بەرگەن ئىكەن. ئەلھال، بىز سۇلۇكنى تەۋرىتىشكە ئۇنداق ئاددىيلا جاۋاب بەرسەك، تولۇق بولمايدۇ! — دېدى ئاپاق خوجا.

ھىدايىتۇللا ئىشان ئاپاق خوجا ئۇستا ناتىق ئىدى. ئۇ مەسىلە ـ مەرۇپ قىلغاندا، مۇخلىسلىرى چۈشەنمەيدىغان ئىككى بىسلىق سۆزلەرنى ھەرگىز قىلمايتتى. ئۇ ئۆزىدە ئالدىرىماي ـ تېنىمەي، مېغىزلىق قىلىپ سۆزلەيدىغان ئادەتنى يېتىلدۇرگەنىدى. ئۇ كىچىكىدىنلا ئەقىللىق، زېرەك بولغانلىقى ئۈچۈن، دادىسى مۇھەممەد يۈسۈپ ئىشاندىن تاجىك، پارس، ئەرەب تىللىرىنى پۈختا، مۇكەممەل ئۆگىنىپ، فىقھە ـ تەرىقەت، ئەھكامى شەرىئەت، ئىلمى تەبىئەت بىلىملىرىنى ئەتراپلىق ۋە پۈختا ئىگىلىگەنىدى. ئۇ دادىسى بىلەن قۇمۇلدىن قەشقەرگە قايتىپ كەلگەندىن كېيىن خېلى بىر مەزگىل ۋە دادىسى ئۆلتۈرۈلگەندىن كېيىنكى خېلى ئۇزاق ۋاقىت ئىچىدە، قەشقەر، سېرىققۇل[1]، يەكەن، مەكىت قاتارلىق جايلاردا مەدرىسە، خانىقا، مازار بىلىملىرىنى ئۆگىنىش، مۇتالىئە قىلىش ۋە تىل سەنئىتىنى ئىگىلەش بىلەن مەشغۇل بولۇپ، ئۇيغۇر، تاجىك، پارس ۋە ئەرەب تىللىرىدا ئوخشاش يازالايدىغان، مەسىلە ـ مەرۇپ قىلالايدىغان مۇرەتتىب بىلىم ئىگىسى بولۇپ يېتىشىپ چىققانىدى. ئۇ مۇلكىي قەشقەرىيىنىڭ قۇمۇل، تۇرپان، چالىش، كۇچا، ئاقسۇ، ئۈچ[2]، يەكەن، قاغىلىق، يېكىسار، سېرىققۇل، ئىلىبالىق قاتارلىق ئۆلكىلىرىنى ۋە

① سېرىققۇل — ھازىرقى تاشقورغان تاجىك ئاپتونوم ناھىيىسىنىڭ تارىختىكى نامىلىرىنىڭ بىرى.

② ئۈچ — ھازىرقى ئۈچتۇرپان ناھىيىسىنىڭ تارىختىكى نامى. ئۈچ ئەسلىدە بىر خىل ئارچىنىڭ نامى ئىدى.

پەرغانىدىكى ئەنجان، سەمەرقەند، نەمەنگان، قوقان ۋە بۇخارا قاتارلىق جايلارنى كېزىپ سۇلۇك تەرغىباتى بىلەن شۇغۇللاندى ۋە ئاخىر ئىشقىيە مەزھىپىنىڭ سۇلۇك تورلىرىنىڭ قۇرۇپ چىقتى. ئۇ تەسەۋۋۇپچىلىقتا ئۆزىنىڭ يۇكسەك تالانتىنى نامايەندە قىلىپ، 1653 ـ يىلى، يىگىرمە توققۇز يېشىدا ئىشانلىق ئىرشاتنامىسى بىلەن پۈتۈن ئىشقىيە سۇلۇكىگە پىر ئەزەم بولدى.

ئاپاق خوجىنىڭ زېھنى بەكمۇ كۈچلۈك بولۇپ، كىچىكىدىن تارتىپلا بىر ئاڭلىغىنىنى جەزمەن ئېسىدە تۇتىدىغان ئادەتنى يېتىلدۇرگەنىدى. ئۆزى كىچىك بولسىمۇ، ئېتىكاپتا ئولتۇرۇشنى ھەرگىز جاپا دەپ بىلمەيتتى. ئۇ قىرىق كۈنلەپ ئېتىكاپلاردا ئولتۇرۇپ، كۆپ مەنسۇى مەقسەتلەرنى ھاسىل قىلغانىدى. ئۇيغۇر، پارسىي، ئەرەبىي تىللىرىدا مەنسۇى خاراباتىدىن راۋان مەسلە ـ مەرۇپ قىلالايتتى. ئۇ شۇنداق شېرىن زۇۋان ئىدىكى، قۇرئان كەرىمدىن قىرائەت قىلسا، مەنسۇى شېرىپتىن مەسلە ـ مەرۇپ قىلسا، مۇرشىد ـ مۇخلىسلار ئىختىيارسىز يىغلىشىپ كېتەر ئىدى. ئۇلارنىڭ كۆزلىرىدىن ئاققان ياشلىرى مەللە يەكتەكلىرىنى چىلىق ـ چىلىق ھۆل قىلىپ تاشلار ئىدى...

*　　*　　*

ئۇ مەسلە ـ مەرۇپىنى داۋاملاشتۇردى:

— بىزنىڭ تەرىقىتى سۇلۇك ئىمارىتسىز مۇنداق ئالتە تۇركۇمدىكى بەش تۇۋرۇك ئۈستىگە قۇرۇلغاندۇر. مۇبادا، بۇ تۇۋرۇكلەرنىڭ بىرى كەم بولسا، تەرىقەتى سۇلۇك ئىمارىتسىز غۇلاپ چۈشكۈسىدۇر. بۇ ئالتە تۇركۇمدىكى تۇۋرۇكلەر قايسىدۇر؟ تۇنجى تۇركۇمدىكى تۇۋرۇك: «بەش لىباس»

دېيىلىپتۇ. بۇ بەش لىباس قايسىدۇر؟ ئۇلار: كۆلاھ، جەندە، سەپەچ[1]، سەندەل[2]، سۇف كېپەندۇر[3]؛ ئۇنىڭدىن قالمىش يەنە بەش تەۋەرۈك بار. بۇ بەش تەۋەرۈك: تاق جەھىر جۈپ چەمبەرلىك تۆمۇر ساپايە، پۈتاقلىق سوتا، تاق سوپىلىق تەسۋى، تىكىشسىز داخىل كولبا، يەنج ۋە بەل كارمان[4]؛ يەنە بەش جەھەتتىكى ئىمان پاكلىقىمۇ بار. ئۇلار: ئىمتىياز، مەرتىۋە، رۇتبە، مال ـ مۈلۈك، نەپسى ھەۋەس[5] ۋە بايلىق ۋەسۋەسىسدىن خالىي بولماقتۇر؛ مۇرىت بولماقنى نىيەت ئەيلىگەنلەر چوقۇم مۇنداق بەش جەھەتتىكى شەرتنى ھازىرلىغاندىلا، ئاندىن تەرىقەتى سۇلۇكىمىزگە كىرەلەيدۇ. بۇ بەش شەرت ماۋۇلار: ھەممىدە پىردىن ئايرىلماسلىق، جىسىم ـ ۋۇجۇدىنى پىردىن ئايىماسلىق، ھەممىنى پىردىن يوشۇرماسلىق، ھەممىنى پىرغا تەڭ قىلماسلىق، ھەممىنى پىردىن خار ـ زار بىلىش؛ سۇلۇكىمىز مۇنداق بەش جاينى ئىددىق ـ مۇقەددەس دەپ تونۇيدۇ. بۇ بەش ئىددىق ـ مۇقەددەس جاي: قۇتىبخانا[6]، خانىقا، مازار، قەدەم جاي[7]، تۇنەكخاندۇر؛ مۇرشىد ـ مۇخلىسلىرىمىز بۇنداق بەش ئىشنى ئىرادەت قىلماقلىرى ۋاجىپ. بۇ بەش ئىرادەت: رىزىق غايىب، سەپەر غايىب (ئۆلۈممۇ شۇنىڭ ئىچىدە)، نىكاھ غايىب، تەقدىر غايىب ۋە گۇناھى ـ كەبىر، ئىزگۇ ـ ساۋاپ غايىبتۇر!

بۇ چاغدا خاس مۇرىتلارنىڭ جەرىنى ئەۋجىگە چىقتى:

يائاللا دوست يائاللا،

---

① سەپەچ — ئىشانلىق سەللىسى.
② سەندەل — قوڭالتاق كەش.
③ سۇف كېپەن — ئاق خامدىن كېپەنگە ئوخشاش تەييارلانغان ياقىسىز ئۇزۇن خالتا كۆڭلەك ۋە قوراق مەللە تون.
④ بەل كارمان — قاپچۇق، تىلەمچىلىك كاشكۈلى.
⑤ نەپسى ھەۋەس — ئەھلى ئايال، پەرزەنت، ئاتا ـ ئانا، ئۇرۇق ـ تۇغقان مېھرى.
⑥ قۇتىبخانا — پىر ـ ئىشانلارنىڭ خاس خانىلىرى، مەھكىمىسى.
⑦ قەدەم جاي — مۇقەددەس تاۋاپگاھلار.

ھەق دوست يائاللا،
ھەمدۇ ـ سانا دېمەستىن،
كەيپ ـ ساپا دېگەنلەر،
گۈناھلىرى ھېسابسىز،
قىيامىتى مەدەتسىز!

يائاللا دوست، يائاللا،
ھەق دوست، يائاللا.
. . . . . .

*　　*　　*

ئاپاق خوجا ئىشقىيە مەزھىپىنىڭ سەردارى دەپ ئېلان قىلىنغاندىن كېيىن مۇلكىي قەشقەرىيىدە ئۆزىنىڭ مۇرشىد ـ مۇخلىسلىرى، خاس سوپىلىرى ئارقىلىق ئۆز ئەتراپىغا ئادەم يىغىش، ماددىي، مەنىۋى جەھەتتە كۈچ توپلاش، ئىناۋەت تېپىشقا كىرىشتى. ئۇ سوپى ـ ئىشانلىرى ئارقىلىق پۈتۈن سەئىدىيە جەمئىيىتىدە ئۆزىنىڭ ئۇلۇغ پىرلىق خاسىيەتلىرىنى كەڭ كۆلەمدە غالجىرلارچە تەشۋىق قىلىشقا كىرىشىپ كەتتى.

سەئىدىيە خەلقى ئەھلى مۇسۇلمانچىلىقى كۈچلۈك ۋە ئۇلۇغ شەرىئەت ئەھكاملىرىنى چىڭ تۇتىدىغان خەلق ئىدى. مۇلكىي قەشقەرىيە ئىسلاملاشقان مىڭ يىلدىن بېرى، ئىسلام دىنىنىڭ بارلىق ئىسىل ئەخلاق ـ ئەردەملىرى ۋە دىن ۋاجىباتلىرى ئۇلارنىڭ ماددىي، مەنىۋى تۇرمۇشىنىڭ ھەممە ساھەلىرىگە سىڭىپ كىرىپ، مىللىي ئۆرپ ـ ئادەت شەكلىدە ئومۇملاشقانىدى. سەئىدىيە خەلقى ئۆزلىرىنىڭ بارلىق مۇئامىلات، مۇلازىمەت قۇرۇلمىلىرى، ئەسلىھەلەر، مۇلۇك ۋە بىساتلىرىنى تەييارلاش، ئۇنى ئىشلىتىش، ئۇنىڭدىن پايدىلىنىش

ۋە ئۇنى ئاسراشتا ئىسلام دىنىنىڭ بارلىق ماددىي، مەنىۋى ئىرىم- قىلىقلىرىنى ئۆزلىرىنىڭ مۇقەددەس تۇرمۇش ئادىتىگە ئايلاندۇرغانىدى. ئۇلار قۇرئان كەرىمدە تەرغىب قىلىنغان: «مۇسۇلمانلار تائەت - ئىبادەت تۇرمۇشىدا جىمىكى تائەت - ئىبادەتلىرىنىڭ ماددىي، مەنىۋى سەرپىياتلىرىنى، قىلىقلىرىنى، ئورۇنلىرىنى، بىسات - مۇلۇكلىرىنى قوبۇل قىلىش (تەتبىقلاش، ئىختىرا قىلىش، پايدىلىنىش) تا، ئومۇمەن ھەزرىتى مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام قىلغان قىلىق، ئورۇندىغان ئىش، سۆزلىگەن سۆز، قويغان تەلەپ ۋە لەۋز - بېشارەتلەر دائىرىسىدىلا ئەجىر قىلىشى ۋە قوبۇل قىلىشى لازىم ۋە زۆرۈردۇر...» دېگەن ئالىي ئەھكامغا كەمكۈتىسىز ئەمەل - تائەت قىلىپ كەلگەنىدى.

بىراق، سەئىدىيە خەلقى ئارىسىدا دەستەكسىز دۇئا بىلەن پەيدا بولغان، دەستەكسىز دۇئا بىلەن تونۇلغان بۇ بەتنىيەت، كاززاپ قەشقەر خوجىلىرى سەئىدىيە خەلقىنىڭ دىنىي ئىسلامغا بولغان چىن، سەمىمىي ئېتىقادىنى پايمال قىلىپ، سەئىدىيە خەلقىنى ئۆزلىرىنىڭ كۇلاھۇ - جەندىلىرى ئاستىغا يوشۇرۇشقان شۇم نىيەت، يامان غەرەزلىرى ئۈچۈن كەتمەن چاپىدىغان ياۋاش، مۆمىن ۋە بويسۇنغۇچىلار توپىغا ئايلاندۇرۇپ، مىللىي خورلۇق، مىللىي چۈشكۈنلۈك ۋە مىللىي زاۋاللىق گىردابىغا ئىتتىرىش ئۈچۈن، بەتبەختلىكنى، تەپرىقاتچىلىقنى، ۋەيرانچىلىقنى، نادانلىقنى، جىنايەتنى ۋە نەسلىكنى ئاشلىق يوسۇندا تەدرىجىي سىڭدۇرۇشتى.

ئاپاق خوجا شۇ مەقسەت بىلەن ئۆزىنىڭ مۇرىتلىرىنى خاس مۇرىت ۋە ۋاستىلىك مۇرىت دەپ ئىككىگە ئايرىدى. خاس مۇرىت ئاپاق خوجا بىۋاستە ئۆز قولى بىلەن قوبۇل قىلغان مۇرشىد - مۇخلىسلار بولۇپ، بۇلاردىن پۈتۈن مۇلكىي قەشقەرىيىدە بىر خىل سۈيىقەستچىلەر تۈسىگە ئىگە ئۆكتەم

سوپىلارنىڭ جەڭگىۋار سىپى شەكىللەندى. خاس مۇرتلار كېيىنكى چاغلاردا بولسا، ئاپاق خوجىنىڭ سەئدىيەلەر قولىدىن دەھرىي ھاكىمىيەتنى تارتىۋېلىش ۋە ئۆزبېكنىڭ سىياسىي رەقىبلىرىنى جىسمانىي جەھەتتە يوقىتىشىدىكى ئىشەنچلىك، ياراملىق قوللىماقلىرىدىن بولۇپ قالدى.

سەئدىيە دۆلىتى سۇلتان ئابدۇللا خانىنىڭ ئاخىرقى مەزگىلىدە ۋە سۇلتان ئىسمايىل خانىنىڭ دەسلەپكى مەزگىلىدە قەشقەرلىق خوجىلارنىڭ مەزھەپ تەرىقاتچىلىقىنىڭ ئەجەللىك زەربىسىگە ئۇچراپ، پارچىلىنىش خەۋپىگە دۇچ كەلدى. ئاپاق خوجا ئۆزبېكنىڭ مۇلكىي قەشقەرىيىدە ئېلىپ بارغان يېگىرمە نەچچە يىللىق سۇلۇك تەرغىباتى ۋە سۈيىقەستلىك ھەرىكەتلىرى ھېسابىغا قولغا كەلتۈرۈۋالغان ئىجتىمائىي ئورۇنغا تايىنىپ، سۇلتان ئابدۇللا خاندىن ۋە ئۇنىڭدىن كېيىن تەختتە ئولتۇرغان سۇلتان ئىسمايىل خاندىن ئۆزبېكنىڭ بارلىق خاس ۋە ۋاستىلىك مۇرتلىرىغا ئالاھىدە ئىمتىياز بېرىلىشىنى تەلەپ قىلدى. بۇ ئىمتىيازلار: ئىشقىيە مەزھىپىدىكى مۇرتلاردىن ئالۋان ـ سېپلىق ئالماسلىق، ئۇلارنى يۇرتدارچىلىق مەجبۇرىيەتلىرىنى ئۆتەشكە قىستىماسلىق، ئۇلاردىن ھاشار، لەشكەر، مەدىكار، كارۋان تۇتماسلىق، ئۇلارنىڭ ئىش ـ ھەرىكەتلىرىنى تەقىپ قىلماسلىق، ئىشقىيە سۇلۇكىنىڭ تەرغىبات ـ تەشۋىقاتلىرىغا دەخلى ـ تەرۇز بولىدىغان بارلىق ئىش ـ ھەرىكەتلەرنى سەلتەنەت سۈرى بىلەن چەكلەپ تۇرۇش قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالاتتى.

سۇلتان ئابدۇللا خان ۋە سۇلتان ئىسمايىل خانلار سەئدىيە دۆلىتىنى ئۆزى دۇچ كېلىۋاتقان ھالاكەتلىك پارچىلىنىش تەقدىرىدىن قۇتۇلدۇرۇش ئۈچۈن مۇلكىي قەشقەرىيىدىكى دىنىي مەزھەپلەر ئىداۋىتىنى باشقا ئەللەردىكى ھۆكۈمدارلاردەك قىلىچ ـ سىياسەت يولى بىلەن ھەل قىلمىدى. ئۇلار بەلكىم «قۇرتنىڭ داۋاسى قاينىق سۇ» دېگەن قەدىمكى ئاددىي ھەقىقەتنى

ئېسىگە زادىلا كەلتۈرمىگەن بولسا كېرەك؛ ئۇلار دۆلەتنى بالاغا ئىتتىرىۋاتقان بۇ ئاقتاغلىقلار بىلەن قارا تاغلىقلار ماجىراسىنى مادارا يولى بىلەن ھەل قىلىش، ئىشان ـ سوپىلار گۈرۈھلىرىنى قولغا كەلتۈرۈپ، دەھرىي ھاكىمىيەتنىڭ قۇدرىتىنى داۋاملىق جارى قىلدۇرۇش ئۈچۈن، ئاپاق خوجا ئوتتۇرىغا قويغان بۇ ئىمتىيازلارغا قىسمەن هاللاردا سۈكۈت قىلىشتى. ئەمما، بۇ «ئۇسسۇزلۇقنى ئوغا بىلەن قاندۇرغان» دەك بىر ئىش ئىدى. سەئىدىيە ھۆكۈمرانلىرىنىڭ بۇنداق لىكتاسمىلىقى، بىقارارلىقى ئاخىر سەئىدىيە دۆلىتىنىڭ بېشىغا ھالاكەتلىك زور بالايىئاپەتلەرنى كەلتۈرۈپ بەردى!

سۇلتان ئابدۇللا خان ۋە ئۇنىڭدىن كېيىن سەئىدىيە خانلىقىدا سەلتەنەت سۈرگەن سۇلتان ئىسمايىل خان ئاپاق خوجا بىلەن نەچچە ـ نەچچە رەت مۇرەسسە ـ مادارا خاراكتېرلىك سۆھبەتلەرنى ئۆتكۈزۈپ، خانلىقنىڭ سىياسىي جەھەتتىكى مۇقىملىقى، ھاكىمىيەت، مالىيە، ئىجتىمائىي مەدەنىيەت، خارجى ئىشلىرى، ئەمىنىيەت قاتارلىق ئورۇنلىرىغا، ئۇلارنىڭ ھوقۇق دائىرىسىگە، ئەلنىڭ ئامانلىقىغا ۋە دۆلەتنىڭ زېمىن پۈتۈنلۈكىگە زىيان يەتكۈزمەسلىك ئالدىنقى شەرتى ئاستىدا، ئۇنىڭ سەئىدىيە دۆلىتىدە خۇدايى ئىشانلىق قىلىشىغا رۇخسەت بەردى. بىراق، «دەرەخ جىم تۇراي دېسىمۇ، شامال ئۇنى جىم تۇرغۇزماپتۇ» دېگەندەك، سەئىدىيە دۆلىتىنىڭ ئەل ئامان، خانلىق بایاشات، پۇقرا پاراۋان، كەيپىيات شاد ـ خۇرام، دىن ئەھلى ساپ بولغان ئەۋزەل مۇھىتىدا ئاپاق خوجىنى ئۆزلىرىگە پىر قىلغان بۇ رىياكار سوپى ـ ئىشانلار خانلىقنىڭ ئەمرى بىلەن ئۆزلىرىدىن ئېلىنىدىغان ئالۋان ـ ياساقنىڭ خۇدا يولىدا كەچۈرۈم قىلىنىشى بىلەن تەڭلا، سەئىدىيە سەلتەنىتىگە خۇددى شىكەستىلەنگەن شىرنىڭ بەدىنىگە ئولاشقان چۈمۈلىلەردەك ئولىشىپ كېلىپ، پۈتۈن سۈرۈك سەئىدىيە دۆلىتىنى پاتلا

هۆتمۇ- تۆشۈك قىلىپ تاشلاشتى.

«ئۇلۇغ سەردار — ھەزرىتى ئىسمايىل خان بىننى ئابدۇرەھىم خان سەئىد خوجا مۇھەممەد يۈسۈپ ئىشانغا بولغان ئىخلاسمەنلىكىنىڭ زىيادىلىكىدىن، ھىدايىتۇللا ھەزرەتكە خىلى بىر مەھەل ھۆرمەت بەيئىتىدە مۇئامىلە تۇتۇپ كەلگەندۇر. . . خاسىيەتلىك ئۇلۇغزادىلەردىن ھەزرىتى ھۈسەيىن بىننى شاھابىددىن[1] ئالەمدىن ئۆتكەندە، ئاپاق خوجا ئىسمايىل خاندىن ئۇ زاتنىڭ ئاخىرەتلىكى بەدىلىگە مىڭ قۇچاق ئاقلىق[2] تەييار قىلماقنى ئۆتۈندىلەر. ئىسمايىل خان بەجا كەلتۈردىلەر. ئاپاق خوجا ناماز چۈشۈرۈپ، دۇئا ياندۇرۇپ بولغاندىن سوڭ، مەزكۇر ئاقلىقلارنى ئۆز مۇرتلىرىغا مۇت كېپەن قىلىپ بۆلۈپ بەردىلەر. . . شۇ مۇسىبەت مەۋسۇمىدىن ئېتىبارەن، خوجام مۇرتلىرىنىڭ ھەر ئىككىلا ئالەملىك تەۋەرۈك بەلگە - نىشانلىرى: خەيرلىك ئاقلىقلاردىن لىباسلار، گەزكۇلاھلار، داخىل كولبالار، بەلۇاغلار، تاناب ۋە باغلاقلار، ئاق ئاتەش[3]، ئاق ساپلىق ساپايىلەر ھەم ئاق تۇغ - شەددىلەرگە تەيىن تاپىدىغان قائىدىلەر رەسىم بولدىلەر. . . شۇنداق قىلىپ، خان مۇلازىملىرى ئاق سەپەچ كۇلاھلىق، ئاق پەرەنجىلىك، ئاق يەنجىلىك، ئاق ئۇلاغلىق خوجام مۇرتلىرى - دۇئانە خانلار ياكى ساھىل ئاشقلارغا يول بېرىدىغان رىئايە قىلىقلار ئادەتكە قائىدە بولدىلەر. . .»[4] بۇ ئىشقىيە مەزھىپىدىكىلەرنىڭ رەسمىي يوسۇندا «ئاق تاقىيەلىكلەر» دەپ ئاتىلىشىنىڭ باشلىنىشى ئىدى. «ئاق تاقىيە» دېگەن سۆز كېيىنكى چاغلاردا يەنە «ئاق

---

① ھۆسەيىن بىننى شاھابىددىن - ئىسمايىل خانىنىڭ قېينئاتىسى ئىدى.
② ئاقلىق — ئاق چوتا، ئاق خەسە، ئاق خام، ئاق چەكمەن، ئاق جاينامار قاتارلىق ئاق نەرسىلەرنى كۆرسىتىدۇ.
③ ئاق ئاتەش — خاس ئوت، سۇ، توزدىن تەييارلانغان ئاق ئاتلا، ئاق تالقان، ئاق تاز ۋە ئاق گۈمەچ - قومۇچلار.
④ «تارىخىسىزدىكى ئىسلامىيەت»، قولىيازما. بۇ ئەسەرنى 19 - ئەسىردە بۇگۇرىيەئىسارادا ئۆتكەن تارىخچى مولا غۇلامىددىن يازغان.

تاغ» دەپ ئۆزگىرىپ، «ئاقتاغلىقلار» دەپ ئاتىلىدىغان بولدى.

مۇشۇ مەزگىللەردە، ئاپاق خوجا ئۆزبېكنىڭ خاس مۇرتلىرىنى ئومۇميۈزلۈك سەپەرۋەر قىلىپ، مۇلكىي قەشقەرىيەنىڭ خوتەن ئۆلكىسىدىن قۇمۇل دىيارىغىچە، كەشمىردىن پەرغانىغىچە بولغان پۈتۈن سەئىدىيە زېمىنىدا ئۆزىگە مۇرىت ئېلىپ سەپ كېڭەيتىش، ئىشقىيە تەرىقىتىنى ئومۇملاشتۇرۇش ھەرىكىتىنى غالجىرلارچە ئېلىپ باردى. پۈتۈن دۆلەت مىقياسىدا «مۇرىدىل ھىدايەتچىلەر» نىڭ سانى بىراقلا ئاتمىش مىڭدىن ئېشىپ كەتتى. ئەلۋەتتە، بۇ «مۇرىدىل ھىدايەتچىلەر» نىڭ ئارىسىدا سەئىدىيە دۆلىتىنىڭ پۇقرالىق مەجبۇرىيىتىدىن قاچقان ۋەتەنسىزلەر، بەتنىيەتلەر، دەللە - دەلۋە، تەبرە غەلۋە، ئەگىر پېشانە، چاھارپاي كاشانە، مەككار ئەييارە، جادىگەر - ھارامزادە، ئاپقۇت ئېغىز، دۇبلە قوۋۇز، ئېزىتقۇ قورچاق، ئالۋاستى قورساق، لاتا كىزىك، ھىيلىگەر - داغمۇلەلەر، ئەل بەختىنىڭ كۈشەندىلىكىنى كەسىپ قىلغان دىنىي، سىياسىي زىيانكەشلەر، چېقىمچىلار، سۇخەنچىلەر، تىرىكتاپ كۆكەمسىلەر، ئۆكتەم - ئۇششۇقلار ۋە ناتوغرا جاھانكەچتىلىك يولىنى تۇتقان تېجىمەل سەرگەردانلار، بەگگى - قىمارۋاز، ئوغرى - يانچۇقچىلار، قاتىل ئالچاقلار، ئىغۋاگەرلىكى بىلەن سەلتەنەت جازاسىغا، شەرئەت تەنبىھىگە دۇچار بولۇپ تۇرۇۋاتقان ئازازۇل يۇرت بۇزۇقلىرىمۇ بار ئىدى.

«مۇسۇلمانچىلىق دىيانەتلىرى سۇس، ئىمانى نادۇرۇس، نام - نەسەب شەرىپىدىن مەھرۇم، خانلىق غەزىپىگە مەھكۇم، ھارامغا خۇمارى كۈچلۈك، ئەل بەختىگە زامىن ۋە زىياندىش بولۇشتىن نومۇس قىلمايدىغان خۇمسىلار، جىنايىتى ۋە گۇناھى قاتتىقلىقىدىن توۋىسى مەگگۈ مەقبۇل بولمايدىغانلار ياكى ئەۋلادلار مەگگۈ كەچۈرمەيدىغانلار خانلىق ھۇزۇرىدىكى پۇقرادارچىلىق يولىدىن چىقىپ ئاپاق ھەزرەت يولىغا كىرىپ،

ئاق پۆپۇكلۇك كۆلاھ، ئاق گىرۋەكلىك جەندە، ئاق ساپلىق ساپايە، ئاق يەنجىلەرنى بەلگە - ئىشارە قىلىپ، ئىشقىيە بەندىچىلىكىدە بولغانلىقى سەۋەبىدىنلا خانلىق غەزىپىدىن پاناھ تاپقان ئىدىلەر. . . »①

دېمەك، ئاپاق خوجا سەئىدىيە دۆلىتىنىڭ ئەينى يىللاردىكى ئىچكى - تاشقى سىياسىي ۋەزىيىتىدە پەيدا بولغان ئاشۇنداق ئەلۋىي بوشلۇقتىن ئۇستىلىق بىلەن پايدىلىنىپ، «سەئىددىل - ئەزەم پىر» لىق نامى بىلەن سەئىدىيە ھاكىمىيىتىدىن مۇئەييەن سىياسىي، ئىجتىمائىي ئىمتىيازلارنى تارتىۋالدى. بۇ سەئىدىيە دۆلىتى تەرىپىدىن ئاپاق خوجىنىڭ مۇلكىي قەشقەرىيىدە باش كۆتۈرۈپ چىقىشىغا يارىتىپ بېرىلگەن ھالاكەتلىك تۆرەلمە پۇرسەت، ئاتا - بوۋىلار سادىر قىلغان ئېچىنىشلىق سەۋەنلىكلەرنىڭ باشلىنىش قەدىمى ئىدى! بۇ خۇددى «كەللە ۋە دېمىنە» دېگەن كىتابتىكى ئاز ئەجىر ھېسابىغا ناھايىتى كۆپ دۆلەتكە ئېرىشكەن سەييادنىڭ ھېكايىسىدە سۆزلەنگەندەك كۇلكىلىك بىر ئىش ئىدى.

بۇ ھېكايىدە مۇنداق دېيىلگەنىدى:

«. . . ئۇۋ ئۇۋلاش بىلەن كۈن كەچۈرىدىغان بىر كەمبەغەل سەييات بار ئىكەن. ئۇ ئۆز كەسپىگە شۇنداق كامىل ئىكەنكى، توزاق قۇرۇپ ۋە تور تاشلاپ يا ھاۋادىكى قۇشلارغا تىنچ - ئامانلىق، يا دەريادىكى بېلىقلارغا كۈن بەرمەيدىكەن.

ئۇ بىر كۈنى توزاق قۇرۇپ، مىكىبىر ھىيلىلەر بىلەن ئوچ قۇشنى توزاق تەرەپكە ئوچۇرۇشقا مۇۋەپپەق بولۇپتۇ. ئۆزى بولسا دالىدا يوشۇرۇنۇپ، قۇشلارنىڭ توزاققا چۈشۈشىگە تەقەززا بولۇپ ئولتۇرسا، بىر تەرەپتىن قاتتىق ۋارقىراشقان ئاۋازلار ئاڭلىنىپتۇ. «ئاپلا! بۇ ئاۋازدىن قۇشلار ئۇركۈپ كېتىپ،

① موللا غۇلامىددىن: «تارىخىمىزدىكى ئىسلامىيەت» (قولىيازما).

قېچىپ كەتمىگىيدى ئەمدى! ، دەپ ئەنسىرىگەن ئوۋچىي ئولتۇرغان يېرىدىن قوپۇپ قارىسا، ئىككى تالىپ موللىلىق ھەققىدە سۆز تالىشىپ، بەس ـ مۇنازىرە قىلىشۋاتقانىكەن. ئوۋچى ئۇلارنىڭ قېشىغا بېرىپ يالۋۇرۇپتۇ:

— ئاۋازلىرىنى پەسرەك قىلىشسىلا موللىلىرىم، بىكار قۇشلار ئۆركۈپ كېتىپ، قىلغان ئەجرىم زايا كەتمىسۇن!

— قۇشنى تۇتقان ۋاقتىڭدا، بىرىمىزگە بىرىدىن بەرسەڭ، غوۋغا قىلمىشمايمىز، — دېيىشىپتۇ تالىپلار.

— ھەي ئەزىزلەر، — دەپتۇ ئوۋچى، — مەن بالا ـ چاقلىق كەمبەغەل بىر سەيياديمەن، خوتۇن، بالا ـ چاقامنىڭ يېمەك ـ ئىچمىكى مۇشۇ مەن قىلىۋاتقان ئوۋغا قاراشلىق، ئەگەر سىلەر ئىككىسىنى ئېلىۋالساڭلار، قالغان بىرى بىلەن بالا ـ چاقىلىرىمنى قانداق باقىمەن؟

— سەن دېگەن سەييياد، — دەپتۇ ئۇلار، — ھەر كۈنى شىكار قىلىپ تۇرىسەن، ھەر خىل قۇش ـ جانىۋارلارنى قولۇڭغا چۈشۈرىسەن. بىز بولساق ئۆمرىمىزدە شىكار دېگەننى كۆرۈپ باققىنىمىز مۇشۇ. شۇڭا، ھەرگىز بۇ غەنىيمەتنى قولدىن بەرمەيمىز. ئەگەر بېرىشكە ۋەدە قىلمىساڭ، غوۋغا باشلايمىز، قۇشلىرىڭمۇ ئۇچۇپ كېتىدۇ.

ئوۋچى چارە تاپالماي، ئۇلارنىڭ شەرتىنى قوبۇل قىلىپتۇ. لېكىن، قۇشلار تۇزاققا چۈشكەندىن كېيىن بەرگۈسى كەلمەي سەرگەشتىلىك قىلىشقا باشلاپتۇ:

— قۇشنى مېنىڭدىن ئېلىۋېلىپ نېمە قىلىسىلەر؟

— مەدرىسگە ئېلىپ بېرىپ، مۇدەررىسىنىڭ ئالدىغا قويىمىز، دوستلىرىمىزنى مېھمان قىلىمىز.

— مېنىڭ تۇزىقىمنى سىلەرنىڭ مەدرىسەڭلاردىكىلەر توقۇمىغان، يېپلىرىنى موللىلار ئەشمىگەن، توزاقنى مەن ۋەخپە يەرگە قۇرمىغان، ۋەخپە غەللىدىن دان چاچمىغان؛ يا مەن

كۇچۇمنى مەدرسەڭلارغا ۋەخپە قىلمىغان، مېنى قورقۇتۇپ قۇشنى ئېلىۋالساڭلار، شەرئىتكە راۋا كېلەمدۇ؟ — دەپ ۋارقىراپتۇ سەييياد.

— بىز سېنى قورقۇتمىدۇق. پەقەت ئۆزۈڭ ۋەدە قىلغان ھەققىمىزنى تەلەپ قىلدۇق. ئەمدى ۋەدەڭگە ۋاپا قىلىشىڭ كېرەك ـ تە، — دېيىشىپتۇ تالىپلار.

سەييياد تەڭلىكتە قېلىپتۇ. ئاخىر بىرىگە بىردىن قۇش بېرىپتۇ ۋە شۇنداق دەپتۇ:

— زىيانىنى مەن تارتتىم، سىلەرگە تۆھپىمۇ بەردىم. ئەمدى ھېلىقى بىر ـ بىرىڭلار بىلەن بەسلىشىۋاتقان گېپىڭلارنى ماڭمۇ ئۆگىتىپ قويۇڭلارچۇ. كۇنلەرنىڭ بىرىدە پايدىسى تېگىپ قالسا ئەجەب ئەمەس.

— بىز خۇنسە توغرىسىدا مۇنازىرە قىلىشقانىدۇق.

— خۇنسە دېگەن نېمە ئۇ؟

— ئەركەكمۇ ئەمەس، چىشىمۇ ئەمەس نەرسىنى خۇنسە دەيدۇ، — دەپتۇ تالىپلار.

سەييياد بۇ گەپنى ئېسىدە مەھكەم تۇتۇۋاپتۇ ۋە بىر دانە قۇشنى ئېلىپ، بالا ـ چاقىسىنىڭ قېشىغا بېرىپ ناھايىتى تەڭلىك بىلەن بىر كۇننى ئۆتكۇزۇپتۇ. ئەتىسى ئۇ تورنى ئېلىپ دەريا ياقىسىغا كېلىپ، دەرياغا تور تاشلاپتۇ. تاسادىپەن تورغا بىر بېلىق ئىلىنىپتۇ. ئۇ شۇنداق چىرايلىق بىر بېلىق ئىكەنكى، بۇنداق بېلىقنى يەر يۈزىدە ھېچكىم كۆرۈپ باقمىغانىكەن.

سەييياد: «مەن بۇ يېشىمغا كەلگىچىلىك بۇنداق چىرايلىق بېلىقنى كۆرمەپتىكەنمەن، ياخشىسى، بۇنى پادىشاھقا سوۋغا قىلاي، ئەگەر پادىشاھنىڭ نەزەرىگە يېقىپ قېلىپ، مېنى ئېھتىياجدىن چىقارسا ئەجەب ئەمەس» دەپ ئويلاپ، بېلىقنى كۆتۈرۈپ پادىشاھنىڭ دەرگاھىغا كېلىپتۇ. پادىشاھ ئۆزى ئۇچۇن كولاتقان بىر كۆل بويىدا بېلىقلارنى تاماشا قىلىپ

ئولتۇرغانىكەن.

سەييياد ھېلىقى چىرايلىق بېلىقنى ئۇنىڭغا تەقدىم قىلىپتۇ. پادىشاھ بېلىقنى كۆرۈپ خۇشاللىقىدىن سەييادغا مىڭ دىنار ئالتۇن ئىنئام بېرىشنى بۇيرۇپتۇ. بۇنى ئاڭلىغان ۋەزىر پادىشاھقا ئىلتىجا قىلىپتۇ:

— ئى پادىشاھى ئالەم! بۇ جاھاندا سەييياد دېگەن تولا گەپ. بېلىق دېگەننىڭ ھەددى ھېسابى يوق، ئەگەر سىلى بىر بېلىققا مىڭ دىناردىن ئالتۇن بەرگىلى تۇرسىلا، ئۇنىڭغا پۇل توشامدۇ؟ خەزىنىدىكى ئالتۇنلار يېتەمدۇ؟ بېلىق دېگەننىڭ باھاسىغا چۇشلۇق ئىنئام بەرسىلە كۇپايە. ھەر كىشىگە ئۆز ھالىغا چۇشلۇق مەرھەمەت قىلىش كېرەك!

— مەن ئۇنىڭغا مىڭ دىنار بېرىشنى ۋەدە قىلدىم. ئەمدى لەۋزىمدىن قانداق يېنىۋالالايمەن؟ — دەپتۇ پادىشاھ.

— مەن بىر ھىيلە ئويلىدىم، — دەپتۇ ۋەزىر، — شۇ بويىچە قىلساق پادىشاھىمنىڭ لەۋزىگىمۇ خىلاپ كەلمەيدۇ ھەم خەزىنىگىمۇ زىيان يەتمەيدۇ.

— قانداق ھىيلە ئويلىدىڭ؟ — دەپ سوراپتۇ پادىشاھ.

— سەييادتىن: «بېلىقنىڭ ئەركەكمۇ، چىشىمۇ؟» دەپ سورايمىز، — دەپتۇ ۋەزىر، — ئەگەر ئۇ: «ئەركەك ئىدى» دېسە، «چىشىنى تېپىپ كېلىپ، ئاندىن مىڭ دىنارنى ئالىسەن» دەيمىز؛ ئەگەر ئۇ: «چىشى ئىدى» دېسە، «مالىڭ بېرىپ ئەركىكىنى تېپىپ كېلىپ، ئاندىن ئالتۇننى ئال» دەيمىز. مۇشۇنداق قىلساق، ئۇ ئامالسىز قالىدۇ ـ دە، ئالتۇننى قايتۇرۇپ بېرىشكە مەجبۇر بولىدۇ.

— ھەي سەييياد، — دەپ سوراپتۇ ۋەزىرنىڭ مەسلىھىتىنى ماقۇل كۆرگەن پادىشاھ، — بېلىقنىڭ ئەركەكمۇ ـ چىشىمۇ؟

سەييياد تەجرىبىلىك ۋە زېرەك كىشى ئىكەن. ئۇ پادىشاھنىڭ ئۆزىدىن بۇنداق سوئالنى سورىشىدىكى مۇددىئاسىنى تېزلا

چۇشۇنىپتۇ ـ ده، تۇنۇگۈن تالىپلاردىن ئۆگىنىۋالغان ھېلىقى سۆزنى يادىغا ئېلىپ:

— بېلىقنىم خۇنسە ئىدى، — دەپ جاۋاب بېرىپتۇ.

— يارايسەن، — دەپتۇ پادىشاھ سەييادنىڭ جاۋابىغا ئاپىرىن ئوقۇپ، — ماڭمۇ مۇشۇندق خۇنسە بېلىق لازىم ئىدى. ھاي، قايسىڭلار بار؟ دەرھال يەنە مىڭ دىنار ئېلىپ چىقىڭلار، بېلىقچىغا ئىنئام بەرگەيمەن.

شۇنداق قىلىپ پادىشاھ سەييادقا ئارقا ـ ئارقىدىن ئىككى مىڭ دىنار ئالتۇن ئىنئام بەرگەن ئىكەن. . . »

* * *

مىلادى 1647 ـ يىلى (توڭگۈز يىلى) 1 ـ ئاينىڭ ئاخىرقى يەكشەنبە كېچىسى.

ئەتراپ تۇت، قارىياغاچ ۋە قېرىپ قاغجىراپ كەتكەن چىنارلار بىلەن ئورالغان ياغدۇ قەبرىستانلىقى كىشىگە كېچىدە ئاللىقانداق قورقۇنچلۇق تۇيۇلاتتى. ئاينىڭ سوغۇق نۇرى ئۇ يەر-بۇ يەردە چوقچىيىپ قارىيىپ كۆرۈنگەن شام گۆرلەرنى سۈس يورۇتۇپ تۇراتتى. بۇ قەبرىلەرنى تىكەن، قۇرۇق شۇاق باسقان، پۈتۈنلەي يوپۇرماق تاشلىغان قېرى دەرەخلەرنىڭ شاخلىرى سوغۇق قىش شامىلىدا ئىرغاڭلاپ تۇراتتى. بۇنىڭدىن قىرىق كۈن ئىلگىرى، ئاپاق خوجا دادىسى مۇھەممەد يۈسۈپ ئىشانىنىڭ جەستىنى يېڭىسارنىڭ قوش گۈمبەز دېگەن يېرىدىن قەشقەر شەھىرىنىڭ شەرقىدىكى ياغدۇ[1] دېگەن يەرگە دەپنە قىلغىلى ئېلىپ كەلگەندە كونا، تاشلاندۇق ياغدۇ قەبرىستانلىقىنىڭ چۆل مەنزىرىسى، قوۋزاقلىرى قېرى بوۋايلارنىڭ قاق سۆڭەك بولۇپ

① ياغدۇ — نەزىر باغنىڭ قەدىمكى نامى. بۇ يەر قەشقەر شەھىرىنىڭ شەرقىدىكى نەزىر باغ دېگەن يەردە ئىدى.

قالغان قاداقلىق قوللىرىنى ئەسلەتكۈچى تۈت ۋە قارىياغاچلار ئۈنىڭ كۆڭلىنى بەكمۇ يېرىم قىلغانىدى.

بۇگۈن كېچە ئۇ دادىسىنىڭ تۈپراق بېشىغا خوشلاشقىلى چىققانىدى.

— ئى خۇدا، — دەپ پىغامەتلىك ئىدا قىلدى ئۇ ئىككى قولىنى ئېگىز كۆتۈرۈپ تۇرۇپ، — قۇملۇق چۆللەردە بولسا قانچىلىغان ئاپەت يانغىنلىرىنى پەيدا قىلىپسەن. دەريالاردىمۇ دولقۇنلاردىن خەۋپ ـ خەتەرلەرنى ئاپىرىدە قىلىپسەن. شۇ قەدەر ئاپەتلەر، بۇ قەدەر خەۋپ ۋە پالاكەتلەردىن خالايىقلارنىڭ ئەقىللىرى ھەيران، ئىدراكلىرى سەرسان ۋە سەرگەردانىدۇر. قارىسام، ھالا بۇگۈنگە قەدەر خاھى بۇزرۇكۇار پەدەرىمىنىڭ ئىشلىرىدىن بولسۇن، خاھى مېنىڭ ئىشلىرىمدىن بولسۇن، ھېچبىر نەتىجە كۆرۈلمىدى. ئەلھال، چوڭ خانمۇ مېنى بۇ دىياردىن چىقىپ كېتىشىمنى تەلەپ قىلىپ، پەرمان چۈشۈرۈپتۇ!

ئۇ سۆزلەپ مۇشۇ يەرگە كەلگەندە كۆڭلى بۇزۇلدى ـ دە، يۈزىنى دادىسىنىڭ قەبرىسىگە ياقىنىچە قېقىلىپ، قېقىلىپ ئېسەدەپ يىغلاپ كەتتى.

ئەسلىدە، مۇھەممەد يۈسۈپ ئىشان قوش گۈمبەزدە ئابدۇللا خوجىنىڭ ئادەملىرى تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلگەندىن كېيىن ئىشقىيە سۇلۇكىدىكى مۇرشىد ـ مۇخلىسلار «ئىشان پىرىمنىڭ خۇنىنى تۆلىتىپ بېرىسەن!» دەپ غەلىيان كۆتۈرۈشكەندە، سۇلتان ئابدۇللا خان ھىدايىتۇللا ئاپاق خوجىنى ئۆز ھۇزۇرىغا چاقىرتىپ، بۇ ئىش ھەققىدە ئۇنىڭ بىلەن سۆھبەتلەشكەنىدى.

بۇ سۆھبەتتە ھىدايىتۇللا ئاپاق خوجا دادىسى مۇھەممەد يۈسۈپ ئىشاننىڭ قاتىلى، ئىسھاقىيەچىلەر مەزھىپىنىڭ سەردارى سەييىد مۇھەممەت خوجىنى دارغا ئېسىشنى، ئابدۇللا خوجا باشچىلىقىدىكى ئىسھاقىيە سۇلۇكىنى «قانۇنسىز» دەپ ئېلان قىلىپ، ئۇلارنى سەئىدىيە زېمىنىدىن قوغلاپ چىقىرىشنى تەلەپ

قىلىپ تۇرۇۋالغاندى! ئەمما، ئابدۇللا خان ئۇنداق قىلالمايتتى. چۈنكى، سەئىدىيە خانلىقىدا ئاساسىي ئېقىم بولۇپ تۇرۇۋاتقان ئىسھاقىيىچىلەر بۇنىڭغا قەتئىي يول قويمايتتى. شۇڭا، سۇلتان ئابدۇللا خان ئىسھاقىيىچىلەر سۇلۇكىنىڭ پىرى ئابدۇللا خوجا بىلەن ئىشقىيە سۇلۇكىنىڭ پىرى ھىدايىتۇللا ئاپاق خوجىغا ئاداۋەتنى تاشلاپ، يارىشىپ قېلىشنى تەكلىپ قىلدى.

ئەمما، زاراتكاھلىرى بىر، ئۆي ـ خانلىرى تۇتاش، ھويلا ـ ئارام‌لىرى ئۇدۇل، ئىس ـ تۇتۇنلىرى ئارىلاش، مەسچىتلىرى ئوخشاش، جەددى ـ جەمەت، ئەل ـ يارەنلىرى ھالال ئەغلال (قۇرداش) بولغان پۇتۇنسۇرۇك سەئىدىيە خەلقى بۇ ناشۇكۇر قەشقەر خوجىلىرىنىڭ سۇلۇك ـ مەزھەپ نىزاپەتچىلىكىنى تۇپەيلىدىن قارىمۇ قارشى بولغان ئىككى مەزھەپكە، ئىككى پىرقىگە ئايرىلىپ كېتىشتى! بۇ خوجىلار بىرلىرى ئۆلسە، بىرلىرى تىرىلىپ، بىرلىرى كۇلسە، بىرلىرى يىغلاپ، بىرىنىڭ رەقىبىنى بىرى دوست بىلىشىدىغان، بىر ـ بىرىنى قارغاپ، ئۆلۈمىنى تىلەيدىغان، بىر يولغا، بىر نىيەتكە، بىر مەقسەتكە كېلىشەلمەيدىغان، بىر ـ بىرلىرىگە يەڭ ئىچىدە خەنجەر ـ پىچاق، زەھەر ـ زوقۇم ۋە ئەل ئىچىدە ھەسەت ـ خۇسۇمەتلەر ساقلىشىپ جاھان تۇتىدىغان بەتبەخت، كاج تەلەي، تەتۇر پەلەك، دۇئايى بەت بولۇشۇپ كېتىشكەنىدى! شۇڭا، ئاتا ـ بوۋىلار: «ئارىدا پىتنە ئېقىنى ئاقسا، ئۇنىڭ ئۇستىدە ئاداۋەت كېمىسى ئۇزىدۇ؛ ئارىلىقنى پىتنە ـ پاسات قىلىچى كېسىپ تاشلىسا، ئۆچمەنلىك تېغى ئۆتكۇرلىشىدۇ!» دەپ بىكارغا ئېيتىشمىغانىدى.

ئاپاق خوجا بىلەن مەخدۇمزادە ئابدۇللا خوجىنىڭ ئەتكەسى، ئىسھاقىيە مەزھىپىدىكىلەرنىڭ سەردارى سەييىد مۇھەممەد خوجا سۇلتان ئابدۇللا خانىنىڭ ئالدىدىلا تەنە ـ مالامەتلەر تېشىنى ئېتىشىپ، بىر ـ بىرىنىڭ ئۇستىگە تىل تېغىنى تارتىشتى:

— ئى مۇرتەد، — دېدى ئاپاق خوجا سەييىد مۇھەممەد خوجىغا، — بۇ كۆك ئاسمان گۈمبىزىدىكى كۆرۈنگەنلەرنىڭ ھەممىسىنى يۇلتۇز دەپ ئويلاپ قالما، ئۇ سەندەكلەرنىڭ بېشىغا تەگكۈچى مالامەت تاشلىرىدۇر!

— ئى تېجىمەل پالاندى، — دېدى سەييىد مۇھەممەد خوجىمۇ بوش كەلمەستىن، — سەن گەرچە بۇزرۇكۋار پىرىمىز مەخدۇم ئەزەمنىڭ پۇشتىدىن تامغان بولساڭمۇ، بىراق، سەن ۋە سېنىڭ ئاتا ـ بوۋىلىرىڭنىڭ ئۆزىدە ئادەمىيلىكتىن ئەسەر، بەلكى پۇراقمۇ يوق ئىدى. داداڭ ۋە سەن ئۆزۈڭلارنىڭ ئوسال مىجەزلىرىڭ تۈپەيلىدىن يۇرت ـ ئايماقلاردىن قوغلاندى قىلىنىشتىڭ! گۇناھى كىبىرلىرىڭ ئۈچۈن كۆپلىگەن مۇشەققەت ۋە رىيازەتلەرنى چېكىشتىڭ، ئەمما، تەبىئىتىڭ ۋە روھىي دۇنيالىرىڭ بەخت ۋە دۆلەتتىن مەھرۇم بولغاچقا، داداڭ بىلەن ئىككىڭ بۇ قېتىم مۇلكىي قەشقەرىيىگە ئەۋەتىلىدىنمۇ بەغەرەز، بەتخۇي بولۇپ قايتىپ كېلىپسەن!

بۇ سەييىد مۇھەممەد خوجا دېگەن كىشى ئابدۇللا خوجىنىڭ بوۋىسى ئىسھاق ۋەلىيۇللا خوجىغا ھامىي بولغان، قارا تاغلىقلارنىڭ مۇھىم سەردارلىرىدىن بىرى ئۇشتۇر خەلىپە دېگەننىڭ چوڭ ئوغلى ئىدى. شادى خوجا جان ئۈزەر ۋاقتىدا ئوغلى مۇھەممەد ئابدۇللا خوجا بىلەن ئەبەيدۇللا خوجىنى ئۇنىڭغا تاپشۇرغان ۋە ئۇنى مەخدۇمزادىلەرنىڭ ئەتكەسى قىلىپ تەينىلەپ، پۇتۇن سۇلۇكنىڭ ئىشلىرىنى بىر تەرەپ قىلىشقا تولۇق ھوقۇق بەرگەنىدى. ئۇ ۋەيرانە ھەم دۈڭانە سۈپەت، غايەت يوقسۇل، نامرات ۋە كەم سۆز كۆرۈنسىمۇ ئەمما خۇدا ساقلىسۇنكى، زىكرى ـ سۆھبەتلەردە، بەس ـ مۇنازىرىلەردە ئۇنىڭغا بىر چىلىم بەڭ ياكى بىر كاسسە مەي ـ شاراب بېرىلمىدىغان بولسا، ئۇنىڭ جېدەل ـ ماجىرا ۋە غوۋغا ـ توپىلاڭ قىلىشقا پىر ـ ئۇستاز ئىكەنلىكى ئاشكارا بولاتتى.

— هىيله ـ مىكىر بىلەن باشقىلارنىڭ هاياتلىق يولىنى ئۇزۇپ تاشلاش ياكى، — دېدى ئاپاق خوجا سەييىد مۇھەممەد خوجىغا رەددىيە بېرىپ، — هىيله ـ نەيرەڭ بىلەن باشقىلارنىڭ تېرىكچىلىك كېمىسىنىڭ تىگىنى تېشىپ، هالاكەت سۈيىده غەرق قىلىش، ئاندىن ماجالى قالمىغان بىچارىلەرنىڭ تۇتۇپ باغلىۋېلىش ـ بۇ پالۋانلىق ئەمەس. گەرچە، سەن قوش گۈمبەزده بۇزرۇكۇار پەدەرىمگە زوقۇم يېگۈزۈپ، ئۆزۈڭنىڭ شادى خوجىنىڭ يالىقىنى يالايدىغان ئىت ئىكەنلىكىڭنى ئاشكارا قىلغان بولساڭمۇ، مەن ساڭا ئۆزۈمنىڭ يېگىت ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىپ قويماقچىمەن. بىلىپ قويغىنكى، يېگىت يېلىنجاپ تۇرغان ئوتتا كۆيۈپ ئۆرتەنگەن هالەتتىمۇ، يارىلىنىپ ئېتىنىڭ يايلىسىدا يېتىپ قالغان تەقدىردىمۇ ئۆزىنىڭ رەقىبىگە هەرگىز يېلىنمايدۇ! ئەگەر ئۇ ئەر ئاتالغان تۇرۇپ دۈشمىنىگە يېلىنىدىغان بولسا، ئۇنداق نامەرد ئىتتەك ئۆلگىنى ياخشىراق!

— هەيهات! هەيهات! — دەپ ئۇلارنىڭ تىل ـ ئاهانەتلىشىشىنى ئۇزۇپ تاشلىدى سۇلتان ئابدۇللا خان، — هەدىسته: «ئەل مەئمۇرىن ـ مەئزۇرىن!»[1] دېيىلىدۇ. ئى زاتى شەرىفلەر، ئىشتىكلارکى، بۇ قېرى جاهان هۇجرىسى ئالته گۈمبەزلىك، ئىككى ئىشىكلىك بىر ئۆيدۇر. بۇ ئۆينىڭ بىر ئىشىكىدىن كىرىپ، يەنه بىر ئىشىكىدىن چىققۇچه، ئۆينىڭ تۆت بولۇڭىدىكى بىساتلاردىن: «ئېهتىيات قىلىڭلار!» دېگەن ناله ـ پەريات كېلىپ تۇرىدۇ! گەرچه يەتته ئىقلىم ئالتۇن خەزىنه بولۇپ كۆرۈنسىمۇ لېكىن ئوبدانراق قارىساق، ئۇ يەتته باشلىق يالماۋۇزدۇر! ئەلمىساق كۈنى، زاهىدتىن باشقا هەربىر ئادەم ئۆزىگه ئاتا قىلىنغان نېسىۋىنى ئالۇر! زاهىد بولسا، هەرقانچه رىيازەتلەرنى چەكسىمۇ، قۇرۇق قول قالۇر. شۇڭا، دۇنيانىڭ

---

① مەنىسى: «يۇرت چوڭلىرى دائىم ئۇزۇرلىك بولىدۇ!»

راهىتى چاقماقنىڭ روشەنلىكىدەك قىسقا، مېھنىتىى بولسا، زۇلمەتنىڭ قاراڭغۇلۇقىدەك ئۇزۇندۇر! ئۇنىڭ نېمىتىگە شاد، ئەلىمگە خاپا بولغۇچىلىكى يوق! كېلىڭلار، يارىشىپ قېلىڭلار! سىز مەخدۇمزادەم، — دېدى ئۇ ئابدۇللا خوجىغا قاراپ:

— سىز نەسەب جەھەتتە ھىدايىتۇللا ئىشان ئاپاق خوجىغا جىيەن بولىدۇرسىز. شۇڭا، سىز ئول ئەزىزنىى تاغا دەپ بىلىشىڭىز دۇرۇس بولۇر! — دېگەندىن كېيىن يەنە ھىدايىتۇللا ئاپاق خوجىغا قاراپ:

— سىز خوجىزادەم نەسەب جەھەتتە ئول مەخدۇمزادىلەرگە ئاتا يوللۇق تاغا بولىدۇرسىز. شۇڭا، مەخدۇمزادىلەر ھەرنە قىلسىمۇ، ئۇلار كىچىك، بىلمەي قىلغاندۇر! ئۇلارنىڭ نارەسىدىلىكىنى نەزەردىن ساقىت قىلمىغايسىز! قىلىچ ئۆتمەيدىغان قاتتىقلىقنى يۇمشاق ئەپۇ قەلمىنىى سۇرۇپ كەچۈرگەيسىز! تىل كۆتۈرەلمەيدىغان ئاھانەت ئېغىرلىقنىى ھەممەت بارمىقىڭىز بىلەن يېنىكلا ئاسمانغا چۆرۈپ تاشلىغايسىز! شۇنداق قىلسىڭىز، ئاقىلانىلىق بولۇر! چۈنكىى، ئاتا ـ بوۋىلىرىمىز: «يولۇاسنى يەڭگەن باتۇر ئەمەس، ئاچچىقنىى يەڭگەن باتۇر» دەپ بىكارغا ئېيتمىغان! ئەل ـ يۇرتنىڭ بەختـ سائادىتى، ئورتاق دۇشمىنىمىز قالماق باسقۇنچىلىرىغا بىرلىكتە قارشى تۇرۇش ئۈچۈن بولسىمۇ، خوجىزادىلەر بىلەن مەخدۇمزادىلەر يارىشىپ قېلىشىڭلار زۆرۈردۇر! — دەپ سەمىمىي نەسىھەت قىلدى.

ئەمما، مەخدۇمزادىلەر بىلەن خوجىزادىلەر بىر ـ بىرىگە تەتۇر قارىشىپ تۇرۇۋېلىشتى. شۇنىڭ بىلەن سۇلتان ئابدۇللا خانىنىڭ شاھىنشىنىدە ئۆتكۈزۈلگەن ياراشتۇرۇش سۆھبىتى مانا مۇشۇنداق كۆڭۈلسىزلىك بىلەن نەتىجىسىز ئاياغلاشتى. . .

مۇشۇلارنى ئويلىغىنىدا، دادىسىنىڭ قەبرە بېشىغا يۈزىنى

يهقىپ يىغلاۋاتقان ئاپاق خوجىنىڭ كۆڭلى تېخىمۇ بۇزۇلدى — ده، هۆركىرەپ يىغلاپ كەتتى. بىردىنلا، ئۇ يىغىسىدىن توختىدى ۋە كۆز ياشلىرىنى سۈرتتى.

— ئەي سۇلتانۇل مۇھەققىقىن، قۇتىبىل ئەقتابى سەئىددىل هەزرىتى پەدەرى پىرىم! — دېدى ئاپاق خوجا. ئۇ مۇشۇ تاپتا قەتئىي ئىرادىگە كەلگەنىدى، — ئوغلىڭىز يېلىنجاپ تۇرغان ئوتتا ئۆرتىنىپ كۇل بولۇپ كەتكەن تەقدىردىمۇ، دۇشمەنلەر ئاتقان ئوقتا يارىلىنىپ يىقىلىپ يېتىپ قالغان تەقدىردىمۇ، هەرگىز ئاتا رەقىبىگە يېلىنماس! رەقىبلەر كۆكتە چاقناپ كۆرۈنگەنلەرنى هەرگىزمۇ يۇلتۇز چىراغلىرى دەپ قالمىسۇن، ئۇ مەن رەقىبلەرنىڭ بېشىغا ئاتقان ئۆچمەنلىك تاشلىرىدۇر! ئى پەدەرى بۇزرۇك! مەھشەرگاهتا خاتىرجەم بولغايسىزكى، ئاشۇ ئىسھاقىيىچى ئازغۇنلارنىڭ چېچى قىرىلمىغان باشلىرىنى تۇركىستان جاڭگىلىدا كىرپىدەك يانقۇزۇۋەتمەيدىغان بولسام، ئاشۇ ئاسمان گۇمبىزىدىكى ئالتۇن بىلەن سىرلانغان قۇياش خىشىنى سىز مەرھۇمنىڭ قەبرىسى ئۈچۈن پايانداز قىلمايدىغان بولسام، سىزنىڭ پۇشتىڭىز بولماي كېتەي!

ئۇنىڭ مۇشۇ تاپتا ياۋۇزلۇق تېمىپ تۇرغان نەشتەردەك كۆزلىرىدىن زىمىستان قىشنىڭ مۇزدەك سوغۇق شولىسى چېچىلىپ تۇراتتى.

— قەسەمكى، بۇ زېمىننى مەن سوريىالمىغان ئىكەنمەن، ئۇلارغىمۇ هەم سوراتمايمەن. تارىختا «بەتنىيەت»، «خائىن»، «سولامچى» دېگەن بەتنامىلارغا قېلىشقا رازىمەنكى، هەتتا بۇ زېمىنغا باسقۇنچىلارنى باشلاپ كېلىپ بولسىمۇ، ئاشۇ ئاتا قاتىلى بىلەن شۇم رەقىبلىرىمنى ئاخىر خار - زار قىلىپ، ئايىغىم ئاستىدا ئىنتىقام ئۆمىلەتمەي قويمايمەن! ئاشۇ قارا مۇسۇلمان ئازغۇنلارنى دۇنيا بەت قىلىپ تاشلاپ، يۇرت - ماكانسىز، قوۋم - قېرىنداشسىز، نەسلى - نەسەبسىز، غۇرۇر -

ئسستەكسىز، بەتقلىق ھايۋانلار توپىغا ئايلاندۇرۇپ قويمايدىغان بولسام ھېساب ئەمەس! ئىشقىلىپ قولۇمدىن كەلگەن ھەممىنى قىلىمەن. پەدەرسىنىڭ ئۆلتۈرۈلۈشى، خانۇ ـ مانىمنىڭ ۋەيران قىلىنىشى، ۋەتىنىمدىن ھەيدىلىشىم يۈرىكىمگە تۇگمەن تېشىدەك ئورناپ كەتتى! تېنىم قىيا ـ چىيما بولۇپ كەتسىمۇ، چىشىم ساق قالسىلا، بۇ ئەلنى خۇددى ئۆچكە غاجىلاپ يالىڭاچلاپ قويغان شاپتۇلنىڭ سوتىسىدەك قىلىۋەتمەيدىغان بولسام ئاتامنىڭ بالىسى بولماي كېتەي! يەنە قەسەمكى، دۇنيانىڭ قۇدرىتى بىلەن بۇ ئەلنىڭ ئادەملىرىنىڭ ئاخىر يا پالتىغا ساپ بولمايدىغان، يا شەيتانغا لاخشىگىر بولمايدىغان بەتگەردە سۈرتىسى ئىنسانلارغا ئايلاندۇرۇۋەتمەيدىغان بولسام، ھىدايىتۇللالىقىم[1] ئۇ دۇنيا ـ بۇ دۇنيا ھارام بولغاي!...

*　　*　　*

ھىدايىتۇللا ئاپاق خوجا ياغدۇ قەبرىستانلىقىدا گۆرده يانقان مەرھۇم دادىسى مۇھەممەد يۈسۈپ ئىشان بىلەن يىغلاپ خوشلاشقاندىن كېيىن مۇلكىي قەشقەرىيىنىڭ مەكتەپ ـ دولان تەرەپلىرىگە باش ئېلىپ چىقىپ كەتتى! ئۇ بۇ دىيارىدا «خۇدا چاچقان رىزىق» ئىزدەپ، دۇنيانى دوست تۇتمايدىغان خۇدايى ئىشان قىيا پىتىدە مەكتىنىڭ شېھىتدۆڭ دېگەن يېرىدە پەيدا بولدى...

بۇ شېھىتدۆڭنىڭ ئەسلى نامى شور دۆڭ دەپ ئاتالسىمۇ، ئەمما بۇنىڭدىن يۈز يىل ئىلگىرى بۇ يەردە يۈز بەرگەن دىنىي مەزھەپ غازىتىدا ئەسلىدىكى شور دۆڭ دېگەن يۇرت نامى

---

① ھىدايىتۇللا — «بەندىلەرنى توغرا يولغا باشلىغۇچى» دېگەنلىك بولىدۇ.

«شېهىتدۆڭ» دەپ ئۆزگىرىپ كەتكەنىدى!

مىلادى 1533 - يىلى (يىلان يىلى) كۈزدە، بۇ يەردە مەخدۇم ئەزەمنىڭ مۇرىتلىرى بىلەن سەئىدىيە دۆلىتىنىڭ سۇلتانى سەئىدخاننىڭ ئوستازى، شەيخۇلئىسلام خوجا مۇھەممەد شېرىپ ئىشاننىڭ ئوتتۇرىسىدا بىر قېتىملىق قانلىق دىنىي مەزھەپ سوقۇشى يۈز بەردى. بۇ چاغدا سۇلتان سەئىدخان تىبەت، كەشمىرلەرنى ئۆز تەسەررۇپىغا ئېلىش ئۈچۈن قارا قۇرۇم تاغلىرىدا جەڭ قىلىۋاتقانىدى. ئىككى مەزھەپ ئوتتۇرىسىدا يۈز بەرگەن بۇ قانلىق سوقۇشتا مەخدۇم ئەزەمنىڭ مەشھۇر خەلىپىسى ۋە يېقىن ئادىمى، «ئۇزۇن قۇلاق زات» دەپ نام ئالغان مەككە خوجا باشلىق قىرىق كىشى مۇھەممەد شېرىپ ئىشاننىڭ سوپىلىرى تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلدى. ئۇلارنىڭ جەسەتلىرى مۇشۇ شور دۆڭگە دەپنە قىلىنغانلىقتىن، بۇ يەر كېيىنكى چاغلاردا «شېهىتدۆڭ» دەپ ئاتالدى. بەش يۈز تۇتۇنلۇك بۇ يۇرت چاغاتاي ئۇلۇسىنىڭ مەكتىلىك ئەۋلادلىرىدىن بولغان ئوبۇل هادى بەگ دېگەننىڭ تارخانلىقى ئىدى.

ئاپاق خوجا شېهىتدۆڭگە كەلگەندە دەسلەپتە ئوبۇل هادى بەگنىڭ ئۆيىدە تۇرۇپ، ئىشقىيە سۇلۇكىنىڭ تەرغىباتىنى تەۋرىتىپ يۈردى. ئوبۇل هادى بەگ ئىخلاسمەن ئىشقىيە مۇرىتتىن بولغاچقا، هىدايىتۇللا ئاپاق خوجىغا هەددىدىن زىيادە ئەقىدە ۋە ئىخلاس قىلىپ، ئۇنى هەممىدىن يۇقىرى مەرتىۋىلىك زات دەپ هېسابلايتتى. بۇ چاغلاردا ئاپاق خوجا ئوتتۇز ئالتە ياشقا كىرىپ قالغان بولسىمۇ، «سۇلۇك تۇتۇپ ئىشقىيە تەرىقىتىنى تەۋرىتىمەن» دەپ يۇرۇپ، تېخى خوتۇن ئالمىغان - نىكاهلىق بولمىغانىدى.

ئوبۇل هادى بەگنىڭ چىنارخان ئىسىملىك بويىغا يېتىپ قالغان بىر قىزى بار ئىدى. بۇ قىزنىڭ كېلىشكەن قەددى -

قامىتى گۈزەللىك بېغدىكى چىنار دەرىخىنىڭ ئۆزى ئىدى. ئۇنىڭ تېقىمىغا چۈشۈپ تۇرىدىغان قارا چاچلىرىنى كۆرگەن سۈمبۈل تاقەت قىلالماستىن تولغىنىپ چىگىشلىنىپ كېتەتتى. باغدىكى غۇنچىلار ئۇنىڭ گىلاستەك لالەرەڭ ئاغزىنى كۆرگەندىن كېيىن گەپ قىلالماس بولۇپ قېلىپ چىڭ تۇرۇۋالاتتى. ئۇنىڭ تال - تال ئۆرۈم چاچلىرى گويا كى تىرىكلىك بويىغا سىلىنغان ئەجەل سىرتمىقى ئىدى!

ئاپاق خوجا كۈندىكى ئادىتى بويىچە كۈن چۈش بولغاندا، خالايىققا مەسنەۋى خاراباتتىن دەرس ئۆتۈش ئۈچۈن شېھىتدۆڭ خانىقاسىغا كەلدى. بۈگۈنكى دەرسكە ئوبۇل ھادى بەگمۇ قاتناشقانىدى. ئاپاق خوجا مەسىلە - مەرۇپ قىلغاندا سۆزلىگەن پاساھەتلىك سۆزلىرىدىن قاتتىق تەسىرلەنگەن ئوبۇل ھادى بەگمۇ باشقىلارغا ئوخشاش بىھوش - خارامۇش بولۇپ كەتتى. ئۇمۇ باشقىلاردەكلا رەققىسى - ساماغا چۈشۈپ، ئۆزىنىڭ ئىشتان - كۆڭلەكلىرىنى سېلىپ تاشلىغانلىقىنى سەزمەيلا قالدى. ھوشيار ۋاقتىدا شەرىئەت - تەرىقەتتىن سۆزلەيدىغان، تون - سەللىسىنى زادىلا يەشمەيدىغان بۇ ئىخلاسمەن مۇسۇلمان شۇنىڭدىن ئېتىبارەن، ئاپاق خوجا ئىشانىنى كۆرگىنىدە تەنە جان، قەلبىدە ئىماندىن بىخەۋەر بولۇپ، خۇدىنى بىلمەيدىغان، جەررە - سۆھبەت قىلىۋاتقان چاغدا، خانىقانىڭ ئىچى ئۇنىڭ كۆزىگە نەچچە خىل رەڭدە كۆرۈنىدىغان بولۇپ قالدى...

مۇرتلار خانىقادا زىكرى - سۆھبەت قىلىشقاندا، ھەلقە سېلىشقاندا، نەشە چېكىپ كەيپ قىلاتتى. ئاپاق خوجا بۇنداق ناشايان ئىشلارنى چەكلىمەيلا قالماستىن، بەلكى مەدەت بېرەتتى:

— ئادەم مەست بولغان چاغدا، — دەيتتى ئۇ ھەمىشە، مەسىلە - مەرۇپ قىلغاندا، — ئەررائى ئىلاھتىن بىخەۋەر

بولىدۇ. ھەر كىچە بىدار بولۇپ، ئىشقىنىڭ شەرىستانىدىن يول ئالىدۇ. ۋادەرىخ، بۇ پەلەك غەددار ـ مەككار، بۇ دۇنيا سېھىرگەرلەرنىڭ سېھرىگە ئوخشايدۇ. بىرنى دۇنياغا ئاشىق قىلدى. بىرنى خوتۇنغا ئاشىق قىلدى. بەندىلەر ئەنە شۇ ۋەجىدىن بىر ـ بىرلىرى بىلەن ئۇرۇشۇپ، خۇدانىڭ ئىشقىدىن مەھرۇم بولۇپ قېلىشىدۇ ئەمەسمۇ؟ شۇڭا، ئادەم مەستى ـ مۇستەغرەق بولۇپ يۇرگەندە، ئاندىن خۇداغا يېقىنلىشالايدۇ!...[1]

— ۋاي ھەسرىتا! — دەپ پۇشايمان ئىلكىدە قولىنى چىشلەيتتى ئوبۇل ھادى بەگ، ئاپاق خوجىنىڭ بۇ مەسىلە ـ مەرۇپلىرىنى ئاڭلىغاندىن كېيىن، — نېمە ئۈچۈن پىرىمنىڭ مەقسەتلىك سۇلۇكى تەرىقىتىگە بالدۇرراق ئەگەشمىگەن بولغىيتىم؟ نېمىشقا پىرىمنىڭ ئاي، يۇلتۇزلۇق چېھرىدىن بالدۇرراق بەھرە ئالمىغان بولغىيتىم؟ نېمىشقا پىرىمنىڭ نەسەبـ ھەسەبلىرىگە، ئۆز ۋۇجۇدى شېرىنلىرىگە بالدۇرراق مۇيەسسەر بولماي، ئۇلۇغ نەزەرلىرىدىن يىراق قالغان بولغىيتىم؟ نېمىشقا پىرىمنىڭ قەندە ـ قەندالەتلىك شېرىن سۆزلىرىنى بۇرۇنراق ئىشتىپ، تېتىمغان بولغىيتىم؟ پىرىمنىڭ زىكرى ـ سۆھبەتلىرىگە بۇرۇنراق داخىل بولمىغانلىقىم ئۈچۈن ئاخىرەتلىك ئىشىم تەس بولارمۇ؟[2]...

ئوبۇل ھادى بەگ مۇشۇنداق پۇشايمان ئىلكىدە كېچە ـ كۈندۈز ئىزتىراپقا چۈشۈپ قېلىپ، يېگىنى زوقۇم، ئۇيقۇسى ھارام بولدى. ئاخىر ئۇ: «ئەمدى بىز تىلىگەن ۋە ئارزۇ قىلغان ئاللا خوجامغا — پىرى ئەزەمگە ئۇلىشىپتۇق!» دەپ ئاپاق خوجىغا ناھايىتى يۇقىرى ئەقىدە باغلىدى ۋە ئۆزىنىڭ پۈتۈن يەرـ زىمىن، سۇ ـ كۆللىرىنى، مال ـ چارۋايلىرىنى ئاپاق خوجىغا ئاتاپ، ئاتلىرىنى يىلقا ـ ئۇيۇرى بىلەن، كالىلىرىنى ئېغىلى

① «تەزكىرەئى ھىدايەت»، قولىيازما.
② «تەزكىرەئى ھىدايەت»، قولىيازما.

بىلەن، قويلىرىنى بولسا قوتىنى بىلەن ئىشقىيە سۈلۈكىگە خۇدايى ۋەقپە قىلىۋەتتى. قىزى چىنارخاننى بولسا قىزلىق ئىپپىتى بىلەن ئېلىپ كېلىپ، ئاپاق خوجىغا نىكاھلاپ چېتىپ دۇئاسىنى ئالدى. شۇنىڭ بىلەن بۇ ئەلدىكى ئۇيغۇرلار ئارىسىدا نوقانچى خوجا ـ ئىشانلارغا، گۇرەنلىك مۇشتۇمزۇرلارغا، قالماق ـ مانجۇلارغا مال ـ چارۋىلىرىنى يىلقا ـ ئېغىلى بىلەن، قىز ـ چوكانلىرىنى ئىپپەت ـ سېكىللەكلىرى بىلەن دۇئا قىلدۇرۇۋېتىدىغان ئوسال ئادەت، يامان قىلىقلار شەكىللىنىپ تاراشقا باشلىدى.

كېيىنكى چاغلاردا سوپى ئاللا يار ئۆزىنىڭ «سۇباتىل ئاجىزىن» دېگەن كىتابىدا مۇنداق بىر مەسنەۋىنى يېزىپ، ئۇيغۇرلارنىڭ مۇشۇنداق يامان قىلىق، ئوسال ئادەتلىرىنى ئۆتكۇر ھەجۋىي تىل بىلەن راسا قامچىلىغانىدى:

«بولۇپتۇ ھەم تەقى بىر فىرقە پەيدا،
ئاتى مۆمىن ۋەلى، نەفسىگە شەيدا،
يىغۇرلە پارە ۋە بوينى يوغاننى،
سالۇرلە ئوتتۇرغا قىزۇ ـ جۇۋاننى،
ئالىپ بارسا كىشى ئەھلى ئايالىن،
كۇتەرۇر بىھمەتلىك ۋەبالىن.
ھارام ئىشنىكى تائەت بىلسە ئىنسان،
ئىرۇر بول ئېتىقادى نامۇسۇلمان،
بۇ ئايغان فىرقە كىم زاللى مۇزىلدۇر،
شەرىئەت ئەھلى بۇ ئەلدىن خىجىلدۇر.[1]»

دېمەك، ئاپاق خوجا تەرغىب قىلغان ئاشۇ دەستەكىز

① مولا مۇسا سايرامى: «تارىخى ھەمىدى»، بېيجىڭ مىللەتلەر نەشرىياتى 1986 ـ يىل 1 ـ نەشرى، 1988 ـ يىل 2 ـ باسمىسى، 244 ـ بەت.

دۇئالارنىڭ كاساپىتىدە، خەلقىنى بۇ پاجىئەتكە قەشقەر خوجىلىرىنىڭ سىياسىي، ئىقتىسادىي مەنپەئەتلىرى ئۈچۈن كەتمەن چېپىشتىن تەدرىجىي يوسۇندا كېيىنكى چاغلاردا جۇڭغار-مانجۇ باسقۇنچىلىرىنىڭ مەنپەئەتى ھېسابىغا كەتمەن چاپىدىغان، بىر - بىرىگە قارىمۇ قارشى ئىككىسى دىنىي مەزھەپكە، مەنپەئەتلىرى پۈتۈنلەي قەشقەر خوجىلىرى ۋە قالماق - مانجۇ خوجىلىرىنىڭ مەنپەئەتى بىلەن ئايرىلىدىغان ئىككىسى سەپكە پارچىلاپ تاشلاندى. باشقا ئەللەردىكى خەلق بۇ چاغدا بىر قەۋم، بىر نىيەت ۋە بىر مەقسەتتە ئۆزلىرىنىڭ سىياسىي مەركەزلىرىنىڭ ئەتراپىغا زىچ ئۇيۇشۇپ، زىچ ئىتتىپاقلاشقاندا، ئىقتىسادىي تېز روناق تېپىپ، راۋاجلاندى. ئەمما، جۇڭغار - مانجۇ باسقۇنچىلىرىنىڭ چىنىكىدىن چىقالمايدىغان بۇ زاكا غالچا قەشقەر خوجىلىرى سەئىدىيە زېمىنىنى روناق تاپقۇزۇش ئورنىغا، بۇ گۈزەل يۇرت - ماكانىنى بارلىق بايلىق - غەنىيمەتلىرى، ئەزىز پەرزەنت، ئوغۇل - قىزلىرى، ھەتتا ئۆزلىرىنىڭ ئەھلى خوتۇنلىرى، ئىگىچە - سىڭىللىرى بىلەن قوشۇپ، قىلچە ئۇيالماستىن جۇڭغارلارغا سۇڭلاپ بېرىشتى! يەنە تېخى «ھەمىن-قەدەر»[1] دېيىشىپ، بەدەل - شەپقەت ھېسابىدا، قالماق - مانجۇ خوجىلىرىدىن ئالغان خەنجەر، قامچىلىرى بىلەن ئۇيغۇر خەلقىنى داۋاملىق «تەربىيىلىدى».

شۇنداق قىلىپ، شېھىتدۆڭ - ئاپاق خوجىنىڭ مۇلكىي قەشقەرىيىدە ئىشقىيە سۇلۇكى تەرغىباتىدا قەشقەر بەشكېرەمدىن قالسىلا، ئىككىنچى سىياسىي، ئىقتىسادىي مەركەزگە ئايلاندى. ئاپاق خوجا مۇشۇ يەردە پۈتۈن سەئىدىيە دۆلىتىگە تونۇلۇشقا باشلىدى...

---

① «ھەمىن قەدەر» — «شۇنچىلىك» دېگەن مەنىدە.

* * *

ئاپاق خوجا ئۆزىنىڭ ئىشقىيە سۇلۇك تەرغىباتىنىڭ ئوڭۇشلۇق ئېلىپ بېرىلىشىنى ئىقتىسادىي جەھەتتە ئىشەنچلىك كاپالەتكە ئىگە قىلىش ئۈچۈن، سەئىدىيە دۆلىتىدىن تارتىۋالغان ئىمتىياز ھوقۇقلىرىغا تايانغاندىن سىرت، يەنە ئۆز سۇلۇكىدىكى مۇرىت ـ مۇخلىسلىرىنى دەھشەتلىك تۈرده قاقتى ـ سوقتى قىلىپ ئىقتىسادىي جەھەتتە ۋەھشىيلەرچە بۇلاپ ـ تالىغانلىقتىن، ۋەج ـ بايلىقى تېز كۆپەيىپ، سەئىدىيە دۆلىتى بويىچە ئالدىنقى قاتاردا تۇرىدىغان فېئودال پومېشچىككە ئايلاندى. ئۇنىڭ مۇلكىي قەشقەرىيىدە توقسان يەردە چاھار بېغى، يۈز پاتمانلاپ[1] ئۈزۈك كۆزى تېرىلغۇ يېرى، يىگىرمە بەش كۈپ ئالتۇن — كۈمۈش، ئۇنچە مەرۋايىت، ياقۇت ـ گۆھەر ئېرىغ مېلى، يەتمىش بەش يۈك[2] زىلچا ـ گىلىمى، ئۇچ مىڭ ئېتى، ئون تاتىم تۆگە[3] خان كارۋىنى، بەش چوق[4] ئىپار ـ ئەنبىرى، يۈز جۈپ شاھزەرى[5]، تۆت يۈز ياقا تون ـ سەرپىيلىرى، بەش مىڭ دانە جاينامماز مال ـ دۇنياسى، ۋەج ـ تەئەللۇقاتى بار ئىدى. قەشقەر شەھىرىدىلا ئۇنىڭ ئۇچ يۈز ئېغىز دۇكىنى، يىگىرمە يەردە ھويلا ـ ئارامى بار ئىدى. ئۇنىڭ ھەر يىلى دەھبىد، سەمەرقەند، بۇخارا، خوراسانلاردىكى جەددى ـ جەمەت، ئۇرۇق ـ تۇغقان، يارۇ ـ بۇرادەرلىرىگە ئەۋەتىپ تۇرىدىغان سوۋغا ـ سالاملىرى ۋە كېيىنكى چاغلاردا ئىلىبالىقتىكى جۇڭغار قالماقلىرىنىڭ چوڭ غالدانغا، تىبەتتىكى بۇتپەرەسلەرنىڭ چوڭ دالاي لاماغا قەرەللىك ئەۋەتىپ تۇرىدىغان ئولپان ـ سوۋغاتلىرى تېخى بۇنىڭ سىرتىدا

---

① بىر پاتمانلىق يەر 400 موغا تەڭ كېلەتتى.
② بىر يۈك — 12 دانە بولىدۇ.
③ بىر تاتىم تۆگە ـ 12 دانە تۆگىدىن تەركىب تاپىدۇ.
④ چوق — قوچقارنىڭ ئۇرۇق خالتىسىدىن ئېلىپ يۇتقى ئىشلەنگەن خالتا، ئىچىدىكى يۇڭراق تېشىغا ئوتتەيدۇ. تېشىدىكى نەم ئىچىگە ئوتتەيدۇ.
⑤ شاھزەر — يۇزىگە خەت ئويۇلغان ياپىلاق ئالتۇن ئۈزۈك.

ئىدى.

دادىسى مۇھەممەت يۇسۇپ ئىشان بىلەن ئاران ئالتە خېچىرلىق (ئۆزلىرى مىنىدىغان قېچىرمۇ مۇشۇنىڭ ئىچىدە) ۋەجۇ - بىسات، ئالتە پېقىر سوپىسىنىڭ ھەمراھلىقىدا يول بويى تىلەپ تاپقان سەدىقە - پىتىرلىرى بىلەن جان بېقىپ، قەشقەرگە ئاران ئۇلىشۇالغان بۇ خۇدايى ئىشان ئاپاق خوجا ساددا خەلقنى دەستەكسىز دۇئالار بىلەن قاقتى - سوقتى قىلىپ توپلىغان بۇ ھەددى - ھېسابسىز زور بايلىق ئۇنىڭ ئاشۇ شېھىستانلىق خانىقاسىدا مەسلە - مەرۇپ قىلغاندىكى مۇشۇ سۆزلىرىگە تولىمۇ زىت روشەن سېلىشتۇرما ئىدى.

— ھەرقانداق ئادەم جەڭ قىلسا، ھەممىدىن ئاۋۋال ئۆز نەپسى بىلەن جەڭ قىلسۇن! — دېگەنىدى ئۇ تەنتەنىلىك بىلەن، — بىر ئادەم بىر يىلغىچە سوغۇق سۇ بىلەن قۇرۇق نان يېسە، پىشقان ئاش، قاينىغان سۇ تەلەپ قىلمىسا — ئۇ ئادەم ھەقنى ئىزدەيمەن دەيدىكەن — مۇشۇ رىيازەتكە سەۋر - تاقەت قىلالمىسا، ھەقتىن بۇنى ئالالمايدۇ. ھەرقانداق ئادەم ئۆمرىنى راھەت - پاراغەت بىلەن ئۆتكۈزسە، ئاخىرەتنىڭ راھەت - پاراغەتلىرىدىن بىنېسىپ بولىدۇ... ئى مۇرتىم، ئېسىڭدە بولسۇنكى، ئۆمرۈڭنى مۇشەققەتنىڭ كېمىسى بىلەنكى ئاچىزارلىق دەريياسىدا غەرق قىلمۇەتمىگۈچە، خۇداغا يېتىشىمەن دېگىنىڭ بىكار، ھەرقانداق كىشى ئۆيىدىن، ئەھلى ئايالىدىن، بالا - چاقىسىدىن، دۇنيانىڭ پۈچەك پۇلغا ئەرزىمەيدىغان راھىتىدىن تولا يىغلاپ، يۇرىكىنى كاۋاپ قىلىپ، دىلىنى ئۇزسە، ئاخىرەتتە راھەت - پاراغەتتە ئۆتىدۇ![1]...

ئاپاق خوجا ئىشىنى خۇدايى سۈلۈك تەرغىباتىدىن باشلاپ،

① «ھەزرىتى ئاپاق كەلىمىلىرى»، قولىيازما.

ئىقتىسادىي جەھەتتە زور بايلىق توپلاپ، سىياسىي جەھەتتە سەئىدىيەلەر خانىدانىدىكى ئاقسۆڭەكلەرگە ئوخشاش ئىمتىياز - هوقۇقلارنى قولغا كەلتۈرۈۋېلىپ، ئاخىر سەئىدىيەلەر قولىدىن دەهرىي هاكىمىيەتنى تارتىۋالغاندا، ئەسلىدىكى سەئىدىيە دۆلىتىنىڭ مەمۇرىي بىرلىكى بولغان 3784 بەگلىك يۇرت - ئايماق بىردىنلا كېمەيىپ 2400 ئىشان بەگلىك يۇرت - ئايماققا ئايلىنىپ قالدى؛ ئەسلىدىكى سەئىدىيە دۆلىتىنىڭ 389 مىڭ تۇتۇن، 1 مىليون 945 مىڭ نوپۇسلۇق ئاھالىسى ئۈچ هەسسىگە يېقىن كېمەيىپ كېتىپ، 130 مىڭ تۇتۇن، 450 مىڭ نوپۇسقا چۈشۈپ قالدى؛ ئەسلىدە سەئىدىيە دۆلەتتە 2143 ئۆستەڭ بار ئىدى. ئاپاق خوجا زامانىسىگە كەلگەندە ئۆستەڭلەر قاراقسىز تاشلىۋېتىلگەچكە، قۇرۇپ، قۇم - لاتقا تىنىپ ئاران 503 ى قالدى. ئەسلىدىكىسىدىن 40 مىڭ چارەكلىك تېرىلغۇ يەر كېمەيىپ كەتتى.

ئاپاق خوجىنىڭ سۇلۇك تەرغىباتى سەئىدىيە دۆلىتىنىڭ ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىگە ئېغىر دەرىجىدە بۇزغۇنچىلىق قىلدى. مۇلكىي قەشقەرىيىدىكى هەر ئالتە نەپەر بېجىرىم ئەرنىڭ ئىچىدە بىر ئادەم سۇلۇككە كىرىپ ئاشىقى لاماكانغا ئايلاندى. شۇ چاغلاردا ئىمانىنى پاكلاش، سۇلۇك بەندىچىلىكىنى ئادا قىلىش يۇزىسىدىن قەشقەرىيىدىن ئەرەب، ئەجەم، پەرغانە، كەشمىر ئەللىرىگە چىققان «مەككىگە ماڭغان مۇساپىر»، «ئەنجانغا چىققان يېتىمچى»، «قاڭقىپ يۈرگەن ئالا خۇرجۇن»، بىزەك «خۇدايى قەلەندەر»، «ئاشىقىي سايىللار» نى قەدەمدە بىرنى ئۇچرىتىش مۇمكىن ئىدى. تىلەپ ۋە تىلەمەي يەيدىغان، دۇئا بىلەن قېپىنىدىغان بۇ تىرىكتاپ خۇدايى سوپى، خۇدايى بۇۋى، خۇدايى ئىشان، خۇدايى سەئىدلەر تىلەش، ئالداش، دوق قىلىش، بۇلاش، ئىمان يېڭىلاش، قول قوبۇل قىلىش ۋە «خۇدا چاچقان رىزىق» نى ئىزدەپ تېپىپ يېيىشنى

خۇدايى كەسىپ، خۇدايى ئىختىيار ئەيلىشىپ، باشلىرى قايغان، پۇتلىرى تايغان، داپ داراڭلىغان، ئېشەك ھاڭرىغان يەرلەرگە «ھىجرەت» قىلىشاتتى. نەتىجىدە بۇ ئەلدە ئەمگەك كۈچىنىڭ ئېغىر دەرىجىدە مۇساپىرلىشىشى يۈز بەردى. يەرلەر تېرىلماي ئاق تاشلىۋېتىلدى. ئۇيغۇرلارنىڭ ئاتا ـ بوۋىلىرى تەرىپىدىن ئەھيا قىلىنىپ، گۇللەندۇرۇلگەن بۇ گۈزەل ۋەتەن، قەدىرلىك ئانا ماكان ئاپاق خوجىنىڭ قولىدا ئېغىر خانىۋەيرانچىلىققا ئۇچرىدى. بەزى ئۆلكىلەر چۆللىشىپ، كەپتەر كۆۋۈكلىرى ھوقۇشلارغا ئۇۋا بولدى. مەسىلەن، قەدىمكى چالىش ئەسلىدە بىر ئاۋات، باغۇ ـ بوستانلىق، توق، بايلىقات، ئەلۋەك ئۈيغۇر يۇرتى ئىدى. بۇ يەر ئاپاق خوجىنىڭ ئىلكىگە ئۆتكەندىن كېيىن پۈتۈنلەي ۋەيران بولۇپ خارابلاشتى. شۇنداق! كىشىدىكى ئەڭ قىممەتلىك نەرسىنى ۋەيران قىلىۋېتىپ، يەنە ئۆزىگە كۆرسىتىش — تراگېدىيەدۇر!

بۇ نومۇسسىز لاماكان ئاشىق، تېجىمەل دەرۋىش، خۇدايى يالاڭتۆش، چۇرۇش بەڭگى، بىزەڭ دىۋانە، جاھىل قەلەندەر، ئۆكتەم سوپى، نوقانچى ئىشان، يۇزسىز قەشقەر خوجىلىرىدىن مىراس قالغان مىللىي ئاڭسىزلىق، خۇدايى مەھكۇملۇق ۋە خورلۇقنى شەرەپ دەپ بىلىدىغان غەيرىي ئادەملىك ئىللەتلىرىنىڭ ھەممىسى دەل ئاشۇ كاززاپ ئاپاق خوجا تەرغىب قىلغان، تەۋرەتكەن سۇلۇك ئەقىدىلىرىنىڭ مۇقەررەر مەھسۇلى ئىدى!

نەزمە

ئېكىنزارلىق بولدى ئاڭا چارۋا مەيدان،
يەر، مەھەللە ھال كېتىپ بولدى ۋەيران.
قەھەت بېسىپ، ئەل ـ جامائەت بولدى سەرسان،
ئەتراپ چۆل، ھۆكۈم سۈردى مۇندا بوران!

ئۇچىنچى باب

براخمان موللىسى بىلەن مۇسۇلمان موللىسى

«ئاڭقاۋ ئەلنىڭ ھارامدىن موللىسى بولىدۇ.»

— قازاق خەلق ماقالى

مىلادى 1677 ـ يىلى (يىلان يىلى) 2 ـ ئاينىڭ 4ـ كۈنى، جۈمە (زۇلھەججەنىڭ 9 ـ كۈنى).

قۇياش بۇددالا سارىيى جايلاشقان تاغ ئۈستىدە چاقناپ تۇراتتى. بۇددالا سارىيىنىڭ ئالدى كەڭ بىر تۈزلەڭلىك ئىدى. ساراي ئۈچما راۋاقلىق كاتتا بۇددا قورۇلۇشى بولۇپ، راۋاقتا چىلىنىۋاتقان قوڭغۇراقنىڭ ئاۋازى يىراقلاردىكى تاغلاردا ئەكس سادا چىقىرىپ جاراڭلاپ تۇراتتى.

ئۇزاق سەپەر مۇساپىسىنى بېسىپ چارچىغان ئاپاق خوجا ھارپا كۈنى تىبەتنىڭ لىخاسا شەھىرىگە يېتىپ كەلدى. ئۇ بۇددالا سارىيىنىڭ نېرىقى چېتىدىكى تەكياخانىغا چۈشكۈن قىلدى.

بۇددالا سارىيى بۇتپەرەس تاڭغىتلارنىڭ سۇڭزەنگەنبۇ[1]

---

① سۇڭزەنگەنبۇ (617 — 650) — تىبەت پادىشاھى. قۇللۇق تۈزۈمىدىكى تىبەت دۆلىتىنى قۇرغۇچى. ئۇ تەختتە ئولتۇرغان يىللاردا تىبەتتى بىرلىككە كەلتۈرۈپ، لاسا (ھازىرقى لىخاسا) نى پايتەخت قىلغان. مىلادى 649 ـ يىلى، تاڭ ئىمپېراتورى تەرىپىدىن كوراگانلىققا ۋە كۆكنۇر ئىنالچىلىققا تەينىلەنگەن.

دېگەن قەدىمكى پادىشاھىنىڭ زامانىدا ياسىلىشقا باشلاپ تاكى ھازىرقى براخمان پادىشاھى، بەشىنچى ئەۋلاد دالاي لاما زامانىغا كەلگەندە ئاندىن پۈتۈپ ھازىرقى ھالەتكە كەلگەنىدى. بۇ ئىمارەتنىڭ ياسىلىشىغا ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ مىڭ يىلدەك ۋاقىت كەتكەنىدى. بۇددالا سارىيى ئەسلىدە تاڭغۇت براخمانلىرىنىڭ پادىشاھلىرى تۇرىدىغان ئوردىسى بولۇپ، ئىچى قەسىر - ساراي، قارشى - ئوردا، دەھلىز - زال، ساڭرام - بۇتخانا، ستوپا - مۇنار، ئېتىكاپخانا - تىلاۋەتخانا، ئايۋان - يۆلەك ۋە سەينا - ھويلا قاتارلىقلاردىن تەركىب تاپقان، تاغنىڭ ئۈستىگە ئالدى قىيپاش جەنۇبقا قارىتىپ سېلىنغان ئون ئۈچ قەۋەتلىك تولىمۇ ھەيۋەتلىك بىر ئىمارەت ئىدى. سارايىنىڭ ئۆگزىسى ئالتۇن سۇيى يۇگۈرتۈلگەن زەر كاھىشلار بىلەن يېپىلغانىدى. يىراقتىن قارىسا، پارقىراپ كۆزنى چاقنىتاتتى.

سارايىنىڭ سەيناسىدىكى ياپيېشىل قارىغاي - شەمشاد دەرەخلىرى ئۈچما راۋاقلار بىلەن بوي تالىشىپ تۇراتتى. رەڭدار شەپەق نۇرى بۇددالا ئوردىسىغا چۈشۈشى بىلەن سارايى تېخىمۇ چىرايلىق بولۇپ كېتەتتى. سارايىنىڭ ۋادەكلىرى، تۈۋرۈك، لېم ۋە خار - جەگىلىرىگە تۇرلۇك نەقىشلەر ئويۇلغان، سارايىنىڭ تاملىرىغا تۇرلۇك بۇددا ھېكايەتلىرى رەسىم قىلىنىپ سىزىلغان تاڭكا[1] ئېسىلغانىدى. مەسىلە - مەرۇپ قىلىنغاندا، سارايىنىڭ ئىچى ۋە سىرتى بۇتپەرەس براخمانلار بىلەن لىق تولاتتى. قوڭغۇراق ساداسى، بۇرغا - كاناي ئاۋازلىرى ياڭراپ، يىراق - يىراقلارغا ئاڭلىنىپ تۇراتتى. لىخاسانىڭ تۆت ئەتراپى تاغ بىلەن ئورالغان بولغاچقا، گەرچە ئەتىياز پەسلى بولغان بولسىمۇ، بۇ يەردە ھاۋا ئىللىپ كەتكەن. باھارنىڭ ئىزنالىرى ئايان بولۇشقا باشلىغانىدى. غۇر - غۇر ئىللىق شامال دەر پەردىلەرنى قايرىپ،

① تاڭكا - بۇتلارنىڭ رەسىمى سىزىلغان يىپەك پەردە.

ئىللىق قۇياش نۇرى بىلەن تىلاۋەتخانىلارنىڭ ئىچىنى لىق تولدۇراتتى. راھىب ـ سراماناىلارنىڭ نوم ـ سۇترا ئوقۇغاندىكى ئاۋازلىرىدىن پۈتۈن بۇددالا ساراىيى لەرزىگە كېلەتتى.

*　　*　　*

ئارافات كۈنى. ئاپاق خوجا سەھەر تۇرۇپ تاھارتىنى ئالدى ـ دە، نامار بامداتنى پۈتۈن پەرھىز ـ سۈننەتلىرى بىلەن ئۆتەپ ئادا قىلدى. بۈگۈن زۇلھەججەنىڭ ئونىنچى كۈنى مۇسۇلمانلارنىڭ قۇربان ھېيت كۈنى ئىدى. ئۇ قۇياشقا قاراپ بېقىپ ھېيت نامىزىنى ئۆتەيدىغان ۋاقىت بولۇپ قالغانلىقىنى ھېس قىلدى ـ دە، ئۆزى چۈشكەن تەكىيە خانىنىڭ سىرتىدىكى مەيدانغا قۇربان ھېيت نامىزىنى ئۆزى يالغۇز ئوقۇدى. ئۇ ئىككى رەكئەت مەسچىت نامىزىنى ئوقۇپ بولۇپ:

— بىسمىللاھىر رەھمانىر رەھىم، . . . نىيەت قىلدىم ئۆتەرمەن ئىككى رەكئەت ھېيت قۇربان نامىزىنى، جەمئىي تەكبىرلىرى بىلەن، ۋاجىبدۇر شۇ ۋاقىت ئىچىدە يۈزۈم قىبلىگە، قىبلە جەھەتى كەئىبىگە، ئىقتىدا قىلدىم ئۆزۈمگە، خالىسەن لىللاھ تائالا ئاللاھۇ ئەكبەر! — دەپ قولاق تۇتۇپ سانا ئوقۇدى. قالغان ئۇچ تەكبىرنى كېيىنكى رەكئەتتە قىرائەتتىن كېيىن روكوددن ئىلگىرى ئېيتىپ قولاق قاقتى. . .

ئۇ ئىقتىدا قىلغان قىبلە تەرەپتە بۇتپەرەسلەرنىڭ بۇتخانىسى بۇددالا ساراىيى جايلاشقانىدى. «. . . ھەي، مۇبادا ھازىرنىڭ ئۆزىدە مۇلكىي قەشقەرىيىدىكى ھېيتگاھ جامەسىدە بولغان بولسام، — دەپ ھەسرەتلىك ئويلىدى ئۇ قىرائەت قىلىۋېتىپ، — ماڭا، لەكمىڭ ـ لەكمىڭ ئادەم ئىقتىدا قىلىپ نامار ئوقۇمامتى!»

ئاپاق خوجا قۇربان ھېيت نامىزىنى ئۆتەپ بولغاندا، ئەتراپتا

ئولىشۇالغان بۇتپەرەس سىرامانلار بۇ يوچۇن كىيىنگەن كەلگىندىكە قىزىقىپ قارىشىپ، تاڭغىتچە نېمىلەرنىدۇر دېيىشىپ تۇرۇشاتتى.

ئۇ تەكىيە خانىغا قايتىپ كېلىپ، دالاي لامانىڭ ئۆزىنى قوبۇل قىلىشىنى كۈتۈپ تەقەززا بولۇپ ئولتۇردى. نامازپېشىن مەھەلدە بىر سىرامان كىرىپ، دالاي لامانىڭ مۇشۇ تاپىنىڭ ئۆزىدە ئۆنى قوبۇل قىلىدىغانلىقىنى خەۋەر قىلدى ۋە ئۆزى بىلەن بىللە مېڭىشنى ئېيتتى. دالاي لامانىڭ ئۆزىنى قوبۇل قىلىدىغانلىقىنى ئاڭلىغان ئاپاق خوجا خۇشاللىقىدىن پېشىن نامىزىنىڭ قازا بولۇش - بولماسلىقى بىلەن ھېسابلىشىپ ئولتۇرماستىنلا دەرھال ئورنىدىن تۇردى - دە، ھېلىقى سىرامانىنىڭ كەينىدىن ماڭدى.

دالاي لاما ئاپاق خوجىنى بۇددالا سارىيىدىكى قونۇشئىم[1] زالىدا — ئۆزىنىڭ شاھىنشىنىدا قوبۇل قىلدى.

تىبەت بۇتپەرەستلىرىنىڭ چوڭى، براخمان پادىشاھى دالاي لامانىڭ دەھرىي ئىسمى ئاۋالاق لوساڭ جاسۇ[2] دەپ ئاتىلاتتى. ئۇ يېشى ئاتمىشلاردىن ھالقىغان، چاچ - ساقاللىرى ئۇچىتەك ئاقارغان ۋۇجۇك بىر ئادەم ئىدى.

مىلادى 1653 - يىلى (يىلان يىلى)، خاقانىي چىن شۇنجى[3] ئۇنىڭغا: «ئەرشىئەلادىكى ئاق كۆڭۈل بۇرھان ھمايىسىدىكى ۋاجرادولا دالاي لاما» دېگەن ئاتاقنى بەرگەنىدى. بۇ - «دېڭىزدەك كەڭ قورساق نوم بىتىك ئاچارى» دېگەن مەنىنى بىلدۇرەتتى. دېمەك، تىبەت ئېلىدە ئۇنىڭ ئالدىغا ئۆتىدىغان

---

① قونشىئىم — بۇددا دىنىدىكى تۆت چوڭ بۇرھانىنىڭ ئىككىنچىسى، مېھىر - شەپقەت ھامىيسى، ئەسلى نامى ئاۋالوكىتا ئىشۋارا بۇددىھا.

② ئاۋالاق لوساڭ جاسۇ (1617 - 1682) — تىبەت گرۇ مەزھىپىدىكى بۇتپەرەسلەرنىڭ سەردارى. دالاي لاما - ئۇنىڭ روھانىيلىق نامى. مىلادى 1642 - يىلى گوشخان ئورساڭنى بېسىۋالغاندا، ئاۋالاق لوساڭ جاسۇ دالاي لاما بولۇپ، ھاكىمىيەت بېشىغا چىققانىدى.

③ خاقانىي چىن شۇنجى — مانجۇلار 1644 - يىلى سەددىچىندىن بېسىپ كىرىپ پۈتۈن جۇڭگونى ئۆز تەسەررۇبىغا ئالغاندىن كېيىن جۇڭگو تەختىدە ئولتۇرغان پادىشاھ ئىمپېراتور فۇلىنىڭ سەلتەنەت نامى.

ئىككىنچى ھۆكۈمدار يوق ئىدى.

سىرامان ئاپاق خوجىنى شاھىنشىنغا باشلاپ كىرگەندە، بېشىغا ئالتۇن دىدىم[1]، ئۇچىسىغا سىرىق زەربابتىن براخمانچە يەڭسىز تون كىيگەن دالاي لاما قونشىئىم بۇتىنىڭ تاڭكاسى ئالدىغا قويۇلغان ئالتۇن چىرگىنىدا[2] ئولتۇراتتى. شاھىنشىنىڭ بوسۇغىسى يەردىن بىر گەز ئېگىزلىكتە كۆتۈرۈلۈپ تۇراتتى. بوسۇغىدىن ئالتۇن چىرگىن قويۇلغان شاھ سۇپىنىڭ ئالدىغچە يەتتە غۇلاچ ئارىلىق بار ئىدى.

ئاپاق خوجا بۇ ھەشەم كارامەتكە قاراپ سەل ھودۇقۇپ قالدى — دە، بوسۇغىنى ئاتلاپ ئۆتكىچە پۈتلىشىپ كېتىپ ئالدىغا دۈم چۈشتى. ھېلىقى سىرامان دەرھال ئۇنىڭ قولتۇقىدىن يۆلەپ ئورنىدىن تۇرغۇزۇپ قويدى.

ئاپاق خوجا شاھىنشىن ئىچىگە كىرىپ، بۇ بۇتپەرەسلەرنىڭ قائىدىسى بويىچە يۈزىنى يەرگە يېقىپ دالاي لاماغا يەتتە قېتىم سەجدە قىلدى: ئۇ بۇ يەتتە غۇلاچ ئارىلىقنى بېسىپ ئۆتكىچە يەتتە قېتىم يۈزىنى يەرگە يېقىپ، يەتتە قېتىم ئورنىدىن تۇرۇپ ئاران شاھ سۇپىنىڭ ئاستىغا يېتىپ كېلەلىدى. ئالتۇن چىرگىنىدە ئولتۇرغان دالاي لاما:

— ھەي مېھمان، — دەپ سورىدى ئۇنىڭدىن، — قاتمۇ قات تاغلاردىن ئېشىپ، نۇرغۇن جاپا ـ رىيازەتلەرنى چېكىپ، مېنىڭ ھۇزۇرۇمغا كەلمەكنى ئىختىيار قىلماققا سەۋەبىڭ نېمىدۇر؟

— ئى براخمانلارنىڭ مېھرىبان پادىشاھى، — دېدى ئاپاق خوجا شاھ سۇپىنىڭ گىرۋىكىنىي سۆيۈپ تۇرۇپ، — مەن زامانىنىڭ سېھىرلىك سوقماق يول ـ كوچالەردىن تەمتىرەپ ئۆتۈپ، سېنىڭ مۇقەددەس نەپەس شەرىپىڭدىن تەۋىپق تېپىش

① ئالتۇن دىدىم ـ تاج، كۆلاھ، براخمانچە بۆك.
② ئالتۇن چىرگىن ـ تەخت، براخمانلار ئولتۇرىدىغان كۆرسىنىڭ نامى.

ئۇچۇن ھۇزۇرۇڭغا كەلدىم. بۇنىڭغا مېنىڭ خۇداپەرەستلىك سائادىتىنى ھاسىل قىلىپ، سېنىڭ ئېتىقادىڭنى تونۇغانلىقىم سەۋەب بولدى. ھالا بۇگۇن سېنىڭ ئاۋاتلىق چېھرىڭنى كۆرۈپ تۇرۇپتىمەن. ئەمدى مەن سېنىڭ سېخىي دوستلۇقۇڭغا قول بېرىپ، ئاخىرەتلىكىڭنى تونۇسام، ئىنايەت ۋە مېھرىبانلىق يۇزىسىدىن مېنى قوللاپ، ماڭا ياردەم بېرەرسەنمۇ؟

— كىمدۇرسەن؟ نامۇ ـ ئەمالىڭ، زاتى ـ شەرىپىڭ نېمەدۇر؟ قايسى ھۇدۇتلۇقتىن كېلۇرسەن؟ — دەپ سورىدى يەنە دالاي لاما.

— مەن مۇسۇلمان پىرقىسىنىڭ موللىسى، سەييىدزادەدۇرمەن. زاتىم ئۇيغۇر، نامۇ ـ شەرىپىم ھىدايىتۇللا خوجىزادەدۇرمەن. خۇسۇسەن مۇلكىي قەشقەرىيىدىكى يارکەند، كاشغەر خەلقى مۇرىت ـ مۇخلىسىم ئەردى. ئەلھال، بۇ شەھەرلەرنى ئىسمايىل خان ئاتلىق بىر مۇرتەد مەندىن سويۇپ ئالدى ۋە مېنى بۇ ھۇدۇتلۇقتىن قوغلاپ چىقاردى. سېنىڭدىن شۇنى ئىلتىماس قىلادۇرمەنكى، كىشى بۇيرۇپ، مېنىڭ قولۇمدىن كەتكەن ئاشۇ تەختىم ـ بەختىم، ۋەجۇ ـ ۋەسلىمنى قولۇمغا ئالىپ بەرگەيسەن! — دېدى ئاپاق خوجا يىغلاپ تۇرۇپ.

مۇلكىي قەشقەرىيە ھۇدۇتلۇقى ھەققىدىكى خەۋەرلەرنى كۆپ ئاڭلىغان دالاي لاما ئالدىدىكى بۇ مۇسۇلمان موللىسىنىڭ دېگەنلىرىنى ئاڭلاپ، ئالتۇن چىرگىنىدىن تۇرۇپ كەتتى ۋە ئاپاق خوجىنىڭ ئالدىغا كېلىپ ئۇنىڭ بېشىنى يۆلىدى، ئاندىن:

— ئى مۇسۇلمان، سەن ئېيتىۋاتقان بۇ مەملىكەت بىر زامانلاردا بىزنىڭ سەلتەنەتلىك ئاتا ـ بوۋىلىرىمىزنىڭ مۇلكىي تەسەررۇپلۇقىدا بولغانىدى. قارا، ئاۋۇ ئالتۇن قونشىئىم بۇت قۇتچۇردا[1] قۇيۇلغان. مۇنۇ يىپەك تاڭكا — خوتەن يىپىكىدىن

① قۇتچۇر — بەخت ـ سائادەتلىك بەگ دېگەن مەنىدە، تۇرپاننىڭ قەدىمكى نامىلىرىدىن بىرى.

تەكىلگەن، ماۋۇ قاشتېشى لوكقا قارىقاش ھاۋزىسىدىن سۈزۈپ ئېلىنغان قاشتېشىدا ئويۇپ ياسالغان. ئاۋۇ قۇتا، — دەپ تېشىغا ياقۇتتىن كۆز قويۇپ، ئالتۇندىن تۇنقۇچ بېكىتىلىپ ياسالغان بىر ياغاچ قۇتىنى كۆرسەتتى دالاي لاما، — سىلەرنىڭ خارەتلىرىڭلارنىڭ قولى بىلەن ياسالغان!... بىز ئۇ كاتتا دەۋرنى تېخى ئۇنتۇپ قالغىنىمىز يوق!

دالاي لاما بۇ يەردە ئۇنىڭدىن مىڭ يىل ئىلگىرى ئۇيغۇرىيە ھودۇتلۇقىدا يۈز بەرگەن تاڭغىت يېغىلىقىغا ئىشارەت قىلىۋاتاتتى...

تارىخىي ھەجرىيىنىڭ 138 - يىلى[1] (قوي يىلى) يازدا، تاۋغاچ ئېلىدە[2] ئۆكلۈك - سۆيگىن توپىلىكى يۈز بەردى. توپىلاڭ كۈندىن - كۈنگە ئۇلغىيىپ، تاۋغاچ ئېلى بىلەن ئۇيغۇرىيە ئارىسىدىكى قەدىمكى يېپەك يولىنى ئۈزۈپ قويدى. تىبەت ئاقسۆڭەكلىرى تاۋغاچ خاقانىنىڭ ئۇيغۇرىيە ئېلى بىلەن كارى بولمىغان پۈرسەتتىن پايدىلىنىپ ئۇيغۇرىيىنىڭ ئۇدۇن،[3] كۈسەن[4]، ئىدىقۇت ئۇلۇغ ئۇيغۇر ئېلى[5]، بېشبالىق[6] قاتارلىق جايلىرىغا بېسىپ كىردى ۋە پۈتۈن مۇلكىي قەشقەرىيىنى ئىشغال قىلىۋالدى.

مىلادى 759 - يىلى 8 - ئاينىڭ 10 - كۈنى، بۇيۇك ئۇيغۇرىيە سەركەردىسى بۆكۈ تېكىن[7] تاڭغىت باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇش

---

① مىلادى 755 - يىلى.
② تاۋغاچ ئېلى — دۆلىتىمىزدىكى تاڭ سۇلالىسى (618 - 907). قەدىمكى ئۇيغۇر يازمىلىرىدا «تاۋغاچ ئېلى» دەپ ئاتالغان.
③ ئۇدۇن — قەدىمكى خوتەن.
④ كۈسەن — قەدىمكى كۇچا.
⑤ ئىدىقۇت ئۇلۇغ ئۇيغۇر ئېلى — مىلادى 5 - ئەسىردە تۇرپان ئەتراپلىرىدا قۇرۇلغان قەدىمكى ئۇيغۇرلارنىڭ فېئودال دۆلىتى.
⑥ بېشبالىق — قەدىمكى قاغانبۇتىنىڭ نامى. ھازىر جىمسارنىڭ شىمالىدا.
⑦ بۆكۈ تېكىن (779 — ؟) — بۆكۈ قاغان دەپمۇ ئاتىلىدۇ. ئۇيغۇر دۆلىتىنىڭ 3-ئۆتۈلات پادىشاھى. مويۇنچۇر قاغانىنىڭ ئوغلى. «ئالىپ قوتلۇق بىلگە قاغان» دەپمۇ ئاتالغان. مىلادى 762 - يىلى يازدا، ئۇ 5000 ئۇيغۇر ئاتلىق ئەسكىرىنى تاۋغاچقا باشلاپ بېرىپ، تاڭ سۇلالىسىدىكى سى چاۋنى توپىلىڭىنى باستۇرغان. 20 يىل تەختتە ئولتۇرغان.

قوزغاپ، تاڭغىت باسمىچىلىرىنى تەلتۆكۈس مەغلۇپ قىلدى ۋە ئۇلارنى مۇلكىي قەشقەرىيەدىن قوغلاپ چىقاردى. تاڭغىت باسمىچىلىرىنىڭ شاڭكۇڭرې دېگەن بىر سەركەردىسىنى ئۆلتۈرۈپ، ئۇنىڭ بېشىنى كېسىۋېلىپ ناھايىتى نەپىس ياسالغان بىر ياغاچ قۇتىنىڭ ئىچىگە سېلىپ ئورسا ڭغا ـ[1] تاڭغىت پادىشاھى — زەنبۇغا ئەۋەتىپ بەرگەندى ۋە ئۇنى: «يەنە خەقنىڭ مۇقەددەس زېمىنىغا تاجاۋۇز قىلىدىغان بولۇشساڭ ئاقىۋىتىڭ مانا مۇشۇنداق بولىدۇ!» دەپ ئاگاھلاندۇرغاندى!...

بۇتپەرەستلەرنىڭ چوڭى دالاي لاما ماختىنىۋاتقان بۇ ياغاچ قۇتا ئەنە شۇ چاغدا تىبەتلەرنىڭ شاڭكۇڭرې دېگەن سەركەردىسىنىڭ بېشى سېلىنغان ھېلىقى ياغاچ قۇتا ئىدى!

— ئى پەرۋەردىگارىم، ئەگەر ئاشۇ سەلتەنەتلىك دەۋرانىڭنىڭ يەنە قايتىپ كېلىشىنى ھېلىمۇ خالىساڭ، سېنىڭ نۇسرەت سۇيەت قوشۇنلىرىڭنى مۇلكىي ئۇيغۇرىيەگە باشلاپ بېرىشتىن ھەرگىزمۇ باش تارتمايمەن! — دېدى ئاپاق خوجا دالاي لامانىڭ پۇتلىرىنى قۇچاقلاپ تۇرۇپ.

دالاي لامانىڭ كۆڭلى پاللىدە يورۇغاندەك بولدى — دە، پۇتۇن ۋۇجۇدىغا ئىللىق بىر سېزىم تەسىر كۆرسىتىشكە باشلىدى. شۇنداق، ئۇ خۇشال بولماي كىم خۇشال بولسۇن؟ بۇددا تەرىقىتىنى كۈنچىقىشتىكى مۇلكىي ئۇيغۇرىيەدە يەنە جارى قىلدۇرۇش پۇرسىتى ئۇنىڭغا قول ئىشارىتى قىلىۋاتقان چاغدا بۇنداق پايدىلىق پۇرسەتنى ئەلۋەتتە قولدىن بېرىپ قويماسلىق كېرەك — تە!

ئۇ مۇشۇلارنى ئويلاپ، ئاپاق خوجىنى يۆلەپ ئورنىدىن

---

① ئورسا ڭ ـ تىبەتنىڭ قەدىمكى ئاتلىرىدىن بىرى. ھازىر شىزاڭ، دېيىلىدۇ.

تۇرغۇزدى ۋە ئۇنىڭ قولىدىن تۇتقان پېتىچە قونشىئىم بۇتىنىڭ تاڭكاسى كەينىدىكى خۇپىيە خانىغا قاراپ ماڭدى. . .

*　　*　　*

رەبىيەلئەۋۋەلنىڭ ئون بەشىنچى كۈنى ئەتىگەندە، ئاپاق خوجا دالاي لامانىڭ جۇڭغارىيە قالماقلىرىنىڭ چوڭى غالدانغا قارىتىپ يازغان مەكتۇپىنى ئېلىپ كۆكنۇرغا[1] قاراپ يولغا چىقتى.

جۇڭغارلار — موڭغۇللارنىڭ تۆت ئويرات قەبىلىسىنىڭ بىرى ئىدى. ئويراتلار چىڭگىزخان زامانىسىدىلا موڭغۇل دالاسىنىڭ غەربىدىكى تەڭرىتاغلىرىنىڭ شىمالىي تەرىپىگە جايلاشقان گوبي چۆلى ئەتراپىدا كۆچمەن چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىدىغان بىر ئۇلۇس ئىدى.

موڭغۇللارنىڭ ئۇرۇمچى ئەتراپلىرىدا ياشايدىغانلىرى خوشۇت قەبىلىسى، ئىلى ئەتراپلىرىدا كۆچمەن چارۋىچىلىق قىلىپ تۇرمۇش كەچۈرىدىغانلىرى تورغات قەبىلىسى، ئېرتىش دەريا‌سى بويىدا ياشايدىغانلىرى دۆربىت قەبىلىسى دەپ ئاتىلاتتى. بۇ تۆت قەبىلە ئىچىدە جۇڭغار قەبىلىسى ھەممىدىن كۈچلۈك قەبىلە سانىلاتتى. ئۇلارنىڭ تۇرغان جايى ئۇلارنىڭ نامى بىلەن جۇڭغارىيە دەپ ئاتىلاتتى. جۇڭغار قەبىلىسى تارىختا يەنە جۇراس قەبىلىسى دەپمۇ ئاتالغانىدى. تۇركىستاندىكى سەئىدىيە خانلىرىنىڭ ئەجدادلىرى مۇشۇ جۇراس قەبىلىسى بىلەن تارىختا ئۇرۇق - تۇغقانچىلىق قىلىشقانىدى.

---

① كۆكنۇر — ھازىرقى چىڭخەي ئۆلكىسىنىڭ تارىختىكى نامى. كۆكنۇر كۆلىمۇ شۇ يەردە.

پەغپۇرچىنىڭ① چۈڭچىن② 13 ـ يىلى③ 9 ـ ئايدا، موڭغۇللارنىڭ جۇڭغارىيىدىكى جۇراس قەبىلىسى ۋە خوشۇت، خالخە④ موڭغوللىرىنىڭ قىرىق تۆت تارخانىسى تارباغاتايدا قۇرۇلتاي چاقىرىپ، «موڭغۇل ئويرات ياسىقى» نى تۈزۈپ چىقىشتى. بۇ ياساق بويىچە ھەرقايسىسى موڭغۇل ئولۇس ـ قەبىلىرىنىڭ ئۆز ـ ئارا مەجبۇرىيەتلىرى، ھوقۇق ـ مەنپەئەتى ۋە يايلاق ھۇدۇتلۇقى ئۇستىدە ئېنىق بەلگىلىمە تۈرغۇزۇلدى. شۇڭا، بۇ «موڭغۇل ئويرات ياسىقى» موڭغۇل جەمئىيىتىنىڭ ئىچكى ـ تاشقى مۇناسىۋەتلىرىنى تەڭشەشتە مۇئەييەن رول ئوينىدى.

خاقانىي چىنىڭ شۇنجى تۇنجى يىلى⑤ 6 ـ ئايدا، جۇڭغار قالماقلىرىنىڭ چوڭ سەردارى باتۇر قۇنتەيجىنىڭ ئائىلىسىدە بىر ئوغۇل دۇنياغا كەلدى. ئاتىسى ئۇنىڭغا غالدان دەپ ئىسىم قويدى. بۇ ئوغۇل باتۇر قۇنتەيجىنىڭ ئالتىنچى ئوغلى ئىدى. ئۇنىڭ سېڭگى دەپ بىر ئاكىسىمۇ بار ئىدى.

موڭغوللارنىڭ ئادىتى بويىچە، ھەر بىر تۇتۇندە ئىككى ئوغۇل بولسا، بۇ ئوغۇللارنىڭ ئىچىدە كىچىكى چوقۇم مانجى⑥ بولاتتى. مۇشۇ ئادەت بويىچە، غالدانمۇ كىچىك ۋاقتىدىلا تىبەتكە ئەۋەتىلىپ، دالاي لامانىڭ ھۇزۇرىدا سىرامان بولدى.

غالدان كىچىك ۋاقتىدىن تارتىپلا تولىمۇ ئەقىللىق، زېرەك ئىدى. شۇڭا، دالاي لاما ئۇنى تېزلا ياقتۇرۇپ قالدى. ئۇ دالاي لامانىڭ ئەڭ ئەتىۋارلىق ئوقۇغۇچىلىرىنىڭ بىرىگە ئايلاندى.

مىلادى 1670 ـ يىلى (ئىت يىلى) يازدا، جۇڭغارىيە قالماقلىرىنىڭ سەردارى، غالداننىڭ ئاكىسى سېڭگى ئۆزىنىڭ ئاتا

---

① پەغپۇرچىن ـــ جۇڭگو تارىخىدىكى مىڭ سۇلالىسى (1368 ـ 1368).
② چۈڭچىن ـــ 16 ـ ئەۋلاد پەغپۇرچىن، پادىشاھ جۇيۇجىيەننىڭ نامى.
③ مىلادى 1640 ـ يىلى.
④ گوبى چۆلىنىڭ شىمالىدا ياشايدىغان موڭغوللار.
⑤ مىلادى 1644 ـ يىلى.
⑥ مانجى ـ بالا سىرامان.

بىر، ئانا باشقا ئاكىلىرى چېچەن تەيجى ۋە جوتباھادۇرلار تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلدى. ئاكىسىنىڭ ئۆلتۈرۈلگەنلىك خەۋىرىنى ئاڭلىغان غالدان دەرھال لىخاسادىن جۇڭغارىيەگە — ئىلىبالىقتىكى ئېرەن قابۇرغىغا[1] قايتتى.

خاقانىي چىن كاڭشىنىڭ 10 - يىلى[2] يازدا، غالدان ئاكىسى سېڭگىنىڭ قول ئاستىدىكى كونا بۇرادەرلىرى ۋە ئويراتلارنىڭ ئاتاقلىق سەردارلىرىدىن سوخۇر ئۇباش ۋە ئوچىرتو چېچەن دېگەن خانلارنىڭ قوللىشى ئارقىسىدا، ئاكىسىنى ئۆلتۈرگەن چېچەن تەيجى، جوتباھادۇرلارنىڭ بىرلەشمە قوشۇنى بىلەن ئالتاينىڭ قاناس كۆلى بويىدا قاتتىق جەڭ قىلدى. بۇ قېتىمقى قاناس ئۇرۇشىدا چېچەن تەيجى مەغلۇپ بولۇپ غالدان تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلدى. جوتباھادۇر كۆكنۇر بويىغا قېچىپ كەتتى.

قاناس ئۇرۇشىدا غەلىبە قىلغان ئوتتۇز يەتتە ياشلىق غالدان جۇڭغارىيە قالماقلىرىنىڭ داڭلىق سەردارىغا ئايلاندى.

غالدان ئۆزىنىڭ ئورنىنى قانداق مۇستەھكەملەش ۋە تەسىر كۈچىنى ئەتراپقا قانداق كېڭەيتىش ھەققىدە ئۆزىنىڭ ئەقىلدارلىرى بىلەن مەسلىھەتلەشتى. «بۇ چاغدا، تومۇز ۋاقتى ئىدى. خاقانىي چىنىنىڭ يۇننەن، گۈيجۇ ھۇدۇتلۇقلىرىدا غەلىيان چىققان، شەنشى، سىچۈەن ئۆلكىلىرىدە چېكەتكە ئاپىتى يۈز بەرگەنىدى. غالدان بۇ پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ خاقانىي چىن ئۇستىگە لەشكەر تارتىپ بارماقچى بولدى. بۇ ئىشنى ئاڭلىغان دالاي لاما دەرھال ئۇنىڭغا ئەلچى ئەۋەتىپ ‹بەس، بۇ نىيىتىڭدىن يان! ئۇنداق قىلىشقا ھەرگىز بولمايدۇ!› دەپ گەپ ئېيتىپ بەردى. شۇنىڭ بىلەن غالدان خاقانىي چىنغا يۈرۈش قىلىش

① ئېرەن قابۇرغا — تارىخىي يەر نامى. تەڭرىتاغلىرى. ھازىرقى نىلقا، ساۋەن، تېكەس چېگرىسىدىكى ئېرەن قابۇرغا تاغلىرىنىڭ جەنۇبىي ئېتىكىدىكى قالماق كۆرە ئۇچۇرسىگە توغرا كېلىدۇ.

② مىلادى 1671 - يىلى.

نیمتىدىن ياندى. ئۇنىڭ مەسلىھەتچىلىرى ئۇنىڭغا: «دۆلەت قۇرۇشتا ئاساس پۇختا بولمىسا بولماس. بۇزرۇكۇار بوۋىمىز تېموچىن[1] دەسلەپتە باش كۆتۈرۈپ چىقىپ قىرىق ئەلنى بېسىۋالغان، جاھاننى پايمال قىلغانىدى. ئاندىن پەغپۇر چىنغا ھۇجۇم قىلىپ، ئالتۇن خاننى[2] يوقىتىپ، مۇلكىي خىتايغا مۇئەككەل بولغانىدى، دېيىشتى. غالدان ئۇلارنىڭ مەسلىھىتى بويىچە «يىراقتىكىسى بىلەن ئەپ ئۆتۈپ، قوشنىسىنى كوچىلاش ھېيلىسى، نى قوللانماقچى بولدى...»[3]

غالدان «يىراقتىكىسى بىلەن ئەپ ئۆتۈپ، قوشنىسىنى كوچىلاش ھېيلىسى» بويىچە، بىر تەرەپتىن خاقانىي چىنغا ئەلچى ئەۋەتىپ، ئۆزىنىڭ بەيئەت قىلىش نىيىتىدە ئىكەنلىكىنى بىلدۈرسە، يەنە بىر تەرەپتىن، تەكرىتىغىنىڭ شىمالىدىكى ھەر قايسىسى ئويرات قالماقلىرىنى بىرلىككە كەلتۈرۈپ بولغاندىن كېيىن ئاندىن تەكرىتىغىنىڭ جەنۇبىدىكى مۇلكىي قەشقەرىيىگە يۈرۈش قىلماقچى بولدى.

بۇنىڭدىن ئىلگىرى سېڭگىمۇ مۇلكىي قەشقەرىيىگە بىر نەچچە قېتىم باستۇرۇپ كىرىپ، كۆپ پاراكەندىچىلىك تۇغدۇرغان ۋە سەئىدىيە دۆلىتىنىڭ ئىچكى ئىشلىرىغا قول تىققانىدى.

مىلادى 1673 ـ يىلى (كالا يىلى) يازدا، غالدان ئۆز تاغىسى سوخۇر ئۇباشقا ھۇجۇم قىلىپ مەغلۇپ بولدى. ئۇ ئوچىرتو چېچەن خاندىن ياردەم سورىدى. مىلادى 1676 ـ يىلى قىشتا، غالدان سوخۇر ئۇباشقا يەنە ھۇجۇم قىلىپ ئاخىر ئۇنى يېڭىپ تىرىك تۇتۇۋالدى ۋە ئۇنىڭ ئوغلى باغىبەندىنى

① تېموچىن — موڭغۇللار تارىخىدىكى مەشھۇر ئىستېلاچى چىڭگىزخان.

② ئالتۇنخان — شىمالدىكى جورچىتلار قۇرغان فېئودال سۇلالە نامى. مىلادى 1115ـ يىلى ئاگۇدا تەرىپىدىن قۇرۇلغان. مىلادى 1234 ـ يىلى چىڭگىزخان تەرىپىدىن مۇتلەرز قىلىنغان.

③ لىياڭ فېن: «چىڭگىزا ئىشلىرىغا ئائىت خاتىرىلەردىن قىسقارتىلما»، چىڭخەي خەلق نەشرىياتى 1987 ـ يىلى 1 ـ نەشرى، 421 ـ بەت.

ئۆلتۈرۈۋەتتى. باغىبەندىنىڭ ئوغلى خاندۇ ئىجىنا دەريا‌سى بويىغا قېچىپ كەتتى.

مىلادى 1677 ـ يىلى يازدا، غالدان ئۆزىگە يارەدىم قىلغان ئوچىرتو چېچەن خانغا تويۇقسىز ھۇجۇم قىلىپ، ئۇنىڭ قوشۇنىنى تارمار كەلتۈردى. شۇنىڭ بىلەن ئۇ «ھەرقايسى ئويرات ئولۇسلىرىغا ئۆز گېپىنى ئۆتكۈزىدىغان» مەقسەتنى ئاخىر ئىشقا ئاشۇردى.

مىلادى 1677 ـ يىلى 8 ـ ئايدا، غالدان 30 مىڭ ئاتلىق لەشكىرى بىلەن سەئىدىيە دۆلىتىنىڭ شەرقىي شىمالىدىكى ئۆلكىلىرى تۇرپان بىلەن قۇمۇل ھۇدۇتلۇقىغا تاجاۋۇز قىلىپ كىرىپ، بۇ جايلارنى ئۆز تەسەررۇپىغا ئالدى. دەل مۇشۇ چاغدا ئاپاق خوجا دالاي لاما بەشىنچىنىڭ ئۇنىڭغا يازغان مەكتۇپىنى ئېلىپ قۇمۇلغا كەلدى ۋە ئۇنىڭ ئاراتۇرۇكتىكى قارارگاھىغا كېلىپ غالدان بىلەن كۆرۈشتى. . .

* * *

— پاك پەرۋەردىگارغا ھەمدۇ ـ سانا ۋە دالاي لاما بۇرھانەھۇ ئەلەيھى ۋەسەللەمگە سالاۋەتتىن سوڭرە، — دەپ سۆزىنى باشلىدى ئاپاق خوجا، — ئالەم گۈلشەنىنى ۋە ھۆكۈمدارلار بەزمىسىنى بېزىگۈچى، جاھان سەلتەنەتىنىڭ تايانچىسى ۋە سەرداری، پادىشاھلىق تاجىسىنىڭ شولىسىنى ئاشۇرغۇچى ياخشى نىيەتلىك غالدان قالماق پادىشاھ ئالىيلىرىغا مەندىن سالام! يەر يۈزىدىكى پادىشاھلارنىڭ ۋە سەلتەنەتىنىڭ مەركىزى بولغان ئانھەزرىتىمدىن كۈتىدىغان ئۈمىدىم شۇكى، ئىلتىماسىمنى قوبۇل ئېتىپ، مۇراد چىمەنزارلارنىڭ ئەبەدىي گۈللىنىشى ئۈچۈن مېھرىبانلىق بۇلاقلىرىدىن سۇغارغايسىز. غەمناك بولغان يۈرىكىمىزدىكى غۇبارلارنى ئۆز مەرھىمىتىڭىز بىلەن

پاكلىغايسىز، تەڭرىتائالا ياراتقان بەندىلەر ئىچىدە ئەڭ ئەلاسى ۋە سۆيۈملۈكىدۇرسىز! ئىنسانلار ئارىسىدا مۇھەممەت پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالامدىن قېلىشقۇسىز ئادەمىي ئەۋزەلدۇرسىز! خورلانغان ۋە مۇشكۈل ئەھۋالدا قالغان مېنىڭدەك بىر ناتىۋان مىڭبىر مۇشەققەتلەر بىلەن براخمان پادىشاھى بۇرھانەھۇ ئەلەيھى ۋەسسەللەمنىڭ شەرەپلىك بوسۇغىلىرىغا يېتىپ بېرىپ، ئول ھەزرىتى بۇرھانەھۇ بىلەن مۇلاقەتتە بولۇشقا نېسىپ بولدۇم. مۇراد ـ مەقسەتلىرىمنى براخمانلارنىڭ ئۇلۇغ موللىسى بولمىش ئول سۇلتانۇل مۇھەققىقىنغا مەلۇم قىلىۋىدىم، ئۇشبۇ مەكتۇپنى سىز قالماق ئالىيلىرىغا قارىتىپ پۈتۈپ بەردى...

غالدان ئاپاق خوجىنىڭ قولىدىن دالاي لامانىڭ ئۆزىگە قارىتىپ يازغان خېتىنى ئالدى ۋە ئۇنى ئوقۇشقا باشلىدى. خەتتە مۇنداق دەپ يېزىلغانىدى:

«... سەن بۇرھانىمىز بارلىق كىشىلەر ئارىسىدىن تاللىغان ئۇلۇغ ھۆكۈمدارسەن. بۇرھان مەملىكىتىنىڭ مۇراد-مەقسەت تۇلپارىنىڭ سەلتەنەت ئۇزەڭگىسىگە ئاياغ قويغان ئادەمسەن. بەختيارلىقنىڭ ئېگىسى، مەملىكەتلەرنى ئىشغال قىلىش سىرلىرىنى ئاچقۇچى سەن. شۇڭا، ساڭا بېشەۋكەتى[1] خان تاجىنى ئاتا قىلدىم...

مېنىڭ ئول مەكتۇپىمنى ساڭا ئېلىپ بارغۇچى ئافاق بىسيار ئۇلۇغ، ئۆز دىندا كامىل مۇكەممەل بىر كىشىدۇر. ئۇ كاشغەر، ياركەندنىڭ خەجەسى ئىكەن. ئىسمايىل خان دېگەن مۇنىڭ يۇرتىنى سويۇپ ئېلىپتۇ. كېرەككى، لەشكەر ئەۋەتىپ، يۇرتىنى قولىغا ئېلىپ بەرگەيسەن ۋە ئەگەر شۇنداق قىلمىساڭ مۇشكۈل بولغۇسىدۇر! گەپ تامام، نامەۋەسسالام، ئەرشىئەلادد-

---

① دالاي لاما غالدانغا «بوشوكتوخان» دەپ نام بەرگەنىدى.

كى ئاق كۆڭۈل بۇددا همماييسىدىكى ۋاجرادرلا دالاي لاما.»[1]

غالدان «يىراقتىكىسى بىلەن ئەپ ئۆتۈپ، قوشنىسىنى كوچىلاش هىيلىسى» نى ئىشقا ئاشۇرۇشنىڭ كېيىنكى قەدىمىدە تەڭرىتاغلىرىنىڭ جەنۇبىدىكى مۇلكىي قەشقەرىيىنى بويسۇندۇرماقچى ئىدى. مۇشۇنداق هالقىلىق پەيتتە ئاپاق خوجا دالاي لامانىڭ ئۇنىڭغا يازغان مەكتۇپىنى ئېلىپ كېلىپ ئۇنىڭغا زور مەدەت ۋە جۇرئەت بەخش ئەتتى. ئۇنىڭ ئۇستىگە، دالاي لاما ئۇنىڭغا «بېشەۋكەتى خان» دەپ رەسمىي ئوتىغات بەرگەنلىكى ئۈنى تېخىمۇ يۇرەكلىك قىلدى. چۈنكى، بۇنىڭدىن ئىككى يۈز يىل ئىلگىرى خان بولغان ئىسەن بۇقانى هېسابقا ئالمىغاندا، غالدان جۇراس قەبىلىسىدىن خان بولغان تۇنجى ئادەم ئىدى! ئۇنىڭ ئۇستىگە، مۇلكىي قەشقەرىيە — غالدان ئىستېلا قىلىشنى ئوڭىدىمۇ ـ چۈشىدىمۇ ئارزۇ قىلىدىغان بايقاشات بىر مەملىكەت ئىدى!

تەڭرىتاغلىرىنىڭ جەنۇبىدىكى سەئىدىيە دۆلىتى — جۇڭغارلارنىڭ باتۇر قۇنتەيجى، سېڭگى دەيدىغان خانلىرى هۆكۈم سۈرۈۋاتقان چاغلاردىلا جۇڭغار موڭغۇللىرىنىڭ پاراكەندىچىلىكىگە بىر قانچە قېتىم ئۇچرىغانىدى. ئەمما، بىر پۈتۈن سەلتەنەت مەركىزىگە ئىگە سەئىدىيە دۆلىتىنىڭ قوشۇنلىرى سۇلتان ئابدۇللا خانىنىڭ رەهبەرلىكىدە جۇڭغار باسقۇنچىلىرىنىڭ تاجاۋۇزچىلىرىغا قاتتىق قارشىلىق كۆرسىتىپ، تاجاۋۇزچىلارنى مۇلكىي قەشقەرىيىدىن ئارقا ـ ئارقىدىن قوغلاپ چىقارغان ۋە سەئىدىيە خانلىقىنىڭ زېمىن پۈتۈنلۈكىنى ۋە سەئىدىيە خەلقىنىڭ ئىززەت ـ نەپسىنى قوغداپ قالغانىدى.

غالدان ئىنتايىن قارا نىيەت يامان ئادەم ئىدى. ئۇ جۇڭغارىيە تەختىنى تارتىۋالغاندىن كېيىن تەڭرىتاغلىرىنىڭ

---

① مۇهممەد سادىق قەشقەرى: «تەزكىرەئى ئەزىزان»، قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى 1988-يىل نەشرى، 49 ـ بەت.

جەنۇبىدىكى كەڭ مۇنبەت، بايلىقلار ئۆلكە بولغان مۇلكىي قەشقەرنىڭ ئۆز تەسەررۇپىغا كىرگۈزۈۋېلىش قەستىدە بولۇۋاتقاندا، سەئىدىيە دۆلىتىنىڭ خانداندا تەخت تالىشىش كۈرىشى ۋە ئاقتاغلىقلار بىلەن قارا تاغلىقلار ئوتتۇرىسىدىكى مەزھەپ كۈرىشى كەسكىنلىشىپ «ياسەن، يامەن»، ياكى «سەن بار مەن يوق، مەن بار سەن يوق» دەيدىغان مۇتلەق مۇرەسسە قىلغىلى بولمايدىغان پەللىگە كۆتۈرۈلدى.

ئاپاق خوجىنىڭ دالاي لامانىڭ ئىنايەتنامىسىنى ئېلىپ، ئۇنىڭدىن مۇلكىي قەشقەرىيىگە ئەسكەر چىقىرىشنى تەلەپ قىلىپ كېلىشى غالدان ئۇچۇن ئىنتايىن ياخشى، تېپىلغۇسىز پۇرسەت بولۇپ بەردى. دېمەك، نۇسرەت قۇشى مۇلكىي قەشقەرىيە ئاسمىنىدا ئۇنىڭغا كۇلۇپ قانات قېقىۋاتقانىدى. شۇڭا، ئۇ سەئىدىيە خانلىقىنى تەلتۆكۈس مۇنقەرز قىلىدىغان پەيتنىڭ پېتىپ كەلگەنلىكىنى چۇشەندى - دە، مۇلكىي قەشقەرىيىنى ئۇزۇل - كېسىل ئىستىلا قىلىش قارارىغا كەلدى...

* * *

مۇشۇ مەزگىللەردە چاغاتاي نەسلىدىن بولغان سەئىدىيىلەر ئىچكى نىزا ئوتىغا پېتىپ قېلىشتى. ئەلدە بىرلىك بولمىدى. غەلىيانلار ئۆي توشقىنىدەك كۆپەيمەكتە ئىدى. بالا ئاتىغا، ئاتا بالىغا، قېرىنداش قېرىنداشقا قارشى قىلىچ كۆتۈرۈش بۇ ئەلدە ئادەتكە ئايلانغانىدى. ھەدىستە: «بىرلىك بولمىغان ئەلدە بەرىكەت قاچىدۇ» دەپ ئېيتىلغىنىدەك، سەئىدىيە خانداندىكى نىزالار ۋە بۇ نىزالارنىڭ بىۋاستە سەۋەبچىسى بولغان قەشقەر خوجىلىرى بىر- بىرىگە پىتنە قوپۇشۇپ جىم تۇرۇشمىغانلىقتىن،

تارىخىي ھىجرىيىنىڭ 919 ـ يىلى[1] (ئىت يىلى) قۇرۇلغان سەئىدىيە دۆلىتى 150 يىل ئۆتتۇپ، ئوننىچى ئەۋلاد خان — سۇلتان ئابدۇللاخان زامانىغا كەلگەندە زاۋاللىققا قاراپ يۈزلەندى.

سەئىدىيە خاندانىنىڭ ئۇدۇمى بويىچە، ھەر بىر شاھزادە بىردىن پىرغا قول بېرىشكەن ۋە ئۇنىڭغا مۇرىت بولۇشقانىدى. بۇ پىرلارنىڭ دۇئايى ـ دەستەكلىرى بۇ قارا نىيەت، بىكۆيۇم، بىۋاپا شاھزادىلەر ئۈچۈن ئاتىسىنىڭ ئەمرىدىنمۇ ئۈستۈن تۇراتتى.

سۇلتان ئابدۇللاخان مەملىكەتنىڭ بىرلىكىنى مۇستەھكەملەش ئۈچۈن، خوجىلار پىتنىسىگە چەك قويۇش، ئىسيانكار شاھزادىلەرنى جازالاش قاتارلىق بىر قاتار تەدبىرلەرنى قوللىنىپ، ھاكىمىيەتنى مۇستەھكەملىگەن بولسىمۇ ئەمما ئۇنىڭ بۇ تەدبىرلىرى سەئىدىيە دۆلىتىنىڭ جان تومۇرىغا تەسىر كۆرسىتىۋاتقان خوجىلار تەپرىقاتچىلىقىدىن ئىبارەت بۇ پاد زەھەر[2] ئالدىدا تېزلا بىكار بولۇپ كەتتى.

ئەزەلدىن بىر قىبىلە، بىر مەزھەپ، بىر جامائەت، بىر قوۋم ۋە بىر بىرلىك خاسلىقى بىلەن مۇسۇلمانچىلىق قىلىشىدىغان، ئۆملۈك، ھەمدەملىك، ۋاپادارلىق، غول ـ غۇرۇر، ئىلمۇ ـ ئېرپان، ئەدلۇ ـ ئادالەت ۋە ھەققانىيەتنى تەقدىر مەنبە قىلىشقان ھالدا ياشاپ كەلگەن سەئىدىيە ئاھالىسى بۇ بىر توپ ماكانسىز تېجىمەل خوجا ـ پىرلارنىڭ ئاشۇنداق دۇئايى ـ دەستەكلىرى بىلەن يېتەكلىشى ئارقىسىدا، كۆپ قىبىلە، كۆپ مەزھەپ، كۆپ قوۋم، تارقاقچىلىق ھالىتىدە مۇسۇلمانچىلىق قىلىشىدىغان كۆپ پىرقە ـ گۇرۇھلۇق، بىمەمدەم، بىۋاپا، بىكۆيۇم ۋە غۇرۇرى

---

① مىلادى 1514 ـ يىلى.

② پاد زەھەر — ئاستا تەسىر قىلىدىغان بىر خىل زەھەرنىڭ نامى. بۇ ھەقتە مەھمۇد قەشقەرى «تۈركى تىللار دىۋانى» دە مۇشۇنداق دەپ مەلۇمات بەرگەنىدى.

تەرىقەت، تەرىقەتى ئىرپان، تەرىقەتى ئادالەت، تەرىقەتى ھەققانىيەت ۋە تەرىقەتى ئادەم بولۇپ قۇمدەك چېچىلىپ كېتىشتى.

تەپرىقچى ـ سۇخەنچى خوجا ـ ئىشانلار سەئىدىيە ئاسمىنىنى بېشىغا قالپاق، سەئىدىيە زېمىنىنى پۇتىغا پايپاق قىلىپ كىيىشىپ يۇرۇشەتتى. ئادەملەرنىڭ قەلبىدە بۇزۇپالىق، بىكۆيۇملۇك، ياۋۇزلۇق، ھەسەتخورلۇق شۇمبۇيىلىرى بىخ سۇرمەكتە ئىدى. ئادەملەرنىڭ قېنى بۇزۇلغان، جەمئىيەتنىڭ مىجەزى بۇزۇلغانىدى.

سەئىدىيە خانلىقىنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىرىدىكى سۇلتانلىرىدىن بولغان سۇلتان ئابدۇرەشىدخان[1]، سۇلتان ئابدۇلكەرىمخان[2] ۋە سۇلتان مۇھەممەدخان[3] قاتارلىق ئادالەتپاناھ، خەلقپەرۋەر سۇلتانلار بۇ خەتەرلىك ئاقىۋەتنى تونۇپ يەتكەن ۋە ئۇنىڭغا چەك قويۇشقا تىرىشقان بولسىمۇ ئەمما خىش قېلىپىدىن چىققان — كېچىككەنىدى!

قەشقەر خوجىلىرىنىڭ بۇۋىسى مەخدۇم ئەزەمنىڭ ئىككى ئوغلى، ئاتا بىر، ئانا بىر ئاكا ـ ئۇكا قېرىنداشلار خوجا مۇھەممەت ئىمىن ئىشان بىلەن خوجا ئىسھاق ۋەلىيۇللانى باش مەنبە قىلىشقان ئىشقىيە مەزھىپى بىلەن ئىسھاقىيە مەزھىپى بۇ چاغدا مۇلكىي قەشقەرىيىدە يىلتىز تارتىپ بولۇشقان ۋە خۇددى ياغاچقا چۈشكەن قۇرتتەك سەئىدىيە خانلىقىنى ئىچىدىن غاجىلاپ يەپ كاۋاك قىلىپ قويۇشقانىدى.

مۇھەممەد ئىمىن ئىشان مەخدۇم ئەزەمنىڭ چوڭ ئوغلى بولۇپ، مىلادى 1507 ـ يىلى پەرغانىدىكى كاساندا تۇغۇلغان،

① سۇلتان ئابدۇرەشىدخان — سەئىدىيە خانلىقىنىڭ 2 ـ ئەۋلاد پادىشاھى. مىلادى 1534 ـ 1560 ـ يىللىرى ھۆكۈم سۈرگەن.

② سۇلتان ئابدۇلكەرىم خان — سەئىدىيە خانلىقىنىڭ 3 ـ ئەۋلات پادىشاھى. مىلادى 1560 ـ 1591 ـ يىللىرى ھۆكۈم سۈرگەن

③ سۇلتان مۇھەممەدخان — سەئىدىيە خانلىقىنىڭ 4 ـ ئەۋلاد پادىشاھى. مىلادى 1592ـ 1609 ـ يىللىرى ھۆكۈم سۈرگەن.

مىلادى 1562 ـ يىلى ئۆزبىنىڭ بىر قورساق ئىنىسى ئىسھاق خوجا ۋەلىيۇللا تەرىپىدىن يەكەندە زەھەرلەپ ئۆلتۈرۈلگەنىدى. ئۇ ئىشقىيە (داستارلار) مەزھىپىنىڭ 1 ـ ئەۋلاد ئىمامى ئىدى. شۇڭا، ئۇ ئىمام كالان دەپمۇ ئاتالغان؛ ئىسھاق خوجا ۋەلىيۇللا — مەخدۇم ئەزەمنىڭ تۆتىنچى ئوغلى بولۇپ، مىلادى 1511 ـ يىلى پەرغانىدىكى كاساندا تۇغۇلغان. كېيىن يەكەنگە كېلىپ 12 يىل سۈلۈك تەرغىباتى بىلەن شۇغۇللانغان. مىلادى 1589 ـ يىلى پەرغانىدىكى دەھبىدتە ئۆلگەنىدى. ئۇ ئىسھاقىيە (قارا تەقىيەلىكلەر) مەزھىپىنىڭ 1 ـ ئەۋلاد ئىمامى ئىدى. شۇڭا، ئۇ ئىمام ۋەلىيۇللا دەپ ئاتالغان. «ئاق تەقىيلىك ئىشان ھەزرەتلەر كۇنەس قابۇرغا ئېتەكلىنىدە، قارا سالبارلىق[1] ئىشان — پىرىملار قارا قۇرۇم، قۇز قابۇرغا ئېتەكلىنىدە خۇدايى بەندىلىكىنىڭ ئەھلى تەرىقەت يولىنى يايدىلەر... كاشغەردىن كۇھلە ـ كۇمۇشلەرگىچە[2] بارابەر ھەر بىر يۇرتتا، ھەر چاقاردا بىردىن بىرنەچچىلەرگىچە ئىشقىيە ئەزىزانلىرى مەسىلە ـ ماساھىپ بىلەن دۇئا بېرىپ، بىر بۆلەكتىن پۇقرانى تەۋبە ـ ئىستىغپارغا يېتەكلىشەر، ھەر پىر ھەر يەردە بىر ـ بىرلىرىگە داخىلە ئەمەس ئىردىلەر...»[3]

سەئىدىيە شاھزادىلىرى قول بېرىشكەن بۇ پىرلەرنىڭ كۆپىنچىسى ھەرگىزمۇ خۇدا ـ رەسۇل يولىدىكى نوقۇل دىنىي ئۇلۇغلار ياكى ئىسلام مۆتىۋەرلىرىدىن بولماستىن بەلكى قەبىمە سىياسىي قارا نىيەتلىرىنى كۇلاھۇ ـ جەندىلىرىنىڭ تېگىگە يوشۇرۇشقان قانخور، خىيانەتكار مەلئۇنلار ئىدى. ئۇلار «مۇسۇلمان ئۇممەتلەر نىيەت ـ ئەقىدىلىرىنى ئۇلۇغ پىرلارنىڭ

---

① قارا سالبارلىق — قارا سالۇا تۇماقلىق دېگەن مەنىدە.

② كۇھلە ـ كۇمۇش — كۇمۇش تاغلىرى. توقسۇن بىلەن قارا شەھەرنىڭ ئارىلىقىدىكى بىر تاغنىڭ نامى.

③ «بۇرقۇم ئۆڭلىيا»، قاغلىق ئارغانسالىق سۇلتان باي ھاجىم دېگەن ئۇلىما يازغان. ئۇ 1929 ـ يىلى كەشمىرده ۋاپات بولغان

نىيەت ـ ئەفئاللىرى بىلەن بىر قىلىشنى ھەر تىنىق، ھەر قەدەمدىكى خۇدالىق قەرزدۇر، ئىككى ئالەملىك ۋەزىپە ۋە شەرتتۇر» دەپ دەۋا قىلىشاتتى. ئۇلارنىڭ سۆزىگە كىرمىگەن، ئۇلارغا ئىشەنمىگەن كىشىلەرنى «نىيەتلىرى بۇزۇلغان، ئەزىز پىرلەرگە سەرگەشتىلىك قىلغان كىشىلەردۇر. بۇنداق كىشىلەر ياشايدىغان يەر، ئەل ـ يۇرتلاردىن خوجا پىرلەر رازى بولمايدۇ. ئاللا رازى بولمايدۇ» دەپ ئەيىبلىشەتتى. مۇشۇنداق نەزەر ئېتىبارلىرى بىلەن ئۆزلىرىنىڭ ئۆمۈر مەشغۇلاتلىرىنى سەئىدىيە ئاھالىلىرىنى مەنسۇى جەھەتتىن تەدرىجىي يوسۇندا ئۇيغۇرلارنىڭ ئەنئەنسۇى خىسلەت، پەزىلەت ۋە خۇسۇسىيەتلىرىدىن ۋاز كەچتۇرۇپ، مەلئۇن سوپى ـ ئىشانلارغا ئەگىشىپ ھەم ئۇلارنىڭ راي ـ قىلىقلىرىنى ئۆزلىرىگە ئۆرنەك ـ ئۇلگە قىلىشقا، يۇقىرىدا سەئىدىيە خاندانىدىكى سۇلتان ـ شاھزادە، ئاقسۆڭەك ـ بەگلەرنى، تۆۋەندە ھەر بىر يۇرت، ھەر بىر مەھەللە ھەتتا ھەر بىر تۇتۇنگىچە بىردىن پىرغا قول بېرىپ، پىرنىڭ ئارقىسىغا جەملىشىپ، پارچىلىنىپ، خوجا چىنىكىدىن چىقماسلىققا ئادەتلەندۇردى. ئىش ـ ھەرىكەت جەھەتتىن تەدرىجىي يوسۇندا تەپرىقاتچىلىققا، بۆلگۈنچىلىككە، ئۆزئارا زادىلا قولاشمايدىغان تۈرلۈك يۇرت ـ جامائەت تۈركۈملىرىگە پارچىلاپ تاشلىدى. نەتىجىدە «بۆلۈنگەننى بۆرە يەر» دېگەندەك، پۈتۈن سۇرۇك ئۇيغۇر خەلقىنى پەۋقۇلئاددە قارامىلىق ۋە نادانلىق ئىسكەنجىسىگە چۈشۈرۈپ قويۇپ، بىر ـ بىرى بىلەن زادىلا كارى بولمايدىغان، پايدا ـ مەنپەئەت دېسە دوزاخنىڭ ئوتىنىمۇ يالماپ يۇتۇشتىن يانمايدىغان بىغەم كالۇڭالارغا ئايلاندۇرۇپ قويدى. تارىختا غۇرۇرى كۈچلۈك، مىجەزى قەيسەر، ئادالەتنى ياقلايدىغان، دىيانەتلىك ـ پەزىلەتلىك، ئېرپان ـ مەرىپەتتە دۇنيانىڭ ئالدىنقى قاتاردا ماڭغان، مادار ـ غەيرەتتە شۆھرەتلەنگۈدەك ئىش ـ نەتىجە يارانقان، ئۆزىنىڭ ئۇيۇشقاقلىقى بىلەن ھەممە ئىنسان گۈرۇھىغا

ئۇلگه بولۇپ «ئۇيغۇر» دەپ نام ئالغان بۇ قوۋمدا شۇنىڭدىن ئېتىبارەن تەدرىجىي يوسۇندا قان بۇزۇلۇپ، زىتلىشىشتا بىر - بىرىدىن قېلىشمايدىغان، زىيانكەشلىكتە بىر - بىرىدىن ئېشىپ چۈشىدىغان، غەيۋەت - سۆزەنچىلىكتە ئەرلىرى ئاياللىرىنى بېسىپ چۈشىدىغان بىر ئوچۇم خۇمسىلار يېتىشىپ چىقىشقا باشلىدى. . .

* * *

پۈتۈنسۇرۇك سەئىدىيە ئاھالىسىنىڭ مەخدۇم ئەزەمنىڭ ئىككى ئوغلىنى ئايرىم - ئايرىم ھالدا ئۆزلىرىگە ئوق مەنبە قىلىشقان ئىشقىيە ۋە ئىسھاقىيە دەپ ئىككى مەزھەپكە ئايرىلىپ كېتىشىنىڭ سەۋەبىنى يەنىلا مەخدۇم ئەزەمدىن ئىزدەشكە توغرا كېلىدۇ.

مىلادى 1471 - يىلى (توشقان يىلى) ئافغانىستانىنىڭ ھىرات شەھىرىدە سەئىد مۇھەممەت كالان بىن جالالىدىن ئىشان ئائىلىسىدە بىر ئوغۇل دۇنياغا كەلدى. ئاتىسى ئۇنىڭغا خوجا ئەھمەد دەپ ئىسىم قويدى. جالالىدىن ئىشاننىڭ ئائىلىسىنى كېيىنكى چاغلاردا يەرغانىدىكى كاسان قەلئەسىگە كۆچۈپ كەلگەنلىكتىن، كاسان خوجا ئەھمەدنىڭ لەقىبى بولۇپ، خوجا ئەھمەد كاسانى دەپ ئاتىلىدىغان بولدى. بۇ كىشى مىلادى 1521- يىلى (تىمساھ يىلى) يازدا، يەنى سۇلتان سەئىدخان[1] تەختكە چىقىپ يەتتە يىلدىن كېيىن تەسەۋۋۇپچىلىق سۇلۇك تەرغىباتى ئۇچۇن مۇلكىي قەشقەرىيەگە كەلدى. ئۇ بۇ يەردە تەرىقەت تەۋرىتىپ، سۇلۇك تىكلەپ ئاتاق قازانغانلىقتىن، مۇرىت - مۇخلىسلىرى تەرىپىدىن «پىر، ئەۋلىيا» دېگەن مەنىلىرىنى

① سۇلتان سەئىدخان — سەئىدىيە خانلىقىنىڭ 1 - ئەۋلاد پادىشاھى. ئۇ مىلادى 1514- يىلى سەئىدىيە دۆلىتىنى قۇرۇپ، 1533 - يىلغا قەدەر تەختتە ئولتۇردى.

بىلدۇرىدىغان «مەخدۇم ئەزەم»، «ئەزەم ۋەلىيۇللا» دېگەندەك ناملار بىلەن ھۆرمەتلەندى.

قەشقەر خوجىلىرى مۇشۇ مەخدۇم ئەزەم دەپ ئاتالغان خوجا ئەھمەد كاسانى دېگەن ئىشاننىڭ پۇشتىدىن تامغان بولغاچقا، كىشىلەر ئۇلارنى مەخدۇمزادىلەر دەپ ئاتىدى. «مەخدۇم» سۆزى ئەرەب تىلىدىكى «خادىم» دېگەن سۆزدىن ئۆزگىرىپ كەلگەن سۆز بولۇپ، ئۇ «تەربىيەتچى، ئەتكە» دېگەن مەنىلىرىنى بىلدۇرىدىغان ئالىم، ئۆلىما ۋە ئۇلۇغلارنىڭ ئەۋلادلىرىنىڭ ھۆرمەت نامى ئىدى. ئەمما، كېيىنكى چاغلارغا كەلگەندە، «مەخدۇمزادە» سۆزى مەخسۇس خوجا ئىسھاق ۋەلىيۇللانىڭ پۇشتىدىن تامغانلارنىڭ نامى بولۇپ قالدى.

مۇئەررىخلەر مۇلكىي قەشقەرىيىدە پىتنە قوپۇشقان ئىشقىيە (ئاقتاغلىقلار) مەزھىپىدىكى خوجىلار بىلەن ئىسھاقىيە (قارا تاغلىقلار) مەزھىپىدىكى مەخدۇمزادىلەرنىڭ نەسەبنامىسى ھەققىدە ناھايىتى كۆپ تەزكىرە ـ تەرجىمھاللارنى يېزىشىپ، ھەر خىل كۆز قاراشلارنى ئوتتۇرىغا قويۇشتى. قارا جاڭگالغا ئوخشايدىغان مۇشۇنچىۋالا كۆپ، مۇشۇنچىۋالا مۇرەككەپ، چۈشىنىكسىز خوجىلار تەزكىرىسى، خوجىلار تەرجىمھاللىرى ۋە خوجىلار ھەققىدىكى تۇرلۇك كۆز قاراشلار ئىچىدە قايمۇقۇپ يۈرمەسلىك ئۈچۈن، مەن (مۇئەللىپ) بىرقەدەر ئومۇملاشقان كۆز قاراشلارنى رەتلەپ كىتابخانلارنىڭ پايدىلىنىشى ئۈچۈن سۈندۇم.

ئەينى زاماندا، «شېرىق»[1] دېگەن ئۇنۋان ئىمام

---

① شېرىق — ئۇلۇغ ـ بۇيۇك، دېگەن مەنىلەرنى بىلدۇرىدۇ.

② ئىمام ھەسەن (624 — 669) — شىئەلەرنىڭ 2 ـ ئۆۋلاد ئىمامى. ھەزرىتى ئەلى بىلەن بىبى پاتىمەدىن تۇغۇلغان تۇنجى ئوغۇل.

ھەسەنگە[2] ئۇلىشىدۇ؛ «سەييىد»[1] دېگەن ئۇنۋان ئىمام ھۈسەينگە[2] ئۇلىشىدۇ؛ «خوجا» دېگەن ئۇنۋان ئىمام مۇھەممەد ھەنەفەگە[3] ئولىشىدۇ؛ «تۆرە» دېگەن ئۇنۋان ھەزرىتى ئۆمەر رەزىيەللاھۇغا[4] ئولىشىدۇ، دېگەن قاراش بىرقەدەر ئومۇملاشقاندى. بۇنىڭ مەنىسى مۇنداق ئىدى: ھەزرىتى ئەلى رەزىيەللاھۇ[5] نىڭ پۇشتىدىن تېمىپ ببىبى پاتىمەنىڭ[6] قورسىقىدا تۆرەلگەن ئىمام ھەسەننىڭ جەمەتىگە ئۇلاشسا «شېرىف»؛ ئەگەر ئىمام ھۈسەيىننىڭ جەمەتىگە ئۇلاشسا «سەييىد» دېيىلىدۇ؛ ئەمما ھەزرىتى ئەلى رەزىيەللاھۇنىڭ پۇشتىدىن تېمىپ، ئۇنىڭ ببىبى پاتىمەدىن باشقا ئايالىنىڭ قورسىقىدا تۆرەلگەن بولسا، ئۇنىڭ ئەۋلادلىرى «خوجا» دېيىلىدۇ، دېگەنلىك بولاتتى. بۇ ئىمام مۇھەممەد ھەنەفەنىڭ جەمەتىدىكىلەرگە ئوخشىشاتتى؛ مۇبادا، ئاتا تەرەپ سەييىد نەسەبىگە ئۇلىشىپ، ئانا تەرەپ خوجا نەسەبىگە ئۇلاشسا، بۇنىڭ ئەۋلادى «سيان» دېيىلەتتى. بۇ پارسچە سۆز بولۇپ، ئەرەبچىدە «ۋەسەد»، ئۇيغۇرچىدە «ئوتتۇرا» دېگەن مەنىدە ئىستېمال قىلىناتتى. شۇڭا، ئىمام رەببانى[7] سەييىدلەر نەسەبىدىكىلەر بىلەن خوجا نەسەبىدىكىلەرنىڭ ئارىلىقىدا تۆرەلگەنلىكى ئۈچۈن، «ميان خوجا» دەپمۇ ئاتالغاندى. كىشىلەر ھەزرىتى ئەلى رەزىيەللاھۇنىڭ ئەۋلادلىرىدىن ئىمام ھەسەن بىلەن ئىمام

① سەييىد — مۇھەممەد پەيغەمبەرنىڭ ئەۋلادلىرىغا بېرىلىدىغان ھۆرمەت نامى.
② ئىمام ھۈسەيىن (626 ـ 680) — شىئەلەرنىڭ 3 ـ ئەۋلاد ئىمامى. ھەزرىتى ئەلى بىلەن ببىبى پاتىمەنىڭ 2 ـ ئوغلى. ھىجرىيەنىڭ 60 ـ يىلى ماھى مۇھەررەمنىڭ 10 ـ كۈنى (ئاشۇرا كۈنى)، ئۇمەۋىيلەر تەرىپىدىن كەر بالادا ئۆلتۈرۈلگەن.
③ ئىمام مۇھەممەد ھەنەفە (700 ـ ؟) — شىئەلەرنىڭ كاسانىيە مەزھىپىنىڭ ئىمامى. ھەزرىتى ئەلىنىڭ ھۆرى دېگەن ئايالىدىن تۇغۇلغان.
④ ھەزرىتى ئۆمەر (584 — 644) — مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامنىڭ تۆت ساھابىنىڭ بىرى. ئاياپەكرىدىن كېيىنكى 2 ـ ئەۋلاد خەلىپە.
⑤ ھەزرىتى ئەلى (600 — 661) — مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامنىڭ تۆت ساھابىنىڭ بىرى. مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامنىڭ بىر نەۋرە ئىنىسى ۋە كۆيئوغلى.
⑥ ببىبى پاتىمە (605 ـ 632) — مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامنىڭ قىزى. ھەزرىتى ئەلىنىڭ ئايالى.
⑦ ئىمام رەببانى — ھىندىستاندا كەڭ تارقالغان رەببانى ئېقىمىنىڭ ئاساسچىسى ئەھمەد فارۇقى سەرھەندىنىڭ ھۆرمەت نامى. ئۇ ـ رەببانى سۆلۈكىنىڭ پىرلىرىنىڭ بىرى.

هۆسەينىنىڭ نەسلىگە «شېرىق» ، «سەييىد» دېگەن هۆرمەت نامىنى بېرىش ئارقىلىق ئۇلارنىڭ نەسەبىنى مۇهەممەد پەيغەمبەرگە ئۇلىدى. هەزرىتى ئىمام مۇهەممەد هەنەفە ئىمام هەسەن ۋە ئىمام هۇسەيىن بىلەن ئاتا بىر تۇغقان بولغانلىقتىن، ئۇنىڭ ئەۋلادلىرىنى «خوجا» دېگەن هۆرمەت نامى بىلەن ئاتىدى. . .

دېمەك، خوجىلار هەققىدە يېزىلغان كۆپلىگەن تەزكىرە ـ تەرجىمىهاللاردا قەشقەر خوجىلىرىنىڭ نەسەبى مەخدۇم ئەزەمگە باغلانغان.

مەخدۇم ئەزەم مۇلكىي قەشقەرىيىگە ئۆزى بىلەن بىللە مۇهەممەد ئىمىن خوجا ئىسىملىك چوڭ ئوغلى بىلەن خوجا ئىسهاق ۋەلى دېگەن تۆتىنچى ئوغلىنىمۇ ئالغاچ كەلگەنىدى.

مۇهەممەد ئىمىن خوجا كىچىكىدىنلا ناهايىتى ئەقىللىق، زېرەك، سۆزمەن بولغانلىقتىن، مەخدۇم ئەزەم ئۇنى بەكمۇ ياخشى كۆرەتتى هەمدە ئۆزىنىڭ تەرىقەتچىلىك سۇلۇكىدىكى ئورنىنى ئۇنىڭغا قالدۇرۇشنى ئۇزاقتىن ئويلاپ كېلىۋاتقانىدى. شۇڭا، ئۇنىڭغا ئىشانلىق ئېرىشاتنامىسى بېرىپ، رەسمىي يوسۇندا ئىمامى كالان دەپ ئاتىغانىدى.

مەخدۇم ئەزەمنىڭ تۆتىنچى ئوغلى ئىسهاق خوجا ئىچى تار ۋە قارا نىيىتى كۇچلۇك بىر ئادەم بولغاچقا، دادىسىنىڭ سۇلۇكتىكى ئىماملىق ئورنىغا ئاكىسىنىڭ ۋارىسلىق قىلىشىغا زادى چىداپ تۇرالمىدى. ئۇ مىلادى 1562 ـ يىلى، زۇلهەججەنىڭ 1 ـ كۈنى سەهەردە، يەكەننىڭ هەيدەرباغ دېگەن يېرىدە ئاكىسى مۇهەممەد ئىمىن ئىشانىنى زوقۇم جان قىلىپ ئۆلتۈردى. ئەمما، ئۆزى تەپرىقاتچىلىق تەرغىباتى يۈرگۈزگەنلىكى ئۈچۈن، سۇلتان ئابدۇلكەرىم خان تەرىپىدىن پەرغانىگە سۈرگۈن قىلىنىدى ۋە مىلادى 1589 ـ يىلى پەرغانىدىكى دەهبىدىتە ئۆلدى.

مۇهەممەد ئىمىن ئىشان — ئىمامى كالان خوجا دەپمۇ

ئاتىلاتتى. ئۇنىڭ تەرەپدارلىرى ئاق ئاق تاقىي كېيىگەنلىكتىن ئۇنىڭ نامى بىلەن ئىشقىيە ياكى داستارلار دەپ ئاتىلىشقا باشلىدى. بۇ — ئاقتاغلىقلار مەزھىپىنىڭ كېلىش مەنبەسى ئىدى.

خوجا ئىسھاق ۋەلى — ئىمامى ۋەلىيۇللا دەپمۇ ئاتىلاتتى. ئۇنىڭ تەرەپدارلىرى قاراتاقي كېيىگەنلىكتىن ئۇنىڭ نامى بىلەن ئىسھاقىيە دەپ ئاتىلىشقا باشلىدى. بۇ — قارا تاغلىقلار مەزھىپىنىڭ كېلىش مەنبەسى ئىدى.

مۇلكي قەشقەرىيدە ئاخىر سەئىدىيە خاندانىنىڭ بېشىغا چىقىپ، بۇ ئەتراپلارغا جۇڭغارلارنىڭ ۋە ئۇلارنىڭ ئىزىدىن مانجۇلارنىڭ يېتىپ كېلىشىگە سەۋەبچى بولغان خوجىلار نىزاپەتچىلىكىنىڭ باش - ئايىغى توغرىسىدا مۇشۇنچىلىك مەلۇمات بېرىمىز.

* * *

مەخدۇم ئەزەم كاشاندا تۇرۇۋاتقان چېغىدا، ئوغۇللىرىغا ساۋات بېرىۋاتىپ، بىر كۈنى سەئىد زىيائىددىن نەقشەبى[1] يازغان مەسەللەر توپلىمى «تۇتىنامە» دىن مۇنداق بىر ھىكايەتنى سۆزلەپ بەرگەنىدى: «چىن ۋىلايىتىدە بۇك - باراقسانلىق بىر ئورمانلىق بار ئىكەن. بۇ يەرنى بىر شىر ماكان تۇتقانىكەن. شىر ناھايىتى ھەيۋەتلىك بولغانلىقى ئۈچۈن، ئورمانلىقتىكى ھەممە جانىۋارلار ئۇنىڭ پەرمانى بويىچە ئىش قىلىدىكەن. بىر قانچە يىللار ئۆتكەندىن كېيىن شىر قېرىپ، ماغدۇرىدىن كېتىشكە

① نەقشەبى — 9 - ئەسىرنىڭ ئالدىنقى يېرىمىدا ھىندىستاننىڭ بەدايۇن دېگەن يېرىدە تۇغۇلۇپ، مىلادى 1350 - يىلى، ھازىرقى پەرغانىدىكى قارشى شەھىرىنىڭ نەقشەب دېگەن يېرىدە ۋاپات بولغان. ئۇنىڭ مەشھۇر ئەسىرى «تۇتىنامە» مىلادى 1330 - يىلى يېزىلغانىدى. ئۇ يەنە «گۈلبەرز»، «سەلكۇل - سۇلۇك» («ئىزدەنگۈچىلەر دوستى») ، «كۇللىياتۇ ۋە جۇزئىيات» («پۈتۈن ۋە پارچىلار») قاتارلىق ئەسەرلەرنى يازغان.

باشلاپتۇ.

قازارا، شىر قېرىپ ھالىدىن كېتىپتۇ. ئۇنىڭ ئورمانلىقتىكى جانىۋارلار ئالدىدا ئادەتتىكى مۇشۇكچىلىكمۇ ھەيۋىتى قالماپتۇ. چۈنكى، قېرىلىقنىڭ ھۆرمىتى بولسىمۇ ئەمما لەززىتى يوق، ياشلىق خار - زارلىقتا ئۆتسىمۇ ئەمما لەززەتلىكتۇر.

نەقشەبى، قېرىلىق كىچىك بالىدۇر،
قول - پۇتى ئاجىزلىقتىن تىترەر.
قېرىدى، خار بولدى باتۇرمىش،
قىلدى جانىۋارلار ئۇنى مەسخىرىلەر.

شىر ناھايىتى قېرىپ كەتكەنلىكتىن، چىشلىرى ئاجراپ، كاۋاك بولۇپ كېتىپتۇ. ئۇنىڭ يېگەن گۆشلىرى چىشلىرىنىڭ ئاراشلىرىدا قېلىپ قالىدىغان بولۇپتۇ.

بۇ ئورمانلىقتا چاشقانلار ناھايىتى كۆپ ئىكەن، شىر ئۇخلاپ قالسىلا چاشقانلار كېلىپ ئۇنىڭ چىشلىرىنىڭ كاۋىكىغا كىرىپ قالغان گۆشلەرنى چىقىرىپ يەپ، شىرغا ئارام بەرمەيدىكەن. بىر چاغلاردا ھەممە ھايۋانلارغا باش بولغان شىر ئەمدىلىكتە چاشقانلارغا ئەمەك بولۇپ قاپتۇ. بىلمەك كېرەككى، ھەر قانداق ئۇلۇغ ۋە كۈچلۈك نەرسە ۋاقتى كەلگەندە خار ۋە ئاجىزلارنىڭ قولىغا چۈشۈپ ھالسىزلىنىدۇ. تاغ شۇنچە چىڭ، مەزمۇت ۋە ھەيۋەتلىك بولسىمۇ، چاشقانلار ئۇ يەرنى ئۆزىگە ماكان قىلىپ تېشىپ ئۆتمە - تۆشۈك قىلىۋېتەلەيدۇ؛ يىلان شۇنچە رەھىمسىز، شۇنچە چاققاق بولسىمۇ ئەمما چۈمۈلە ئۇنىڭ بەدىنىگە ئولىشىپ، ئۇنى تەشمە - تۆشۈك قىلىپ ئۆلتۈرەلەيدۇ. بولمىسا پۈتۈن ئالەمنى يىلان قاپلاپ كەتكەن بولمايتتىمۇ؟ دېمەك، ھەر قانداق

قۇدرەتلىك بىر ئادەم ئۆزىنىڭ ئاجىزلىق تەرىپىنى بىلىشى ۋە ئۆزىنىڭ قۇۋۋىتىگە تولا ئىشىنىپ كەتمەسلىكى كېرەك. ئىمام شافىي[1] (تەڭرى ئۇنىڭغا رەھمەت قىلغاي!) بىر پادىشاھنىڭ مەجلىسىدە ئولتۇرغان ئىكەن. بىرەڭ چۈشىنىلار پادىشاھنىڭ يۈزىگە قونۇۋېلىپ، بىئارام قىلىشقا باشلاپتۇ. بۇنىڭدىن بىزار بولغان پادىشاھ:

— بۇيۇك ۋە قۇدرەتلىك تەڭرى چۈشىنىنى يارىتىشتا نېمىنى كۆزدە تۇتقان بولغىيتتى؟ — دەپ سوراپتۇ.

ھەزرىتى ئىمام شافىي:

— پۈتكۈل ئىلىم ـ ھېكمەتنىڭ ئىگىسى بولغان تەڭرىتائالا چۈشىنىنى يارىتىشتا شۇنى كۆزدە تۇتقانكى، چۈشىنىدە تەكەببۇرلۇق يوق. ئۇ كۈچلۈكلەرنىڭ ئاجىزلىق تەرەپلىرىنى ئاشكارىلاپ بېرىدۇ ۋە بىچارىلىقنى ئۆز كۆزىگە كۆرسىتىدۇ. تەڭرىتائالا چۈشىنى ئارقىلىق كۈچ ـ قۇدرەت ئىگىلىرىگە ئۆزىنىڭ ئۇلارغىنىمۇ قۇدرەتلىك ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىپ قويىدۇ، — دەپ جاۋاب بېرىپتۇ.

قازارا، جانۋارلارنىڭ پادىشاھى بولغان شىر بىر كۈنى ئۆزىنىڭ ئەغئالىنى بۆرىگە ئېيتىپ، ئۇنىڭ مەسلىھەت بېرىشىنى سوراپتۇ. بۆرە ناھايىتى پىشىپ يېتىلگەن مەككار ئىكەن. ئۇ:

— ئەي شاھىم، ھەرقانداق دەردكە دەرمان بارغۇر. بۇ ئىشقا كۈچ ئىشلەتمەي، ھىيلە ـ پەم ئىشلىتىش كېرەك. مۇشۇك سىزنىڭ قول ئاستىڭىزغىكى جانۋار. بىز ئۇنى چاقىرتىپ كېلەيلى ۋە ئۇنىڭغا كوتۇۋاللىقنى بېرەيلى. ئاندىن ئۇنىڭغا چاشقانلارنى بىر تەرەپ قىلىشنى تاپشۇرساق، سىز بۇ غەمدىن خالاس بولغان بولسىز، — دەپتۇ.

---

① ئىمام شافىي (767 — 820) — ئىسلام دىنىدىكى شافىي مەزھىبىنىڭ ئاساسچىسى ۋە ئىسمى. ئۇ مەككىدە ئۆسۈپ چوڭ بولغان، قاھىرەدە ۋاپات بولغان، ئۇنىڭ قاھىرە يېنىدىكى مۇقەتتەم تېخىمۇ قەبرىسى بار.

بۇ سۆز شىرغا ماقۇل كېلىپتۇ. شىر مۇشۇكنى چاقىرتىپ كېلىپ، چاشقانلارنىڭ زۇلمىدىن ئۆزىنىڭ تولىمۇ بىئارام بولۇۋاتقانلىقىنى بايان قىلىپ بېرىپتۇ. بۇنى ئاڭلىغان مۇشۇك:

— ئەي شاھىم، چاشقانلارنىڭ ئاتا ـ بوۋىسىنى مېنىڭ ئاتا ـ بوۋىلىرىم تولا ھالاك قىلغاندۇر. ئەگەر سىز ماڭا كوتۇۋاللىقنى بەرسىڭىز، مەن بۇ ئىشنى تامامغا يەتكۈزگەن بولاتتىم، — دەپتۇ.

شىر كوتۇۋاللىقنى مۇشۇككە بېرىپتۇ. مۇشۇكمۇ چاشقانلارنى تۇتۇش بىلەن مەشغۇل بولۇپتۇ. مۇشۇكنى كۆرگەن چاشقانلار ئۆزىنى قويىدىغان يەر تاپالماي پاراكەندە بولۇشۇپتۇ. شىر مۇشۇكنىڭ كۆرسەتكەن خىزمىتى ئۈچۈن ئۇنىڭغا كۆپ ئىنئام ـ ئىلتىپاتلارنى كۆرسىتىپ ئىززەتلەپتۇ.

مۇشۇك چاشقانلارنى قورقۇتۇپ پاراكەندە قىلىۋەتكەن بولسىمۇ ئەمما ئۇلارنى ئۆلتۈرمەيدىكەن. مۇشۇك دائىم: «ئەگەر مەن چاشقانلارنى تۇتۇپ ئۆلتۈرۈپ تۇگەتسەم، مېنىڭ شىرغا لازىمىم قالمايدۇ. شىرمۇ مېنى ئىززەتلىمەيدۇ. شۇڭا، ھەر كىم ئۆزىنىڭ غېمىنى ئۆزى قىلىشى كېرەك!» دەپ ئويلايدىكەن.

كۈنلەرنىڭ بىرىدە، مۇشۇك ئۆزىنىڭ ئىككى ئاسلىنىنى شىرنىڭ ئالدىغا ئېلىپ كېلىپ:

— ئەي ھۆرمەتلىك شاھىم، مېنىڭ بۇ ئىككى پەرزەنتىم چېچەن ۋە ياخشى مىجەزلىك چوڭ بولدى. ئۇلار پادىشاھلار مەجلىسىنىڭ ئەدەپ ـ قائىدىلىرىنى ياخشى بىلىدۇ. ئەگەر سىزدىن پەرمان بولسا، بۇگۈن مېنىڭ ئورنۇمدا بۇ ئىككى پەرزەنتىم كوتۇۋاللىق قىلسا، مەن باشقا ئورۇق ـ تۇغقانلىرىمنىڭ ھالىدىن خەۋەر ئېلىپ كەلگەن بولسام، — دەپتۇ.

شىر بۇنىڭغا ماقۇل بولۇپتۇ. مۇشۇك ئاسلانلىرىنى ئۆزىنىڭ ئورنىدا قالدۇرۇپ، ئۆزى مېھماندارچىلىق يولىغا راۋان بولۇپتۇ.

ئانىسىنىڭ ئىلمىدىن خەۋىرى يوق بۇ ئىككى ئاسلان بىر-بىرى بىلەن بەسلىشىپ چاشقان تۇتۇشقا كىرىشىپتۇ ۋە بىر كېچىنىڭ ئىچىدىلا پۈتۈن چاشقانلارنى تۇتۇپ ھەممىسىنى ئۆلتۈرۈپ بولۇپتۇ.

ئەتىسى مېھماندارچىلىقتىن قايتىپ كەلگەن مۇشۇك بۇ ئەھۋالنى كۆرۈپ پەرىشان بولۇپ، ئۆز - ئۆزىگە: «مەن ئىشىنىڭ بۇنداق بولۇشىنى ئويلىمىغان ئىكەنمەن. ئەمدى شىرنىڭ بىزگە ھاجىتى قالمىدى. بىزگە بولغان ئىلتىپاتىمۇ يوققا چىقتى. بۇ سەۋەنلىك مېنىڭدىن ئۆتتى» دەپتۇ.

بىرنەچچە كۈن ئۆتكەندىن كېيىن شىر: «مۇشۇككە كوتۇۋاللىقنى بېرىشتىكى مەقسەت چاشقانلارنى يوقىتىش ئىدى. ھازىر بۇ مەقسەتكە يەتتىم. ئەمدى مۇشۇككە ئۆزرە قويۇپ يولغا سېلىشىم كېرەك. مۇشۇك تىرىنقى ئۆتكۈر، كۆرگەنلا نەرسىنى تاتلايدىغان جانىۋار. ئۇ ئاجىز جانىۋارلارنى يېدى. مەن ئۇ چاشقانلارنىڭ خۇىنىنى ئۆزۈمگە ئارتىۋالماسلىقىم كېرەك» دەپ ئويلاپ، مۇشۇكنى كوتۇۋاللىقتىن ئېلىپ تاشلاپ يولغا سېلىپتۇ.

مۇشۇك بالىلىرىغا:

— بۇ ئوتنى ئۆزۈڭلەر تۇتاشتۇردۇڭلار. مۇبادا، چاشقانلارنى ئۆلتۈرمىگەن بولساڭلار، بۇ ئىش يۈز بەرمىگەن بولاتتى. شىر قەدىمدىن تارتىپ بىزگە دۈشمەن ئىدى. بىر ئايدىن بېرى ئۇنىڭ بىزگە ئېھتىياجى چۈشكەچكە، بىزنى ئۆز ئوردىسىغا ئورۇنلاشتۇردى. مانا سىلەر چاشقانلارنىڭ ھەممىسىنى تۇتۇپ يوقىتىۋېتىۋىدىڭلار، پۈتۈن مەرھەمەت ۋە ئىلتىپاتلاردىن قۇرۇق قالدۇق. ئىززەت - ئابرۇيىمىزدىن ۋە مەرتىۋىمىزدىن ئايرىلدۇق. يەنە تېخى جېنىمىزغا ئاپەت يېتىش ئېھتىمالىمۇ بار. ئۇلۇغ تەڭرى پۈتۈن مەۋجۇداتلارنى بىر - بىرىگە دۈشمەن قىلىپ يارىتىپتۇ. ئۇلۇغلارنىڭ ئىلتىپاتى ۋە كىچىكلەرنىڭ ئۇلۇغلارغا خىزمىتى مۇشۇ ئېھتىياج تۈپەيلىدىن پەيدا بولغان، — دەپ،

ئاسلانلىرىنىڭ چاشقانلارنى تۇتۇپ يەپ تۇگىتىپ قويغانلىقىنى تەنقىد قىلىپ تەربىيە بېرىپتۇ.

ئاسلانلار ئانىسىنىڭ سۆزىنى ئاڭلىغاندىن كېيىن ئۆزلىرىنىڭ قىلغان ئىشىغا ناھايىتى ئۆكۈنۈپتۇ ۋە كۆپتىن - كۆپ پۇشايمانغا قېلىپتۇ.

نەقشەبى، بۇ پەلەك شۇنداق،
گاھى قەنت، گاھى ئوغا تەقدىم قىلۇر.
ئاخشىمى ئىچسە بىر كىشى شەربەت،
ئەتىسى ئۇ كىشى زەھەرمۇ ئىچۈر.

*　　*　　*

سۇلتان ئابدۇللاخان زامانىدا، قەشقەر — نايىبى، شاھزادە يولۋاسخان ۋەكىللىكىدىكى يەرلىك تەپرىقىچىلىق كۈچلىرى بىلەن سۇلتان ئابدۇللاخان ۋەكىللىكىدىكى بىرلىكچىلەر ئوتتۇرىسىدىكى كۈرەش ئىنتايىن كەسكىنلىشىپ كەتتى. يولۋاسخاننىڭ كەينىدە ئاپاق خوجا ۋەكىللىكىدىكى ئىشقىيە مەزھىپىدىكىلەر بار ئىدى؛ سۇلتان ئابدۇللاخاننىڭ كەينىدە ئىسھاقىيە مەزھىپىدىكىلەر تۇراتتى.

قەشقەر نايىبى — شاھزادە يولۋاسخان سۇلتان ئابدۇللاخاندىن تەختىنى تارتىۋېلىش ئۈچۈن ئاپاق خوجا بىلەن سىياسىي ئىتتىپاق تۈزدى. ئىشقىيە مەزھىپىدىكىلەرنىڭ كۈچى يولۋاسخاننىڭ قوللىشى ئارقىسىدا ناھايىتى تېز تەرەققىي قىلدى. شۇ مەزگىللەردە مۇلكىي قەشقەرىيىدىكى قەشقەر، يەكەن، خوتەن، مەكىت، يېڭىسار، مارالبېشى، ئاقسۇ، ئۈچ، كۇچا، باي ۋە سايرام، ھەتتا كورلا ۋە چالىشقا قەدەر بولغان ئالتە شەھەر ۋە ئون ئۈچ كىچىك شەھەردىكى 16 مىڭ كەنت - قىشلاقتىن

81 مىڭ تۇتۇن، تەخمىنەن بەش يۈز مىڭ ئاھالە ئىشقىيە — ئاقتاغلىقلار سۇلۇكىدە مۇسۇلمانچىلىق قىلىشتى.

سۇلتان ئابدۇللاخان 1639 - يىلى سەئىدىيە خانلىقىنىڭ تەختىگە ئولتۇرۇپ ئۇزاق ئۆتمەيلا، ئۆزبېكنىڭ ئەمدىلەتتىن سەككىز ياشقا كىرگەن ئامراق كەنجى ئوغلى، شاھزادە يولۋاسخانىنى قەشقەرگە نايىب قىلىپ تەينىلىدى. ئۇ قەشقەرگە نايىپ بولغان ئوتتۇز يىل ئىچىدە قەشقەر خەلقىنى شۇنداق قاتتىق ئەزدىكى، زۇلۇم بابىدا ھەججاج[1] ئۇنىڭ ئالدىدا تۆۋەن تۇراتتى. سىياسىي جەھەتتىكى تەقىپ ئىنتايىن قاتتىق بولغانىدى. ھەر بىر مۇسۇلمان پۇقراسىنىڭ كەينىدە پايلاقچى بار ئىدى. كىشىلەر يولۋاسخانىنىڭ خۇپىيلىرى دەستىدىن ئوچۇق - يورۇق سۆزلىشەلمەيدىغان ھالغا چۈشۈپ قالغانىدى. قەشقەر ئاھالىسى ئۇنىڭ زۇلۇم - ستەملىرى دەستىدىن جاھانغا خۇددى ھەبەشنىڭ چېچىدەك تارىلىپ كېتىشكەنىدى. ئۇلار يۇرت - ئايماقلىرىنى تاشلاپ كۆچۈپ كېتىشكەنىدى. ئەلدە بەركەت قاچقان، نوپۇس ئازىيىپ، مەملىكەتنىڭ مەھسۇلاتى تۆۋەنلەشكە باشلىغانىدى. دېمەك، يولۋاسخان بىلەن پۇقرالار ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەت بارغانسېرى كۈچىيىپ، كېلىشتۇرگىلى بولمايدىغان دەرىجىگە يېرىپ قالغانىدى.

ئاپاق خوجا بۇ ئەپلىك پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ، قەشقەر نايىبى يولۋاسخان بىلەن سۇلتان ئابدۇللاخان ئوتتۇرىسىدا زىددىيەت پەيدا قىلىشقا باشلىدى. ئۇ يولۋاسخانغا كۆرسەتمە بېرىپ، خان ئوردىسىدىكى بىر بۆلۈك يامان نىيەتلىك ئادەملەرنى سېتىۋېلىپ، ئۇزاقتىن بۇيان سەئىدىيە سەلتەنىتىگە خىزمەت قىلىپ كەلگەن، سىناقلىق، ئىشەنچلىك، سادىق، ئىقتىدارلىق ۋەزىر - ۋۇزرالار، ئەمرۇل - ئۆمەرالار ۋە بەگۇ - بىگاتلارنى

[1] ھەججاج — يەنى ھەججاج يۈسۈپ. ئۇ خەلىپە ئابدۇل مۇلۇك ئىبنى مەرۋانىنىڭ نايىبى بولغانىدى. زالىملىقتا داڭقى چىققانلىقتىن «ھەججاج زالىم» دەپ ئاتالغان.

ئابدۇللا خانغا يامان قىلىپ كۆرسىتىپ، ئۇنىڭ قولى بىلەن ئۇلارنى بىر - بىرلەپ يوق قىلدى. مىرزا تېنىبەگ، نەرقىبەگ، ئەمىر ئەييۇب، سۇلتان ئەلى تاغايى قاتارلىق بەگ - ئەمىرلەر سۇلتان ئەھمەد خان زامانىدىلا جانلىقتا سادىقلىق بىلەن خىزمەت قىلىپ كەلگەنلەر ئىدى. ئۇلار يولۋاسخانىڭ سەئىدىيە تەختىنى تارتىۋېلىشىدىكى مۇھىم توسالغۇلارنىڭ بىرى ئىدى. يولۋاسخان ئاپاق خوجىنىڭ كۆرسەتمىسى بويىچە ئۇلارنىڭ نامىغا قارىتىپ قارا خەت[1] يازدى ۋە بۇ خەتنىڭ مەزمۇنىنى ئابدۇللا خانغا ئەتەي ئاشكارىلاپ قويۇش ھىيلىسىنى قوللىنىپ، ئابدۇللا خانىنى ئۇلارغا ئىشەنمەس قىلىپ قويدى. بۇ قارا خەتتە مۇنداق يېزىلغانىدى: «. . . گەرچە قۇياش ئۆز ھارارىتى بىلەن كىشىلەرنى كۆيدۈرەلىسىمۇ ئەمما قۇياشنىكىمۇ تاغ ئارقىسىغا پاتىدىغان چاغلىرىمۇ بولىدۇ؛ گەرچە ئاينىڭ نۇرى خىرە بولسىمۇ ئەمما يەر يۈزىنى تەنھا يورۇتىدىغان چاغلىرىمۇ بولىدۇ. ئاتام ئابدۇللاخان تەختتىن چۈشۈشكە ئاز قالدى. ھەر كىمنىڭ بەدىنىگە ئۆزىنىڭ كۆڭلىكى يېقىن. شۇڭا، قايسى تەرەپتە تۇرۇشنى بالدۇرراق ئويلىشىپ كۆرىدىغان ۋاقىت يېتىپ كەلدى. ئاگاھلاندۇرماپتۇ، دەپ قالماسلىقىڭلار ئۈچۈن بۇ نامىنى سىلەرگە يازدىم. گەپ تامام، بىرمىڭ يەتمىش ئالتىنچى[2] ھىجرى، رامزاننىڭ ئون يەتتىسى.»[3]

مىلادى 1666 - يىلى، ماھىي شەۋۋالنىڭ 17 - كۈنى ئابدۇللاخان بۇ ئىشنىڭ ئالدى - ئارقىسىنى تەكشۈرۈپ ئېنىقلاپمۇ كۆرمەستىن مىرزا تېنىبەگ، نەرقىبەگ، ئەمىر ئەييۇب بەگ ۋە سۇلتان ئەلى تاغايى قاتارلىق كىشىلەرنى ئاسىي نامى بىلەن چاپتۇرۇۋەتتى. ئارقىدىنلا، ئابدۇللاخان «قارا خەت» تەقىپىنى

① قارا خەت — ئارىغا بۆلگۈنچىلىك سېلىش يۈزىسىدىن يېزىلغان قۇترانقۇلۇق خېتى.
② مىلادى 1666 - يىلى.
③ شاھ مەھمۇد جۇراس: «تارىخى رەشىدى — زەيلى» («سەئىدىيە خاندانلىقى تارىخىغا ئائىت ماتېرىياللار») غا قارالسۇن. قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى 1988 - يىل نەشرى.

تېخىمۇ كېڭەيتىپ، خوتەن نايىبىغا پەرمان چۈشۈرۈپ، «مۇھەممەت قاسىم باشلىق بەگلەرنى ئۆلتۈردى. شۇنىڭ بىلەن سەئىدىيە سەلتەنىتى ئۇچۇن نەچچە ئەۋلاد سادىقلىق بىلەن ئىشلەپ كەلگەن كىشىلەر شۇبھىلىك بولۇپ قالدى. ئابدۇللاخان ھەتتا ئۆز ئىنىلىرى بولغان شاھزادە ئىبراھىم سۇلتان ۋە شاھزادە ئىسمايىل سۇلتانلارنى چالىشقا پالىدى. بەزى ئىنىلىرىنى بولسا ئۆلتۈرۈۋەتتى. . . »①

كېيىنكى چاغلاردا ئابدۇللاخان يولۋاس‌خان بىلەن ئاپاق خوجىدىن باشقا ھېچكىمگە ئىشەنمەس بولۇپ قالدى. يۇرتدارچىلىق تىزگىنىنى قولىدا تۇتۇپ كەلگەنلەرنىڭ ئىچىدىكى خەلقىپەرۋەر كىشىلەرنىڭ ھەممىسىنى دېگۈدەك خىزمەتتىن ھەيدىدى. ئۇ «. . . ئوردىغا ئۇزاق يىللار خىزمەت قىلغان، سىنالغان ئەمەلدارلارنى خىزمەتتىن قالدۇرۇپ، ئورنىغا قىرغىزلارنى ھاكىم ـ بەگ قىلىپ ئورۇنلاشتۇردى. . . »②

بىراق، قىڭغىر ئىشنىڭ قىرىق يىلدىن كېيىنمۇ قىڭغىرلىقى بىلىنىدۇ. ئابدۇللاخان ئاخىر يولۋاس‌خان بىلەن ئاپاق خوجىنىڭ تىل بىرىكتۈرۈپ سەلتەنەتنى پارچىلاشتەك ئاسىيلىق ھەرىكەتلىرىنى سەزدى ۋە دەرھال تەدبىر قوللىنىپ، شاھزادە يولۋاسخاننى قەشقەر نايىبلىقىدىن، ۋەلىئەھدلىكتىن ئېلىپ تاشلىدى ھەمدە 1666 ـ يىلى يازدا، يولۋاسخاننى جازالاش ئۇچۇن قەشقەرگە قوشۇن ئەۋەتتى. 6 ـ ئاينىڭ 14 ـ كۈنى، سۇلتان ئابدۇللا خاننىڭ قوشۇنلىرىدىن يېڭىلىپ قالغان شاھزادە — قەشقەر نايىبى يولۋاسخان بىر تۇركۈم ئادەملىرىنى ئېلىپ پاناھلىق تىلەپ ئۇدۇل جۇڭغارىيىگە كېچىلەپ كەتتى. ئۇ

① ② شاھ مەھمۇد چۇراس: «تارىخى رەشىدى — زەيلى» («سەئىدىيە خاندانلىقى تارىخىغا ئائىت ماتېرىياللار») غا قارالسۇن. قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى 1988 ـ يىل نەشرى.

جۇڭغارىيىدە موڭغۇللارنىڭ ئوچرتو چېچەن دېگەن سەردارىنىڭ قوللىشىغا ئېرىشتى ۋە مۇلكىي قەشقەرىيەگە موڭغۇل ئەسكەرلىرىنى باشلاپ كەلدى.

مىلادى 1667 - يىلى يازدا، سۇلتان ئابدۇللا خانىنىڭ لەشكەرلىرى جۇڭغارلار بىلەن ئاپاق خوجىنىڭ سوپىي - ئىشانلىرىدىن تەشكىل قىلىنغان بىرلەشمە قوشۇنىنىڭ ياردىمىگە ئېرىشكەن يولۋاسخان بىلەن ئۇرۇش قىلىپ يېڭىلىپ قالدى.

يولۋاسخان سۇلتان ئابدۇللاخان باشچىلىقىدىكى سەئىدىيە خانلىقىنىڭ قوشۇنىنى تېزلا بىتچىت قىلىپ تاشلىدى، قەشقەرىيىنى تارتىۋالدى ۋە يەكەنگە ھۇجۇم قىلدى.

ئابدۇللاخان بۇۋاپا، ئىنساپسىز ئوغلى يولۋاسخاندىن كەلگەن بۇ دىشۋارچىلىققا چىداپ تۇرالماي، سەئىدىيە تەختىنى كىچىك ئوغلى ئابدۇل مۇمىنگە بېرىپ، ئۆزى ھەج قىلىپ كېلىش نامى بىلەن يەكەندىن چىقىپ كەتتى.

مىلادى 1668 - يىلى (مايمۇن يىلى) 4 - ئايدا، يولۋاسخان يەكەننى ئاخىر پەتھى قىلىپ، ئىنىسى ئابدۇل مۇمىننى ئۆلتۇردى ۋە سەئىدىيە تەختىنى تارتىۋالدى. 4 - ئاينىڭ 13 - كۈنى (زۇلقەئدەنىڭ 1 - كۈنى) شەنبە يولۋاسخان سەئىدىيە تەختىگە ئولتۇرۇپ سۇلتانلىق تاجىنى كىيدى. ئۇ 11 - ئەۋلاد سەئىدىيە خانى دەپ ئاتالدى.

بۇ چاغدا سابىق ئاقسۇ نايىبى — ئابدۇللاخانىنىڭ ئىنىسى، شاھزادە ئىسمايىلخان چالىش نايىبىنىڭ ياردىمىگە ئېرىشكەنىدى. ئۇ مىلادى 1668 - يىلى يازدا ئاقسۇغا ھۇجۇم قىلىپ كىرىپ ئاقسۇنى تارتىۋالدى. ئاقسۇ يولۋاسخانغا قارشى كۈچلەرنىڭ مەركىزى بولۇپ قالدى. قارا تاغلىق خوجا - ئىشانلار بىردىن، ئىككىدىن ئاقسۇغا — ئىسمايىل خانىنىڭ يېنىغا يىغىلىشقا باشلىدى.

مىلادى 1670 - يىلى يازدا، يولۋاسخان تەپرىقىچى

كۇچلەرنى جازالاش نامى بىلەن يەكەندىن ئاقسۇغا لەشكەر تارتىپ كەلدى. 6 - ئاينىڭ 6 - كۈنى، ئاقسۇنىڭ غەربىدىكى شوتا قۇدۇق دېگەن چۆلدە پارتلىغان مەيدان ئۇرۇشىدا، سۇلتان يولۋاسخانىنىڭ قوشۇنى ئىسمايىل‌خان تەرىپىدىن تارمار كەلتۈرۈلدى.

بۇ چاغدا جۇڭغار قوشۇنلىرىنىڭ سەردارى سېڭگىنىڭ قوشۇنى كىرىيە تەرەپلىرىنى ئۆز تەسەررۇپىغا ئېلىپ بولۇپ، جۇڭغارىيىگە قايتماقچى بولۇپ تۇرغانىدى. ئۇ يولۋاسخانىنىڭ مەغلۇپ بولغانلىق خەۋىرىنى ئاڭلاپ، ئاتلىق قوشۇننى باشلاپ خوتەن دەرياسىنىڭ قىنى بىلەن تەكلىماكان چۆلىنى توغرىسىغا كېسىپ ئۆتتى - دە، ئۇدۇل ئاقسۇنىڭ غەربىدىكى يايدى دېگەن يەرگە يېتىپ كېلىپ، يولۋاسخانىنىڭ كەينىدىن قوغلاپ كېلىۋاتقان ئىسمايىل‌خان قوشۇنلىرىنى توسۇۋالدى.

يولۋاسخان بىلەن جۇڭغارلارنىڭ بىرلەشمە قوشۇنى ئاقسۇغا يېڭىۋاشتىن ھۇجۇم قوزغىدى. ئاقسۇ قولدىن كېتەي دەپ قالغان خەتەرلىك پەيتتە، سېڭگىنىڭ سىياسىي رەقىبى بولغان يىلدان تەيشىمۇ دەرھال جۇڭغارىيىدىن مۇز داۋان يولى ئارقىلىق ئاقسۇغا يارىدەمگە قوشۇن چىقىرىپ، ئىسمايىل خاننى مەغلۇبىيەتتىن قۇتۇلدۇرۇۋالدى.

دېمەك، سەئىدىيە خانلىقىنىڭ ئاخىرقى مەزگىلىدىكى بىر-بىرىگە قارىمۇ قارشى بولغان ئىككى سىياسىي گۇرۇھنىڭ ۋە ئىككى دىنىي مەزھەپنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى كۈرەش ئەمەلىيەتتە جۇڭغارىيىدىكى ئىككى گۇرۇھ ئوتتۇرىسىدا يۈز بەرگەن قانلىق كۈرەشنىڭمۇ ئىنكاسى ئىدى. بۇ كۈرەشتە سۇلتان يولۋاسخان جۇڭغارلارنىڭ سېڭگى گۇرۇھى بىلەن ئاپاق خوجا باشچىلىقىدىكى ئاقتاغلىقلارنىڭ قوللىشىغا ئېرىشىپ، سۇلتان ئابدۇللا خاننى يېڭىپ سەئىدىيە خانلىقىنىڭ تەختىگە ئولتۇرالىغان بولسىمۇ، ئۇ ھەر ھالدا ئۆزىنىڭ ھازىرقى قورچاقلىق ئورنىنى چۈشىنەتتى.

چۈنكى، ئۆزىنى تەختكە يۆلەپ چىقىرالمىغان ئاشۇ جۇڭغارلار بىلەن ئاقتاغلىق خوجىلار تەختتىن تارتىپ چۈشۈرەلىشىمۇ مۇمكىن ئىدى. بىراق، ئۇ خەلقنىڭ كۈچىگە سەل قاراپ قالغانىدى. ئۇ تەختتە بىرەر يىل ئولتۇرا - ئولتۇرماستىنلا، پۈتۈن مۇلكىي قەشقەريە بويىچە ئومۇميۈزلۈك پارتلىغان خەلق قوزغىلىڭىنىڭ يالقۇنىغا دۇچ كەلدى ۋە بۇ قوزغىلاڭنىڭ يالقۇنىدا ئۆنىڭ تەختى - بەختى كۆيۈپ كۈل بولدى. . .

جۇڭغارلار يولۋاسخانىنىڭ ئوغلى ئەبۇ سەئىد مىرزىنى تەختكە چىقىرىپ، مىرزا ئەلى تاغايىنى ئاتالىققا، ئىسفەندىيار بەگنى قەشقەرنىڭ ھاكىمبەگلىكىگە، ئۇيغۇر بەگنى ئىشىكئاغالىققا، قوشۇمچە يەركەننىڭ باقاۋۇل بېگلىككە، موللا قارا خوجىنى قازىكالانلىققا تەينىلىدى. سېڭگى ئەركىمەگ باشچىلىقىدىكى مىڭ كىشىلىك بىر قالماق قوشۇنىنى باسقاق قىلىپ يەكەندە قالدۇردى.

بۇ ئەركىمەگ دېگەن سەركەردە ئەسلىدە قارا تاغلىقلارغا ھېسداشلىق قىلىدىغان ئادەم ئىدى. شۇڭا، ئۇ سېڭگى جۇڭغارىيىگە ئەسكەر چېكىندۈرگەن ئەپلىك پۈرسەتتىن پايدىلىنىپ ئاقسۇدىكى ئىسمايىل خاننى دەرھال ئۆزى بىلەن بىللە يەكەنگە يۇرۇش قىلىشقا تەكلىپ قىلدى. ئىسمايىل خان جۇڭغارلارنىڭ ياردىمىدىن ئايرىلىپ قالغان ئاقتاغلىقلارنىڭ قارشىلىقىنى ناھايىتى تېزلا يېڭىپ تاشلىدى - دە، يەكەننى ئىشغال قىلدى. ئاقتاغلىقلار قارا تاغلىقلارغا زېمىمىلىك[1] بىلدۇرگەن ئاپاق خوجىنىڭ ھامىيلىقىدا يەكەندىن چېكىنىپ چىقىپ كەتتى.

مىلادى 1670 - يىلى 5 - ئاينىڭ 13 - كۈنى، زۇلھەججىنىڭ

① زېمىمىلىك بىلدۇرۇش — ئۆز ئىتقادىنى ساقلاپ قېلىش شەرتى ئاستىدا مەمۇرلارغا بويسۇنۇش.

11 ـ كۈنى دۈشەنبە ئىدى. شادىيانىگە چېلىنىۋاتقان قۇربان ھېيت ناغرىسىنىڭ ياڭراق ساداسى ئىچىدە ئىسمايىل‌خان باشچىلىقىدىكى سەئىدىيە قوشۇنلىرى يەكەنگە كىرىپ ئورۇنلاشتى. شۇ كۈنى، ئىسمايىل‌خان ئۆزىنىڭ سەئىدىيە تەختىگە ئولتۇرغانلىقىنى جاكارلىدى. ئۇ سەئىدىيە سۇلتانلىرىنىڭ ئون ئىككىنچىسى شۇنداقلا ئەڭ ئاخىرقىسى ئىدى!

ئىسمايىل‌خان سەئىدىيە خانلىقىنىڭ ئاخىرقى مەزگىلىدە تەختكە ئولتۇرغان دانا خان ئىدى. ئۇ مەركەزنىڭ سەلتەنەت سۈرىنى كۆچەيتىش يولىدا كۆپ تىرىشچانلىقلارنى كۆرسەتسە بەزى مۇھىم تەدبىرلەرنى قوللانغان بولسىمۇ بىراق قەشقەر خوجىلىرىنىڭ ماجىرالىرى ئارقىسىدا ئۇنىڭ بۇ تىرىشچانلىقلىرى كۆپۈككە ئايلاندى. مەملىكەت قارا تاغلىقلار مەزھىپىدىكى خوجا ـ ئىشانلارنىڭ ئاقتاغلىقلار مەزھىپىدىكىلەردىن تەلۈبەرچە قانلىق قىساس ئېلىش چۈقانلىرى ئىچىدە مۇنقەرز بولۇش يولىغا قاراپ ماڭدى...

*　　*　　*

ئاپاق خوجا كۈندىن ـ كۈنگە كۈچىيىپ كېتىۋاتقان خوجا تەقىبىنىڭ زۇلمىغا چىدىيالماي، ئاخىر يۇرتىنى تاشلاپ بەدەخشان ئارقىلىق تۈركىستان ئەللىرىگە سەرسان بولۇپ چىقىپ كېتىشكە مەجبۇر بولدى. ئۇ ماۋرائۇننەھردىكى[1] ھەرقايسى مۇسۇلمان ئەللىرىنىڭ ھۆكۈمرانلىرىدىن ياردەم تەلەپ قىلىپ باققان بولسىمۇ ئەمما ھېچكىم ئۇنىڭغا ياردەم بېرىشنى خالىمىدى.

① ماۋرا ئۇننەھر — تارىخىي، جۇغراپىيەۋى يەر نامى. ئامۇ دەرياسى بىلەن سىر دەرياسىنىڭ ئارىلىقىدىكى يەرلەرنىڭ نامى ئىدى.

ئاپاق خوجا قەشقەردىن چىقىپ ئەڭ دەسلەپتە بەدەخشانغا قېچىپ باردى. بۇ چاغدا بەدەخشان بۇيۇك بابۇرىيلەر[1] ئىمپېراتورلۇقنىڭ ھۆكۈمرانلىقىدا ئىدى. ئۇ بۇ يەردە ياردەمگە ئېرىشەلمىگەندىن كېيىن تۇركستان ئەللىرىگە بېرىشقا مەجبۇر بولدى.

بۇ چاغدا تۇركستاندا بۇخارا خانلىقى ھۆكۈم سۈرۈۋاتقانىدى. بۇ ئۆزبېكلەر قۇرغان سۇلالە بولغاچقا ئۇ يەنە ئۆزبېك خانلىقى دەپمۇ ئاتىلاتتى. ئۆزبېك خانلىقىدا تارىختا جەمئىي ئىككى سۇلالە ھۆكۈم سۈرگەن بولۇپ، بىرى، شەيبانىلەر سۇلالىسى دېيىلەتتى. بۇ سۇلالە مىلادى 1500 ـ يىلى (مايمۇن يىلى) مەشھۇر ئۆزبېك خانى شەيبانىخان تەرىپىدىن قۇرۇلغان بولۇپ، مىلادى 1599 ـ يىلىغىچە داۋاملاشقانىدى؛ يەنە بىرى، مىلادى 1599 ـ يىلى ئاستراخاندا قۇرۇلغان ئاستراخانلار سۇلالىسى[2] بولۇپ، بۇ چاغدا ئابدۇل ئەزىز[3] دېگەن پادىشاھ تەختتە ئىدى. ئاپاق خوجا ئۇنىڭ بىلەن كۆرۈشۈپ، ئۇنىڭدىن مۇلكىي قەشقەرىيگە ئەسكەر چىقىرىشنى ئىلتىماس قىلغان بولسىمۇ ئەمما ئابدۇلئەزىزخان ئاپاق خوجىنىڭ بۇ ئىلتىماسىنى ئىلتىپاتسىز قالدۇردى. ئاخىر، ئاپاق خوجا سەرگەردان بولۇپ بەدەخشانغا قايتىپ كەلدى ۋە ئۇ يەردىمۇ ئۇزاق تۇرالماي بابۇرىيلەر ئىمپېراتورلۇقىنىڭ يەنە بىر ئۆلكىسى بولغان

---

① بابۇرىيلەر — بۇ ئىمپېراتورلۇق تۇركستانلىق زوھۇرىدىن مۇھەممەد بابۇر تەرىپىدىن قۇرۇلغانلىقتىن شۇنىڭ نامى بىلەن ئاتالغان. بۇ ئىمپېراتورلۇق جەمئىي 329 يىل (1526 ـ 1857) ھۆكۈم سۈرگەن.

② ئاستراخانلار سۇلالىسى — ئۆزبېكلەرنىڭ ئەشتەرخانلار سۇلالىسىنى كۆرسىتىدۇ. بۇ سۇلالە مىلادى 1599 ـ يىلىدىن 1753 ـ يىلىغىچە جەمئىي 154 يىل ھۆكۈم سۈرگەنىدى.

③ ئابدۇلئەزىز — ئەشتەرخانلار سۇلالىسىنىڭ مەشھۇر پادىشاھى. ئۇ مىلادى 1642 ـ يىلىدىن 1680 ـ يىلىغىچە جەمئىي 38 يىل تەختتە ئولتۇرغانىدى.

كەشمىرگە يېتىپ كەلدى ۋە كەشمىر ئارقىلىق تىبەتنىڭ لاداق[1] دېگەن يېرىگە ئۆتۈپ، لىخاساغا — براھمانلار پادىشاھلىقىغا قاراپ يولغا چىقتى. بۇ چاغدا بابۇرىيلەرگە ئەۋرەڭزىب[2] پادىشاھ ئىدى.

ئاپاق خوجا تىبەتنىڭ لىخاسا شەھىرىگە مىڭبىر جاپالاردا بېرىپ، بۇتپەرەسلەرنىڭ چوڭى دالاي لاما بىلەن كۆرۈشۈشنى تەلەپ قىلدى. ئۇنىڭ بۇ قېتىمقى تىبەت زىيارىتى نەتىجىلىك بولدى. غالدان دالاي لامانىڭ ئۆزىگە يازغان مەكتۇپىغا ئاساسەن، ئوغلى سەپتىڭ بالجۇر بىلەن سەركەردە زەڭگى قۇنتەيجىلەرنىڭ ھەمراھلىقىدا 120 مىڭ[3] جۇڭغار ئاتلىق لەشكىرى بىلەن مۇلكىي قەشقەرىيىگە باستۇرۇپ كىردى.

مىلادى 1678 ـ يىلى (ئات يىلى) يازدا ئاپاق خوجا جۇڭغارىيىدىن باشلاپ كەلگەن بۇ 120 مىڭ جۇڭغار ئاتلىق ئەسكىرى مۇز داۋان ئارقىلىق ئۇدۇل ئاقسۇغا چۈشتى.

پۈتۈن مۇلكىي قەشقەرىيىنى بوراندەك سۈپۈرۈپ ماڭغان جۇڭغار باسقۇنچىلىرى بىلەن ئۇلارغا ئىچكى جەھەتتىن ماسلاشقان ئاقتاغلىقلار مەزھىپىدىكى خوجا ـ ئىشانلارنىڭ بىرلەشمە قوشۇنى ئاقسۇ چۆلىدە سەئىدىيە خانلىقىنىڭ قوشۇنلىرىنىڭ قارشىلىقىنى ئۇزۇل ـ كېسىل بىتچىت قىلدى ۋە ئىسمايىل خاننى ئەسىر ئالدى. غالدان ئاپاق خوجىنى يىراقتىن كونترول قىلىپ تۇرۇش ئۈچۈن، ئىسمايىل خاننى ئىلىبالىقا ئېلىپ بېرىپ، ئۇنى ئىھرەن ـ قابۇرغا دېگەن يەرگە نەزەربەند قىلىپ قويدى.

---

① لاداق — ئەسلىدە تىبەتنىڭ بىر ئۆلكىسى ئىدى. كېيىن كەشمىرگە تەۋە بولۇپ، ھىندىستانىنىڭ ئىگىدارچىلىقىغا ئۆتۈپ كەتكەن.

② ئەۋرەڭزىب — بابۇرىيلەر ئىمپېراتورلۇقىدا مىلادى 1658 ـ يىلىدىن 1707 ـ يىلىغىچە ئىمپېراتور بولغان. ئۇ ئاپاق خوجا بىلەن زامانداش ئىدى.

③ بەزى مەنبەلەردە «12 مىڭ قالماق چېرىكى» دىيىلىدۇ. مەن «بۇيۇك چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئوردا خاتىرىلىرى» دىكى «120 مىڭ قالماق چېرىكى» دېگەن سانىنى ئاساس قىلدىم.

غالدان ھىدايىتۇللا ئاپاق خوجىنى مۇلكىي قەشقەرىيىنىڭ تەختىگە چىقىرىپ، ئۇنىڭغا «ساغان زالىڭ، ئاق خان»[1] دەپ رەسمىي نام بەردى. شۇنىڭ بىلەن 164 يىـــل داۋاملاشقان سەئىدىيە خاندانلىقى ئۆزۈل ـ كېسىل مۇنقەرز بولۇپ، جۇڭغار قالماقلىرىنىڭ مۇلكىي قەشقەرىيىدىكى 80 يىـــل داۋاملاشقان قانلىق ھۆكۈمرانلىقى باشلاندى. . .

نەزمە

ھۇجۇم قىلىپ كەلدى ماڭا ئەشەددىي دۇشمەن،
ئەي دوستلىرىم، كاشكى، مېنى يوقلاپ تۇرسىڭىز.
ئۆتتى مېنىڭ روزىغارىم نادانلىق بىلەن،
مەن قىلمىدىم، ئەمدى سىزلەر ھەزەر ئەيلىڭىز!

— شەيخ سەئىدى

---

① ساغان زالىڭ — موڭغۇلچە «ئاپاق خوجا» دېگەن سۆز.

تۆتىنچى باب

بۇ پاجىئەگە زېمىن گۇۋاھ

«كىمكى ئاللانى قويۇپ، شەيتانىنى دوست تۇتىدىكەن، ئۇ (دۇنيا ۋە ئاخىرەتتە) ئوپئوچوق زىيان تارتقان بولىدۇ (119). شەيتان ئۇلارغا (يالغان) ۋەدىلەرنى بېرىدۇ ۋە ئۇلارنى خام خىيالغا سالىدۇ (يەنى ئەمەلگە ئاشمايدىغان ئارزۇلارنى كۆڭلىگە سالىدۇ). شەيتان ئۇلارغا پەقەت يالغانلا ۋەدە قىلىدۇ (120). ئەنە شۇلارنىڭ بارىدىغان جايى جەھەننەمدۇر. ئۇلار جەھەننەمدىن قاچىدىغان جاي تاپالمايدۇ (121).»

— قۇرئان كەرىم. سۈرە نىسا

مىلادى 1678 ـ يىلى (ئات يىلى) 9ـ ئاينىڭ 19ـ كۈنى. يېرىم كېچە.

جۇڭغارلار يەكەن قەلئەسىنىڭ بەش قوۋۇقىغا بىراقلا ھۇجۇم باشلىدى. سېپىل ئەتراپىدا سۇ بىلەن لىق تولدۇرۇلغان چوڭقۇر خەندەك بار ئىدى. خەندەكتىن سېپىل قوۋۇقىغا ئۆتكىلى بولىدىغان تاختا كۆۋرۈك زەنجىر بىلەن ئۇستىگە تارتىپ

قويۇلغانىدى.

شەھەر ئىچىگە يوشۇرۇنۇۋالغان ئاق تاغلىق سوپىلار ئالدىن كېلىشىپ قويۇلغان ۋاقىت ـ قەرەلسىدە جۇڭغارلار شەھەرگە تېگىش قىلىشى بىلەن تەڭلا دەرھال شەھەرنىڭ ھەرقايسى قوۋۇق-ئەگۈنلىرىگە تەڭلا ھۇجۇم قىلىپ تارتىۋالماقچى ئىدى. شۇڭا، سېپىل سىرتىدىن جۇڭغارلارنىڭ ھايـ ـ ھۇيلىرى ئاڭلىنىشى بىلەن تەڭلا، سوپىلارمۇ ھەرقايسى قوۋۇقلارنى ئەمىر كېبىر ـ ئىۋەز بەگنىڭ قورۇقچىلىرىدىن تارتىۋېلىش ئۈچۈن، قوۋۇق ئەتراپىدىكى ئۆيلەرگە ئوت قويۇشتى. بۇ چاغدا ئاپاق خوجا غالدان بىلەن شەھەرنىڭ كۈنپېتىش تەرىپىدىكى ئالتۇنلۇق دەرۋازىسىنىڭ سىرتىدىكى ھەفتەئى مۇھەممەدان تۆپىلىكىدە جۇڭغارىيە ـ سوپى ئىشانلار بىرلەشمە قوشۇننىڭ شەھەرگە قىلىۋاتقان ھۇجۇم جېڭىنى كۆزىتىپ تۇرۇشقانىدى. شەھەرگە ھۇجۇم قىلىش ئۇرۇشىغا غالدانىنىڭ ئوغلى سەپتىڭ بالجۇر قوماندانلىق قىلىۋاتقانىدى. ئەتراپ ئوتقاش — گۈلخانلارنىڭ ئوت يالقۇنىدا كۈندۈزدەك يورۇپ كەتكەنىدى.

شەھەرنىڭ بەش قوۋۇقىدا بىردىنلا ئوت يالقۇنى كۆتۈرۈلگىنىنى كۆرگەن ئاتلىق جۇڭغارلار قوۋۇقلارنى تېزرەك ئىگىلەش ئۈچۈن، تاختا كۆۋرۈك تەرەپكە ئات سېلىشتى.

ئوق تەرەپتە ئېگىزلىكنىڭ كەينىدىن بىر توپ جۇڭغار ئاتلىق چېرىكلىرى ھايقۇرتقىنچە ئات چاپتۇرۇپ چىقىشتى. ئاتلىق جۇڭغارلار بىر ئوق يېتىم كەلگۈدەك جايغا يېتىپ كېلىشكەندە، قەلئە ئۈستىدىكى ئىۋەز بەگنىڭ جەڭچىلىرى جۇڭغارلارنى قوللىرىدىكى ئوقيا ۋە توپەڭلەرنىڭ① ئوقى بىلەن قارشى ئېلىشتى. بۇ چاغدا، يەنە بىر گۇرۇھ جۇڭغار ئاتلىقلىرى ھەفتەئى مۇھەممەدان ئېگىزلىكنىڭ ئۈدۈلىدىكى ئالتۇنلۇق

① توپەڭ — ئىچىگە دورا ـ ئوق چېدىلىپ، پىلىك ئارقىلىق ئېتىلمەيدىغان مىلتىق.

دەرۋازىسىنى بۆسۈپ ئۆتمەكچى بولۇپ ئۈدۈلدىن ئات سىلىشىۋىدى، ئالدىدىن زالىپ[1] ئېتىلغان ئوق يامغۇرىغا دۇچ كېلىپ، ئون نەچچە جۈڭغار چېرىكى ئات ـ پاتلىرى بىلەن تەڭلا يەرگە يىقىلدى. كۆزنى يۇمۇپ ـ ئاچقۇچە ئالتۇنلۇق دەرۋازىسى ئالدىدىكى مەيدانداً قىزغىن جەڭ باشلىنىپ كەتتى. ھۇجۇم قىلىپ كېلىۋاتقان جۈڭغار چېرىكلىرى سان جەھەتتىن كۆپ بولغاچقا، ئېۋەز بەگنىڭ جەڭچىلىرىنىڭ چوڭ غەيرەت بىلەن جەڭ قىلىشلىرىغا قارىماي، دەۋرەپ بېسىپ كېلىۋېرىشتى.

ئالتۇنلۇق دەرۋازىسى تەرەپتە، ئۆز جەڭچىلىرى بىلەن جۈڭغارلارنىڭ ھۇجۇمىغا دادىللىق بىلەن قارشىلىق كۆرسىتىۋاتقان ئېۋەز بەگ چىداپ تۇرالماستىن گۈلخان ـ ئوتقاشلارنىڭ يورۇقىدا ئالتۇندەك پارقىرىغان قىلىچىنى يېنىدىن سوغۇرۇپ ئالدى — دە، ئالغا ئات قويدى.

قەلئە بېگىنىڭ بۇ ھەربىكتىنى كۆرگەن نۆۋكەرلەر ھەر ياقتىن ئات چاپتۇرۇپ كېلىپ، ئۇنىڭ ئالدىنى توسۇشتى. بىر نۆۋكەر:

— بەگ جانابلىرى، سىلى جەڭگە كىرمەسلە، سىلى ئۈچۈن ئۆلسەك، بىز ئۆلەيلى! — دەپ ئۇنىڭ ئېتىنىڭ چولۇڭۇرىغا مەھكەم ئېسىلدى. ئېۋەز بەگ:

— قويۇڭەت مېنى! ئانام مېنى جەڭگە ئاتاپ تۇغقان! باشقىلار قىرغىنغا كىرگەندە مەن تاماشا كۆرەمتىم؟! — دەپ قولىدىكى قامچا بىلەن ئاتنى قاتتىق بىرنى ئۇردى. مۇنداق قامچا يەپ ئۆگەنمىگەن كۈچلۈك جىرەن قاشقا بىر سەكرەپلا ئالغا قاراپ ئۇچتى — دە، ئىگىسىنى جەڭنىڭ قايناپ تۇرغان جايىغا ئېلىپ كىرىپ كەتتى. قالغان نۆۋكەرلەرمۇ بوراندەك قوزغىلىپ، ئات يۈگۈرتكىنىچە جەڭگە كىرىپ كېتىشتى. ئۇلار ئوت يالقۇنىنىڭ

---

① زالىپ ئېتىش — بىرقانچە مىلتىقنىڭ تەڭلا ئېتىلىشى.

يورۇقىدا جۇڭغار ئاتلىقلىرى بىلەن قىلىچلىشاتتى، نەيزىلىشەتتى. قوللىرىدىكى چوقماقلىرىنى جۇڭغارلارنىڭ باشلىرىغا ئۇرۇشاتتى...

— ئاۋۇ قىلىچ‌ئازلىق قىلىۋاتقان باھادۇر كىم؟ — دەپ سورىدى غالدان يېنىدىكى ئاپاق خوجىدىن ئېۋەز بەگنىڭ كۆرسىتىپ تۇرۇۋېپ.

ئاپاق خوجا سىنچىلاپ قاراپ، ئاخىر ئۇنى تونۇدى. ئۇ يولۋاسخان تەختكە چىققاندا يولۋاسخاننىڭ ئەمىر كېبىرلىرىدىن بىرى بولغان باھادىر ئېۋەز بەگ ئىدى. بۇنىڭدىن توققۇز يىل ئىلگىرى، ئاشۇ ئېۋەز بەگ يولۋاسخاندىن يۈز ئۆرۈپ، ئىسمايىل خاننىڭ سەئىدىيەلەر تەختىگە چىقىشقا ياردەم بەرگەنلىكتىن، ئاپاق خوجا يەكەننى تاشلاپ بەدەخشانغا قېچىشقا مەجبۇر بولغانىدى!

— ئۇنىڭ ئىسمى ئېۋەز بەگ، — دەپ جاۋاب بەردى ئاپاق خوجا چىشلىرىنى غۇچۇرلىتىپ تۇرۇپ، چۈنكى ئۇ بۇنىڭدىن توققۇز يىل بۇرۇنقى ئۆچىنى تېخى ئۇنتۇلۇپ قالمىغانىدى، — ئاسىي ئىسمايىل خاننىڭ لەشكەر باشلىقلىرىدىن بىرى. ئۇ ناھايىتى قارام بىرنېمە. بىشەۋكەتى قالماق خان ئالىيلىرى، ئۇنىڭدىن قاتتىق ھەزەر قىلماق لازىمدۇر!

ئېۋەز بەگنىڭ جان پىدالىق بىلەن ئېلىشىۋاتقانلىقىغا قايىل بولغان غالدان ئاپاق خوجىنىڭ كېيىنكى گەپلىرىگە ئانچە قۇلاق سېلىپ كەتمىدى.

— بىرىپ مېنىڭ پەرمانىمنى يەتكۈز. ئۇنى تىرىك تۇتۇڭلار! يارلاندۇرۇپ قويساڭلارمۇ بېشىڭلارنى ئالىمەن! — دەپ بۇيرۇق بەردى غالدان يېنىدىكى بىر تورغاقا.

— جە! — دەپ قوللۇق بىلدۇردى ھېلىقى تورغات ۋە ئېتىنىڭ بېشىنى قايرىپلا جەڭ بولۇۋاتقان جايغا قاراپ چېپىپ كەتتى.

ئېۋەز بەگ بۇ چاغدا جۇڭغارلارنىڭ سەركەردىسى سۆيۈن ئارابدان بىلەن نەيزىلىشۋاتقانىدى. شۇ ئەسنادا ئۇنىڭ كۆز ئالدىدا بىرنېمە پۈلاڭلىغاندەك بولدى — دە، ئېتىنىڭ بوينىغا ھالقا قىلىپ ئېتىلغان بىر كەمەنباغ كىيىلىپ قالدى. كەمەنباغ چىڭ تارتىلىپ تۇزلەندى. ئېۋەز بەگنىڭ ئېتى مۇدۇرلەنگىنچە ئالدى تەرەپكە بىر ئۇمتۇلىۋىدى، ئات ئۇستىدىكى ئېۋەز بەگ ئاتنىڭ بېشىدىن ھالقىپ ئۆتۈپ ئالدى تەرەپكە ئۇچۇپ چۈشتى. ئۇ ئورنىدىن سەكرەپ تۇرماقچى بولغىنىدا، ئون نەچچە جۇڭغار چېرىكى ئۆزلىرىنى ئاتتىن ئۇنىڭ ئۇستىگە تاشلاشتى — دە، ئۇنى يەرگە مەھكەم نىقتاپ بېسىۋالدى. ئېۋەز بەگ پۈتۈن كۈچى بىلەن تىپىرلاپ بوشىنىشقا ھەرىكەت قىلدى. لېكىن، ئۇنىڭ ئۇستىدىن بېسىپ تۇرغان تاغدىن ۋە كېكىردىكىنى مەھكەم قامالىلىۋالغان تۆمۈر چاڭگالدىن قۇتۇلۇش مۇمكىن ئەمەس ئىدى. . .

ئۇ بېشىنى كۆتۈرۈپ قارىۋىدى، غالدانىڭ يېنىدا تۇرغان ئاپاق خوجىنىڭ تاتىرىپ تامدەك بولۇپ كەتكەن چىرايىغا كۆزى چۈشتى ۋە بوغۇلۇپ: «ھەي ئىت!» دەپ ۋارقىرىدى.

ئېۋەز بەگنىڭ ئىككى نۆۋەكچى كەمەنباغچى جۇڭغار چېرىكلىرىنى كەينىدىن قوغلاپ ئۇلارنىڭ ئالدىغا چۈشۈشكە ئۇلگۈرگەن بولسىمۇ ئەمما بىرمۇنچە جۇڭغار ئاتلىق چېرىكلىرى يوپۇرۇلۇپ كېلىپلا بۇ ئىككى نۆۋەكچىنىڭ ئۇستىگە ئېتىلدى ۋە پىداكارلىق بىلەن ئېلىشىۋاتقان بۇ ئىككى نۆۋەكچىنى ئۇزاق ئېلىشتىن كېيىن قىلىچلاپ تاشلىدى. ئۇلار پارچىلىنىپ توپىغا ئارىلاشتى.

ئېۋەز بەگنىڭ جەڭچىلىرى ئەمىر كېبىرنىڭ جۇڭغارلارنىڭ قولىغا چۈشۈپ قالغانلىقىنى كۆرۈپ ئەلەمگە چىدىيالماستىن تېخىمۇ قاتتىق ئۇرۇش قىلىشتى. ئەمما، جۇڭغارلار ئۇلارنىڭ تولىسىنى تېخىمۇ رەھىمسىزلىك بىلەن قىرىپ تاشلىدى.

قالغانلىرى بولسا كۈچلۈك جۇڭغار ئاتلىقلىرى تەرىپىدىن كەڭ دالاغا توزدۇرۇۋېتىلدى. ئۇلار يەكەن قەلئەسىنىڭ جۇڭغارلار قولىغا چۈشۈپ كېتىۋاتقانلىقىنى كۆرۈپ، يېنىپ ـ يېنىپ توپلىشىپ، ئۆلۈمنى ھەممىدىن ئەۋزەل كۆرۈپ، دۈشمەنگە قاراپ ئېتىلاتتى. . .

يەكەن قەلئەسىدە قارشىلىق داۋاملاشماقتا ئىدى. ھەفتەئى مۇھەممەدان ئالدىدا باشلانغان جەڭ شاۋقۇنى بىردەمدىلا پۈتۈن قەلئەنى قاپلاپ، كىشىلەرنى سارايسىمىگە سالدى. يەكەنلىك ھاكىمى ئەمىر مىرزا ھەيدەر دوغلاتى① بۇ چاغدا بىر قىسىم ئادەملىرى بىلەن ئالتۇنلۇق مەدرىسىنىڭ ئىچىدە جۇڭغارلارغا قارشىلىق كۆرسىتىۋاتاندى. دەسلەپتە، ئالتۇن دەرۋازىنىڭ تېشىدىكى ھەفتەئى مۇھەممەدان تەرەپتە ئاتلىنىۋاتقان جۇڭغار ئاتلىقلىرىنىڭ ھاي ـ ھۇي چۇقانلىرى ئەمدى شەھەرنىڭ كوچىلىرىدا ئاڭلىنىۋاتاندى. سېۋان ئارابدان باشچىلىقىدىكى جۇڭغار تۇرشاۋۇللىرى سەئىدىيە قوشۇنلىرىنىڭ كۇنچىقىش يۇقىرى تەرەپتىكى دەرۋازىلاردىن بۆسۈپ چىقىپ كېتىشىنىڭ ئالدىنى ئېلىش ئۈچۈن، ئۆتۈك بازىرى، كىچىك ئالتۇنلۇق، قوچقار ئاتا، چارسۇ كۆل كوچىسى ۋە تېرەكباغ كوچىلىرى ئارقىلىق ئۈدۈل كۇنچىقىشتىكى قالغات دەرۋازىسى بىلەن مەسچىرە دەرۋازىسى تەرەپكە تاراقلاپ ئات چاپتۇرۇپ ئۆتۈپ كېتىشتى.

غەدىگەرلىك، شەھىدانكۆل، نور تۈۋى قاتارلىق كوچا ـ يوللارنىڭ ھەممىسىدە جۇڭغار ئاتلىق چېرىكلىرىنىڭ سايىسىنى كۆرۈش مۇمكىن ئىدى. ئۇلار قوللىرىدا ئوتقاش كۆتۈرۈۋېلىشقانىدى. بىر جۇڭغار ئاتلىق چېرىكى غەدىگەرلىك

① مىرزامۇھەممەت ھەيدەر كوراگانى بىلەن قىسمداش يەنە بىر كىشى.

كوچىسىنىڭ ئاغزىدىكى ئەگۈنگە يېتىپ بارغاندا، ئۇنىڭ ئېتى توساتتىن مېڭىشتىن توختاپ ئەگۈننىڭ ئاستىغا قويۇلغان بىر تاشقا پۇتلىشىپ موللاق ئېتىپ يىقىلدى. ھېلىقى چېرىكمۇ ئاتنىڭ ئۈستىدىن موللاق ئېتىپ چۈشۈپ، پۇتۇن بەدەن ئەزالىرى يەرگە نەقىش باستى.

ئاق تاغلىق ئىشان ـ سوپىلار — ئاپاق خوجىنىڭ خاس مۇرىتلىرىدىن تەشكىل قىلىنغان سوپى چېرىكلىرى بىر قولىغا ئوتقاش، يەنە بىر قولىغا قەلەندەرلىك سوتا ـ تاياقلىرىنى ئېلىپ، ئىسمايىل خانىنىڭ تەرەپدارلىرىنى قوغلاپ ھەر تەرەپكە يۈگۈرۈشۈپ يۈرۈشەتتى. ئۇلار شۇنداق غەزەپكە كەلگەنكى، مۇشۇ تاپتا ئۇلار ئالدىغا شىر ياكى يولۋاس ئۇچراپ قالسىمۇ، قىلچە قورقۇپ قالمايتتى. رۇستەم ۋە ئىسفەندىيار ئۇلارنىڭ قولىغا چۈشۈپ قالسا ئاجىز ۋە خار بولغان بولاتتى!

ھاكىمبەگ ئەمىر ھەيدەر دوغلاتى بىر قىسىم لەشكەرلىرىنى باشلاپ ئالتۇنلۇق مەدرىسىدىن ھۇجۇم قىلىپ چىقىشقا بىر نەچچە قېتىم ئۇرۇنغان بولسىمۇ ئەمما ئۇلارنىڭ ھۇجۇمى جۇڭغار چېرىكلىرىنىڭ قاتتىق قارشىلىقىغا دۇچ كېلىپ تېزلا بىتچىت بولۇپ كەتتى. كېچىدە قايسىسى قالماق، قايسىسى ئۆز ئادەم مىرزا ھەيدەر دوغلاتىنى زادىلا ئاجرىتالماي قالدى. كۆزىگە يۇگۈرۈشۈپ يۈرگەنلەرنىڭ ھەممىسى قالماق چېرىكلىرى بولۇپ كۆرۈندى. تۆۋەنكى تەرەپتىكى خانىقا دەرۋازىسى تېخى قالماق چېرىكلىرىنىڭ قولىغا چۈشۈپ كەتمىگەندەك قىلاتتى. شۇڭا، ئۇ ئادەملىرىنى باشلاپ تۆتىنچى داپقۇر قاتتىق ھۇجۇم قىلىپ ئاخىر جۇڭغار چېرىكلىرىنىڭ مۇھاسىرىسىنى بۇزۇپ چىقىشقا مۇۋەپپەق بولالىدى. «ئەلفرارۇ مىمالايۇتاقۇ. مىن سۇنەنىلمۇر

سەلىن.»[1] مىرزا مۇھەممەد ھەيدەر دوغلاتى بىرەر يۈزدەك ئادىمىنى ئېلىپلا تۆۋەنكى دەرۋازا تەرەپكە خانىقا قوۋۇقىغا قاراپ قاچتى...[2]

ئالتۇنلۇق مەدرىسىگە ئىككى مىڭدەك ھەربىي ۋە قارا تاغلىقلار مەزھىپىدىكى ئەمەلدار، پۇقرالار بېكىنىۋالغانىدى.

ئەتىسى تاڭ سۈزۈلگەندە، كىشىلەر ئاپاق خوجىنىڭ سوپ چېرىكلىرىنىڭ كىشىلەرنى قوغلاپ يۈرۈشكەنلىكىنى كۆرۈشتى. ئاپاق خوجىنىڭ تەلىپىگە ئاساسەن، غالدان شەھەردە ئۇچ كۈن قەتلىئام ئېلان قىلدى.

يەكەن شەھىرىدە ئىلگىرىكى خان — سۇلتان ئىسمايىل خان زامانىدا قارا تاغلىقلار تەرىپىدىن بېسىلغان ئاق تاغلىقلار، ئىلگىرىكى ھۆكۈمدار ئىسمايىل خانىدىن نارازى ئادەملەر ناھايىتى كۆپ ئىدى. شەھەرلىكلەر بۇلانغان، ئېتىزلىقلار سۇلتان ئىسمايىل خان باشلاپ كەلگەن يىلدان تەيشىنىڭ ئاتلىق چېرىكلىرى تەرىپىدىن چەيلەنگەن، ئاق تاغلىقلارنىڭ سەردارى — ئاپاق خوجىنىڭ دادىسى مۇھەممەد يۈسۈپ ئىشان قارا تاغلىق سوپىلار تەرىپىدىن يېڭىسارنىڭ قوش گۈمبەز دېگەن يېرىدە زەھەرلەپ ئۆلتۈرۈلگەنىدى. شۇڭا، ئەقلىدىن ئازغان بۇ تەلۈە خوجا ـ ئىشانلار ئۆتكەنكى قىساسلىرىنى چوقۇم ئالماي قويمايىتتى.

ھاكىمىيەت قۇشى ئاپاق خوجىنىڭ نۇسرەت ئاسمىنىدا پەرۋاز قىلغاندىن كېيىن سابىق سۇلتان ئىسمايىل خان زامانىدا مەنسەپ ـ مەرتىۋىلىرىدىن ئايرىلىپ قالغان سابىق ئەمەلدارلارمۇ ئابدۇللاخان تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلگەن خانزادە خېنىم بىلەن

---

① «تەڭ كەلگىلى بولمىغاندا قېچىش — يەيغەمبەرلەرنىڭ سۈننەتلىرىدىندۇر.»

② مىرزا ھەيدەر دوغلاتى قېچىپ كېتىۋاتقاندا، جۇڭغار چېرىكلىرىگە ئۇچراپ تىرىك قولغا چۈشتى.

ئەبەيدۇللا سۇلتاننىڭ خۇن دەۋاسىنى تەلەپ قىلىپ چىقىشتى. . .

*　　*　　*

ھۆرمەتلىك كىتابخان، بىز ئالدىنقى بابلاردا سەئىدىيە خانلىقىنىڭ ئونىنچى ئەۋلاد سۇلتانى ئابدۇللاخان بىلەن ئۇنىڭ ئوغلى — قەشقەر نايىبى، شاھزادە يولۋاسخان ئوتتۇرىسىدا يۈز بەرگەن ماجىرالار ھەققىدە ئاز - تولا توختالغانىدۇق. يولۋاسخان مۇستەقىللىق خاھىشى ناھايىتى ئۇستۇن شاھزادە ئىدى. ئۇ داۋاملىق قورال كۈچىگە تايىنىپ زورلۇق قىلىشقا ۋە ئىسيان كۆتۈرۈشكە خۇشتار ئىدى. شۇڭا، ئۇ قوللىغۇچىلارغا جىددىي ئېھتىياجلىق بولۇپ تۇرغىنىدا، يەرلىك تەپرىقچى كۈچلەرنىڭ ئىجتىمائىي ئاساسى بولغان ئاق تاغلىقلار مەزھىپىدىكىلەر تەبىئىي يوسۇندا يولۋاسخاننىڭ قوللىغۇچىلىرىغا ئايلانغانىدى.

مىلادى 1562 - يىلى يازدا، مەخدۇم ئەزەمنىڭ چوڭ ئوغلى، ئىشقىيە (ئاق تاغلىقلار) مەزھىپىدىكىلەرنىڭ سەردارى مۇھەممەد ئىمىن ئىشان ئىمامى كالان خوجا ئۆزبېكنىڭ ئىنىسى، ئىسھاقىيە (قارا تاغلىقلار) مەزھىپىدىكىلەرنىڭ سەردارى خوجا ئىسھاق ۋەلىيۇللا تەرىپىدىن زەھەرلەپ ئۆلتۈرۈلگەندىن تارتىپ، ئاق تاغلىقلار مەزھىپىدىكىلەر قارا تاغلىقلار مەزھىپىدىكىلەر بىلەن ئىزچىل تۇردە ئۆچەكىشىپ كېلىشىۋاتاتتى. ئابدۇللاخانغا قارشى تۇرغانلىق ماھىيەتتە قارا تاغلىقلارغا قارشى تۇرغانلىق بولاتتى. شۇڭلاشقا، يولۋاسخان ئاپاق خوجا بىلەن تىزلا سىياسىي ئىتتىپاق تۇزدى. ئاق تاغلىقلارنىڭ تەسىر كۈچى يولۋاسخان ھاكىمىيىتىنىڭ قوللىشى ئارقىسىدا تىزلا كېڭەيدى. يولۋاسخاننىڭ ئەمەلىي كۈچىمۇ ئاق تاغلىقلارنىڭ پائال قوللىشى ئارقىسىدا كۈندىن - كۈنگە زورىيىپ، سەئىدىيە مەملىكىتىدە سەل

قاراشقا بولمايدىغان بىر تۇرلۇك ئۆكتىچى كۈچ بولۇپ شەكىللەندى. ۋە مەركىزىي ھاكىمىيەت - سۇلتان ئابدۇللاخان باشچىلىقىدىكى سەئىدىيە سەلتەنىتى بىلەن ئۇزەكتىگە سوقۇشتۇرالايدىغان دەرىجىگە بېرىپ يەتتى. ئارقىدىنلا ئۇ سەئىدىيە دۆلىتىنىڭ پايتەختى يەكەنگە ئاتىسى — سۇلتان ئابدۇللا خانغا قارشى تۇرۇش ئۈچۈن قەشقەردىن لەشكەر تارتىپ چىقتى.

مىلادى 1666 - يىلى 4 - ئاينىڭ 13 - كۈنى يەنى ماھىي شاۋۋالنىڭ سەككىزىنچى كۈنى، سۇلتان ئابدۇللاخان يولۋاسخانىنىڭ ئارىغا سوغۇقچىلىق سېلىشى ھېيىسىنىڭ دامىغا چۈشۈپ كېتىپ ئۆزىگە سادىق بەگلەردىن مىرزا تىنبەگ، نەجىببەگ قاتارلىق ئەمرۇل - ئۆمەرالارنى ئارقا - ئارقىدىن ئۆلتۈردى. بىراق، ئەتىسى يەنە، ئۆزىنىڭ ئالدانغانلىقىنى سېزىپ، بۇ ئۆچىنى يولۋاسخانىنىڭ پەرزەنتلىرىدىن ئالماقچى بولدى — دە، ئۆزىنىڭ قىز نەۋرىسى، يولۋاسخانىنىڭ قىزى خانزادە خېنىمنى ھەفتەئى مۇھەممەداندا چالما - كېسەك قىلىپ ئۆلتۈرگۈزدى. ئارقىدىنلا خوتەنگە مەكتۇپ ئەۋەتىپ، «مۇھەممەد قاسىمبەگ باشلىق ئەمرۇل - ئۆمەرالار! مېنىڭ بېخەتەرلىكىم ئۈچۈن، سۇلتاننى ئۆلتۈمگە مەھكۇم قىلىڭلار! قوشۇننى دەرھال ئاتلاندۇرۇپ يەكەنگە كېلىڭلار!» دەپ پەرمان چۈشۈردى. خوتەن نايىبى، يولۋاسخانىنىڭ ئوغلى، ئابدۇللاخانىنىڭ نەۋرىسى بولغان 18 ياشلىق شاھزادە ئەبەيدۇللا سۇلتان خوتەن ئەمىرلىرىنىڭ قىستىشى بىلەن زەھەر ئىچىپ ئۆلۈۋېلىشقا مەجبۇر بولدى. شۇنداق قىلىپ خانزادە خېنىم بىلەن شاھزادە ئەبەيدۇللا سۇلتان بوۋىسى ئابدۇللا خان بىلەن ئاتىسى يولۋاسخان ئوتتۇرىسىدىكى تەخت تالىشىش ماجىراسىنىڭ قۇربانلىرىغا ئايلىنىپ قالدى. بۇ ئىشمۇ ئاپاق خوجىنىڭ بېۋاستە قول تىقىپ پىلانلىشى ئارقىسىدا ۋۇجۇدقا كەلگەنىدى ئەلۋەتتە!

قايسى ئەلده نادانلىق، غاپللىق غالىپ كەلسە، شۇ ئەلده تەپرىقات، بۆلۈنۈش ئەۋجىگە چىققان بولىدۇ. قايسى يۇرتتا ھەقمەتنىڭ باغرى تىلىنغان بولسا، شۇ يۇرتتا غاپللار يۇقىرى دەرىجىلەرنى ئىگىلەيدۇ. توڭگۇز تۇمشۇق، ئېيىق پەنجە، بۆرە چىشلىق، تۈلكە قۇيرۇق، قېچىر تۇياق، چايان مىجەز، يىلان تىللىق كىشىلەر ئۇستۇن مەرتىۋىلەرگە كۆتۈرۈلىدۇ! مەخدۇم ئەزەمنىڭ يارامليق پۇشتى بولغان ئاپاق خوجىمۇ دەل مۇشۇ سۇرەتتىكى ئادەملەرنىڭ تىپىك ۋەكىلى ئىدى. دۇنيادا ئادەملەرنىڭ ئىدىيىسىنى قالايمقانلاشتۇرۇۋېتىشتىن ئۆڭاي ئىش بولمىسا كېرەك. بۇنى ئۇيغۇرلارنىڭ ئاتا ـ بوۋىلىرى، «توپىلاڭدا توغاچ ئوغرىلاش» دېگەن ئوبرازلىق سۆزگە يىغىنچاقلىغانىدى.

ئىنسان ئۇچۇن ئەڭ پايدىلىق ئىلىم ـ ۋەتەننى سۆيۈش ئىلمىدۇر! ئاق تاغلىقلارنىڭ سەرداری ئاپاق خوجا بۇنى ئوبدان چۈشەنگەنلىكتىن، سەئىدىيە خانلىقىنى مۇنقەرز قىلىشنى ھەممىدىن ئاۋۋال مۇشۇ تەرەپتىن قول سېلىشتىن باشلىدى.

ئاپاق خوجا ۋەتەنسىزلىكنىڭ ۋە پىرقىۋازلىقنىڭ كىشىلەرنىڭ ئېڭىنى قالايمقانلاشتۇرۇشتىكى رولىنى چۈشىنەتتى. چۈنكى، بىر مەشھۇر ھەدىستە: «ۋەتەننى سۆيۈش — ئىمان جۈملىسىدىندۇر!» دەپ ئېيتىلغان. دېمەك، ئىنسانغا ئەڭ نەپ بېرىدىغان ئىلىم —ۋەتەنپەرۋەرلىك ئىلمىدۇر. ھەدىستە ئىمان دەپ ئاتالغان ۋەتەنپەرۋەرلىك ئېڭى سەئىدىيە خانلىقىنى پارچىلاشتا مەخدۇم ئەزەمنىڭ ئەۋلادالىرى بولغان قەشقەر خوجىلىرى ئەڭ دەسلەپتە دۇچ كەلگەن زور توسالغۇ ئىدى. ئاپاق خوجىمۇ ئىشنى ۋەتەنسىزلىكنى تەرغىب قىلىشتىن باشلىدى ۋە شۇ ئارقىلىق سەئىدىيە خەلقىنىڭ ئىمانىنى سۇسلاشتۇرۇشقا تىرىشتى.

شۇ چاغلاردا بۇ ئەل نادانلىققا پاتقان، تەۋپىق — ئادالەت

كۆتۈرۈلگەن، ھاياسىزلىق، ئىنساپسىزلىق كۈچەيگەن، مېھىر ـ شەپقەت تۈگىگەنىدى. ئەلنى ئېشەكتىنمۇ بەتتەر نادانلىق پاتقىقىغا چۆكتۈرگەن بۇ بىر توپ ئەخلاقسىز پاسىق، قەبىھ گۇناھكار، يالغانچى، بىئەجەل ئۆلىدىغان غالجىر ھەسەتخور، ئەشەددىي قارا قورساق، ئىچى چايانىدىنمۇ زەھەر قەشقەر خوجىلىرى ھەممىلا يەردە زورلۇق ـ زومبۇلۇق قىلىشاتتى. ئۇلار دۈئا بىلەن نام، دۈئا بىلەن جان، دۈئا بىلەن ئىمان، دۈئا بىلەن ۋەج، دۈئا بىلەن ئابرۇي تاپقىلى بولىدۇ، دەپ دەۋا قىلىشاتتى. ئۇلار دۈئا بىلەن يۈرت، دۈئا بىلەن تەخت ئىلىش قەستىدە يۈرۈشەتتى. شۇ زامانىدا سەئىدىيە كىشىلىرى قورقۇنچاق، پىكىر ـ تەپەككۇر قابىلىيىتى تۆۋەن، نان قېپى، زەئىپ، تەرسا، چېچىلاڭغۇ، ئىش خوشياقماس، ئاجىز، ئەخمەق، لاپخور، شاللاق، تەرى سۆرۈن، توڭ، بەتقىلىق، بەتخۇي، «قاينىاق سۇدا تاھارەت ئېلىپ مەسچىتتە چىچاڭشىيدىغان» ئەقلى پالەچ ئاڭقاۋلاردىن بولۇپ كېتىشكەنىدى!

دېمەك، دۇنيادا ھەممە ياخشىلىقنى بىرلا ياخشىلىققا ـــ ئىلىم ـ مەرىپەتكە يىغىنچاقلىغىلى بولغىنىدەك، دۇنيادىكى ھەممە ئېپلاسلىقنىمۇ نادانلىقتىن ئىبارەت بىرلا ئېپلاسلىققا يىغىنچاقلاش ھەم مۇمكىن! ياكى بولمىسا، دۇنيادا قانچىلىك ئالىيجانابلىق بولسا، بۇ ھەممىدىن ئاۋۋال ئىلىم ـ مەرىپەتنىڭ مېۋىسىدۇر؛ جاھالەت، پەسلىك، قاششاقلىق ۋە رەزىللىكلەرنىڭ ھەممىسى نادانلىقتىن باشلىنىدۇ. چۈنكى، جاھاندىكى ھەممە سەلتەنەت قاتىللىرى تارىختىن بۇيان ئۆز مەقسەتلىرىنى ئىشقا ئاشۇرۇش يولىدا نادانلىقتىن پايدىلىنىپ كەلگەن!

* * *

ئەمدى ئۆز سۆزىمىزگە كەلسەك، سەئىدىيە مەملىكىتىنىڭ

مەشھۇر سۇلتانى ئابدۇرەشىدخان زامانىدىن تارتىپلا باشلانغان پىرچىلىق ھەرىكىتى ئاپاق خوجا زامانىسىغا كەلگەندە، مۇلكىي قەشقەرىيىدە ئومۇمىي خەلق ھەرىكىتىگە ئايلاندى. كىشىلەرنىڭ ئىدىيىسى قالايمىقانلىشىپ شۇ دەرىجىگە يەتتىكى، كىشىلەر نېمىنىڭ خاتا، نېمىنىڭ توغرا ئىكەنلىكىنى ئىلغا قىلالمايدىغان بولۇپ قېلىشتى!

*　　*　　*

يەكەن — قەدىمكى ساكارائول دۆلىتىنىڭ پايتەختى ئىدى. ساكارائول — قەدىمكى زاماندا غەربىي يۇرتتىكى 36 دۆلەتنىڭ بىرى ئىدى.

مىلادى 1470 ـ يىلى، شەرقىي چاغاتاي ئولۇسىنىڭ دوغلات قەبىلىسىدىن كېلىپ چىققان مىرزا ئابابەكرى[1] يەكەننىڭ كۇنچىقىش تەرىپىگە ئايلانمىسى ئىككى چاقىرىم كېلىدىغان دائىرىگە سېپىل سوققۇزغانىدى. يەكەن سېپىلىنىڭ بەش قوۋۇقى بولۇپ، كۇنچىقىش تەرەپتىكىسى — «ئالتۇنلۇق دەرۋازىسى»، كۇنچىقىش تۆۋەن تەرەپتىكىسى — «مەسخىرە دەرۋازىسى»، كۇنچىقىش يۇقىرى تەرەپتىكىسى — «قالىغات دەرۋازىسى»، شىمال تەرەپتىكىسى — «تېرەكباغ دەرۋازىسى»، جەنۇب تەرەپتىكىسى — «خانىقا دەرۋازىسى» دەپ ئاتىلاتتى.

شەھەرنىڭ ئىچىدىكى كوچا ـ يوللار بىر ـ بىرىگە تۇتاشقان بولۇپ، شەھەرگە خۇددى ئۆمۇچۇك تورىدەك يېيىلغانىدى:

---

① مىرزا ئابابەكرى (1514 — ؟) — قەشقەردە قۇرۇلغان مىرزا ئابابەكرى خاندانلىقىنىڭ قۇرغۇچىسى. ئۇ شەرقىي چاغاتاي خانلىقىنىڭ ئىچكى قىسمىدا غەلىيان يۈز بەرگەن پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ قەشقەرنى بېسىۋالغان ۋە تاغىسى مىرزا مۇھەممەد ھەيدەرنى قەشقەردىن قوغلاپ چىقارغانىدى. ئۇ مۇلكىي قەشقەرىيىگە ھۆكۈمرانلىق قىلغان ئەللىك يىل ئىچىدە قانۇنلۇق سىياسەت يۈرگۈزۈپ، پۇقرالارغا رەھىمسىزلىك بىلەن زىيانكەشلىك قىلغانىدى. مىلادى 1514 ـ يىلى، سۇلتان سەئىدخان تەرىپىدىن مەغلۇپ قىلىنىپ، قارا قۇرۇمغا قاچقاندا، مۇلازىملىرى تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلگەن.

ئالتۇنلۇق دەرۋازىسى بىلەن شەھەرگە كىرگەندە، ۋاپۇرۇش بازىرى، كىچىك ئالتۇنلۇق، گۈرباغ، قوچقار ئاتا، داڭدار، چارسۇ كۆل، يار كوچا، تېرەكباغ، گۈزەر ئارقىلىق قالغات دەرۋازىسىغا چىققىلى بولاتتى؛ ۋاپۇرۇش بازىرى ۋە خەندەككۆل كۈچىلىرى ئارقىلىق ئۆتۈپ، غەدىگەرلىك، رەستە، چارسۇ كۆل، شەھىدانكۆل كوچىلىرى بىلەن ماڭسا، يەنىلا قالغات دەرۋازىسىغا چىققىلى بولاتتى؛ ئالتۇنلۇق دەرۋازىسىدىن كىرىپ، تۆۋەنكى تەرەپكە قاراپ ماڭغاندا، تاشقىرىقى راۋاق، يېڭى مەھەللە، يېڭى بازار ئارقىلىق خانىقا دەرۋازىسىغا چىققىلى بولاتتى؛ ئالتۇنلۇق دەرۋازىسىدىن كىرىپ كۈنچىقىشقا قاراپ ماڭغاندا، خەندەك كۆلبەشى، يېڭى مەھەللە، ئارا ئوردا كوچىلىرى بىلەن غەدىگەرلىككە كېلىپ، ئاندىن تۆۋەنگە بۇرۇلۇپ، نوتۇڭى، توغراق كۆلبەشى كوچىلىرى ئارقىلىق كۈنچىقىشتىكى مەسچىرە دەرۋازىسىغا چىققىلى بولاتتى.

يەكەننىڭ چوڭ كوچا ـ يوللىرى كەڭلىكى ئون قەدەمدىن ئون ئالتە قەدەمگىچە كەڭلىكتە ئېلىنغان بولۇپ، بىر ئۇچى شەھەرنىڭ ھەرقايسى قوۋۇقلىرىغا بېرىپ تاقىلاتتى. يەنە بىر ئۇچىغا ئەگۈن دەپ ئاتىلىدىغان ياغاچ سالاسۇنلۇق دەرۋازا بېكىتىلگەنىدى.

شەھەرنىڭ بۇ كوچا ـ يوللىرىدىن يەنە تەرەپ ـ تەرەپكە شاخ ئايرىپ، مەھەللە كوچىلىرىمۇ ئېلىنغانىدى. بۇ كوچىلار قاسساپلىق كوچىسى، شاخال كوچىسى، تۇڭمەنبېشى كوچىسى، رېگىستان، دۆڭباغ كوچىسى، گۈندىخانا كوچىسى، ھەيدەر باغ كوچىسى، ناۋاتمان كوچىسى، ئەشمىكار كوچىسى، ناغرىچىلار كوچىسى، ئەلگەكچى كوچىسى، جۇمبۇچى كوچىسى قاتارلىق ئوتتۇزدىن ئارتۇق كوچىنى ئۆز ئىچىگە ئالاتتى. بۇ شاخچە كوچىلارنىڭ كەڭلىكى ئالتە قەدەمدىن ئون قەدەمگىچە كېلەتتى. بۇ كوچىلار ئارقىلىق يۇزدىن ئارتۇق مەھەللىگە يېتىپ بارغىلى

بولاتتى. بۇ مەھەللىلەرنىڭ بەزىلىرى شۇ كوچا نامى بىلەن، بەزىلىرى مەسچىت نامى بىلەن ۋە بەزىلىرى بولسا، كۆل نامى بىلەن ئاتىلاتتى.

يەكەن شەھىرىدە سۇ بىلەن تەمىنلەيدىغان ئاتمىشتىن ئارتۇقراق كۆل بار ئىدى. بۇ كۆللەرنىڭ ئىچىدە راۋاقكۆل، كوچا ئاغزى كۆلى، ۋاپۇرۇش بازىرى كۆلى، ئالتۇنكۆل، گۈرباغ كۆلى، چارسۇ كۆلى، گۈلغۇنكۆل، ئوردا كۆلى، شەھىدانكۆل، ساغرىچىكۆل، ئاباباەكرى كۆلى، تۆمۇر خوجا كۆلى، ناسىر خوجا كۆلى، سەۋزىناز كۆلى، خەندەككۆل، ھەلەمدانكۆلى، سارايكۆلى، ناۋاتمان كۆلى قاتارلىق كۆللەر بىرقەدەر چوڭ ۋە داڭلىق قەدىمىي كۆللەر ھېسابلىناتتى. بۇ كۆللەرنىڭ بىر قىسمى پادىشاھلىق كۆللەر بولغاچقا، ھۆكۈمدارلارنىڭ نامى بىلەن ئاتىلاتتى؛ بەزىلىرىنى بولسا بايلار ئۆز تەمىراتىغا چاپتۇرغانلىقتىن، شۇ بايىنىڭ نامى بىلەن ئاتىلاتتى؛ بەزىلىرى بولسا، مەھەللە ـ كويلاردىكى ئاھالىلەر بىرلىشىپ چاپتۇرغانلىقتىن مەھەللە نامى بىلەن ئاتىلاتتى.

بۇ كۆللەرنىڭ شەھەر سىرتىدىن سۇ كىرىدىغان ۋە شەھەر سىرتىغا ئېقىپ چىقىدىغان مەخسۇس ئېرىقلىرى بولغاچقا، كۆل سۇيى قىش ـ ياز سۈزۈك، كۆپكۆك زۇمرەتتەك، قاشتېشىدەك سۈزۈك، پاكىز تۇراتتى. كۆل سۇيىنىڭ پاسكىنا بولۇپ كەتمەسلىكىنى كاپالەتلەندۈرۈش ئۈچۈن، كۆللەرنىڭ ئەتراپىغا ياغاچتىن سالاسۇن ئورنىتىلغانىدى.

شەھەرنىڭ ھەرقايسى مەركىزىي كوچىلىرىدا ۋە ھەرقايسى مەھەللىلەردە شەھەر ئاھالىسىنىڭ يۇيۇنۇشى ئۈچۈن ياغاچ ۋە پىششىق خىشتىن ئاجايىپ ھۈنەر بىلەن گۈمبەزلىك ياسالغان گۈلەخ، مۇنچا ـ ھاممامىلاردىن 437سى بار ئىدى. ھاممامنىڭ ئېگىزلىكى بەش ـ ئالتە غۇلاچ كېلەتتى. ھاممام ئادەتتە ئىككى بۆلەككە بۆلۈنگەن بولۇپ، تاشقىرىقى بۆلىكى يۇيۇنغىلى

كەلگەنلەر كىيىم قويىدىغان ئۆي ۋە دەم ئالىدىغان خانا ئىدى. ئىچكىرىكى بۆلىكى يۇيۇنىدىغان هاممام بۆلىكى بولۇپ، قاناتسىز ئەگمە ئىشىكلەر بىلەن كىچىك ـ كىچىك خانىلارغا بۆلۈپ تاشلانغانىدى.

هاممامنىڭ هەممە خانىسىنىڭ تام تۆۋىنى بويلاپ ئېگىزلىكى ئوچ گەز، كەڭلىكى بىر يېرىم گەز كېلىدىغان، مەرمەر تاشلار بىلەن قاپلانغان تۆتاش ئېرىقلار ياسالغانىدى. بۇ ئېرىقلاردا يۇيۇنغۇچىلارغا كېرەكلىك بولىدىغان ئىسسىق سۇ توختىماي ئېقىپ تۇراتتى. هاممامنىڭ ئىچى پۈتۈن يەر، تام ـ تورۇسلىرى كۆكۈچ چىنە كاهىشلار بىلەن قاپلانغان بولۇپ، ئېرىقلاردىكى ئىسسىق سۇدىن كۆتۈرۈلگەن هور پۈتۈن هاممامنى قاپلاپ كېتەتتى. هەربىر خانىنىڭ تورۇسىدىكى گۈمبەزنىڭ ئۈستىگە ئەينەكلىك تۆڭلۈك قويۇلغان بولۇپ، بۇ تۆڭلۈكلەردىن سۇس يورۇق چۈشۈپ تۇراتتى.

يەكەن شەهىرىدە ئالتۇنلۇقۇم مازىرى، قوچقار ئاتا مازىرى، يۈسۈپ قەدىرخان مازىرى، هەفتەئى مۇهەممەدان، چىلتەنلىرىم مازىرى ۋە مۇساپىرلار مازىرى قاتارلىق داڭلىق شەهىدان مازارلاردىن ئون نەچچىسى بار ئىدى.

شەهەردە هەيدەرباغ، چىنارباغ، جاهانباغ، بەهىشباغ، نەزەرباغ، هەزرەت قاتارلىق ئون نەچچە داڭلىق چاهار باغلار بار ئىدى[1].

يەكەن شەهىرىدە مىرزا ئاباباكرى ۋە سەئىدىيە خانلىقى زامانىدا خەزىنىدىن پۇل ئاجرىتىپ قۇرغان نۇرغۇن مەكتەپ، ئالىي بىلىم يۇرتلىرى بار ئىدى. يەكەن شەهىرىدىكى خانلىق مەدرىسى دەپ ئاتىلىدىغان رەشىدىيە مەدرىسەسى 360 هۇجرىلىق، ئىككى قەۋەتلىك قىلىپ سېلىنغانىدى. سەئىدىيە خانلىقىدا

① بۇ هەقتە: «شىنجاڭ تارىخ ماتېرىياللىرى»نىڭ 39 ـ سانىغا بېسىلغان ئىسمايىل ئەسقەرنىڭ «يەكەن تارىخىغا ئائىت ئەھۋاللار» دېگەن ماقالىسىگە قارالسۇن.

يەكەن، قەشقەر ۋە باشقا شەھەرلەردە «پېشىل مەدرىسە»، «خانلىق مەدرىسە»، «ئالتۇنلۇق مەدرىسەسى»، «گۈرباغ مەدرىسەسى»، «قوچقار ئاتا مەدرىسەسى»، «مەدرىسەسى ئىقلىمات»، «جاھان مەدرىسەسى»، «مەھمۇدىيە»، «ساچىيە مەدرىسەسى»، «ۋەلىيە مەدرىسەسى» قاتارلىق ئالىي ۋە ئوتتۇرا كىچىك دەرىجىلىك بىلىم يۇرتى، مەكتەپلەردىن 2263ى بار ئىدى. بۇ بىلىم يۇرتلىرىدا ئەرەب، پارس ۋە ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ گرامماتىكىسى، فىقھە ئىلمى، پەلسەپە، ھەدىسشۇناسلىق، قۇرئان تەپسىرى، ناتىقلىق ئىلمى، تىل ـ ئەدەبىيات، ئىسلام تارىخى، جۇغراپىيە، ئاستىرونومىيە، ئالگىبرا، خىمىيە، ئەخلاقشۇناسلىق، خەتتاتلىق، رەسساملىق، ئىلمى مۇھەندىسە ۋە باشقا پەنلەردىن دەرسلەر ئۆتۈلەتتى. يەنە لۇتفى، سەككاكى، جامى، نەۋائى قاتارلىق شائىرلارنىڭ ئەسەرلىرىدىن دەرس ئۆتۈلەتتى.

خانلىق كۇتۇپخانا ـ ئالتۇنلۇق كۇتۇپخانىسىدا شۇ زامانداا يېگانە دەپ قارىلىدىغان كاتتا قولىيازمىلار، سىزمىلار، ھەر خىل يەككە ۋە توپلام ئەسەرلەردىن ئاتمىش مىڭ پارچە ساقلانغانىدى. بۇ ئەسەرلەرنىڭ ئىچىدە مەھمۇد قەشقەرىنىڭ «تۈركىي تىللار دىۋانى»، يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ «قۇتادغۇ بىلىك»، جامال قارشىنىڭ «سۇررىاخ لۇغىتىگە ئىزاھات»، ئوبۇل فوتوھ ئابدۇل جاپپار ئالمايىنىڭ «قەشقەر تارىخى» دېگەن ئەسەرى، نىزامۇل مۇلكنىڭ «سىياسەتنامە» دېگەن ئەسىرى، ۋە پەغپۇرچىندا يېزىلغان، قۇبلاي زامانىدا ئۇيغۇر تىلىغا تەرجىمە قىلىنغان «ئەلنى ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئومۇمىي ئۆرنەكلەر»[1]،

---

① «ئەلنى ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئومۇمىي ئۆرنەكلەر» دېگەن ئەسەر بىلەن «موڭغۇللارنىڭ مەخپىي تارىخى» دېگەن ئەسەرنىڭ ئۇيغۇرچە نۇسخىلىرى چىڭ سۇلالىسىنىڭ يۇەنمىگىيۇەن باغچىسىدىكى خانلىق كۇتۇپخانىسىدا ساقلانغانىدى. ئەمما، مىلادى 1860 ـ يىلى ئەنگلىيە، فرانسىيە بىرلەشمە قوشۇنى بېيجىڭنى بېسىۋالغاندا، يۇەنمىگىيۇەن باغچىسى بىلەن تەڭلا كۆيدۈرۈپ تاشلانغانىدى.

«موڭغۇللارنىڭ مەخپىي تارىخى»، مىرزا ھەيدەر كوراگانى تەرىپىدىن يېزىلغان ئىككى جىلدلىق «تارىخى رەشىدى» ۋە مەۋلانە شەرىپىدىن ئەل يەزدى تەرىپىدىن يېزىلغان «زەپەرنامە» قاتارلىق كاتتا ئەسەرنىڭ قوليازمىلىرى ۋە كۆچۈرۈلگەن نۇسخىلىرى بار ئىدى. يەنە «مەجمە ئۇتتاۋارىخ»، «مىنتىخىپ ـ ئالتاۋازرىخ»، «جامى گىتى نەماي» (ئالەمنى كۆرسەتكۈچى جام)، «تاۋارىخ كىزىدە»، «نۇسرەتنامە»، «تاۋارىخ قەدىمە ۋە تاۋارىخ جەدىيە» (كونا تارىخ ۋە يېڭى تارىخ) قاتارلىق كىتابلار، پارس تارىخچىسى راشىددىنىڭ «جامىئۇتتاۋارىخ» بىلەن ئاتا مۇلۇك جۇۋەينىنىڭ «تارىخى جاھانكۇشاي» دېگەن ئەسەرلىرى ۋە يەنە تىببى پەنگە ئائىت نۇرغۇن ئەسەرلەر بار ئىدى.

«ئەلنى ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئومۇمىي ئۆرنەكلەر» دېگەن ئەسەر پەغپۇرچىننىڭ شىمالىي سۇڭ سۇلالىسى (960 — 1127) دەۋرىدە ياشىغان سىما گۇاڭ[1] دېگەن مۇئەررىخ تەرىپىدىن تۈزۈلگەن سالنامە كىتاب بولۇپ، بۇ كىتاب تېكىست، مۇندەرىجە قوشۇمچە جىلد بولۇپ جەمئىي 324 جىلد ئىدى. بۇ كىتاب پەغپۇرچىننىڭ ئەڭ قەدىمكى دەۋرى — يېغىلىق دەۋرىدىن تارتىپ بەش سۇلالە دەۋرىگىچە بولغان جەمئىي 1362 يىللىق تارىخنى ئۆز ئىچىگە ئالغان زور ھەجىمدىكى كىتاب ئىدى. موڭغۇللار پەغپۇرچىننىڭ زېمىنىنى ئىستىلا قىلغاندا، چوڭ خان قۇبلايىنىڭ دانىشمەن دەيدىغان بىر ئۇيغۇر باخشىسى بۇ كىتابنى ئۇنىڭغا ئوقۇشقا تەۋسىيە قىلغانىدى. بۇ كىتابنىڭ 196ـ جىلدىدىكى پەغپۇرچىن — تاڭ تەيزۇڭنىڭ[2] مۇنۇ بىر جۈملە سۆزى قۇبلايغا بەك يېقىن كەلگەنىدى: «تۇرقۇڭنى تۇزەي

① سىما گۇاڭ (1019 ـ 1086) — دۆلىتىمىز تارىخىدىكى شىمالىي سۇڭ سۇلالىسىنىڭ ۋەزىرى. تارىخشۇناس، دەپتەردار، تەكلىپدار، سولغول دۇئانبېگى بولغان.

② تاڭ تەيزۇڭ (599 ـ 649) — يەنى لى شىمىن، تاڭ سۇلالىسىنىڭ 2 ـ ئەۋلاد پادىشاھى. جۇڭگو تارىخىدىكى مەشھۇر ئىمپېراتور.

دېسەڭ، — دېگەنىدى پەغپۇرچىن تاڭ تەيزۇڭ، — ئەينەككە قارا؛ ساۋاق ئالاي دېسەڭ تارىخقا قارا؛ پۈتلاشماي دېسەڭ نادانغا قارا». قۇبلاي بۇ سۆزلەرنى يوغان شىرمىغا ھۆسنىخەت قىلىپ يازدۇرغانىدى. قۇبلاي مىلادى 1260 ـ يىلى تەختكە چىقىپلا ئىككى يۈزدىن ئارتۇق باخشى تەرجىمانىنى خانبالىققا چاقىرتىپ كېلىپ بۇ كىتابنى تەرجىمە قىلدۇرغانىدى ۋە باشقا شاھزادە ـ خانلارغا ئۇنى ئوبدان ئوقۇشنى تەۋسىيە قىلغانىدى. «موڭغۇللارنىڭ مەخپى تارىخى» — سەئىدىيە دەۋرىدىن 250 يىل ئىلگىرى ئۇيغۇرلار تەرىپىدىن يېزىلغان كىتاب بولۇپ، ئۇ موڭغۇللارنىڭ گۈللىنىش تارىخى، چىڭگىزخان، ئوگىداي خانلارنىڭ مۇھاربىيە جەھەتتىكى زەپەرنامىسى بولۇپ ھېسابلىنىاتتى. بۇ ئىككى كىتاب موڭغۇللارنىڭ چوڭ خانى تەرىپىدىن ھەرقايسى تارخانلىقلارنىڭ خانلىرىغا دەستۇر قىلىپ تارقىتىپ بېرىلگەنىدى. ئۇنىڭدىن باشقا، بۇ كۈتۈپخانىدا رەسسام بىھزات بىلەن مۇھەممەد سىياھ قەلەم سىزمىلىرىدىن نادىر ئۈلگىلەرمۇ ساقلىنىاتتى.

يەكەن — مىرزا ئابابەكرى زامانىدىن تارتىپلا ئاستانە بولۇپ كەلگەن شەھەر ئىدى. كېيىنكى سەئىدىيە دۆلىتىنىڭ دەۋرىگە كەلگەندىمۇ سەئىدىيە دۆلىتىنىڭ پايتەختى بولۇپ ئىلگىرى، كېيىن بولۇپ 200 يىلدىن ئارتۇق ئىزچىل تەرەققىي قىلدۇرۇلغانلىقتىن، بۇ ئەزىم شەھەر پۈتۈن مۇلكىي قەشقەرىيىنىڭ سىياسىي، ئىقتىساد، مەدەنىيەت ـ سەنئەت، ھۈنەرۋەنچىلىك ـ سانائەت مەركىزىگە ئايلانغانىدى.

يەكەندە يالغۇز ھۈنەر ـ كەسىپنىڭ تۈرىلا ئۇچىيۇز ئاتمىش خىلدىن ئاشاتتى. بۇ ھۈنەر ـ كەسىپلەر: پاختا يىپ توقۇمچىلىقى، يىپەك توقۇمچىلىقى، يۇڭ توقۇمچىلىقى، چىگە ـ كەندىر توقۇمچىلىقى قاتارلىقلارنى، شۇنداقلا توقۇمچىلىق كەسپىنى، ھەر خىل نۇسخىدىكى زىلچا ـ گىلەم،

پالاس توقۇيدىغان خالۇاپچىلىق كەسپىنى، ھەر خىل ياغاچچىلىق ئىشىنى بېجىرىدىغان خارەتچىلىك كەسپىنى، ئۆي ـ ئىمارەتلەرنى ياسايدىغان تامچى ـ بىناكارلىق كەسپىنى، كۆن ـ خۇرۇمدىن ھەر خىل ئۆتۈك، باشماق، ئىسكالاچ ـ مەسە ۋە كەسسە ـ تىردان تىكىدىغان ساراچ، ـ موزدۇزلۇق كەسپىنى، ھەر خىل كىيىم ـ كېچەكلەرنى تىكىدىغان تىككۈچى ئىلمە كەسپىنى، ھەر خىل كىگىز ـ تەڭلىمات، تەرلىك ـ ئىچمەك ۋە جايدام[1] باسىدىغان كىگىزچىلىك كەسپىنى، مەخسۇس توقۇمىچىلىق ئۇچۇن خىزمەت قىلىدىغان يىك ئىشلەپچىقىرىدىغان يىكچىلىك كەسپىنى، ھەر خىل بۆك — دوپپا، تۇماق ـ تەلپەكلەرنى تىكىدىغان دوپپا ـ تۇماقچىلىق كەسپىنى، تۇرلۇك ھايۋانات تېرىلىرىدىن كۆن بۇلغارى، قارا ياكى قىزىل خۇرۇم، بېشۇ ئىشلەيدىغان چەمگەرلىك كەسپىنى، ئات ـ ئۇلاغلارنىڭ نوختا ـ يۇگەن، خامۇت، جۇمبۇ ـ جاۋەنلىرىنى ئىشلەيدىغان جۇمبۇلۇق كەسپىنى، ھەر خىل قىممەتلىك تاشلارنى كېسىپ ـ تاراشلاپ ھەر خىل ھۇنەر ـ سەنئەت بۇيۇملىرىنى ئىشلەپچىقىرىدىغان ھاككاكچىلىق كەسپىنى، سېغىزلايدىن ھەر خىل قاچا ـ قۇمۇچ، جانان چىنىلەرنى ئىشلەپچىقىرىدىغان كۇلالچىلىق كەسپىنى، ھەر خىل خۇش پۇراق دورا ماتېرىياللىرىنى ساتىدىغان ئەتتارچىلىق كەسپىنى، تومۇر تۇتۇپ دورا بۇيرۇپ، كىشىلەرنى ئۆلۈمدىن قۇتۇلدۇرۇپ، ئاغرىقنا ئامال قىلىدىغان تېبابەتچىلىك كەسپىنى، ئالتۇن ـ كۇمۇشلەردىن زىبۇ ـ زىننەت بۇيۇملىرىنى ئىشلەيدىغان زەرگەرلىك كەسپىنى، پاختا، يۇڭلارنى ئېتىپ تازىلايدىغان ئاتقۇچىلىق كەسپىنى، يىپەكچىلىك خام ئەشياسى بولغان مەشۇت ئىشلەپچىقىرىدىغان پىلىچىلىك كەسپىنى ۋە بۇ مەشۇتلاردىن يىپەك قاينىتىپ سۇزىدىغان سۇزمىچىلىك كەسپىنى، رەخت ـ

① جايدام ـ يامغۇرلۇق كىگىز، ئادەتتە مەخسۇس تېپىز كىگىزدە قىشلىنىدۇ.

خەرىتىلەرنى ھەر خىل رەڭدە بويايدىغان شۇستىگەرلىك كەسپىنى، شۇ چاغلاردا پۈتۈن مۇلكىي تۈركستان، بەدەخشان، كەشمىر، تىبەت، ھەتتا پەغپۇرچىندا مەشھۇر بولغان خان ئەتلەس، ھىلمىلە قاتارلىق تۇرلۇك يىپەك رەختلەرنى توقۇيدىغان يىپەكچىلىك كەسپىنى، ھەرخىل دېھقانچىلىق كەسپىنى، دۆلەتنىڭ تۈۋرۈكى بولغان ئارمىيىگە كېرەكلىك تۇرلۇك ھەربىي قورال ـ ياراغ، تۇفەڭ ـ مىلتىقلارنى ئىشلەپچىقىرىدىغان قوندۇقچىلىق كەسپىنى، تۇرلۇك چېقىن توپلارنى، چاچما ئوق، پارتلايدىغان چېقىن ئوق، خودەن، سېپىل تېشەر ئوقلارنى ۋە بومبىلارنى، ئاھالىگە كېرەكلىك تۇرلۇك چويۇن قازانلارنى ۋە چويۇن داڭقانلارنى، قىرىش چىشلىرىنى، ھارۋا ـ پەيتۇنلارنىڭ قازان ـ زىخچىلىرىنى قۇيۇپ چېقىرىدىغان قۇيمىگەرلىك كەسپىنى، تۇنكىدىن تۇرلۇك ئائىلە ـ تۆشۈك ئىشلىرىغا لازىملىق ئاشخانا جابدۇقلىرىنى ياسايدىغان تۇنكىچىلىك كەسپىنى، مىس ياكى تۇچتىن تۇرلۇك سايمانلارنى ياسايدىغان مىسكەرلىك كەسپىنى، ھەر خىل تاتلىق ـ تۇرۇم نەرسىلەرنى ياسايدىغان قەندالەتچىلىك كەسپىنى ۋە باشقا كەسىپلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالاتتى.

يەكەندە سودا ـ سېتىق ناھايىتى تەرەققىي قىلغان بولۇپ، ئۇ سەئىدىيە دۆلىتىنىڭ مۇھىم ئىقتىسادىي مەركەزلىرىدىن بىرى ئىدى. بۇ يەردە يەكەن شەھرىنى مەركەز قىلغان ھالدا كەڭ يېزا ـ قىشلاقلاردا بىر ھەپتىنىڭ يەتتە كۈنىدىكى ھەر بىر كۈندە قەرەللىك بازار بولۇپ تۇراتتى. سەئىدىيە ئاھالىسى بۇ قەرەللىك بازارلاردا ئۆزئارا مال ئالماشتۇرۇپ، ئۆزىگە ئېھتىياجلىق نەرسىگە ئېرىشەتتى. مەسىلەن، دۈشەنبە، پەيشەنبە كۈنلىرى ئاستانە — يەكەندە بازار بولاتتى. سەيشەنبە كۈنى بۇرۇۋستا[1]،

① يەكەندىكى جايى ناملىرى.

جۇمە كۈنى ئېلىشقۇدا[1]، شەنبە كۈنى ئىگەچىدە[2]، يەكشەنبە كۈنى بېشكەكتە[3] بازار بولۇپ تۇراتتى. بۇ قەرەللىك بازارلاردا تۇرلۇك ھۈنەرۋەنچىلىك مەھسۇلاتلىرىنىڭ سودىسى بولغاندىن سىرت، دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق، ئورمانچىلىق ۋە سۇ مەھسۇلاتلىرى، باقمىچىلىق مەھسۇلاتلىرىنىڭمۇ سودىسى بولاتتى. تۇرلۇك دانلارنى سۇ ۋە ئۇلاغ تۇگمەنلىرىدە يانجىپ ئۇن تارتىپ ساتىدىغان رەۋەندىلەر، مايلىق دانلاردىن ياغ تارتىپ ساتىدىغان جۇۋازچىلار، پاختىدىن يىپ ئېگىرىپ ساتىدىغان يىپچىلار، كەندىرلەردىن چىگە چىقىرىپ ساتىدىغان چىگىچىلەر ئۆز مەھسۇلاتلىرىنى مۇشۇ بازارلارغا ئەكىلىپ ساتاتتى. شۇ چاغلاردا «ئاتاق بازار، ئاناق بازار» دەيدىغان گەپ كەڭ تارقالغاندى. تۇرلۇك چارۋا ـ ماللارنى قاسساپلار بىلەن بورداقچىلار سېتىۋالاتتى. ئاشلىق ۋە مايلىق دان سودىسى بولىدىغان بازار جۇۋا ـ دەپ ئاتىلاتتى؛ چارۋا مال سودىسى بولىدىغان بازار مال بازىرى دەپ ئاتىلاتتى.

يەكەننىڭ ئاب ـ ھاۋاسى مۆتىدىل بولغاچقا، قەرەللىك بازارلارمۇ قىش ـ ياز ئۇزۇلمەي داۋام قىلاتتى. شۇڭا بۇ ئەلدە سودا ـ سېتىق ناھايىتى تەرەققىي قىلغاندى. بۇ يەردە مەملىكەت ئىچىدە ئىشلەپچىقىرىلغان تۇرلۇك ـ تۈمەن مەھسۇلاتلار سودىسى بولغاندىن سىرت، ھىندىستان، كەشمىر، بەدەخشان، تۇركىستان، پەغپۇرچىن، ھەتتا شەمەي، ئەجەم ۋە رۇم ئەللىرىدىنمۇ سودىگەرلەر مال توشۇپ كېلىپ سودا ـ سېتىق قىلىشاتتى...

* * *

جۇڭغارلار يەكەننى ئىشغال قىلغاندىن كېيىنكى ئۇچىنچى

---

① ②③ يەكەندىكى جاي ناملىرى.

كۇنى، بۇ جۇمە كۇنى ئىدى. ئالتۇنلۇق مەدرىسىدە داۋاملىق قارشىلىق كۆرسىتىۋاتقان ئىككى مىڭدەك ھەربىي ۋە پۇقرالاردىن باشقا، شەھەر ئىچىدە ئىسمايىل خان تەرەپدارلىرىنىڭ قارشىلىقى جۇڭغارلارنىڭ قىلىچى ئاستىدا پۈتۈنلەي سۇندۇرۇلغانىدى. قەتلىئاممۇ ئاخىرلاشقانىدى. چۈنكى، «ئوت كۆيدۇرىدىغان نەرسە قالمىغاندا ئۆزى ئۆچۈپ يوق بولىدۇ!»

ئاق تاغلىقلار جۇڭغار چېرىكلىرىنى باشلاپ ئۆيمۇ ئۆي ئاقتۇرۇپ، ئىسمايىل خان تەرەپدارلىرىنى ۋە قارا تاغلىقلارنىڭ چوڭلىرىنى تۇتماقتا ئىدى. خان تەرەپدارلىرى ئۇۋۇسى بۇزۇلغان ھەرىدەك پىتىراپ كېتىشكەنىدى. ئۇلار ئۇچىسىدىكى مۇلكىي، ھەربىي تون ـ تەلپەكلىرىنى سېلىپ تاشلاپ، پۇقراچە كىيىنىپ قاچماقتا ئىدى. ئەمدى ئۇلاردا بۇرۇنقىدەك سۆلەت ـ سۇلكەت قالمىغانىدى!

سەئىدىيە دۆلىتىنىڭ ئاستانىسى ئوت ئىچىدە قالغانىدى! مازارلارنىڭ تۇغ ـ ئەلەملىرى يىقىتىلغان، مەسچىت، خانىقالار ۋەيران قىلىۋېتىلگەن، گۈمبەزلەر ئۆرۈپ، چېقىپ تاشلانغانىدى. كوچىلاردا ئادەمزاتتىن ئەسەر يوق ئىدى. قىسقىسى، بۇ يەردە بۇرۇنقىدەك ئاۋاتچىلىق مەنزىرە قىلچىمۇ قالمىغان. ھاياتلىق ئىزى ئۆچكەندەك ۋە تېرىكلەرنىڭ خاتىرىسىدىن كۆتۈرۈلگەندەك ئىدى. بۇلاقلار تىنغان، كۆللەرنىڭ سۈيى تارتىلىپ قۇرۇغانىدى. يېشىللىق سىنغانىدى.

ئالتۇنلۇق مەدرىسىدىكىلەرنىڭ قارشىلىقى تولىمۇ قاتتىق بولغانلىقتىن، جۇڭغار چېرىكلىرى ھە دېسىلا ئۇنى تارتىۋالالمىدى.

— ئوت قويۇپ كۆيدۈرۈپ تاشلايلى، بۇ مۇرتەدلەر ئۇۋۇسىنى! — دەپ ئەقىل كۆرسەتتى ئاپاق خوجا.

ئەسلىدە غالدانمۇ شۇنداق قىلىش قارارىغا كەلگەنىدى. ئەمما، ئاپاق خوجىنىڭ بۇ تەكلىپىنى ئاڭلاپ، دەرھال قارارىنى

ئۆزگەرتتى:

— ياق، ئۇنداق قىلسام، كېيىنكىلەرنىڭ «نوم - بېتىكنى كۆيدۈرگەن» دېگەن بەتنامىغا قالىمەن! سۇنى ئۇزۇپ تاشلاڭلار! شۇ چاغدا ئۆزلۈكىدىن تەسلىم بولمىغىنىنى بىر كۆرەيچۇ؟!...

ئەمما بىر ھەپتە ئۆتۈپ كەتكەن بولسىمۇ، مەدرىسە ئىچىدىكىلەر ھېچ تەسلىم بولىدىغاندەك قىلمايتتى. جۇڭغار چېرىكلىرى بىلەن ئاپاق خوجىنىڭ سوپىلىرى يېزا - يېزىلاردىن ئاھالىنى تۇتۇپ كېلىشتى. تۇنۇلارنىڭ ئەتراپىدا قولىدىكى قامچا - سوتىلىرىدىن قان تامغان جۇڭغارلار بىلەن سوپىلار ئۇلارنى ئۆي - ئىمارەتلەرنى چېقىپ، مەسچىت - خانىقالارنى بۇزۇپ ئالغان ياغاچ - تاختايلارنى ئالتۇنلۇق مەدرىسىنىڭ تېشىغا دۆۋىلەشكە مەجبۇر قىلاتتى.

سىرتتا ئاپاق خوجىنىڭ ۋارقىرىغان ئاۋازى ئاڭلاندى:

— ئى مۇسۇلمان قېرىنداشلىرىم، دەرۋازىنى ئېچىپ تەسلىم بولۇڭلار، قالماق خوجام سىلەرگە ھەرگىز چېقىلمايمىز، دېدى. ئەگەر ئېيتقانلىرىم يالغان بولسا، يېگىنىم زوقۇم بولغاي!

— . . .

مەدرىسە ئىچىدىكىلەر جىم ئىدى.

— دەرۋازىنى ئېچىپ، مەنسەپدارلارنى ئىچىدە قالدۇرۇپ قويۇڭلار — دە، ئۆزۇڭلار يېنىپ چىقىڭلار. قالماق خوجام سىلەرگە ئەركىنلىك بەردى ۋە نەگە كەتسەڭلار ئىختىيارىڭلار، دەپ لەۋزە قىلدى!

— ھىدايىتۇللا! ئاغزىڭنى يۇم! — دەپ ۋارقىرىدى مەدرىسە ئىچىدىكى بىرسى، — سەن ئۆزۇڭنىڭ بىر تۇغقان قېرىندىشىڭنىڭ قېنىنى ئىچكەن مەلئۇنسەن! سەندىن كەلمىگەن ۋاپا، سەن باشلاپ كەلگەن قالماقلاردىن كەلسۇنمۇ؟ سەن

ۋەتەنسىز مۇناپىقنىڭ ئەھۋالىڭ بىزلەرگە بەش قولدەك ئايان! . . .

مەدرىسە ئىچىدىكىلەرنىڭ ئاچچىق تاپا - تەنىلىرىگە چىدىيالمىغان ئاپاق خوجا ئەمدى خوجىسى غالداندىنمۇ سوراپمۇ ئولتۇرماي، سوپىلىرىنىڭ قولىدىن ياندۇرۇقلۇق تۇرغان ئوتقاشنى ئالدى — دە، دۆۋىلەنگەن ياغاچ - تاختايلارغا ئۆز قولى بىلەن ئوت ياقتى. . .

قاراس - قۇرۇس! قىلىپ كۆيگەن ئوت يالقۇنى بىرەمدىلا پۈتۈن مەدرىسە بىناسىغا تۇتاشتى. ياغاچ - تاش قۇرۇلمىلىق بۇ كاتتا ئىمارەت بىرەمدىلا ئوت دېڭىزى ئىچىدە قالدى. مەدرىسىنىڭ ھەممە رۇجەك - پەغبىرلىرىدىن قاپقارا ئىس تۇرۇلۇپ - تۇرۇلۇپ كۆتۈرۇلۇپ چىققىلى تۇردى. قىپقىزىل ئوت يالقۇنى 360 ئېغىز ئۆي - خانىسى بار بۇ ئالتۇنلۇق مەدرىسىنى ئىچىدىكى ئىككى مىڭدەك پاناھلانغۇچىلىرى بىلەن قوشۇپلا يۇتۇپ كەتتى! . . .

ئالتۇنلۇق مەدرىسى سۇلتان ئابدۇرەشىدخان زامانىدا سېلىنغانلىقتىن يەنە رەشىدىيە مەدرىسى دەپمۇ ئاتىلاتتى. بۇ مەدرىسىدە ئابدۇراخمان جامىنىڭ ئۇستازى مەۋلانە سەئىددىن قەشقەرى، خوجا زاھىد قەشقەرى، خوجا ئەھمەد قەشقەرى، زىيائىددىن قەشقەرى ۋە ئاتاقلىق تەببىي ئالىم، جەرراھ مۇھەممەد ھەيدەر قەشقەرى ۋە ئاتاقلىق ھەكىملەردىن نۇرىددىن ئابدۇۋايىت زوھۇرى، شەمسىددىن ئەلى، مەۋلانە مۇھەممەد رازى قاتارلىق پېتۇك ئەللامەلەر مۇدەرىسلىك قىلغان ۋە ئىلىم تەشنالىرىغا دەرس بەرگەنىدى. «تارىخى رەشىدى» نىڭ مۇئەللىپى مىرزا ھەيدەر كوراگانمۇ مۇشۇ مەدرىستە ئىلىم تەھسىل قىلغانىدى. بۇ مەدرىستە ئوقۇپ ئىلىم تەھسىل قىلىپ، كېيىنكى چاغلاردا شۆھرەت قازانغانلارنىڭ ئارىسىدا يەنە خۇلقى، شائىر ھەنەفي، ئاخۇن مۇللا شاھ خوجا، باباخوجا ئاخۇن خوتەنى، مۇھەممەد

ئىمىن زېھنى، موللا ھەببب، موللا ئاتىپ موللا قازى ئاخۇنى، موللا جۇنۇنى خوجا، موللا مىرزا شاھ خوجا، مۇھەممەد سىدىق زەلىلى، خاراباتى ۋە باشقىلارمۇ بار ئىدى.

سەئىدىيە تارىخىدا ئەنە شۇنداق يېتۈك ئالىملارنى تەربىيىلەپ چىققان بۇ كاتتا ئىلىم يۇرتى ئوت يالقۇنلىرى ئىچىدە ساقمۇ ساق ئۇچ كېچە ـ كۈندۈز كۆيدى. پۈتۈن يەكەن ئاسمىنىنى كۆيدۈرۈلگەن كىتاب ـ نامەلىرىنىڭ كۈل ـ توزانلىرى قاپلاپ كەتتى.

بۇ كىتاب ـ نامەلەر ئىچىدە خەلق ئارىسىدا ۋە چەت ئەللەردە نۇسخىلىرى ساقلىنىپ قالغانلىقتىن، ھازىرقى زامانغا يېتىپ كېلەلىگەن «تۈركىي تىللار دىۋانى»، «قۇتادغۇ بىلىك»، «ئەتەبەتۈل ھەقايىق» ۋە باشقا ناھايىتى ئاز سانداكى كىتاب ـ نامەلەرنى ھېسابقا ئالمىغاندا، مەھمۇد قەشقەرىنىڭ يەنە ئىسمى نامەلۈم تۆت كىتابى، جامال قارشىنىڭ «سۇررىاخ لۇغىتىگە تولۇقلىما» دېگەن كىتابىدا تىلغا ئېلىنغان ئوبۇل فۇتۇھى ئابدۇل جاپپار ئالمايى يازغان «قەشقەر تارىخى»، مەشھۇر ئۇيغۇر رەسسامى مۇھەممەد سىياھ قەلەمنىڭ تۇرلۇك سىزما ـ قۇسمىلىرى قاتارلىق نادىر ئەسەرلەرنىڭ يېگانە قوليازمىلىرى، يېگانە نۇسخىلىرى ۋە يەككە، توپلام قىلىنغان بىباھا ئەسەرلەر ئاپاق خوجا ئۆز قولى بىلەن قويغان ئوتنىڭ يالقۇنى ئىچىدە تۇتەپ كۈلگە ئايلاندى. ئالدىنقىلارنىڭ ئىزلىرى شۇنىڭ بىلەن مەڭگۇ ئۆچتى! ئوبۇل فۇتۇھى ئابدۇل جاپپار ئالمايى «قەشقەر تارىخى» نى مىلادى 1070ـ يىلى (ئىت يىلى) يېزىپ پۈتتۈرگەنىدى. ئۇ قاراخانىيلار تارىخى يورۇتۇپ بېرىلگەن ئەڭ بۇرۇنقى تارىخ كىتابلىرىنىڭ بىرى ئىدى. جامال قارشى ئەرەب تىلىدا يازغان «سۇررىاخ لۇغىتىگە تولۇقلىما» دېگەن ئەسىرىدە ئاشۇ «قەشقەر تارىخى» دىن كۆپلەپ نەقىللەر ئالغانىدى. ئۇنىڭدا قارا خانىيلار تارىخىدىكى مۇھىم خاقان سۇلتان سوتۇق بۇغرا قاراخانىنىڭ

ئىسلام دىنىغا كىرگەنلىكى توغرىسىدىكى كىشىلەرگە ئايان بولمىغان مۇھىم تارىخىي پاكىتلار يېزىلغانىدى!

كىتاب — نامەلەر ئالدىنقىلارنىڭ كېيىنكىلەرگە قالدۇرۇپ كەتكەن مەنىۋى بايلىقىدۇر. ئۇ — يازغۇچىنىڭ ئىككىنچى ئۆمرى، ھاياتىنىڭ داۋامى. كىتاب ـ نامەلەر ئىنسانىيەتنىڭ زامان دېگىزىدا دولقۇن يېرىپ ئۈزگەن تەپەككۇر كېمىسى. تارىختىن بۇيان، ئىنسانلارنىڭ ئاتا ـ بوۋىلىرى ئۆزلىرىنىڭ سان ـ ساناقسىز قىممەتلىك مەنىۋى بايلىقلىرىنى ئۆز ئەۋلادلىرىغا مىراس سۈپىتىدە تاشلارغا، تاملارغا، ياغاچلارغا، مېتاللارغا، قەغەزلەرگە ۋە ئانا زېمىنغا پۈتۈپ قويۇشقانىدى؛ كىتاب ـ نامەلەر ئىنسانلار بىلەن بىللە ئۆسۈپ، بىللە ياشاپ، ئىنسانلارنىڭ قىممەتلىك مەنىۋى دوستىغا ئايلانغانىدى. ئىنسانىنىڭ قەلبىنى لەرزىگە كەلتۈرۈپ، چوڭقۇر ئويغا سالىدىغان قىممەتلىك تەپەككۇر جەۋھەرلىرىمۇ ئاشۇ كىتاب ـ نامەلەرگە پۈتۈلمىگەنمىدى؟

ئىسىت! ھەممىسى كۆيۈپ تۈگىدى!

ئالتۇنلۇق مەدرىسى ئىچىدە كىتاب ـ نامەلەر بىلەن بىللە كۆيۈپ ئۆلگەن 2000 ئادەمنىڭ روھىمۇ قىساسكار ئەرۋاھلارغا ئايلىنىپ كەتتى!...

* * *

9 ـ ئاينىڭ 25 ـ كۈنى. ھەيدەرباغ يېنىدىكى خان ئوردىسى ئاقساراينىڭ ئالدىدا ئاپاق خوجىنىڭ تاج كىيىش مۇراسىمى ئۆتكۈزۈلدى. ھەيدەرباغ سۇلتان ئابدۇرەشىدخان زامانىدا ئەھىيا قىلىنغان چاھارباغ ئىدى. بۇ باغدا خورما، ئەنجۈر، ئالما، ئۈزۈم، ئانار، جىنەستە، گىلاس، ئالۇچا، بالوچا، ئەينۈلا، شاپتۇل، زەردولا، بىھى، ئامۇت، نەشپۈت، ياڭاق، چىلان،

جىگده، ئۇجمه، ئۆرۈك، قارىئۆرۈك، پىستە، بادام قاتارلىق مېۋىلەرنىڭ خىل ـ خىللىرىدىن بولۇپ جەمئىي يەتمىش ئىككى خىل مېۋىلىك دەرەخ ئولتۇرغۇزۇلغانىدى. باغنىڭ ئوتتۇرىسىدا بىر كۆل بولۇپ، كۆل بويىدىكى مەجنۇنتالنىڭ ئاستىغا مەرمەردىن شاھ سۇپا ياسالغانىدى. بۇ شاھ سۇپىنىڭ ئەتراپىدا قىزىلگۈل، ئەتىرگۈل، سەبدەگۈل، تاجىگۈل، ئەنبەرگۈل، رەيھانگۈل، ساباگۈل، مەخمەلگۈل، ھىندى گۈلى، خىتايگۈلى، پەرەڭ گۈلى، ھەمجۇگۈل، باھارگۈل، مارجانگۈل، يەسىمەن گۈلى، سەۋزىگۈل، پىيازگۈل، كولدۇرمىگۈل، قامچا گۈل، نەركىس گۈل، ساپاقسىز گۈل، كۆكنار گۈل، لەيلىقازاق، چىنىگۈل، ھەشقىپىچەك، زەپەگۈل، زەيتۇنگۈل، ئالتۇنگۈل، قارا گۈل، كۆركۈم گۈل قاتارلىق جاھاندىكى گۈل ـ گىياھلارنىڭ ھەممە تۈرىدىن دېگۈدەك كۆچۈرۈپ تۇتقۇزۇلغانىدى.

باغنىڭ يېنىدا يەتمىش باسقۇچ بىلەن ئۈستىگە چىققىلى بولىدىغان بىر ئېگىز مۇنار بار ئىدى. ئاپاق خوجا ئۆزىنىڭ تاج كىيىپ مۇلكىي قەشقەرىيىنىڭ خوجىسى بولغانلىقىنى تەبرىكلەپ، شادىيانىگە ناغرا چالدۇرۇش ئۈچۈن مۇنار ئۈستىگە ئالتۇن ناغرا بىلەن كۈمۈش چوكا تەييار قىلغۇزغانىدى.

ئاپاق خوجا شاھ سۇپىغا غالدانغا ئاتاپ بىر ئالتۇن چىرگىن[1] ئۆزىگە كۈمۈش تەختتىن بىرنى قويغۇزدى، يەرگە رۇمنىڭ قىممەت باھالىق ماتالىرىدىن پايانداز سالدۇردى. ئىككى تەرەپتىكى نىمسۇپىلارغا ھەر خىل ئەتىۋارلىق بىساتلاردىن تۆشەكلەر سالدۇردى. ئۇنىڭ ئۈستىگە مولۇن تېرىسى، كىمخاب، مەخمەل، تەتىلا قاتارلىق ئېسىل يوپۇقلارنى ياپقۇزدى.

ئاقساراينىڭ ئالدى چوڭ بىر مەيدان ئىدى. مەيداننىڭ

---

① چىرگىن — تەخت، كۆرس.

يۇقىرى تەرىپىدە بىر تاش تۇگمەن بار ئىدى. مەيداننىڭ بىر چېتىدە بىر توپ تۇنقۇنلار تۇراتتى. ئۇلار ئىسمايىل خان زامانىدا ھوقۇق تۇنقان كونا مەنسەپدارلار، يۇرت مۇتىۋەرلىرى ۋە قارا تاغلىقلارنىڭ بىر قىسىم سەردارلىرى ئىدى.

بۇگۈن بۇ مەيدانغا يۇرت ـ يۇرتلاردىن ئاپاق خوجىنىڭ تاج كىيگەنلىكىنى كۆرۈش ئۈچۈن پۇقرالار مەجبۇرىي يوسۇندا ھەيدەپ كېلىنگەنىدى.

كۈن چاشگاھ بولغاندا، ئاقساراي ئىچىدىن جۇڭغار سەركەردە ـ سەردارلىرى ۋە خوجا ـ ئىشانلارنىڭ پۇش ـ پۇش سادالىرى ئىچىدە غالدان بىلەن ئاپاق خوجا گىدىيىشىپ چىقىپ كېلىشتى.

ئاپاق خوجا ئۇستىگە ئېسىل زەرباب تون، بېشىغا يىپەك سەللە ـ ئۇچلۇق كۇلاھ، پۇتىغا ئىسكالاچ ئىراقى كىيگەنىدى. غالدان ئۇدۇل بېرىپ ئالتۇن چىرگىنده ئولتۇردى ۋە سەپتىڭ بالجۇرغا پەرمانىنى ئوقۇ، دەپ ئىشارەت قىلدى:

— غالدان بوشوكتۇ خان ئالىيلىرى ئەپۇ ئومۇمىيە چۇشۇرۇپ، شۇنداق پەرمان بەرىلەركى، — دېدى سەپتىڭ بالجۇر، — خوتۇنلار[1]نىڭ ئىشىنى خوتۇنلار ئۆزى ھەل قىلسۇن! بۇنىڭ ئۈچۈن، بىز سىلەر — خوتۇنلارغا ئۆزۈڭلاردىن چىققان ساغان زالىكىنى خان قىلىپ تىكلەپ بەردۇق. ئۇل خوتۇن — زالىڭ بىزنىڭ نايىبىمىزدۇر. ئۇنىڭ پەرمان يولىنى تۇتماقلىقىڭلار سىلەر خوتۇنلار ئۈچۈن شەرتتۇر![2]...

سەپتىڭ بالجۇر غالداننىڭ «ئەپۇ ئومۇمىيە» پەرمانىنى ئوقۇپ بولغاندىن كېيىن غالداننىڭ ئارقا تەرىپىگە ئۆتۈپ تۇردى.

غالدان يەنە ئىشارەت قىلىۋىدى، بىر تورغات پەتنۇسنى بېشىدىن ئېگىز كۆتۈرگىنىچە غالداننىڭ ئالدىغا كېلىپ تىزلىنىپ

① خوتۇن — موڭغۇلچە «ئۈيغۇر» دېگەنلىك بولىدۇ. كەمىستىش مەنىسىگە ئىگە.
② گارستونىسكى: «موڭغۇل ئويرات ياساقلىرى»، 66 ـ بەت.

تۇردى. غالدان سەل ئېگىشىپ پەتنۇستىكى توز پېيىنى ئېلىپ تىزلىنىپ تۇرغان ئاپاق خوجىنىڭ سەللىسىگە قاداپ قويدى. ئاندىن ئۇنىڭ قولىغا ئالتۇن سەۋلىجانىنى تۇنقۇزۇپ قويدى. بۇ ئۇنىڭغا ھېرىلگەن ئەڭ ئالىي ھوقۇق سىمۋولى ئىدى.

تاج كىيىش مۇراسىمى تۇگىگەندىن كېيىن ئاپاق خوجا ئورنىدىن سەكرەپ تۇردى — دە، غالداننىڭ قولىنى بىر قېتىم سۆيگەندىن كېيىن يەنە ئۇنىڭغا ئۇدا ئۇچ داپقۇر ئېگىلىپ تەزىم قىلدى. ئاندىن غالداننىڭ يېنىدىكى كۇموش تەختكە كېلىپ ئولتۇردى.

بۇ چاغدا شادىيانە نەغمىسىگە چېلىنىۋاتقان ناغرا — سۇنايلارنىڭ ئاۋازى پەسلىدى. غالدان مەيداننىڭ بىر چېتىدە تۇرغان تۇنقۇنلارنى قانداق بىر تەرەپ قىلىسەن، دېگەندەك ئىملاپ ئىشارەت قىلىۋىدى، ئاپاق خوجا دەرھال يېنىدىكى موللا باقى بىلەن موللا ساقىغا تۇنقۇنلارنى ئېلىپ كېلىشنى بۇيرۇدى.

سوپى جاللاتلار چەمبەرچاس باغلانغان ھېلىقى تۇنقۇنلارنى بىر توپ مۇلكىي، ھەربىي ئەمەلدارلارنى، يۇرت مۆتىۋەرلىرىنى شاھ سۇپىنىڭ ئالدىغا ھەيدەپ كېلىپ قاتار تىزىپ تۇرغۇزدى. بۇ كىشىلەرنىڭ ئارىسىدا يەكەننىڭ ھاكىمى ئەمىر ھەيدەر دوغلاتمۇ بار ئىدى.

— ئى مۇرتەدلەر، ئاسىي ئىسمايىل خانغا ئەگىشىپ، كۆرگەن كۇنۇڭلار ئاخىر مۇشۇ بولدىمۇ؟ — دەپ تەئەددى قىلدى ئاپاق خوجا ئۇلارغا، ئاندىن غالدانغا قاراپ، — بېشەۋكەتى خان ئالىيلىرى، قايلىسىلا، بۇلارنىڭ ھەممىسى قارا مۇرتەدلەردۇر. ئۇلارنىڭ يۇرەك ـ باغرىمۇ خۇددى ئۇلارنىڭ نامىدەكلا قارادۇر.

ئاپاق خوجا غالداننىڭ ئادەم يۇرىكىنى پىشۇرغۇزۇپ، ھاراق بىلەن مەززە قىلىپ يەيدىغان ئادىتىنى بىلەتتى. شۇڭا ئۇ مۇنداق دەپ قوشۇمچە قىلدى:

— ئىشەنمەيدىلامۇ؟ ئۇنداق بولسا، مەن ئۇلارنىڭ يۇرۇكىنى

سۇغۇرۇپ ئالغۇزۇپ سىلىگە كۆرسىتەي!

غالدان بېشىنى لىكشىتىپ قويدى ـ يۇ، ئۇندىمىدى. ئاپاق خوجا موللا باقى بىلەن موللا ساقىغا: «باشلاڭلار» دەپ ئىشارەت قىلدى.

جاللاتلار بۇ تۇتقۇنلارنى ھېلىقى تۇگمەننىڭ بېشىغا ئېلىپ چىقىشتى. ئۇلار مىرزا ھەيدەر دوغلاتنىى ھەممىدىن ئاۋۋال تۇگمەن نۇرىنىڭ ئاغزىغا ئۇدۇل قىلىپ ياتقۇزۇپ بېسىپ تۇرۇشتى. ئۇ تاكى جېنى چىققانغا قەدەر ئاغزى بېسىقماي ئاپاق خوجىنى تىللاپ تۇردى. موللا باقى يېنىدىن پىچقىنى سۇغۇرۇپ، مىرزا ھەيدەر دوغلاتنىڭ كۆكرىكىگە بىر پىچاق ئۇرۇپلا، ئۇنىڭ كۆكرەك قەپىزىنى ئاچتى — دە، قولىنى ئىچىگە تىقىپ ئۇنىڭ يۈرىكىنى سۇغۇرۇپ ئالدى ۋە جاللاتنىڭ قولىدىكى پەتنۇسقا تاشلىدى[1].

پەتنۇس ئۇستىدە ھورى چىقىپ تۇرغان قىزىل يۈرەك لىپ-لىپ قىلىپ بىر ئورنىدا زادىلا جىم تۇرمايۋاتاتتى. مىرزا ھەيدەر دوغلاتنىڭ تېنىدىن شارقىراپ تۆكۈلگەن قان تۇگمەننىڭ نوردىكى شارقىراپ ئېقىۋاتقان سۇ بىلەن قوشۇلۇپ تۇگمەننىڭ كويلىسىغا قاراپ ئاقتى.

موللا ساقىمۇ موللا باقىنىڭ ئارقىسىدىن يەنە بىر بەگنىڭ يۈرىكىنى ھېلىقىدەك ئۇسۇل بىلەن سۇغۇرۇپ ئالدى...

ئۇلار بىر ـ بىرى بىلەن ئاشۇنداق بەسلىشىپ ئىككى ئاش پىشىم ۋاقىت ئىچىدە ھېلىقى بىر توپ تۇتقۇننىڭ ھەممىسىنىڭ يۈرەكلىرىنى سۇغۇرۇپ ئېلىشتى. پەتنۇسلاردىكى ئادەم يۈرىكى بۇ چاغدا سەكسەن بىرگە يەتكەنىدى! تۇگمەن نوردا شارقىراپ ئېقىۋاتقان سۇ بىلەن ئادەم قېنى قوشۇلۇپ كەتتى. تۇگمەن تېشى

① موللا مىرسالىھ قەشقەرى يازغان «تارىخى كاشغەر» دە: «... ئەمرۇل ئۇممەراخان مىرزا ھەيدەر دوغلات مۇلجەردە شەربەتى شاھادەت نۇش قىلىپ، باغرىقىردەۋ كاسار بەرۋاز قىلدىلەر...» دېيىلگەن. قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى 1985 ـ يىل نەشرى 171 ـ، 172 ـ بەت.

تېخىمۇ ئىتتىك چۆگىلەشكە باشلىدى! مەيداندىكى خالايىق ئىچىدە بۇ پاجىئەنى كۆرۈپ ئەسەبلىرى زادىلا چىدىيالمىغان بىر - مۇنچە ئادەم بىھوش بولۇشۇپ يىقىلىپ چۈشتى. . .

ئەڭ ئاخىردا مەيداندا بىرلا تۇتقۇن ئېشىپ قالدى. بۇ ئىسمايىل خانىنىڭ ئەمىر كېبىرى — ئېۋەز بەگ ئىدى.

نۆۋەت ئېۋەز بەگكە كەلگەندە، غالدان قولىنى كۆتۈردى. بۇ «ئۇنى ئۆلتۈرمەي تۇرۇڭلار!» دېگىنى ئىدى. موللا باقى بىلەن موللا ساقى ئېۋەز بەگنى غالداننىڭ ئالدىغا ئېلىپ كەلدى.

— ئېۋەز بەگ، مەن سېنى ئۆلتۈرمەسلىكە پەرمان بەردىم، — دېدى غالدان چىرايىنى ئۆزگەرتمەي تۇرۇپ، — بۇنىڭ بەدىلىگە سەن مېنىڭ سەلتەنىتىم ئۈچۈن خىزمەت قىلىشىڭ كېرەك!

— ئۆلتۈرمىگىنىڭگە رەھمەت! — دېدى ئېۋەز بەگ غالداننى مەنسىتمەستىن، — ئەمما، جېنىم تېنىمدىلا بولىدىكەن، سەن قالماق باسقۇنچىلىرىنى ۋەتىنىمدىن قوغلاپ چىقىرىش ئۈچۈن ئاداققىچە جېڭ قىلىمەن!

— يارايسەن، باتۇر - ئەزىمەت ئىكەنسەن! مەنمۇ ساڭا ئوخشاش ئۆز ھۆكۈمرانىغا سادىق، ئۆزىنىڭ ۋەتىنىنى جان تىكىپ قوغدايدىغان ئوغلانلارنى ياخشى كۆرىمەن! سەن ماڭا باش ئېگىپ، مەن ئۈچۈن خىزمەت قىلىشنى خالىساڭلا، ساڭا بۇ ئەلدىكى ئەڭ يۇقىرى مەرتىۋە، ئالىي دەرىجىنى بېرىمەن!

— ئاۋۇنىڭغا ئوخشاشمۇ؟ — ئېۋەز بەگ كۈمۈش تەختىتە شۇمشىيىپ ئولتۇرغان ئاپاق خوجىنى كۆرسەتتى، — ھەي قالماق خانى، شۇنى ئېسىڭدە مەھكەم تۇتقايسەنكى، بىز خەقىنىڭ ئىچىدە ھىدايىتۇللادەك ئۆزىنىڭ مۇقەددەس زېمىنىنى ساڭا ئوخشاش باسقۇنچىلارغا ئىككى قوللاپ تۇتۇپ بېرىدىغان، تاجاۋۇزچىلارنى «ياشىسۇن!» دەپ قەسىدە ئوقۇيدىغان، ۋەتەنسىزلىكنى شەرەپ دەپ بىلىدىغانلار چىققان ئىكەن، سەندەك

باسقۇنچىلارغا خىزمەت قىلىشنى نومۇس دەپ بىلىدىغان ماڭا ئوخشاشلارمۇ چىقىدۇ. مەن مۇقەددەس زېمىنىمنىڭ سەندەك باسقۇنچىلارنىڭ تۆمۈر تاپىنى ئاستىدا پايمال بولماسلىقى ئۈچۈن، ھەمشىرىلىرىمىزنىڭ خورلۇق تارتماسلىقى ئۈچۈن سەنلەر بىلەن ئاخىرغىچە ئېلىشىشقا بەل باغلاپ چىققانلارنىڭ بىرى، قانداق قىلىپ ساڭا خىزمەت قىلغۇدەكمەن؟!

— ھا، ھا، ھا!... — دەپ غالجىرلارچە كۈلدى غالدان، — ۋەتىنىم دەمسەن؟ سېنىڭ بۇ ۋەتىنىڭ ئەمدى مەڭگۈ تۈگىدى! قەۋمىم دەمسەن؟ سېنىڭ بۇ قوۋمىڭ ئەمدى مەڭگۈ روناق تاپالمايدۇ! بولمىسا، ئاق تاغلىق، قارا تاغلىق ئىككى قاش بولۇۋېلىشىپ، بىر - بىرىگىلارنى قىرىپ قان بولۇشۇپ كېتىشمىگەن بولاتتىگلار!

— ئەي قالماق، مۇبادا سەن مېنىڭ ئورنۇمدا بولغان بولساڭ، سەن قانداق قىلار ئىدىڭ؟ تاجاۋۇزچىلار سېنىڭ ئېلىڭگە باستۇرۇپ كىرگەن بولسا، سەن قانداق قىلار ئىدىڭ؟ سەن تېخى بىزنى «بىر - بىرىڭنى قىرىشىپ قان بولۇشۇپ كېتىشتىڭ» دەمسىنا؟ ئۆز جىگەر - پارىلىرىنى ئۆلتۈرۈشتە سەن ئىبلىسقا ئۇستاز بولالايسەن! توغرا، پىرقىۋازلىق قىلىشقىنىمىز ئۈچۈن ئاللا بىزنى مۇشۇنداق جازالىدى، بۇنى ئۆزىمىزنىڭ شورى دەيمىز. بىراق، سەن قانچىلىك ياخشى كۆن كۆرەرسەن؟ ماۋۇ غالچاڭغا قانچىلىك ياخشى كۆن كۆرسىتىپ كېتەرسەن؟!

— قۇرۇق گەپنى قوي! تەسلىم بولامسەن - يوق؟ — دېدى غالدان تېرىكىپ، ئېۋەز بەگ ئۇنىڭ يېغىرنىسى ئېچىپ تاشلىغانىدى، — ماڭا خىزمەت قىلساڭ، ئولجىدىن سېنىمۇ تەڭ بەھرىمەن قىلىمەن!

— ئۇ ھىممىتىڭنى غالچىلىرىڭغا كۆرسىتەرسەن! — دېدى ئېۋەز بەگ سوغۇق كۈلۈپ، — سەن بىلەن ئولجا بۆلۈشكەنلەرنىڭ تەقدىرى خۇددى «شىر بىلەن ئولجا بۆلۈشكەن لالما ئىتلار» نىڭ

تەقدىرىدىن قانچىلىك ئۇستۇن بولۇشىنى بىز ئوبدان بىلىمىز!
بۇ يەردە ئېۋەز بەگ ئۇيغۇرلارنىڭ «پاراسەتلىك لالما ئىت» دېگەن قەدىمكى مەشھۇر بىر مەسەلگە ئىشارەت قىلىۋاتاتتى. غالدان بۇنى يېنىدىكى ئاپاق خوجىدىن سورىغاندىن كېيىن ئاندىن بىلدى.
بۇ مەسەلدە مۇنداق دېيىلگەنىدى:
«بىر كۈنى توققۇز لالما ئىت ئوۋغا چىقىپ، يولدا شىرغا ئۇچراپ قاپتۇ. شىر ئۆزىنىڭمۇ ئوۋغا چىققانلىقىنى ئېيتىپ، ئۇلارغا بىللە ئوۋ ئوۋلاش تەكلىپىنى بېرىپتۇ. لالما ئىتلار ماقۇل بولۇپتۇ. ئۇلار قاراڭغۇ چۈشكىچە ئون كېيىك ئوۋلاپتۇ. شىر:
— بىز بىر ئادەم تاپايلى، ئۇ بىزگە بۇ مەززىلىك تائامنى تەقسىم قىلىپ بەرسۇن، — دەپتۇ، بىر ئىت:
— ئۇنداق قىلىشنىڭ ھاجىتى يوق. بىز سىلى بىلەن قوشۇلۇپ جەمئىي ئون، ئولجىمىزمۇ ئون تۇرسا، بىرىمىز بىردىن ئالساق بولمىدىمۇ؟! — دەپتۇ.
شىر دەرھال ئىتلىپ بېرىپ، كۆچلۈك پەنجىلىرى بىلەن ھېلىقى تەنتەك لالما ئىتنىڭ بىر قويۇپلا يەرگە چاپلاپ قويۇپتۇ. باشقا لالما ئىتلار بۇنى كۆرۈپ دىر ـ دىر تىترىشىپ كېتىشىپتۇ.
بىر ئىت جۈرئەت قىلىپ مۇنداق دەپتۇ:
— ياق، ياق! بىزنىڭ بۇ قېرىنداشىمىز خاتا تەقسىم قىلىپ قويدى. بۇنى نەدىمۇ ئادىل تەقسىمات دېگىلى بولسۇن؟ شىر ئالىيلىرى، سىلى دۇنيانىڭ خوجىسى، توققۇز كېيىكنى سىلى ئالسىلا، ئۆزلىرى بىلەن قوشۇلۇپ ئون بولىدۇ؛ بىزگە بىر كېيىكنى بەرسىلە، توققۇزىمىز بۇ بىر كېيىك بىلەن قوشۇلۇپ جەمئىي ئون بولىمىز. مۇشۇنداق قىلساق، سىلى تەرەپمۇ ئون، بىز تەرەپمۇ ئون بولىدۇ — دە، تەڭ ـ باراۋەر بولغان بولىمىز. مانا بۇ ئەڭ ئادىل تەقسىمات ئەمەسمۇ؟ — دەپتۇ.
شىر رازى بولغىنىدىن گىدىيىپ تۇرۇپ:

— سەن خېلى ئەقىللىق ئىت ئىكەنسەن. ئاۋۇ ھاماقەت قېرىندىشىڭغا ئوخشىمايدىكەنسەن! سەن بۇنداق ئەپچىل تەقسىماتنى قانداق ئويلاپ تاپتىڭ؟ — دەپ سوراپتۇ.

— ئۆزلىرى قېرىندىشىمغا ئېتىلىپ بېرىپ ئۇنى تۆمۈر پەنجىلىرى بىلەن ئۇرۇپ ھۇشسىزلاندۇرۇپ قويغاندا، مەن دەرھال ئەقىل - پاراسىتىمنى ئىشقا سالدىم. پادىشاھ ئالىيلىرى، — دەپتۇ ئىت جاۋابەن. . . »

— سەن مېنى شىرغا ئوخشاتقىنىڭغا تولىمۇ مەمنۇنمەن! — دەپ كېرىلىپ كەتتى غالدان، — بىراق، سەن ماڭا ئىشلەشنى خالىمايدىكەنسەن. ئۇنداق بولسا، سېنى ساغان زالىڭغا تاپشۇرۇپ بېرەي، سىلەر بىر قوۋمدىن بولغاندىكىن، بەلكىم ئۇنىڭغا ئەسقېتىپ قالارسەن!

غالدان سۆزىنى تۈگىتىپلا، شاھ سۆپىدىن چۈشتى — دە، ئۇدۇل ئاقساراينىڭ ئىچىگە — ئۆزىنىڭ خان چېدىرىغا قاراپ ماڭدى.

غالدان تاكى كۆزدىن يىتكۈچە ئاپاق خوجا ئۇنىڭ كەينىدىن تەزىم قىلىپ ئېگىشىپ تۇردى. ئاندىن ئۆزىنىڭ كۈمۈش تەختىگە كېلىپ ئولتۇردى. ئۇ ئېۋەز بەگكە قاراپ بىر ھازاغنچە پارىڭ قىلماي جىم تۇرۇپ كەتتى.

— سەن ئون يىل ئىلگىرى بىزگە خىزمەت قىلغانىدىڭ،— دېدى ئاپاق خوجا سۈكۈتنى بۇزۇپ، — ۋە بەلكى ياخشى خىزمەت قىلغانىدىڭ. ئەلھال، پىرىڭغا قول كۆتۈرۈشكە قانداق جۈرئەت قىلدىڭ؟!

— ھىدايىتۇللا، سەن جۆيلۇمە! — دېدى ئېۋەز بەگ، — مەن ئون يىل ئىلگىرى ساڭا ئەمەس، بەلكى يولۋاسخانغا خىزمەت قىلغانمەن!

— يولۋاسخانغا خىزمەت قىلغىنىڭ بىزگە خىزمەت قىلغىنىڭ ئەمەسمۇ؟ ئەمدى بىۋاستە بىزگە خىزمەت قىلساڭ

نېمىشقا بولمايدىكەن؟ — دەپ سورىدى ئاپاق خوجا تەئەججۇپلىنىپ.

— چۇنكى، سەن شەيتان لەئىندىنمۇ قەبىھ گۇناھكار يالغانچىسەن! ئېشەكتىنمۇ نادان ۋە بەتتەر ئەخلاقسىز پاسىقسەن! ئىلاندىنمۇ ئەشەددىي قارا كۆڭۈل ئىنسانسەن! چايانىدىنمۇ ئىچى زەھەر مەخلۇقسەن!

— ھەي، قايسىڭ بار! — دەپ ۋارقىرىدى ئاپاق خوجا جاللاتلىرىغا، ئۇ ئېۋەز بەگنىڭ بۇ ھاقارەتلىرىگە زادىلا چىدىيالماي قالغانىدى.

موللا باقى بىلەن موللا ساقى دەرھال ئۇنىڭ ئالدىدا ھازىر بولۇشتى.

— تەييار بولدىمۇ؟ — دەپ سورىدى ئاپاق خوجا ئۇلارغا قارىماي تۇرۇپ.

— تەييار بولدى جانابىي ئالىيلىرى، — دەپ جاۋاب بېرىشتى موللا باقى بىلەن موللا ساقى قول قوشتۇرۇپ تۇرۇپ، — قۇرۇق ئۆرۈك ياغىچىنى تاپمىز دەپ سەل ھايالشىپ قالدۇق، قايلىسىلا.

— ماقۇل ئەمسە، ئېۋەز بەگ، پىرىغا قول كۆتۈرۈشىنىڭ ئاقىۋىتى قانداق بولىدىغانلىقىنى كۆرۈپ قوي!

— خەپ، مۇناپىق ھىدايىتۇللا، سېنىڭ بىزنىڭمۇ قولىمىزغا چۈشۈپ قالىدىغان كۈنلىرىڭ بولۇر! — دەپ ۋارقىرىدى ئېۋەز بەگ يۇلقۇنۇپ تۇرۇپ. ئەمما، جاللاتلار ئۇنىڭ بىلىكىدىن ئامبۇردەك مەھكەم قىسىپ چىڭ تۇتۇۋالغانىدى، — سەن بۇ ئەلگە پىتنە ئۇرۇقىنى تېرىپ، تەپرىقاتچىلىق كەكرىسىنى[1] ئۇندۇرىدۇڭ! پۈتۈن سۇرۇڭ سەئىدىيە خەلقىنى قۇمدەك چېچىپ تاشلىدىڭ! ھالا بۇگۈن قالماقلارنى باشلاپ

---

① بىر خىل قىرتاق، ئاچچىق تەملىك ئۆسۈملۈك، قۇرغاق يەردە ئۆسىدۇ.

كېلىپ ئۆز ۋەتىنىڭنى ئاياغ ـ ئاستى قىلىشقا تاشلاپ بەردىڭ! مۇشۇ گۇناھىڭ ئۈچۈن نامىڭ ئەۋلادتىن ـ ئەۋلادقىچە لەنەت، ئاھانەت ئىچىدە قالۇر! سەن ئىبلىسنىڭ ئۆلۈكىنى زېمىنمۇ ئۆز قوينىغا ئالماس! ئىلاھىم، بىزلەرنىڭ ئاھۇ ـ زارىمىز ھەلقۇمىڭغا زوقۇم تىغ بولۇپ قادالغاي! . . .

— ئېلىپ مېڭىڭلار! — دەپ ئەمىر قىلدى ئاپاق خوجا تەتۇر قاراپ تۇرۇپ.

ھەفتەئى مۇھەممەدانىڭ بىر چېتىگە ئېگىز دار قادالغانىدى. داردا بىر ئارغامچا ساڭگىلاپ تۇراتتى. دارنىڭ تېگىدە ئۆرۈك ياغىچىدىن ئۇچى ئۇچلاپ ياسالغان ئېگىز بىر قوزۇق داردىيىپ تۇراتتى.

جاللاتلار ئېۋەز بەگنى دارنىڭ ئاستىغا سۆرەپ ئېلىپ مېڭىشتى. ئۇ:

— قويۇۋېتىش، ئۆزۈم ماڭىمەن! — دەپ قەھرلىك ۋارقىرىدى جاللاتلارنىڭ قولىنى جان ـ جەھلى بىلەن قاتتىق سىلكىپ تۇرۇپ.

جاللاتلار ئۇنىڭ قولىنى قويۇپ بېرىشتى.

ئۇ دارنىڭ ئاستىغا كەلگەندىن كېيىن، بېشىنى كۆتۈرۈپ كۆك ئاسمانغا ئاخىرقى قېتىم قارىدى. بۇ چاغدا ئاسماندا بىر توپ كۆك كەپتەر پەرۋاز قىلىپ ئۇچۇشۇپ يۈرگەنلىكىنى كۆردى. كۆك ئەركىسى بولغان بۇ كەپتەرلەرگە ئۇنىڭ ھەۋىسى كېلىپ قالدى. بىردىنلا بۇ كەپتەرلەر غۇزۇمەكلىشىپ ئۇچۇشقا باشلىدى. ئېۋەز بەگ ھەيران بولدى، ئۇ ئەتراپقا قارىۋىدى، غۇزۇمەكلىشىپ ئۇچۇشۇۋاتقان كەپتەرلەرنىڭ ئەتراپىدا بىر لاچىننىڭ ئەگىپ يۈرگەنلىكىنى كۆردى. لاچىن ھېلىقى كەپتەرلەرنى پارچىلاشقا ۋە ئۇلارنىڭ ئۈستىگە ئۆرلەپ چىقىۋېلىشقا ئۇرۇنغانسېرى، كەپتەرلەر تېخىمۇ زىچ

غۇزمەكلىشىپ، بارغانسېرى يۇقىرى ئۆرلەپ ئۇچۇپ، لاچىنغا زادىلا بوي بەرمەيۋاتاتتى. ھېلىقى لاچىن ناۋىلاج پەسلەپ باشقا تەرەپكە قاراپ ئۇچۇشقا باشلىدى. دەل مۇشۇ چاغدا، قاياقتىندۇر ئىككى كەپتەر پەيدا بولۇپ قالدى. بايا تىن قانخور نەپسىنى قاندۇرالماي تاقىتى ـ تاق بولغان لاچىن توپىدىن ئايرىلىپ قالغان بۇ ئىككى كەپتەرگە ئۆزىنى ئاتتى. كەپتەرلەر ئىككىسى ياققا بۆلۈندى. لاچىننىڭمۇ كۈتكىنى دەل شۇ ئىدى. ئۇ كۆزنى يۇمۇپ ئاچقىچە بولغان ئارىلىقتا ئىككى كەپتەرنى ئارقا ـ ئارقىدىن سوقۇپ تاشلاپ، بىرنى تۆمۈر تىرناقلىرى بىلەن قامالالمغىنچە پەسكە شۇڭغۇپ ئۇچۇپ كۆزدىن يوقالدى. . .

كۆكتىكى بۇ پاجىئەنى كۆرگەن ئېۋەز بەگ خورسىنىپ بېشىنى ئاستا چايقاپ قويدى. . .

* * *

جاللاتلار ئېۋەز بەگنىڭ ئىككى قولىنى داردىن ساڭگىلاپ تۇرغان ئارغامچا بىلەن مەھكەم باغلىغاندىن كېيىن، ئارغامچىنىڭ يەنە بىر ئۇچىنى پەسكە قارىتىپ تارتىشتى. ئېۋەز بەگنىڭ قولىغا باغلانغان ئارغامچىنىڭ يەنە بىر ئۇچى تۆزلەنىپ چىققىڭ تارتىلدى — دە، ئۇنى كۆتۈرگەن پېتى‌دارنىڭ ئۇستىگە ئېلىپ چىقتى.

ئۇنىڭ پۇتىغا يەنە ئىككى تال ئارغامچا باغلانغان بولۇپ ساڭگىلاپ تۇراتتى. مولا باقى بىلەن موللا ساقى ئېۋەز بەگنىڭ ئىككى پۇتىدىن باغلانغان ھېلىقى ئىككى تال ئارغامچىنى بىردىن تۇتۇپ تۆۋەنگە قارىتىپ تارتىپ، داردا ئېسىقلىق تۇرغان ئېۋەز بەگنى ھېلىقى ئۇچلۇق ئېگىز قوزۇقنىڭ ئۇستىگە ئېلىپ كەلدى. ئۇنىڭ سوڭىنى قوزۇقنىڭ ئۇچىغا توغرىلانغاندىن كېيىن قوللىرىدىكى ئارغامچىنى تەڭلا پەسكە قارىتىپ تارتىۋدى، ئېۋەز

بەگ داردىن چۇشكەن پېتى ئۆرۈك ياغىچىدىن ئۇچلاپ ياسالغان ھېلىقى ئۇچلۇق ئېگىز قوزۇققا ئولتۇرۇپ قالدى. بۇ چاغدا ئۇنىڭ سۇڭدىن كىرگەن قوزۇق ئۇنىڭ غولىدىن تېشىپ چىققانىدى! قانغا بويالغان قوزۇقنىڭ ئۇچلۇق ئۇچىدىن قان تېمىپ تۇراتتى. قوزۇقنىڭ ئەتراپىغا قان چاچراپ بىرەمدىلا قىپقىزىل بويالپ تاشلاندى.

باياتىن ئاپاق خوجىنى ئاغزى بېسىقماي تىللاۋاتقان ئېۋەز بەگ جان ئاچچىقىدا ئېچىنىشلىق بىر ۋارقىرىدى — دە، ھوشىدىن كەتتى...

بىر كەملەردە، ئېۋەز بەگ ھوشىغا كېلىپ كۆزىنى ئاچتى. ئۇ قاتتىق ئاغرىق ئازابىغا بەرداشلىق بېرىپ، ئاپاق خوجىنى يەنە تىللاشقا باشلىدى:

— ھىدايىتۇللا... تۇخۇمى بۇزۇق، خۇمسى!... سولامچى... سەن ئۆز قوۋمىڭنى قالماقلارغا سېتىپ قانچىلىك ياخشى كۇنگە ئېرىشەرسەن؟! ئاخىرەتتە رەببىمگە قانداق جاۋاب بېرىدىغىنىڭنى كۆرىمسز!... ۋايجان!... جېنىم بەك قاقشاپ كەتتى!... مېنى بۇنداق قوزۇقتا قىينىغاندىن كۆرە، چېپىپلا تاشلىساڭلار بولماملىدۇ؟... ھىدايىتۇللا - مۇناپىق!...

*　　*　　*

ئېۋەز بەگ قوزۇقتا ئولتۇرۇلغۇزۇلغاندىن كېيىن ئۇچ كۇنگچە يا جېنى چىقماي، يامان قىينالدى. تۆتىنچى كۇنى ئەتىگەندە كىشىلەر ئۇنىڭ بېشىنىڭ بىر تەرەپكە قىيسىپ قالغانلىقىنى كۆرۇشتى. ئۇ ئاخىر ئۆلگەنىدى! شۇ كۇنى كېچىسى ئىنساپلىق بەزى كىشىلەر ئۇنى قوزۇقتىن ئاجرىتىپ

ئېلىشتى — دە، شەھدانلىققا ئاپىرىپ يۇيۇپ يەرلىككە قويۇشتى. ئۇنىڭ نامىزىنى چۈشۈرۈشكە تۆت بەش كىشىلا قاتناشتى. . .

* * *

ئاپاق خوجىنىڭ سوپى ـ ئىشانلىرى يەكەنىڭ ھەرقايسى گۈزەر ـ چارسۇلىرىدا ئاپاق خوجىنىڭ پەرمانىغا ئاساسەن، بىر نەچچە كۈنگىچە كىتاب ـ رىسالىلەرنى دۆۋىلەپ كۆيدۈرۈشتى. بۇ پەرماندا مۇنداق دېيىلگەنىدى: «. . . قۇرئان كەرىم» ۋە ھەدىتىيەكتىن باشقا كىتاب ـ رىسالىلەرنىڭ ھەممىسى ھارامىلىقنى تەرغىب قىلىدىغان نىجىس نەرسىلەردۇر. شۇڭا، بۇنداق ناپاك نەرسىلەردىن زىھىننى تازىلىماق، ئەھلى مۇسۇلمانلارنى ئازغۇن، لەنەت قەلەملىك كۈپارلارنىڭ دامىدىن ساقلاپ قالماق — خۇدايى ۋاجىپ ئىشتۇر! . . .»[1]

سوپى ـ ئىشانلار ئاپاق خوجىنىڭ بۇ پەرمانىغا ئاساسەن، كىشىلەر ئۆزلىرىنىڭ ئۆيلىرىدە ئەۋلادتىن ـ ئەۋلادقىچە ساقلاپ كېلىۋاتقان كىتاب ـ رىسالىلەرنى ئاختۇرۇپ ھەممىسىنى تېپىپ چىقىشتى — دە، ھەرقايسى چارسۇلارغا ئېلىپ چىقىپ، دۆۋىلەپ ئوت قويۇپ كۆيدۈرۈۋەتتى! . . .

نۇرغۇن مەرىپەتپەرۋەر ئەللامىلەر قوللىرىدا ساقلاپ كېلىشكەن كىتاب ـ نامىلەرنىڭ بۇ تەلۈە سوپى ـ ئىشانلارنىڭ قولىدا نابۇت بولۇپ كېتىشىدىن ساقلاپ قېلىش ئۈچۈن تاملارنىڭ

---

① «بۇرقۇم ئەۋلىيا»، قولىيازما.

قېتىنقا ئېلىپ لاي بىلەن سۇۋاپ تاشلاشتى — دە، يۇرتنى تاشلاپ، تۇركستان، بەدەخشان ۋە كەشمىر تەرەپكە سەرسان بولۇپ چىقىپ كېتىشتى...

مەرىپەت دەپسەندە قىلىندى! ئەلدە خۇراپاتلىق، نادانلىق ئەۋج ئېلىپ، ياۋۇزلۇق يامراپ كەتتى! كىشىلەر تەپەككۇر قىلالمايدىغان ئاڭقاۋلارغا ئايلىنىشقا باشلىدى. ئۇلار خۇددى قولغا ئۆگىتىش ئالدىدا تۇرغان قارچۇغىغا ئوخشاش يامان ھالغا چۈشۈپ قېلىشتى!

ئىنسانلار مەھرۇم قىلىنغاندىلا، ئاندىن مەھرۇم قىلىنغان نەرسىنىڭ قىممەتلىكلىكىنى ھېس قىلىشالايدۇ! بىراق، ھېس قىلىشقاندا بولسا، ئاللىقاچان كېچىكىشكەن بولىدۇ!

نەزمە

تۆمۈر كىشەننىڭ سۇرى بەك يامان،
لېكىن ئۇ قورقىدۇ بازغاندىن ھامان.
ئەگەر روھتا بولسا قۇللۇق كىشەنى،
بازغانمۇ كار قىلالماس ئاڭا ھېچقاچان.

— ئابدۇرېھىم ئۆتكۈر

بەشىنچى باب

قىلتاق

«ئەگەر قورساق ئالدىراتمىغان بولسا، ھېچبىر قۇش تۇزاققا چۈشمەس ئىدى، شۇنداقلا ئۇۋچىنىڭ ئۆزىمۇ تۇزاق قۇرماس ئىدى.»

— شەيخ سەئىدى

مىلادى 1680 - يىلى (مايمۇن يىلى) 7 - ئاينىڭ 28 - كۈنى، دۈشەنبە، يېرىم كېچە.

كونا ئاي ئاسماندا خۇددى زېمىندىكى بەختسىزلىككە ئۇچرىغانلارغا ۋە غەم - قايغۇغا چۆككەنلەرگە ئىچىنى ئاغرىتىپ تۇرغاندەك تۆۋەنگە غەمكىن نەزەر سېلىپ تۇراتتى. بەلكىم مۇشۇنداق چاغلاردا ئايمۇ زېمىندىكى بەختى قارالارغا قاراۋېرىشكە كۆڭلى چىدىمىسا كېرەك: ئۇنىڭ يۈزىنىڭ يېرىمىنى بۇلۇت پەردىسى توسۇۋالغانىدى. قاراڭغۇ ئۆيلەر ئاينىڭ ئاجىز نۇرى ئاستىدا غۇۋا كۆرۈنەتتى. بىر خىلدا ئېقىپ كېتىۋاتقان تىزناپ دەرياسى بەزىدە پارقىراپمۇ قويىاتتى.

قارا قۇرۇم تاغلىرىدىن ئېقىپ چىقىدىغان تىزناپ دەرياسى يەكەننىڭ خانئېرىق دېگەن يېرىگە كەلگەندە بىردىنلا تارلىشىپ

كېتەتتى — دە، تېز ئېقىشقا باشلايتتى. ئەمما، بۇ ئەزىم دەريا ئۆزىنىڭ ئىككى قىرغىقىغا جايلاشقان كۆجۈم مەھەللىلەردىكى ئۈيغۇر خەلقىگە ئوخشاش ئۆز نېسىۋىسىگە شۈكرى قىلىپ، ياۋاشلىق بىلەن ئېقىپ، ئەزەلدىن تاشقىن ھاسىل قىلغان ئەمەس. دەريانىڭ ئىككى تەرىپى تۈتاش كەتكەن مەھەللىلەر ۋە بۇك ئۆسكەن سۆگەتلەر بىلەن تولغان قىرغاق بولۇپ، بۇ ئەزىم دەريا ئۆزىنىڭ ئەسىرلەردىن بېرى تۈگىمەس - پۈتمەس ئوغۇز سۈتىدەك ئەلۋەك سۈيى بىلەن بۇ ئەزىز دىيارنىڭ زېمىنىنى ئېرىنمەستىن سۇغىرىپ، كۆكەرتىپ كەلمەكتە ئىدى.

يىراق - يىراقلاردىن ئاندا - ساندا ئاڭلىنىۋاتقان ئىتلارنىڭ ھاۋۇشغان ئاۋازىنى ھېسابقا ئالمىغاندا، خانئېرىق مەھەللىسى جىمجىت ئۇيقۇغا چۈشكەنىدى. بىر پارچە بولۇت كەينىدىن كۆرۈنۈپ تۇرغان ئاي ئاسايىشلىق ئىچىگە چۆمگەن بۇ ئەسكى تاملىق مەھەللىنىڭ گادايلىقىنى كۆرسىتىشنى خالىمىغاندەك كېچىنى سۈس يورۇتۇپ تۇراتتى.

شۇئەيب خوجا ئۆزىنىڭ خەلىپە - سوپىلىرى بىلەن بىللە بۇگۈن پېشىن مەھەلدە خانئېرىق مەھەللىسىگە يېتىپ كەلدى ۋە ئۆزىنىڭ مۇرىت - مۇخلىسلىرىدىن بولغان ئىمىن جىن دېگەن كىشىنىڭ قورۇسىغا چۈشكۈن قىلدى.

شۇئەيب خوجا مۇشۇ تاپتا يول ھارغىنلىقىنى تامامەن ئۇنتۇپ كەتكەن بولسىمۇ ئەمما كۈن قارايغاندىن بۇيان، نېمىشقىدۇر كۆڭلى دەككە - دۈككە ئىچىدە خاتىرجەم ئەمەس ئىدى. «قانداق بولار؟ ئاپاق خوجا راستتىنلا لەۋزىگە ئەمەل قىلارمۇ؟ مەن ئۇنى خاتا چۈشىنىپ قالدىممىكىن — يە؟!» دېگەندەك ۋەھىمىلىك خىيالنىڭ ئىلكىدە، ئۇنىڭ كۆڭلى ئېگىز - پەس بولۇپ زادىلا ئۇخلىيالمايۋاتاتتى.

* * *

ئاپاق خوجا يەكەن سەلتەنەتتىدە قارار تاپقاندىن كېيىن قارا تاغلىقلار مەزھىپىدىكىلەرگە بولغان تەقىپىنى زادىلا بوشاشتۇرماي كەلگەنىدى. ئۇ ئۆزىنىڭ تەسىر كۈچى ئاجىزلىشىپ كەتكەن يەكەن، قاغىلىق، مەكىت، مارالبېشى، پەيزاۋات، يوپۇرغا، پوسكام، يېڭىسار قاتارلىق يۇرت - ئايماقلاردا ئاق تاغلىقلار مەزھىپىنىڭ مۇتلەق نوپۇزىنى ئورنىتىش ئۈچۈن، ئاق تاغلىقلارنىڭ پائالىيەت سورۇنى ھېسابلىنىدىغان «دەۋەتى ئىشقىيە» ئورۇنلىرىدىن 40 نەچچىنى، «خۇدايى غازات» تەشكىلاتىدىن 200 نەچچىنى قورۇپ، مىڭلىغان - ئون مىڭلىغان ئۇيغۇر خەلقىنى «قارا مۇسۇلمان، ئىسھاقىيىچى مۇرتەد كۇپىرانىيلار» دەپ قارىلاپ، ھەر خىل يوللار بىلەن ۋەھشىيلەرچە زىيانكەشلىك قىلدى. ئادەملەرنىڭ قول - پۇتلىرىنى كېسىپ كاردىن چىقاردى. ئەرلەرنى پىچپ ئاختا قىلىپ، ناكار قىلدى. ئاھالىنىڭ ئۆي - جايلىرىنى، مال - بىساتلىرىنى بۇلاپ - تالاپ قورۇقداپ قويغاندىن كېيىن ئوت قويۇپ كۆيدۈرۈپ تاشلىدى.

ئاپاق خوجا مۇلكىي قەشقەرىيىدە تەختكە چىقىپ بىر يىلغا يەتمىگەن ۋاقىت ئىچىدە ئون مىڭلىغان بىگۇناھ ئادەملەرنى «ئىسھاقىيىچى مۇرتەدلەر»، «قارا مۇسۇلمانلار» دەپ ئەيىبلەپ ئۆلتۈردى. يېڭىسار، مەكىت، يوپۇرغا، پەيزاۋاتلاردىكى ئاقباش مازار، چىلگۇمبەز[1]، قارا چايان، خىزىرىم، ئاقيول، تۇمشۇق،[2] ئۇچ بۇرقۇم، مۇڭگۇز جاي[3]، شېھىتدۆڭ، سۇت

① مازىرقى قىزىلسۇ ئاقتۇ ناھىيىسى تەۋەسىدە.
② مازىرقى مارالبېشى ناھىيىسى تەۋەسىدە.
③ مازىرقى يوپۇرغا ناھىيىسى تەۋەسىدە.

بۇلاق، چىراغلىق ئەۋلىيا، ئەۋلىيا خېنىم[1] قاتارلىق قىرىق نەچچە يەردىكى مازار - خانىقالارنى «ئىسھاقىيچىلەرنىڭ ئوردىسى» دەپ چۈۋۈپ تاشلاپ، تەمرات - ئىگىلىكلىرىنى بۇلاپ - تالاپ مۇسادىرە قىلدى. ئاتمىش نەچچە ئورۇندىكى مەسچىت - جامەلەرنى «قارا تاغلىقلارنىڭ ئۇۋىسى» دەپ كۆيدۈرۈپ تاشلىدى ۋەمال قوتانلىرىغا ئايلاندۇرۇۋالدى. ئۇنىڭ بۇ جىنايەتلىرى ئۇستىدە كىشىلەر مۇنداق دەپ ئەينەن خاتىرە قالدۇرۇشقانىدى: «پىريانە يارىكند، شەھىدانە خوتەن تۇپراقىدا كۆمۈلگەن ئۇلۇغ ۋەلىي ئەزىزانلار — «قىرىق ۋەلىيۇللا»، «دەھى شاھان»، «ھەشتان سەنەن»، «ئالتۇنلىرىم»، «بەردەخشان»، «يۈسۈپ قەدىرخان»، «كۆچىتى ئاق مۇسلىم»، «ئىمامىلىرىم»، «قاراچاچ ۋەلىيۇللا»، «قۇتبى ئابدۇللاخان»، «قاراسار»، «شاھاب»، «چىھلىتەنلىرىم»، «زەردەشت ۋەلىيۇللا»، «چىراغلىق»، «ئىمام جەئفەرى تەيران»، «قۇمات»، «مۇھەممەد ھەسەن ئەسكەرى» قاتارلىق مازارى - ماشايىخلار ھەزرىتى ھىدايىتۇللا خان پادىشاھ زامانىدا قاتتىق مەسۇخ - مەنئى ۋە ئۆرتەنمە - كۆكۈم بولۇغان ئېرىدلەر...»[2] دېمەك، ئاپاق خوجا ئۆزبېكنىڭ ھۆكۈمرانلىقىنى ئۇنۇملۇك يۇرگۈزۈش ئۈچۈن، سەئىدىيە ئاھالىسىنىڭ مەنىۋى تۈۋرۈكى بولغان تۈرلۈك ئىسلام مۇئەسسەسىلىرىدىن مەسچىت، مەدرىسە، مازار، خانىقا، مەدەنىيەت ئاسارى - ئەتتىقە قاتارلىق ئورۇنلارنىڭ ھەممىسىنى «قارا مۇسۇلمان»، «ئازما»لارنىڭ پائالىيەت ئورنى دەپ ئەيىبلەپ كۆيدۈرۈپ تاشلىدى...

ئاپاق خوجا ئۆزبېكنىڭ مۇلكىي قەشقەرىيە ئاھالىسىنى ئارىسىدىكى مەنىۋى داھىيلىق ئورنىنى مۇستەھكەملەش ئۈچۈن، ھەممىدىن ئاۋۋال ئۆزىنى مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامنىڭ ۋارىسى —

① ھازىرقى مەكىت ناھىيىسى تەۋەسىدە.
② سۇلتان باي ھاجىم: «بۇرقۇم ئەۋلىيا»، قولىيازما.

پۈتۈن ئەھلى ئىسلامغاڭ خەلىپىسى، دەپ دەۋا قىلىپ چىقتى ۋە ئۆزىنىڭ ئىلاھىي خاقان ئىكەنلىكىنى نۇرغۇنلىغان تۈتۈرۇقسىز پەتىۋالارنى ئويدۇرۇپ چىقىرىش ئارقىلىق ئاساسلىماقچى بولدى. ئۇ: «ئەششەيخۇ بېقاۋۇ مېھى كەننەبىيوپى ئۇممەتەھۇ»[1] دېگەننى ئاغزىدىن چۈشۈرمەيتتى.

ئاپاق خوجا بىر قېتىم يەكەن چوڭ جامەسىدە جۈمە نامىزىغا ئىماملىق قىلىۋېتىپ مۇنداق دېگەنىدى: «. . . مەن ئادەمزاتنىڭ دەرىجىسىنىڭ سۈرىتىدە تۇرۇپ، ھەممىدىن ئۈستۈن بولۇپ، دىلمىنىڭ ئەينىكىگە قارىسام، ھەممە جاھاننى يارالقان ئىگەمنى ئۆزۈمنىڭ دىلمىنىڭ ئەينىكىدە كۆردۈم. مەسىلەن، ئاسماندىكى كۈن زېمىنغا يورۇقلۇق چۈشمەكلىك بىلەن زېمىندىكى كائىنات، تېرىلغۇلار، دەرەخلەر، جىمادەتلەرنىڭ ھەممىسىنى ئۆستۈرىدىكەن. ئەمما، پىرلارنىڭ جوزەبى تەجەللىياتى[2] ئەرۋاھى قۇددۇسىنى كۆرسىتىپ، ئىنسى ـ جىنلارنىڭ سىر ـ ئەسرارىنى بىلدۇرەلەيدۇ! . . .»[3]

«. . . پەيغەمبەرلەر بىلەن ئەۋلىيالارنىڭ مەرتىۋىلىرى بىر. پەيغەمبەر دېگەن ئاللانىڭ ھۆكۈمى بىلەن شەرىئەت ئېلىپ بارىدۇ. ئەۋلىيا دېگەن ‹ئەھەد› دەيدۇ، ھەممىسى شۇنىڭ ئىچىدە، ناھايىتى پەرقلىنىدىغان يېرى ‹ئەھەد› بىلەن ‹مۇھەممەد› ئارىسىدا. لېكىن، ھەر ئىككىلىسى ‹ئەھەد› كە باشلاپ بارىدۇ. . .»[4]

مۇلكىي قەشقەرىيە ئاھالىسى ئىچىدە ئاپاق خوجىغا بولغان خۇراپىيلارچە چوقۇنۇشنى ئەڭ چېكىگە يەتكۈزۈش ئۈچۈن، ئاپاق خوجىنىڭ خەلىپە ـ ئىشانلىرىمۇ ھەممىلا جايدا ئاپاق خوجىنى

① «پىر دېمەك — پەيغەمبەر دېمەكتۇر. مۇرىت دېمەك — پەيغەمبەرنىڭ ئۈممىتى دېمەكتۇر. پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالامغا ئاللادىن قانداق ۋەھىي كەلگەن بولسا، ئەۋلىياغىمۇ شۇنداق ۋەھىي كېلىدۇ. . .»

② جوزەبى تەجەللىيات — غايىبنى بىلىش قۇدرىتى.

③ «تەزكىرەئى ھىدايەت»، قولىيازما.

④ «تەزكىرەئى ھىدايەت»، قولىيازما.

ماختاپ كۆككه كۆتۈرۈشەتتى: «ھەممە پاساھەتلىك سۆزلەرنىڭ ئۇستۈنى، — دېيىشەتتى ئۇلار، — دىن، مەزھەپ، مىللەت، ئۇسۇللارنى ئەھيا قىلغۇچى، ئالىي دۆلەت، تەرىقەتنىڭ بىناسىنى تۈزگۈچى، شەرىئەتنىڭ مەربىكە مەيدانىدا ئات چاپتۇرغۇچى، تەرىقەتنىڭ مەيدانىنى تۈزگۈچى پالۋان، ئالەمنى ھەقىقەتنىڭ سۇپىلىرىنى يۇقىرى كۆتۈرگۈچى، ساخاۋەتنىڭ ئاچقۇچىنى قولىغا ئالغۇچى، ئەدلى ـ ئادالەتنىڭ خەزىنە ئاچقۇچىنى قولىغا ئالغۇچى، مەربىكە مەيدانىدا نام چىقارغۇچى، ئەۋلىيالارنىڭ ئەڭ پېشۋاسى، شەرىئەتنىڭ، تەرىقەتنىڭ، ھەقىقەتنىڭ ۋە ئۇممەتلىرىنىڭ گۈلتاجى، جەمئىيەتكى مۇسۇلمانلارنىڭ سەر ھالقىسى — جانابى ھەزرىتى ھىدايىتۇللاغا خاستۇر. شۇنداق ئۇلۇغ كىشىنى بىزگە يەتكۈزۈپ بەرگەن ئۇلۇغ ئاللاغا ئەتە ـ ئاخشاملارنىڭ ھەممىسىدە شۈكرى قىلىمىز، ھەمدۇ ـ سانا ئېيتىمىز! . . .[1]»

«زالىم بىلەن مۇتتەھەمدىكى بىلىم — مەست كىشىنىڭ قولىغا تۇتقۇزۇلغان ئۆتكۈر قىلىچ!» ئاپاق خوجىنىڭ مۇلكى قەشقەرىيە ئاھالىگە مۇشۇنداق بىمەنە، ئازغۇن تەلىماتلارنى سىڭدۈرۈشى ئارقىسىدا، ئەسلىدە مۇھەممەد پەيغەمبەردىن باشقا ئىسلام پەيغەمبىرى يوق بولغان ئىسلام دىنى خەلقنى نادانلىقتا قالدۇرىدىغان، خەلقنى قىرىدىغان ئۆتكۈر قورالغا ئايلىنىپ قالدى.

* * *

كىتابخانلارنىڭ چۈشىنىشىگە ئاسان بولۇشى ئۈچۈن، تۆۋەندە قەشقەر خوجىلىرىنىڭ شەجەرىسىنى قىسقىچە بايان قىلىپ

---

① «تەزكىرەئى ھىدايەت»، قولىيازما.

ئۆتۈشنى لازىم تاپتىم:

قەشقەر خوجىلىرىنىڭ نەسەبىنى مىلادى 1471 ـ يىلى، ئافغانىستاندىكى ھىرات شەھىرىدە سەئىد مۇھەممەد ئىشان كالان جالالىددىن ئىشانىنىڭ ئۆيىدە تۇغۇلغان خوجا ئەھمەد كاشانىدىن يەنى مەخدۇم ئەزەمدىن تارتىپ ھېسابلىساق، ئۇنىڭ ئوغۇللىرى بولغان قەشقەر خوجىلىرى ئىككىنچى ئەۋلاد خوجىلار بولۇپ ھېسابلىناتتى. بۇلار ئاق تاغلىقلار — ئىشقىيە مەزھىپىنىڭ پېشۋاسى مۇھەممەد ئىمىن ئىشان كالان ۋە باشقا خوجىلار بىلەن قارا تاغلىقلار — ئىسھاقىيە مەزھىپىنىڭ پېشۋاسى خوجا ئىسھاق ۋەلىيۇللا ۋە باشقا خوجىلارنى ئۆز ئىچىگە ئالاتتى؛ مۇھەممەد ئىمىن ئىشان كالانىنىڭ ئوغۇللىرى بولغان مۇھەممەد يۈسۈپ ئىشان (مازارى خوجا) ۋە باشقا خوجىلار بىلەن خوجا ئىسھاق ۋەلىيۇللانىڭ ئوغلى شادى خوجا ۋە ئەبەيدۇللا، ئابدۇللا خوجىلار ئۆچىنچى ئەۋلاد خوجىلار ھېسابلىنىتاتتى؛ مۇھەممەد يۈسۈپ ئىشانىنىڭ ئوغۇللىرى بىلەن ئابدۇللا خوجىنىڭ ئوغۇللىرى تۆتىنچى ئەۋلاد خوجىلار بولۇپ ھېسابلىناتتى. بۇلار: مۇھەممەد يۈسۈپ ئىشانىنىڭ ئوغۇللىرىدىن بولغان ھىدايىتۇللا ئاپاق خوجا ۋە باشقا خوجىلار بىلەن ئابدۇللا خوجىنىڭ ئوغۇللىرى بولغان شۇئەيب خوجا ۋە دانىيال خوجا قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالاتتى.

ئاق تاغلىقلار مەزھىپىدىكىلەرنىڭ ئىككىنچى ئەۋلاد سەردارى مۇھەممەد يۈسۈپ ئىشان ئىسھاقىيە مەزھىپىدىكىلەرنىڭ ئۆچىنچى ئەۋلاد سەردارى ئابدۇللا خوجىنىڭ تاغىسى بولاتتى. ئاپاق خوجا مۇھەممەد يۈسۈپ ئىشانىنىڭ ئوغلى بولغاچقا، ئابدۇللا خوجىنىڭ ئوغۇللىرى شۇئەيب خوجا بىلەن دانىيال خوجىغا شەرەم تاغا بولاتتى. . .

* * *

خۇددى شۇئەيب خوجا ۋايىم يېگىنىدەك، ئۇلارنىڭ بۇگۈن خانئېرىققا چۈشكۈن قىلغانلىقلىرىدىن ئاللىقاچان خەۋەر تاپقان ئاپاق خوجىمۇ ئۆزىنىڭ يېقىن ئادىمى موللا باقى بىلەن موللا ساقىنى ۋە تۆت يۈزدەك جۇڭغار چېرىكلىرى بىلەن سوپىسى چېرىكلەرنى كېچىلەپ خانئېرىققا ئەۋەتىپ، ئارقىسىدىن ئۆزى سوپىلىرىنى ئېلىپ تىزناپ دەريا سىنىڭ ئەگمىسىدىكى توقايلىققا ئۇلارنى كۈتۈپ تۇرماقچى بولۇپ يولغا چىقتى.

موللا باقى بىلەن موللا ساقى ئاپاق خوجىنىڭ خاسلىرى ئىچىدىكى تولىمۇ زېرەك، كۆڭلى ئىنتايىن قارا، ئىچى زەھەر، قولى قاتتىق، چاققانلىق ۋە ھىيلىگەرلىكتە مۇختەر بەدىياللا[1] دىن قېلىشمايدىغان جاللاتلار ھېسابلىناتتى.

موللا باقى ۋە موللا ساقىلار ئېغىر يانتۇ مەھەللىنى قورشىۋالدى. ئايغاقچى شۇئەيب خوجىلارنىڭ ئىمىن جىن دېگەننىڭ قورۇسىغا چۈشكۈن قىلغانلىقىنى خەۋەر قىلدى.

موللا باقى بىلەن موللا ساقى چەبدەس ئۇچ ـ تۆت سوپىنى ئېلىپ بىر دەمدىلا كۆزدىن غايىب بولدى. ۋاقىت ناھايىتى تىز ئۆتمەكتە ئىدى. نەدىندۇر بىر يەردە باش توخۇنىڭ چىللىغان ئاۋازى ئاڭلاندى. ئارقىدىن يەنە ئىككى ـ ئۈچ يەردە ئۇنىڭغا قوشۇلۇپ چىللىغان توخۇ ئاۋازى ئاڭلاندى. ئاندىن ئەتراپ يەنە تىمتاس بولۇپ قالدى.

بىر ھازادىن كېيىن موللا باقىلار بىر ئادەمنى سۆرەپ كېلىشتى. ئۇ شۇئەيب خوجىلار قويغان قاراۋۇل ئىدى. بايا موللا

---

① مۇختەر بەدىياللا — «شاھنامە» دىكى ئاتاقلىق جاسۇسنىڭ نامى.

باقى ئۇنى تۇتىدىغان چاغدا قاتتىقراق ئۇرۇۋەتكەنلىكتىن، ئۆلۈپ قالايلا دەپ قالغانىدى.

— سىلەر نېمە ئادەملەر؟ نەدىن كېلىۋاتىسىلەر؟ — دەپ سورىدى موللا باقى ھېلىقى نىمجان ئادەمدىن.

— بىز... مەخدۇمزادە شۇئەيب خوجىنىڭ ئادەملىرى... سانجۇ... دىن كېلىۋاتىمىز... — ئۇنىڭ ئاۋازى پەسلەپ كېتىۋاتاتتى.

— سىلەر نەچچە ئادەم؟ — دەپ سورىدى موللا باقى ئۇنى سىلكىشلەپ تۇرۇپ.

— ... بىز... ئون... ئون يەتتە ئادەم!.. — ئۇنىڭ گېپى تۇگىمەي تۇرۇپلا، ئۇنىڭ بېشى شىلىققىدە بىر يېنىغا چۈشۈپ كەتتى — دە، بەدىنى لاكاسلاپ يەرگە يىقىلدى. ئۇ ئۆلگەنىدى.

موللا باقى بىلەن موللا ساقى بىر دەم كۈسۈرلاشقاندىن كېيىن دەرھال ھەرىكەت باشلاش قارارىغا كەلدى. ئۇلارنىڭ ھەر-بىرى ئىككى يۈزدىن جۇڭغار ۋە سوپى چېرىكلىرىدىن ئالدى — دە، ئىمىن جىن دېگەننىڭ قورۇسىنى ئالدى ـ كەينىدىن قورشۇالدى.

قورۇ ئىچىدىكى شاپۇر ـ شۇپۇر قىلىشىۋاتقان ئاياغ تىۋىشلىرىدىن تۇيۇقسىز ئويغىنىپ كەتكەن نۆكەرلەر بۇ كۈتۈلمىگەن باسقۇندىن ئەس ـ ھوشلىرىنى يوقتىپ مەڭدەپ قېلىشتى. شۇڭا ئۇلار قارشىلىق كۆرسىتىپ، ئۆزلىرىنى قوغداش ئۈچۈن تۇرسۇن، ئۆزلىرىنىڭ قولغا چۈشۈشكەنلىرىنى كۆرگەندە، غىڭ قىلىشمىدى.

موللا باقى بىلەن موللا ساقى چېرىكلىرى بىلەن شۇئەيب خوجا يانقان ئۆينى قورشۇالغاندىن كېيىن چېرىكلىرىگە ئۆيگە باستۇرۇپ كىرىشنى بۇيرۇدى.

چېرىكلەر ئۆيگە قاراپ يۈگۈرۈشتى. تالادىكى تاراق ـ

تۇرۇقتىن چۆچۈپ ئويغانغان كىشىلەر قىلىچلىرىنى يالىڭاچلاپ ئالدىراش ئورنىدىن سەكرەپ قوپۇشۇپ، يۈگۈرۈشۈپ چىقتى. ئۇلارنىڭ ئارىسىدىكى بىرەيلەن ئاچچىق ئاۋاز بىلەن:

— كىم بۇ؟ تەييارلىنىڭلار! — دەپ ۋارقىرىدى ۋە قولىدىكى قىلىچىنى چاپماقچى بولۇپ ئېگىز كۆتۈردى.

موللا باقى قىلىچى بىلەن ئۇنىڭ قىلىچىنى توسۇپ تۇرۇپ، جىددىي ۋە كەسكىن بۇيرۇق ئاھاڭىدا:

— قىلىچلىرىڭنى دەرھال قىنىغا سىلىشىپ، ئەل بولۇش!

— دەپ ۋارقىرىدى.

— سىلەر كىم؟ نېمىشقا سىلەرگە ئەل بولغۇدەكمىز؟ — دەپ قايتۇرۇپ سوئال سورىدى ھېلىقى قىلىچ كۆتۈرگەن ئادەم.

— مەخدۇمزادە شۇئەيب خوجا دېگىنىڭ قايسىڭ؟ — دەپ سورىدى موللا باقى ئۇنىڭ سوئالىغا جاۋاب بەرمەستىن.

— مانا مەن بولىمەن. ھە، نېمە ئىشىڭ بار ئىدى مېنىڭدە؟ — دەپ سورىدى ھېلىقى ئادەم قىلىچى بىلەن دۈمبىلەپ تۇرۇپ.

— بىزنى ھەزرىتى ئاپاق خان خوجام ئەۋەتكەن. بىزدە: «مەخدۇمزادىلەرنى تەخىرسىز يەتكۈزۈپ كېلىڭلار!» دېگەن پەرمان بار، — دەپ مەيدىسىگە مۇشتلىدى موللا ساقى.

بۇ كىشىلەرنىڭ ئاپاق خوجىنىڭ ئادەملىرى ئىكەنلىكىنى ئۇققاندىن كېيىن شۇئەيب خوجا خاتىرجەم بولدى — دە، قولىدىكى قىلىچىنى چۈشۈردى.

شۇئەيب خوجىنىڭ قولىدىكى قىلىچىنى پەسكە چۈشۈرگەنلىكىنى كۆرۈپ موللا باقى:

— تۈت، باغلا بۇنى! — دەپ بۇيرۇق بەردى چېرىكلەرگە.

سوپى چېرىكلەر يوپۇرۇلۇپ كېلىپلا شۇئەيب خوجىنى باغلىۋالدى. ئۇنىڭ خەلىپە ـ سوپىلىرىمۇ بىردەمنىڭ ئىچىدە چەمبەرچاس باغلاپ تاشلاندى.

موللا باقی:
— دانىيال خوجا قېنىسى؟ — دەپ سوردى شۇئەيب خوجىدىن.
— بىزنى نېمىشقا باغلايسىلەر؟ ھىدايىتۇللا بىز بىلەن ئەھد - پەيمان قىلمىشىپ، ۋەدە بەرگەنىدىغۇ؟ — دەپ قايتۇرۇپ سوردى شۇئەيب خوجا ئۇنىڭ سوئالىغا جاۋاب بەرمەستىن.
— دانىيال خوجا قېنى دەۋاتىمەنوي! سوئالىمغا جاۋاب بەر. بولمىسا بېشىڭنى مۇشۇ يەردىلا ئالىمەن! — دەپ پوپوزا قىلدى موللا باقى دىۋەيلەپ كېلىپ.
— كەلمىدى!
— ئەتتەڭەي، دانىيال خوجا كەلمەي قويۇپتۇ — دە، بولمىسا ئىككىڭلارنى بىراقلا يىغىشتۇرۇۋېتەتتۇق! — دەپ قولىنى كېكىردىكىگە سۇرۇپ ئىشارە قىلدى موللا ساقى.
— ئۇلۇغلار: «كۆڭلى قارا كىشىدىن ھەرگىز ۋاپا كەلمەيدۇ» دەپ بىكارغا ئېيتىشماپتىكەن، — دېدى شۇئەيب خوجا تېپىرلاپ تۇرۇپ، — ئەسلىدىمغۇ يامان بولغان نەرسە ھېچ ۋەج بىلەن ئۆزگىرىپ ياخشى سۈپەتلىك بولۇپ قالمايدۇ. ھەر قانداق كۆزدىن ئۆزىنىڭ ئىچىدىكى نەرسە تەپچىپ چىقىپ تۇرىدۇ ئەمەسمۇ؟ مەن نادان بۇنى نېمىشقا ئويلاپ يەتمىدىم؟...
موللا باقى ۋە موللا ساقىلار شۇئەيب خوجا بىلەن ئۇنىڭ ھەمراھلىرىنى ئىمىن جىنىنىڭ قورۇسىدىن ئېلىپ چىققاندا، تاڭ ئېتىپ كەتكەنىدى. تۇتقۇنلارنى ھەيدەپ ماڭغانلار مەھەللىدىن چىقىشى بىلەن تەڭ پۇتۇن مەھەللە تۇرۇلۇپ - تۇرۇلۇپ كۆتۇرۇلۇۋاتقان قاپقارا ئىس ئارىلاش ئوت يالقۇنى ئىچىدە قالدى. پۇقرالارنىڭ ئۆي - جايلىرى پاراسلاپ كۆيۈۋاتقان ئوت ئىچىدە ئۆرتەنمەكتە ئىدى. كىشىلەرنىڭ ۋاراڭ - چۇرۇڭلىرى، قېرى مومايلارنىڭ، ئۇششاق بالىلارنىڭ يىغا - زارلىرى پۇتۇن مەھەللىنى قاپلىغانىدى.

موللا ساقى ۋە موللا باقىلار شۇئەيب خوجىنى تىزناپ دەرياسىنىڭ ئەگمىسىدىكى توقايلىققا ئېلىپ كېلىشتى. ئاپاق خوجا بۇ چاغدا ئۆزىنىڭ خەلىپە ـ ئىشانلىرى بىلەن ئۇلارنى مۇشۇ توقايلىقتا كۈتۈپ تۇرۇشقانىدى.

— ھەي مۇرتەد، — دېدى ئاپاق خوجا شۇئەيب خوجىنىڭ ئالدىغا كېلىپ، — ئاخىر قولۇمغا چۈشتۇڭمۇ؟ ئەمدى ئۆمرۈڭنىڭ ساناقلىق دەقىقىلىرى قالغانلىقىنى بىلگەنسەن؟ مۇبادا مۇرتەد دانىيالنىمۇ بۇ يەرگە چىللاپ ئەپكېلىپ بېرەلىسەڭ، جېنىڭ ئامان قالۇر!

— ھەي ئىبلىس ھىدايىتۈللا، سېنىڭ ئىچكى دۇنيارىڭنىڭ ناپاكلىقى خۇددى ناكەس بوۋاڭ مۇھەممەد ئىمىن ئىشاندەكلا ئەپتىڭدىن مەلۇم بولۇپ تۇرىدىغان، كۆڭلۈڭنىڭ ئەگرىلىكى خۇددى قولۇڭدىكى ھاساڭدەك ئېنىق بىلىنىپ تۇرىدىغان ئادەمسەن. شۇڭا، سەن قالماقلارنىڭ يارىملىق قولچومىقىغا ئايلانغانسەن. مەن سەن قۇرغان قىلتاققا بىلىپ تۇرۇپ دەسسىگەن تۇرۇغلۇق، يەنە قانداقچىسىگە ئۆزۈمنىڭ بىر تۇغقان قېرىندىشىمنى سەن مەلئۇنغا تۇتۇپ بەرگۈدەكمەن؟!

— تارت تىلىڭنى مۇرتەد! سەن. . ، سەن مېنى — قۇتىبىل ئەقتاب، سۇلتانۇل مۇھەققىقىن، مۇلكىي ئۇيغۇرىستان ئېلىنىڭ پادىشاھى بولغان مەندەك بىر ئولۇغ زاتنى «ناپاك» ، «كۆڭلى ئەگرى» دەيدىغانغا قانداق دەلىل ـ ئىسپاتىڭ بار؟ — دېدى ئاپاق خوجا تېرىككىنىدىن يېرىلغۇدەك بولۇپ.

— پاراسەتلىك پىرىيارانلار ۋە دانىشمەن پازىللارنىڭ ئېيتىشىچە، — دېدى شۇئەيب خوجا، — ئەگەر كىمنىڭ قېشى ئۆسكىلەڭ بولۇپ، ئارىسى كەڭ ۋە يىراق بولسا، ئوڭ كۆزى چەپ كۆزىدىن كىچىكرەك ۋە نەزەرى تېز بولۇپ، كۆز ئوچىدا شەرەت قىلغاق بولسا، بېلى يۇمشاق بولۇپ، تولا ۋاقىت يەرگە قارىغاق بولسا، شۇنىڭ ئىپلاس زاتىدا مەككارلىق، ئالدامچىلىق

ۋە پىتنە ـ پاساتلارنىڭ ھەممىسى جەملەنگەن بولىدۇ. شۇڭا، ھەممە بالايىبەتتەر ۋە پىتنە ـ پاساتلارنىڭ ھەممىسى ئۇنىڭدىن پەيدا بولىدۇ. ئەنە شۇ بەلگىلەرنىڭ ھەممىسى سەن قارغىش تەككۇر، ناشۇكۇر ھىدايىتۇللادا مۇجەسسەملەنگەندۇر!

— تولا مەمەدانلىق قىلما، دانىيالغا مەكتۇپ پۈتەمسەن ـ يوق؟

— ھەي نائىنساپ ھىدايىتۇللا، سەن مېنى «تۇلكىنى تۇتۇپ بىرىمەن دەپ، ئۆزى تۇتۇلۇپ قالغان توشقان» غا ئوخشاش كۈنگە قالسۇن دېمەكچىمۇ؟

ئاپاق خوجا ئۇنىڭ نېمە دېمەكچى بولغانلىقىغا قىزىقتى — دە، كۈنگە بىر قارىۋەتكەندىن كېيىن:

— سېنىڭ ئىشىڭنى ئالدىرىماي پۈتتۈرسەكمۇ بولىدۇ. قېنى ئېيتە، نېمە دېمەكچى بولغانلىقىڭنى مەن بىر ئاڭلاپ باقاي، — دېدى.

— دالىدا ئوزۇق ئىزدەپ يۈرگەن بىر ئاچ بۆرە، — دەپ سۆزىنى باشلىدى شۇئەيب خوجا، مۇشۇ تاپتا ئۇنىڭ ئاۋازى تىترەپ چىقىۋاتقاندى، — بىر تۇپ چىغ تۇۋىدە ئۇخلاپ ياتقان توشقاننى كۆرۈپ قاپتۇ — دە، ئۇنى غەنىيمەت بىلىپ، ئاستا قەدەم تاشلاپ ئۇنىڭغا يېقىنلىشىپتۇ. بۆرىنىڭ ئاياغ تىۋىشىنى ئاڭلاپ قالغان توشقان قاچماق بولۇپ، ئورنىدىن سەكرەپ تۇرغان ئىكەن، بۆرە ئۇنىڭ ئالدىنى توسۇۋاپتۇ. توشقان ئۇنىڭ ھەيۋىسىدىن قورقۇپ تىترەپ، ئاغزى گەپكە كەلمەي قاپتۇ ۋە زارلىنىپ يالۋۇرغىلى تۇرۇپتۇ:

— ئەي بۆرە، مەن بىلىمەن، سېنىڭ قورسقىڭ ئېچىپ، كۆزلىرىڭدىن ئىشتىھا ئۇچقۇنى چاقناپ تۇرۇپتۇ. مەن جىق بولسام ساڭا بىر لوقمىدىن ئارتۇقراق غىزاغا يارىمايمەن. ئۇنىڭدىن كۆرە، ساڭا مېنىڭدىنمۇ سېمىز ھەم يوغان لوقما كۆرسىتىپ بېرەي، شۇنى يەپ ھاجىتىڭ راۋا بولسا ئەجەب

ئەمەس.

— قېنى ئۇ لوقما؟ — دەپتۇ بۆره يىگىلى ئالدىراپ.

— مۇشۇ يېقىن ئەتراپتا سېمىزلىكىدىن ماڭالمايدىغان، يوغانلىقىدىن ھەرىكەت قىلالمايدىغان بىر تۈلكە بار. ئۇنىڭ گۆشى تاتلىق ۋە لەززەتلىكتە ئابىھاياتقا، قېنىنىڭ شېرىنلىكى ناۋات ـ شەربەتكە ئوخشايدۇ. مۇبادا، سەن ئۇنى يېمەكچى بولساڭ، مەن بىر ھىيلە بىلەن ئۇنى ساڭا تۇتۇپ بېرىشىم مۇمكىن، ناشتىلىق قىلارسەن. ئەگەر ئۇنى يەپ خۇرسەن بولساڭ، مەن ئۆمۈرۋايەت قۇلۇڭ بولۇشقا رازىمەن.

بۆره توشقاننىڭ سۆزىنى ئاڭلاپ ئەقلى ھوشى كېتىپ، ئۇنىڭ ئەپسۇنىغا ئالدىنىپ، تۈلكىنى ئىزدەپ مېڭىپتۇ. بۇ دالىدا ھەقىقەتەن ئالدامچىلىقتا شەيتان لەئنگە دەرس بېرەلەيدىغان، ھىيلىگەرلىكتە ئىبلىس فوجۇرىغا ساۋاق بېرەلەيدىغان بىر تۈلكە بار ئىكەن.

توشقاننىڭ بۇ تۈلكە بىلەن كونا ئاداۋىتى بار ئىكەن. شۇڭا، بۇ كۈنى ئۇ ئۆچ ئېلىشقا پۈرسەت تاپقان بولغاچقا، ئىنتىقام ئېلىشنىڭ پېيىگە چۈشۈپ بۆرىنى تۈلكىنىڭ ئۆۋىسىنىڭ ئالدىغا باشلاپ بېرىپتۇ ھەم ئۇنى تۆشۈك ئالدىدا توختىتىپ قويۇپ، ئۆزى ئىچكىرىسىگە كىرىپ سالام قىلىپتۇ.

— ئى تۈلكە بۇرادەر، — دەپتۇ توشقان، — كۆپتىن بېرى ساڭا مۇلاقەت بولۇش شەرپىنى تېپىش ئارزۇسىدا بولۇپ يۈرگەنىدىم. ھالا بۈگۈن جامالىڭ نۇرىدىن كۆزۈمگە روشەنلىك بېرىش شەرپىگە ئىگە بولدۇم. ئەمما، كارامەتلەر ئېلىدە بېشى ئۈستۈن پادىشاھ ۋە ئۇلۇغلۇق مەملىكىتىدە مۇرىت تەربىيىلىگۈچى بولغان بىر ئەزىز مېھمان سېنىڭ مېھماندوست ۋە ئىلتىپاتقا باي ئىكەنلىكىڭنى ئاڭلاپ، كۆزىنى جاھان ئارا جامالىڭ بىلەن خۇشبۇي قىلىش ئۈچۈن، تەۋەرۈك مازارىدىن ئىشىكىڭ ئالدىغا كېلىپ تۇرۇپتۇ ۋە مەن پېقىر ـ مىسكىن

بەندىنى ساڭا ۋاستە قىلدى. ئەگەر سەن ئۇنىڭ بىلەن مۇلاقەت قىلاي دېسەڭ كىرسۇن، بولمىسا قايتىپ كېتىپ يەنە بىر قېتىمدا كەلسۇن.

تۇلكە توشقاننىڭ سۆز بېتىدىن ھىيلە خېتىنى ئوقۇپتۇ ۋە توشقاننىڭ سۇخەنلەر ئەينىكىدە مىكىر سۇرىتىنى كۆرۈپتۇ. شۇنىڭ بىلەن ئۇ: «چالما ئانقانغا تاش ئاتماق كېرەك، دېگەن سۆز بىلەن ئۆزىنىڭ يولى بىلەن ئۆزىنى بابلاي» دەپ ئويلاپتۇ — دە، چىرايىغا كۇلكە يۇگىرىتىپ، خۇشامەت قىلغان بولۇپ، مۇنداق دەپتۇ:

— ۋاي شۇنداق بولمامدىغان، مەن ئۆزۇمنى ئەزىزلەر خىزمىتىگە ئاتاپ قويغان. غېرىب كۇلبەمنىڭ ئىشىكىنى ئەزىزلەرنىڭ يۇزىگە ئېچىپ قويغان. مەنمۇ ئۇنىڭ نام ـ شەرىپىنى ئۇزاقتىن بېرى ئاڭلاپ، قاچانكى مۇلاقەتتە بولۇپ، ئۇنىڭ كامالەتلىرى ۋە كەيپىياتلىرى جامالىدىن بەھرە ئالارمەنكى، دېگەن ئۇمىدتە ئىدىم. خۇسۇسەن، سەن تەرىپلەپ نىشان بەرگەن بۇنداق كامالەت ئىگىسى بولغان ئەزىز مېھمانىنى كۇتۇۋېلىشقا قىلچىمۇ نۇقسان قىلمايمەن، ئەلۋەتتە. ئۇنىڭغا خىزمەت قىلىشتا قانداقسىگە غەپلەتتە قالغايمەن؟ مەن: «ھەرقاچان ئۆيگە مېھمان كەلسە ئۆز رىزىقى بىلەن كېلىدۇ» دېگەن سۆزنى بىلمەمەن ئەمەسمۇ؟ سەن بىردەم تەخىر قىلىپ تۇرغىن. كۇلبەمنىڭ تازىلاي، خەس ـ خەشەكلەرنى بىر تەرەپكە سىيرىپ سۇپۇرەي. مېھمانغا لايىق كەلگۇدەك بىساتلارنى سالاي.

توشقان ئۆزىنىڭ ئەپسۇنىنىڭ تۇلكىگە تەسىر قىلغىنىنى ئاڭلاپ، دەرھال ئۇنى بۆرىگە ئۇچراشتۇرۇش تەقەززاسىدا:

— بۇ مېھمان تەكەللۇپسىز دەرۋىش كىشى. ئۆينى ياساپ جابدۇش ۋە بىسات سېلىش ئىشلىرى بىلەن ئانچە خۇشى يوق. كۆڭلۈڭ تارتقان بولسا، تەكلىپ قىلساڭلا كۇپايە. باشقا ئىشنىڭ ھاجىتى يوق! — دەپتۇ — دە، تاشقىرىغا چىقىپ، بولغان گەپ

سۆزلەرنى ۋە تۇلكىنىڭ ئالدانغانلىق خۇش خەۋىرىنى بۆرىگە يەتكۈزۈپتۇ ھەمدە يېڭىۋاشتىن تۇلكىنىڭ گۆشىنىڭ يۇمشاق ـ سېمىز، تاتلىق ۋە پاكىز ئىكەنلىكىنى، ھەربىر ئەزاسىدا قۇۋۋەت بارلىقىنى تەرىپ قىلغىلى تۇرۇپتۇ. بۆرىنىڭ ئىشتىھاسى قوزغىلىپ، ئاغزىدىن سېرىق سۇ ئاققىلى تۇرۇپتۇ.

توشقان بولسا: «مۇشۇ خىزمىتىم بىلەن بۆرىدىن قۇتۇلمىدىغان بولدۇم» دەپ ئويلاپ خۇشال بولۇپتۇ.

تۇلكە ھارامزادە بولسا ياخشى كۈننىڭ يامىنى بولۇپ قالسا، دەپ ئېھتىيات يۈزىسىدىن ئۇۋۇسىنىڭ ئىچىگە چوڭقۇر ئورا كولاپ قويغان ئىكەن ۋە ئۇنىڭ ئۈستىنى خەس ـ خەشەكلەر بىلەن يېپىپ قويغان ئىكەن ھەمدە زۆرۈر بولغاندا قېچىپ كېتىش ئۈچۈن ئېھتىيات تۆشۈكىنىمۇ كولاپ قويغان ئىكەن. ئۇ توشقانىنى ئۈزىتىپ قويۇپلا ھېلىقى ئورنىڭ ئۈستىگە يېپىقلىق خەس ـ خەشەكلەرنى سەل تۈزەشتۈرۈپ نېپىزلىتىپ قويۇپلا توۋلاپتۇ:

— ھەي ئەزىز مېھمان، قېنى ئۆيۈمگە تەشرىپ قىلىڭ!

ئەمما، بۆرە بىلەن توشقان ئۇۋۇغا كىرىشى بىلەن تەڭ، تۇلكە ھېلىقى تۆشۈكتىن چىقىپ قېچىپتۇ.

بۆرە ھېرىس بىلەن، توشقان زوق بىلەن ئالدىغا قاراپ قەدەم ئېلىپتىكەن، قاراڭغۇ ئۇۋۇدا ئىككىلىسىنى ئورىغا چۈشۈپ كېتىپتۇ. بۆرە ئاچچىقىدا ھېلىقى توشقانىنى پارچە ـ پارچە قىلىپ تاشلاپتۇ! . . .

شۇئەيب خوجا ھېكايىسىنى تۈگەتكەندە، يىغلاپ ئېقىپ كەتكەنىدى!

— مەخدۇمزادە، ئۇنچىلىك كايىپ كەتمە، — دەپ زاڭلىق قىلدى ئاپاق خوجا شۇئەيب خوجىنى، — «ئەرگە بىر نۆۋەت، يەرگە بىر نۆۋەت» دېگەن گەپ بار. سېنىڭ ئېسىڭدىن كۆتۈرۈلۈپ قالغان بولسا، يادىڭغا سېلىپ قويايى، بۇزرۇكۇارئابائىمىز ھەزرىتى ئەزىزانە مۇھەممەت يۈسۈپ مازارى

خوجىنىمۇ سېنىڭ قارىغىش تەگكۈر باباڭ ـ مۇرتەد، قارا مۇسۇلمان ئازما ئابدۇللا بۇنىڭدىن 34 يىل ئىلگىرى خوپ مۇشۇنداق ئۇسۇل بىلەن ئۆلتۈرمەكچىدى؟ ئېسىڭدىن كۆتۈرۈلۈپ قاپتۇ ـ دە ھى، ھى...!

ئاپاق خوجا تىلغا ئالغان بۇ ۋەقە مىلادى 1646 ـ يىلى (توشقۇز يىلى) 12 ـ ئاينىڭ 17 ـ كۈنى چارشەنبە يۈز بەرگەنىدى. شۇ يىلى قىشتا شادى خوجا يەكەندە تويۇقسىز ۋاپات بولۇپ كەتكەندە، ئاق تاغلىقلار مەزھىپىدىكىلەرنىڭ سەردارى مۇھەممەد يۈسۈپ ئىشان شادى خوجىغا تەزىيە بىلدۈرۈش ئۈچۈن قەشقەردىن يەكەنگە كېلىپ سۇلۇك تەرغىباتىنى تەۋرەتمەكچى بولغانىدى. بۇ چاغدا يەكەندە سەئىدىيە سۇلتانى ئابدۇللا خان تەختتە بولغاچقا، مۇھەممەد يۈسۈپ ئىشان تەزىيە ئىشلىرىنى تۈگىتىپ، سۇلۇك تەرغىباتىنى تەۋرىتەلمەي نائىلاج قەشقەرگە قايتماقچى بولۇپ، يېڭىسارنىڭ توپىلىق دېگەن يېرىدىكى قوش گۈمبەز مازارىغا كەلگەندە، شۇئەيب خوجىنىڭ دادىسى مۇھەممەد ئابدۇللا خوجا تەرىپىدىن زوقۇم جان قىلىپ ئۆلتۈرۈلگەنىدى. بۇ مۇھەممەد يۈسۈپ ئىشان، يەنى مۇھەممەد يۈسۈپ مازارى خوجا دېگەن كىشى دەل ـ ئاپاق خوجىنىڭ دادىسى ئىدى!

* * *

— دىنىي ئىسلام شەرىئىتىدە ئاتىنىڭ خۇن قەرزىنى ئوغۇل تۆلەيدىغان ئىش بارمۇ؟ — دەپ ۋارقىرىدى شۇئەيب خوجا جاللاتلارنىڭ قولىدىن يۇلقۇنۇپ تۇرۇپ. ئۇ بوغۇلۇپ كېتىۋاتاتتى، — ھەي ھىدايىتۇللا دېگەن ئىبلىس! سەن ئۆز خېتىڭدە: «ئاتىلىرىمىز ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەت ـ ئىختىلاپلارغا بىز پەرزەنتلەر مەسئۇل ئەمەس، شۇڭا،

ئارىلىرىمىزدىكى غۇم ـ ئاداۋەتلەرنى كۆتۈرۈۋەتكەيمىز!» دەپ يازماپمىدىڭ؟!

— شۇنداق دەپ يازمىسام، سەن بۇ يەرگە كەلگەن بولاتتىڭمۇ؟

— ھەي ئىبلىس، راست ئېيتىسەن! مەندە تەمە ئارزۇسى بولمىغان بولسا ئىدى، — دېدى ئۇ ئۆزىنىڭ ئالدانغانلىقىغا چوڭقۇر ئۆكۈنۈپ تۇرۇپ، — سەندەك لەنتى ئىبلىسنىڭ ھىيلە-مىكىرلىك شېرىن سۆزلىرىگە دائم بولۇپ، تاتلىق جېنىمنى سېنىڭ قولۇڭغا تاپشۇرۇپ بەرمىگەن بولاتتىم!

— ھىيلە ـ مىكىرنىڭ كۈچ ـ قۇۋۋەتتىن كۈچلۈكرەك بولىدىغانلىقىنى ئەمدى بىلگەنسەن؟ — دېدى ئاپاق خوجا كۆرەڭلەپ تۇرۇپ، — ئەقىللىق ھۆكۈمران دۈشمىنىنىڭ سۈيىقەستىدىن ھەر ۋاقىت ۋاقىپ بولۇپ تۇرۇشى، ۋاقىپ بولغان ھامان ھەربىكەت قىلىشى كېرەك. مۇبادا غاپىل بولۇپ ھەربىكەت قىلمىسا، ئۆز خۇنىغا شېرىك بولغان بولىدۇ، ئەگەر سۈيىقەستىن ساقلىنىش ئۈچۈن ھەربىكەت قىلسا، دۈشمىنى ئۈستىدىن زەپەر قازىنىدۇ؛ لاياقەتلىك ھۆكۈمران شەرەپكە ياۋۇز، تۆلكىدەك ھىيلىگەر بولۇشى، ئۆز مەقسىتىگە يېتىشى ئۈچۈن، باشقىلارنى ئاياپ ئولتۇرماستىن قۇربان قىلىشنى بىلىشى كېرەك. شۇنداق مەردانە ھەربىكەت قىلالىغان ھۆكۈمراننىڭ شۆھرىتى ئالەمگە تارقىلىدۇ ۋە بىقارارلىقىنىڭ پۇشايمىنىغا قالمايدۇ! ئەمدى ساڭا كەلسەك، — دېدى ئاپاق خوجا شۇئەيب خوجىغا مەنىستىمەسلىك نەزەرى بىلەن قاراپ:

— بەقىلىق پەسلەر ئۆزلىرى تەمە قىلىدىغان مەرتىۋىسىنى تاپقىچە بولغان ئارىلىقتا، دوست ۋە بىر نىيەتتە بولىدۇ. ئەمما، قانات ـ قۇيرۇقى يېتىلىپ، كۈچ ـ قۇۋۋەتكە تولغاندىن كېيىن دوستلۇقنى تاشلاپ، تەمەننا چوكىسى بىلەن خىيانەت ناغرىسىنى چېلىشقا باشلايدۇ! سەن دەل ئەنە شۇنداق ئادەملەرنىڭ خىلى!

شۇڭا، بۇزرۇكلار: «ئېسى پەس ئەخمەق كىشىلەر تەمە ياكى قورقۇنچ بىلەن خىزمەت قىلىدۇ. ئەگەر ئۇمىدى ھاسىل بولۇپ، موھتاجلىقتىن قۇتۇلسا، كۆپرانى نېمەتلىك ۋە پىتنەخورلۇق ئوتنى ياندۇرىدۇ؛ مۇبادا، قورقۇنچتىن قۇتۇلسا، تەرەپدارلىق چەشمىسىنىڭ سۇيىنى لېيىتىدۇ!» دېيىشكەن. شۇڭا، سېنىڭ ھايات قېلىشىڭ مەن ئۇچۇن زور ئاپەت! بۇ ئاپەتتىن قۇتۇلۇشنىڭ بىردىنبىر يولى — سېنى ۋە باشقا مەخدۇمزادە مۇرتەدلەرنى جەھەننەمگە ئۇزىتىشتۇر!— دېدى — دە، موللا باقى بىلەن موللا ساقىغا «ئېلىپ مېڭىڭلار!» دەپ ئىشارەت قىلدى.

— ۋاھەرىخ! — دېدى شۇئەيب خوجا چىقىپ كېتىۋېتىپ، — ھىدايىتۇللا دېگەن دەۋزىخى ئەسلىدە بىزنى قىلتاقتا دەسسىتىش ئۇچۇن، ئالدامچىلىق مەكتۇپىنى يازغانىكەن. شۇڭا ئۇلۇغلار: «مەككارلىق ئوقنى دوستلۇق ياسى بىلەن ئاتسا، دەل تېگىدۇ» دەپ بىكارغا ئېيتىشمىغانىكەن، ياخشىلىق شارابىنىڭ تەمىنى تېتىغانىدىم. ئەلھال، جېنىمغا زۇلۇم نەشتىرىنىڭ سانجىلىدىغان ۋاقتى كەپتۇ. غەم ۋە مېھنەت چېغى كېلىپ، خۇشاللىق ۋە راھەت سائىتى كېتىپتۇ. ئەمدى مەلۇم بولدىكى، ئەجەل ياقامدىن تۇتۇپ، ئۆلۈم تەرەپكە سۆرەپتىكەن. ھېلىمۇ دانىيال خوجىنى قايتۇرۇۋېتىپ بەكمۇ دانا ئىش قىلغان ئىكەنمەن. بولمىسا، ھەممىمىز سەن ئىبلىسنىڭ قولىدا ئۆلۈپ، قىساس ـ ئەنتىمىزنى ئالىدىغان ئادەم چىقماس ئىكەن!...

جاللاتلار شۇئەيب خوجىنى تىزناپ دەرياسىنىڭ بويىغا ئېلىپ كېلىشتى — دە، قوللىرىدىكى چويۇن چوقماقلىرى بىلەن ئۇنىڭ تىزىغا ئۇرۇپ، پۇتىنى قارسىلدىتىپ سۇندۇرۇپ ئۇنى يىقىتىشتى.

موللا باقى يېنىدىكى ساغرا غىلاپىدىن كالتە يېڭىسار پىچىقىنى سۇغۇرۇپ ئالدى ۋە بىر قولى بىلەن شۇئەيب خوجىنىڭ

ساقىلىدىن كاپپىدە تۇتۇپ، ئېڭىكىنى ئۈستىگە قايرىدى — دە: «قالۇ ئىننالىللاھى ۋە ئىننائىلەيھى راجئون» دەپلا قولىدىكى پىچاقنى ئۇنىڭ ھەلقۇمىغا سۈردى...

شۇئەيب خوجىنىڭ قالغان ھەمراھلىرىمۇ خۇددى خوجىسىنىڭ بېشىغا كەلگەن ئاشۇنداق پاجىئەلىك قىسمەتتىن قۇتۇلۇپ قالالمىدى...

*　　*　　*

ھۆرمەتلىك كىتابخان، ھەممە باشلىنىشنىڭ ئاخىرى بولغاندەك، ھەممە ئاخىرنىڭمۇ باشلىنىشى بولىدۇ. شۇئەيب خوجا قانداق قىلىپ يەكەن دىيارىغا قەدەم باستى ۋە قانداق قىلىپ تىزناپ ئاخىر ئۆز جېنىغا زەخمەت بولغان ئەجەل شەربىتىنى تېتىشقا مەجبۇر بولدى؟ بۇنى تۆۋەندىكى سەھىپىلەردىن بىلگەيسىز.

ئۇلۇغلار شۇنداق دەپتۇكى: «ھەي ئەقىل ئىگىلىرى، كۆزۈڭلارنى يوغان ئېچىپ قاراڭلاركى، ئىككى ئىشنى قىلىش ئاقىلانىلىق ئەمەس ۋە دانىشمەنلەرنىڭ پىكرىگە زىت: بىرى، تەخمىن بىلەن دورا ئىچىش، يەنە بىرى مېڭىپ باقمىغان يولدا كارۋانسىز يۈرۈش. شۇڭا، ھەر كىم ئۆزىگە تونۇشلۇق بولمىغان ئىشنى باشلىسا، ئەلۋەتتە خارۇ - زار بولىدۇ — دە، ئۇ يولدىن مەنزىلگە يېتەلمەيدۇ؛ يۈرۈتقى يۈرگەن يولىغمۇ يېنىپ كېلەلمەيدۇ. يەنى ئالدىغمۇ ماڭالمايدۇ، كەينىگىمۇ يانالمايدۇ؛ ئارزۇ - ھەۋەس بىلەن باشقا شاخقا قول ئۇزاتماسلىقى، ئۆز ئېھتىياجىدىن ئارتۇقىنى تەلەپ قىلماسلىقى كېرەك. چۈنكى، بۇ ئىشنىڭ ئاقىۋىتىدىن ئۆزىگە زىيان كېلىدۇ!» دېمەك، شۇئەيب خوجىمۇ دەل مۇشۇ نەسىھەتكە قۇلاق سالمىغانلىقتىن، ئاشۇنداق قىسمەتكە دۇچار بولدى!

*　　*　　*

میلادی 1680 ـ یىلى 5 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنى، پەيشەنبە.

ئاپاق خوجا ئۆزىنىڭ خابگاھىدا كىيىنىپ بولغاندىن كېيىن دەستارپىچىنىڭ[1] قولىدىن كۈلاھۇ ـ دەستارىنى ئېلىپ بېشىغا كېيىپ، ئەمدى شاھىنشىنغا چىقاي دەپ تۇراتتى موللا باقى كىرىپ ئۇنىڭ قۇلىقىغا بىرنېمىلەرنى دەپ شۇڭىرلىدى. ئاپاق خوجىنىڭ چىرايى بىردىنلا ئېچىلىپ ئىللىق تۇس ئالدى — دە، گۈلقەقەلىرى ئېچىلىپ كەتتى ۋە:

— دەرھال ئۇلارنى مېنىڭ خۇپىيەخانامغا ئېلىپ كىرىڭلار. مەن ئۆزۈم سوراق قىلىمەن، — دەپ ئالاھىدە جېكىلىدى. موللا باقى:

— خوپ تەقسىر! قۇللۇق! جانابىي ئالىيلىرى! — دېگىنىچە كەينىگە شوخشۇپ، ئاپاق خوجىنىڭ خابگاھىدىن چىقىپ كەتتى.

ئاپاق خوجىمۇ ئانچە كۆپ ھايالىشمايلا، شاھىنشىنىڭ كەينىدىكى خۇپىيەخانىسىغا قاراپ ماڭدى.

خۇپىيەخانىدا ئىككى ناتونۇش ئادەم ئۆرە تۇراتتى.

— سىلەر نەدىن كەلدىڭلار؟ — دەپ سىپايىلىق بىلەن سورىدى ئاپاق خوجا ئۇلاردىن.

— بىز مەخدۇمزادە شۇئەيب خوجا بىلەن دانىيال خوجىنىڭ خەلىپىلىرى بولىمىز، — دەپ جاۋاب بېرىشتى ھېلىقى ناتونۇش ئادەملەر ئاپاق خوجىغا تەزىم قىلغاندىن كېيىن، — مەخدۇمزادىلىرىمىز بىزنى ئالتۇنلۇقۇمدىكى شادى خوجامنىڭ مازىرىنى تاۋاپ قىلىپ، تۇغ ـ شەدىلىرىنى قېقىپ كېلىشكە

---

① دەستارپىچ — پادىشاھنىڭ كىيىنىشىگە مەسئۇل خادىم.

ئەۋەتكەن.

— نېمىشقا مەخدۇمزادىلەر ئۆزى كېلىشمىدى؟ ئۇلار كەلسە بولماسمىدى؟ بىز ئۇلارنى ئالاھىدە كۇتۇۋالمايتۇقمۇ؟ — دېدى ئاپاق خوجا كايىپ.

— مەخدۇمزادىلەر كەلگۈسى بولسىمۇ، ھەزرىتى پادىشاھ جانابىي ئالىيلىرىدىن تارتىنىپ، كېلىشكە پېتىنالمىدى، — دەپ جاۋاب بەردى ھېلىقى خەلىپىلەردىن بىرى، — چۈنكى، پادىشاھىمنىڭ ئاپتاپتەك روشەن ئەقلىدىن مەخپىي ئەمەسكى، بىز يەكەن دىيارىغا قەدەم باسىدىغان چاغدا، ئول مەخدۇمزادىلىرىمىز يىغلاپ تۇرۇپ: «ئۆز ۋەتىنىدىن مۇساپىر بولۇپ ياقا ئەللەردە يۈرمەك بالالارنىڭ ئەڭ چوڭىدۇر. شۇڭا، ئادەمنىڭ كۆز قارىچۇقى ھېچ ۋاقىت ئۆز ئۆيىدىن تاشقىرىغا چىقمىغانلىقى ئۈچۈن باش ئوستىدە ئورۇن ئالغان؛ ئادەمنىڭ ياشلىرى ئۆز ئورنىدا تۇرمای ئېقىپ تورغانلىقى ئۈچۈن، ئاياغ ئاستىغا چۈشۈپ پايمال بولىدۇ!» دېيىشكەنىدى...

شۇ زامانلاردا كىشىلەر ئادەت بويىچە، قەشقەر خوجىلىرىنىڭ ئىچىدىكى مۇھەممەد ئىمىن ئىشانىنىڭ ئەۋلادلىرىنى «خوجىزادە»، ئىسھاق خوجىنىڭ ئەۋلادلىرىنى «مەخدۇمزادە» دەپ ئاتىشاتتى.

ئاپاق خوجا مۇلكىي قەشقەرىيىدىكى قارا تاغلىقلار مەزھىپىنىڭ پىر - ئىشانلىرىنى تۇتۇپ، بىر - بىرلەپ يوق قىلغاندا، مۇھەممەد ئابدۇللا خوجىنىڭ شۇئەيب خوجا ۋە دانىيال خوجا دېگەن ئىككى ئوغلى كەشمىرگە قېچىپ كەتكەنىدى. ئاپاق خوجا بۇ ئىككى مەخدۇمزادىلەرنى تۇتۇپ يوق قىلىشنىڭ پۇرستىنى ئوڭى ۋە چۈشىدىمۇ ئىزدەپ يۈرگەنىدى. ئۇ زارىقىپ كۇتكەن بۇ پۇرسەت ئاخىر يېتىپ كەلدى!

ئاپاق خوجا مۇشۇلارنى ئويلاپ قەۋەتلا خوش بولغان بولسىمۇ ئەمما ئۇ ئۆزىنىڭ خوش بولغانلىقىنى زادىلا چاندۇرمىدى.

— بىز بىر پۇشتنىڭ ئەۋلادىدۇرمىز، — دېدى ئاپاق خوجا، مۇشۇ تاپتا تەسىرلەنگىنىدىن بولسا كېرەك، ئۇنىڭ ئاۋازى تىترەپ چىقىۋاتاتتى، — ئابائى ـ ئەجدادلىرىمىز مۇنداق مۇنازىئەت[1] ۋە مۇخالىفەت[2] قىلىشمىغان بولسا، بىزلەردىن نەلازىمكى ئارىمىزغا مۇخالىفەت تۇزگەيمىز؟ مەخدۇمزادىلەر كەلسۇنكى، بىزلەر ـ خوجىزادىلەر بىلەن مەخدۇمزادىلەر ئىتتىپاق ـ جەمھۇرى بولۇشايلى. بەلكى ئارىدىكى شەككاكلارنى[3] كۆتۈرگەيمىز! ئەنۋائى[4] ئىختىلاپ ھەم كۆتەرىلگەي! سىزلەر بىز كىم قۇتىبىل ئەقتابى ھىدايىتۇللا ئىشاننىڭ بول يۇرەك سۆزلىرىنى بەلكى مەخدۇمزادىلىرىمىزگە تېز يەتكۈزگەيسىزلەر. بىزلەر ئۇلارنى زارىقىپ كۈتكەيمىز!...

* * *

خەلىپىلەرنىڭ يەتكۈزگەن سۆزىنى ئاڭلىغان شۇئەيب خوجا بىلەن دانىيال خوجا ئاپاق خوجىنىڭ بۇ گەپلىرىگە بىر ئىشىنىپ، بىر ئىشەنمەي، ئاخىر كەشمىردىن كېلىپ، سانجۇدا مىدىرلىماي تۇرۇۋالدى ۋە ئاپاق خوجىنىڭ ئۆزلىرىنى چىن كۆڭلىدىن تەكلىپ قىلغان ـ قىلمىغانلىقىنى بىلىپ بېقىش ئۈچۈن ئۇنىڭغا مۇنداق دەپ نامە پۈتۈپ ئەۋەتىشتى:

«... ئى ئەۋجى سائادەت ۋە ماھتابى بۇرجى شارافەت، ئى جاھان سەھىفەسىدە يېگانە ـ تاق ھەززىتى خاجە ئافاق، بىزلەر سىلەرنىڭ ئىزنەلىرى بىرلە يارىكەند ئەزمى ئۈچۈن سانجۇ[5] غا قەدەم كەلتۈردۇق. ئەۋۋەل بىر پۇشت ئەۋلادىدۇرمىز! خىشلىق

---

① مۇنازىئەت — تالاش ـ تارتىش قىلىش، مۇنازىرە قىلىش.
② مۇخالىفەت — قارشىلىق بىلدۈرۈش، ئىختىلاپ ھاسىل بولماق.
③ شەككاك — شۈبھە، گۇمان، گۇمانلانغۇچى ھېسابلىغىر.
④ ئەنۋائى — تۈرلۈك، خىلمۇ خىل، ھەر خىل.
⑤ سانجۇ — خوتەننىڭ غەربىي جەنۇبىدىكى بىر يېزىنىڭ نامى.

هەققىمىز بار. ئىككىنەنچىدىن، مۇسۇلمان مۇسۇلمانغا فەند ـ غەلەت بەرمەك يوق. خۇسۇسەن، بىزنىڭ جەددىمىز خەلقە بايانى شەرئى ئىسلام قىلىپ كەلگەن. بۇلاردىن ئۆزگىلىرى دىن رەسمىنى ئۆرگۈنۈبدۇر. كېرەككى، ئۆزگىلەر سىلەردىن، بىزلەردىن ئىسلامنىڭ تەلىمىنى ئالغايلەر. بىزلەرگە ئىتمىنان خاتىر بولغىدەك، ئۆز مۆھۈرلەرنى بېسىپ خەت ئېبەرسىلەر، ئىمىن بولۇپ بارغايمىز. گەپ تامام، ماھىيەتىل ئەۋۋەلنىڭ ئوتتۇزى جۈمە يېزىلدى.»

* * *

ئاپاق خوجا شۇئەيب خوجىلارنىڭ مەكتۇپىنى تاپشۇرۇۋالغاندىن كېيىن سوغۇق كۈلۈپ قويدى: «دۇشمەن قىلتاققا ئۆزى كېلىپ دەسسىمەكچى بولۇۋېتىپتۇ! — دەپ ئويلىدى ئۇ ئىچىدە، — چۈنكى، ئۇلارمۇ ئادەم — دە، ئادەمنىڭ ھېرىس قاچىسى گۆر توپىسىدىن باشقا نەرسە بىلەن تولمايدۇ. تەمە ۋە تىلەك كۆزنى پانا يېگىنسى ۋە ئەجەل يېپىدىن باشقا نەرسە بىلەن تەككىلى بولمايدۇ!»

ئاسمان ئېتىزىدىكى ھۈكەرنىڭ بېشىغا چاڭگال سالالايدىغان ۋە ئاي خامىنىدىن دان ئوغرىلىيالايدىغان دەرىجىدە قۇۋۇ، مەككار بولغان بۇ ئاپاق خوجا شۇئەيب خوجا بىلەن دانىيال خوجىلارنىڭ ئۆزى قۇرغان قىلتاققا دەسسىمەي قېلىشىدىن ئەنسىرەپ، ئۇلارنىڭ ھېرىس تۇگمىنىدىكى سۇنى تېخىمۇ ئۇلغايتتى:

«... بىز بىر پۇشتىنىڭ خىش ـ ئەقرەبالىرى ۋە ئەۋلادىدۇرمىز. ئاباڭنى ـ ئەجدادلىرىمىز مۇناپىق مۇنازىئەت ۋە مۇخالىپەت قىلىشمىغان بولسا، بىزلەردىن نەلازىمكى، ئاراغ مۇناپىق مۇخالىپەت تۇزمەك؟ بەلكى، ئەپۇ قەلبىمىزنى سۇرۇپ، ئارادەكى شەككاكلارنى كۆتۈرگەيمىز. ئەنۋائى ئىختىلافمۇ شۇنىڭ

بىلەن تۇگىگەي. . . سىلەرنىڭ كاشغەردە قەيزئاباد، ياركەندە توققۇز كەنت، خوتەندە ئاقساراي نىياز ئابى زېمىنىڭزلار بار ئەردى. ھالا ھەم بۇرۇنقى تەرتە بىرلە بۇ نىياز ئابى زېمىنىڭزلەرنىڭ ھوسۇلىنى ئۆزىڭزلەر كەلىپ يىغىپ ئالىڭزلەر. يەنە ھەم يارەنلەرنىڭلە بولسا، ھەم جەمئى بولۇپ، ئابروي بىلەن يۇرگەيسىزلەر. بەلكى مەخدۇمزادەلەرگە ھەم كىشى ئىبەرگەيسىزلەر.

ئەلۋەتتە مەخدۇمزادەلەر بى تەكەللۇف ۋەبىتەخىر كەلگەيلەر. ھەرنەكى ھەقتەئالا ئاتا قىلادۇر، دەرمىيان كۆرگەيمىز. ھەر نەرسەكى بىرگە بۇلادۇر. دۇنياۋى، خاھ ئاخىرەۋى دۆلەت ئىززەتنى تەڭ شېرىك كۆرگەيمىز. بىزلەرنىڭ سىلەرگە دەخلىمىز يوق. بۇرۇن نەتەرتقىدە تۇرغان بولساڭلار، ھالا ھەم شۇ تەرتقىدە تۇرغايسىلەر. نامە تامام، گەپ ۋەسسالام. تارىخىي ھىجرىيىنىڭ مىڭ توقسان بىرى[1]، ماھى جەمادىيەل ئاخىرىنىڭ يىگىرمە توققۇزى، يەكشەنبە يېزىلدى. ئول مەكتۇپىنىڭ راستلىقى ئۈچۈن مەنكى قۇتىبىل ئەقتابى ھىدايىتۇللا ئافاق خان خوجا ئۆز مۆھۈرۈمنى باستىم.»[2]

(«ئالەمنىڭ يارانقۇچىسى ئۇلۇغ تەڭرىگە ھەمدۇ ـ سانالار ۋە مەدھىلەشكە ئىنسانىنىڭ تىلى ئاجىز كېلىدىغان پەيغەمبەر سەللەللاھۇ ئەلەيھى ۋەسسەللەمگە نەئەت ـ سالاملاردىن كېيىن مەخدۇمزادىلىرىمىز شۇنەيب خوجا بىلەن دانىيال خوجىغا گۈزەل ئىبارىلەر مەنىلىرىدىن ئەڭ شىرىنلىرىنى تاللاپ، دوستلۇق گۈلشەنىدە پەرۋىش قىلىنغان ئارزۇ ـ ئۈمىدلىرىمىزنى بايان قىلغۇچى رەيھانلار گۈلدەستىسىنى يوللايمىز. بارلىق مەخدۇمزادىلەرنىڭ ئاساسى بولغان شۇنەيب ۋە دانىيال

---

① مىلادى 1680 ـ يىلى.

② مۇھەممەد سادىق قەشقەرى: «تەزكىرەئى ئەزىزان»، قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى 1988ـ يىل نەشرىگە قارالسۇن.

مەخدۇمزادىلىرىمىزگە ئوخشاش مۇلكىي قەشقەرىيىنىڭ گۈلتاجىغا، ئالەمگە زىننەت بەرگۈچىي، مۇراد - مەقسەت تۇلپارىنىڭ ئالتۇن ئۈزەڭگىسىگە ئاياغ قويغۇچى ئوغلانىمىزغا، بەختىيارلىقنىڭ ئىگىسى، مۇشكۈللۈكلەرنى ھەل قىلىش سىرلىرىنى ئاچقۇچى روشەنزادە - رويىنتەنلىرىمىزگە سەممىي سالاملىرىمىزنى يوللايمىز!

بىز بىر ئاتىنىڭ پۇشتى - ئەۋلادىدۇرمىز. ئاتا - بوۋىلىرىمىز ئاشۇنداق زىددىيەتلىشىپ ۋە دۇشمەنلىشىپ كېتىشمىگەن بولسا، بىزمۇ مۇنداق ئۆزئارا دۇشمەنلىشىپ كېتىشمىگەن بولاتتۇق. شۇڭا، كونا ئاداۋەت - خۇسۇمەتلەرنى ئارىدىن كۆتۈرۈۋەتكەيمىز. دوست - ئىناق ئۆتۈشكەيمىز. ئەسلىدە مۇلكىي قەشقەرىيىنىڭ پەيزاۋات، يەركەننىڭ توققۇز كەنت ۋە خوتەنلىك ئاقساراي دېگەن زېمىنلىرى سىلەر مەخدۇمزادىلەرنىڭ ئاتاڭلاردىن مىراس قالغان كونا زېمىنىڭلار ئىدى. بۇ يەرلەردىن چىقىدىغان ھوسۇل ھېلىمۇ سىزلەرگە مەنسۇپ، سىزلەر بۇ يەرگە كەلگەندىن كېيىن يەنىلا ئاۋۋالقىدەكلا سۆلەت - سۇلكەت بىلەن يۈرىسىزلەر. مۇبادا كەلمەكچى بولسىڭىزلار، ھەممەڭلارلا كېلىڭىزلار. بۇ يەردە بۇ دۇنيالىق ۋە ئۇ دۇنيالىق راھەت - پاراغەتنى تەڭ كۆرسەك دەيمىز. بىزنىڭ نىيەت - ئىقبالىمىزنىڭ ساپلىقىغا، ئۆزىمىزنىڭ دۇرۇسلىقىغا قادىر ئاللا گۇۋاھ، زېمىن گۇۋاھ! خاتىرجەم بولغايسىزلەركى، بىز ھەرگىزمۇ سىزلەرگە دەخلى - تەرۇز قىلمايمىز. بۇرۇن قانداق ياشاپ كەلگەن بولسىڭىزلار، ھېلىمۇ ھەم شۇنداق ياشىغايسىزلەر. بىزلەر بولساق قىيامەتلىك ئۇرۇق - تۇغقان خەق. بىزدە «قوينۇڭدىن تۆكۈلسە، قونچۇڭغا» دېگەن سۆز بار. سىزلەرنى كۈتۈپ، زارىقىپ كۆزىمىز تېشىلگۈدەك بولۇپ كېتىۋاتىدۇ. گەپ تامام، گەپ ۋەسسالام! . . . »)

ئاپاق خوجا شۇئەيب خوجىلارغا يازغان مەكتۇپىنى ئۇستىدىن يەنە بىر قېتىم كۆرۈپ چىقتى — دە، شۇبھىلىك يېرى يوق ئىكەنلىكىگە جەزم قىلغاندىن كېيىن كۆڭلى تىنىپ، مۆھۈرىنى خەتنىڭ ئۇستىگە باستى ۋە خەتنى تېز يەتكۈزۈپ بېرىش ھەققىدە موللا باقى بىلەن موللا ساقىغا جېكىلىدى. ئاندىن كېيىنكى قەدەمنى قانداق بېسىش كېرەكلىكى ھەققىدە ئويلىنىشقا باشلىدى.

ئاپاق خوجا خىيال سۈرۈۋېتىپ، بۇزرۇكۋار پەدەرى مۇھەممەد يۈسۈپ ئىشاننىڭ مۇنۇ سۆزى ئېسىگە چۈشۈپ قالدى: «ھازىر ئىسھاقىيىچىلەر بىلەن بىزلەرنىڭ ئوتتۇرىلىرىمىزدىكى ئاداۋەت بۇلۇتلىرى جەڭ ھاۋاسىغا ئاغدۇرۇلدى، — دېگەنىدى ئۇ، — ئەمدى ئاداۋەت ئوقىنىڭ يامغۇرى خالايىق ئۈستىگە بىھىساب ياغمىغانىنى كۆرۈڭ. ئىسھاقىيىچىلەر بىلەن مۇبالىقنىنى ئاڭلاپ دوست بولۇشقا ئالدىراپ كەتمەسلىك كېرەك. چۈنكى، كىچىككىنە سەۋەب بىلەن ئارىمىزدىكى دوستلۇق رىشتىسى ئۈزۈلۈپ كېتىشى ھەم ئۇلار ئەسلى ئادىتىگە يېنىۋېلىشى مۇمكىن. بۇ خۇددى تۈزلۇقتىكى سۇنىڭ گەرچە تەمى، رەڭگى ئۆزگىرىپ سۇلۇق سۈپىتىدىن چىققان چاغدىمۇ، ئونقا قۇيسا، ئوتنى ئوخشاشلا ئۆچۈرەلىگىنىگە ئوخشايدۇ. چۈنكى، سۈپىتى ئۆزگەرسىمۇ، خۇسۇسىيىتى ئۆزگەرمەيدۇ. بىز ئۇلار بىلەن ئەسلىدىن دۇشمەن، مۇبادا ئۇلار بىلەن ئۇلپەت بولساق، بۇ خۇددى قەھرلىك يولۋاس ياكى زەھەرلىك يىلان بىلەن دوست بولغانغا ئوخشاشتۇر. بۇ ھەقتە كونىلاردىن قالغان مۇنداق بىر ئىبرەتلىك ھېكايىنى ئېسىڭلاردا مەھكەم تۇتقايسىزلەر!» دەپ، سەپەرگە چىققان بىر ئادەمنىڭ يىلاننى قۇتقۇزۇپ، جېنىدىن ئايرىلغىلى تاس قالغانلىقىنى سۆزلەپ بەرگەنىدى. بۇ ھېكايىدە مۇنداق دېيىلەتتى:

— بىر ئادەم تۆگە مىنىپ سەپەرگە چىققان ئىكەن،

كۆيۈۋاتقان ئوت ئارىسىدىن چىقالماي كاۋاپتەك كۆيۈپ، زەھەرلىك بەدبۇيدىن تامچە - تامچە قانلار ئېقىۋاتقان بىر يىلاننى ئۇچرىتىپتۇ. ھېلىقى ئادەم رەھىمدىل ۋە مېھرىبان ئادەم ئىكەن. ئۇ يىلاننىڭ نالە - پەريادىنى ئاڭلاپ، بىچارىلىكىنى كۆرۈپ: «يىلان گەرچە ئادەمزاتنىڭ دۈشمىنى بولسىمۇ، شۇنداق ئاجىز ۋە بىچارە بولۇپ قاپتۇ. ئۇنىڭغا بىر ياخشىلىق قىلىپ، بۇ دۇنيالىق ۋە ئۇ دۇنيالىق ساۋاپ تاپسام ياخشى ئەمەسمۇ؟» دەپ ئويلاپتۇ — دە، نەيزىسىنىڭ ئۇچىغا تورۇسىنى باغلاپ ئۇزىتىپتۇ. يىلان پۇرسەتنى غەنىيمەت بىلىپ دەرھال تورۇنىڭ ئىچىگە كىرىپتۇ. ھېلىقى ئادەم ئۇنى ئوتنىڭ سىرتىغا ئېلىپ چىقىپ يەرگە قويۇپتۇ ۋە:

— ئەمدى بالا - قازادىن قۇتۇلۇپ نىجاتلىققا ئېرىشتىڭ. نەگە بارساڭ بار. ئەمما، بۇنىڭدىن كېيىن كىشىلەرنى چېقىپ، ئازار بېرىشنى قەستلىمە. چۈنكى، باشقىلارنى چاقىۋېلىار بۇ دۇنيادا لەنەت - ئاھانەتكە سازاۋەر بولسا، ئاخىرەتتە دوزاخ ئازابىغا گىرىپتار بولىدۇ. كىشىنى چېقىشتىن يىراق بول. بۇ ساڭا خاپىلىقتىن خالاس بولۇشۇڭ ئۈچۈن ياخشى يولدۇر، — دەپتۇ.

— بۇ نېمە گەپ؟ — دەپتۇ يىلان، — مەن ئادەم چاقمىسام، قانداق يىلان بولالايمەن؟ شۇڭا، سېنى ۋە تۆگەڭنى چاقمىغىچە ھېچيەرگە بارمايمەن.

— مەن سېنى ئوتتىن قۇتقۇزۇپ چىققان ياخشىلىقىم ئۈچۈن مېنى چاقماقچىمۇ سەن؟ — دەپتۇ ھېلىقى ئادەم، — ۋاپاغا جاپا قىلىش — ئەدەب - قائىدىگە سىغمايدۇ!

— توغرا، — دەپتۇ يىلان، — سەن ماڭا ياخشىلىق قىلدىڭ، لېكىن مېنىڭ ئادەم چاقىدىغان زىيانداش ئىكەنلىكىمنى بىلىپ تۇرۇپمۇ يەنە ياخشىلىق قىلدىڭ. شۇڭا، بۇنىڭ جازاسىنى تارتىشىڭ كېرەك. چۈنكى، يامانلارغا ياخشىلىق قىلىش —

ياخشىلارغا يامانلىق قىلغانلىقتۇر. ياخشىلارغا يامانلىق قىلىش راۋا بولمىغىنىدەك، يامانلارغا ياخشىلىق قىلىشمۇ ھەم جايىز ئەمەس. سەن ئۇلۇغلارنىڭ: «ئۆلتۈرۈڭلار يىلاننىڭ ئەركەك ۋە چىشسىنىكىم، نەسىللىرى قۇرۇسۇن» دېگەن سۆزىنى ئاڭلىمىغانمىدىڭ؟ ئۇلۇغلارنىڭ سۆزىنى ئاڭلىمىغان گۇناھىڭ ئۈچۈن سېنى چېقىشىم كېرەككى، باشقىلار بۇ ئىشتىن ئىبرەت ئالسۇن بولسۇن.

— ھەي يىلان، ئىنساپ قىل، ياخشىلىققا يامانلىق بىلەن جاۋاب بېرىش قايسى مەزھەپتە راۋا كېلىدىكەن؟ — دەپ سوراپتۇ ھېلىقى ئادەم.

— سىلەر ئادەملەرنىڭ ئادىتىڭلار شۇنداقمۇ؟ — دەپتۇ يىلان، — سىلەرمۇ ياخشىلىق قىلغانلارنى چاقسىلەرغۇ؟! ئادەم چاقماننىڭ ئورنىغا ئۈچكە چاقساڭلار بولماسمىدى؟ شۇڭا، باشقىلارنى چېقىش ئادىتىنى مەن سىلەردىن ئۆگەندىم. دېمەك، ئۆزۈڭلاردىن ئالغانىنى يەنە ئۆزۈڭلارغا ساتىمەن.

— ئادەمزاتنىڭ ياخشىلىققا يامانلىق قىلغىنىنى بىرەر گۇۋاھ بىلەن ئىسپاتلىيالسىڭ، ئاندىن ھەرنە قىلساڭ ئۇنىڭغا رازىمەن، — دەپ تۇرۇۋاپتۇ ھېلىقى ئادەم.

يىلان بىلەن ئادەم گۇۋاھچى ئىزدەپ كېتىۋاتسا، ئۇلارغا بىر كالا ئۇچراپتۇ. ئىككىسى ھېلىقى كالىدىن سوراپتۇ:

— ھەي كالا، ياخشىلىققا ياخشىلىق بىلەن جاۋاب بېرىش كېرەكمۇ ياكى يامانلىق بىلەن جاۋاب بېرىش كېرەكمۇ؟

— ئەگەر ئادەمزات گۇرۇھى بويىچە سورىساڭ، — دەپتۇ ھېلىقى كالا، — ئۇلار ياخشىلىققا يامانلىق بىلەن جاۋاب بېرىشىدۇ. نېمىشقا دېسەڭ، ئۆزۈمنىڭ ئالايلۇق، مانا مەن ئادەمزاتنىڭ خىزمىتىدە قېرىپ ھالىمدىن كەتكەنمەن. ھەر يىلى ئۇنىڭغا بىرنى تۇغۇپ بەردىم. ئۆيلىرىنى سۈت ـ قايماق بىلەن توشقۇزدۇم. ئۇلارنىڭ مەئىشەت ـ روزغارى مېنىڭ تۈپەيلىمدىن

ياخشىلاندى. ئەمدىلىكتە قېرىۋېدىم، مېنى سەمرىسۇن دەپ، بۇ سەھرالغا ئەپچىقىپ قويدى. مانا ئەمدى سەمرىۋېدىم. تۇنۇگۈن ئۇ بىر قاسساپنى باشلاپ كېلىپ مېنى ئۇنىڭغا سانتى. مېنى ئۇ بۇگۈن قۇشخانىغا ئاپىرىپ قېنىمنى تۆكىدۇ. دېمەك، مېنىڭ ئادەمزاتقا قىلغان ياخشىلىقىمنىڭ مۇكاپاتى شۇ بولدى. شۇڭا، ياخشىلىققا بېرىلمىغان جاۋاب يامانلىق ئىكەن، دەپ ئويلىدىم.

— ئەمدىغۇ رازى بولغانسەن، — دەپتۇ يىلان ھېلىقى ئادەمگە، — سېنى چاقىمەن!

— ياق، بىرلا گۈزاھچىنىڭ سۆزى بىلەن مېنى چاقساڭ بولمايدۇ، — دەپتۇ ھېلىقى ئادەم، — يەنە بىر گۈزاھچى تېپىشىڭ لازىم!

ئۇلار بىر شاتۇتىغا ئۇچراپتۇ. يىلان شاتۇتىدىن سوراپتۇ:

— ياخشىلىقنىڭ مۇكاپاتى نېمە؟

— ئادەمزاتنىڭ قائىدىسىدە ياخشىلىقنىڭ مۇكاپاتى يامانلىق، — دەپ جاۋاب بېرىپتۇ شاتۇتى، — مانا مېنى ئالىدىغان بولساڭ، مەن ئەسلىدە ئادەمزات ئىدىم. ئەمما، ئادەم بولماقنىڭ قىيىنلىقىدىن ئادەمىيلىكتىن ۋاز كېچىپ، شاتۇتىغا ئۆزگىرىۋالغانمەن. بۇنىڭ سەۋەبىنى بىلمەكچى بولساڭ، قۇلاق سېلىپ ئاڭلا: ئادەمزات خۇسۇمەتچى، ھەسەتخور، كۆڭلى ئەشەددىي قارا، ئىچى ئىنتايىن زەھەر، تولىمۇ شەخسىيەتچى، نەپسى بالا كېلىشىدۇ. چۈنكى، شىر ئىتقا ھېچبىر ئىشتا ھەسەت قىلمىسىمۇ ئەمما ئىت شىرغا زاۋاللىق تىلىگىنىگە ئوخشاش، ئادەمزاتنىڭ ئارىسىدىكى ئەڭ ئىستېداتسىزلىرى ئەڭ ئىستېداتلىقلىرىنىڭ نەپسىدىن غەشلىنىپ بوغۇلۇپ قارىداپ كېتىشىدۇ. مەن ئادەمزاتنىڭ ئىچىدىكى دانالىرىنىڭ پىكرىدىن نادانلىرىنىڭ بېشى ئاغرىغانلىقىنى كۆپ كۆرگەنمەن. ئۇلۇغ ئىستېدات ئىگىلىرىنىڭ مەيلى ئۇ ئالىم بولسۇن، شائىر بولسۇن ياكى تېۋىپ بولسۇن، ئوخشاشلا ئۆز جىنسلىرىنىڭ ئۇ خىلدىكى

ياكى بۇ خىلدىكى ھەسەت ئوقلىرىغا نىشان بولغانلىقلىرىنى كۆپ ئۇچراتتىم. ئۇلارنىڭ ئارىسىدىكى كاتتا بىرسىنىڭ، «پەزىلەت ۋە كامالىتىم قانچىلىغان زاتلارنىڭ ئارامىنى بۇزدى. چۈنكى، ئۇلار ماڭا ئىت بولۇپ ھاۋشىدى» دېگەنلىكىنى ئاڭلىغانىدىم. شۇڭا، ئادەمزاتنىڭ ئىچى بەئەينى بىر دوزاختۇر. ئادەمزات شۇرلۇق دوزاخ توغرىسىدىكى ۋەقە ـ قىينىاقلارنى ھەر كۈنى، ھەر سائەت باشتىن كەچۈرۈشكە مەجبۇر بولىدۇ. ئۇلارنىڭ جىسمىنى ۋە ئېتىنى قانداقتۇر نامەلۇم قۇرت ـ قوڭغۇزلار پارچىلايدۇ. ئۇلارنىڭ كۆڭۈل كۆزى بىلەن كۆرۈشكە ئۇلاردىكى غەرەز تۇتۇنلىرى ئەسلا ئىمكان بەرمەيدۇ. شۇڭا جاھاندا ئادەم بولماقتىن قىيىن ئىش بولمىسا كېرەك. شۇڭا، مەن ئادەمىيلىكتىن كۆڭلۈم ئاينىدى — دە، شاتۇتىغا ئۆزگىرىپ، چۆلگە كېلىپ ماكانلاشتىم.

— مانا بۇمۇ گۈزاھلىقتىن ئۆتتى، — دەپتۇ يىلان، — ئەمدى ساڭا زەھەر سېلىشتىن توختاشقا ھېچقانداق ئاساس قالمىدى.

— ھەي يىلان، — دەپتۇ ھېلىقى ئادەم، — جان ھەممىگە ئوخشاشلا تاتلىق ئىكەن. ئۆلمىگەن جاندا ئۇمىد بار، دېگەندەك، يەنە بىر گۈزاھچى تاپساڭ، مەن ھېچبىر تالاش ـ تارتىش قىلماستىن ئۆلۈمگە تەن بېرىپ، قازا تەرەپكە رىزا بوينۇمنى سۇنغان بولاتتىم.

ئۇلارنىڭ مۇنازىرىسىنى بىر تۇلكە ئاڭلاپ تۇرغانىكەن، يىلان ئۇنى كۆرۈپ، ھېلىقى ئادەمگە:

— بېرىپ ئاشۇ تۇلكىدىن سوراپ باققىن، نېمە دەپ جاۋاب بېرەركىن؟ — دەپتۇ.

— ھەي ئادەم، — دەپ ۋارقىراپتۇ تۇلكە ئادەمنىڭ سۆزلىشىنى كۈتمەستىنلا، — سەن يىلانغا ياخشىلىق قىلغانلىقىڭ ئۈچۈنلا، ساڭا يامانلىق لازىم ئىكەنلىكىنى بىلمىدىڭمۇ؟

ئادەم تۇلكىگە يىلان بىلەن ئۆزىنىڭ ئوتتۇرىسىدا يۈز بەرگەن ۋەقەنى يېپىدىن - يېڭىسىگىچە بىر - بىرلەپ سۆزلەپ بېرىپتۇ.

— سەن ئەقىللىق ئادەمدەك كۆرۈنسەنۇ، — دەپتۇ تۇلكە ئۇنىڭغا، — ئەمما، ئەقىلسىزلاردەكلا سۆزلەۋاتسەن. سېنىڭ بۇ سۆزلىرىڭگە زادىلا ئىشەنگۈم كەلمەيۋاتىدۇ.

— ئۇ راست ئېيتىدۇ، — دەپ گۇۋاھلىق بېرىپتۇ يىلان، — مېنى ئاشۇ غانجۇغىسىدا تۇرغان تورۇنسى بىلەن ئوتتىن ئالدى!

— بۇنداق كىچىك تورۇغا سېنىڭدەك چوڭ يىلان قانداق سىغىدۇ؟ سىلەرنىڭ سۆزۈڭلارغا زادى ئىشەنگۈم كەلمەيۋاتىدۇ! — دەپتۇ تۇلكە.

— ئەگەر ئىشەنمىسەڭ، بۇ تورۇغا يەنە كىرەي. ئۆز كۆزۈڭ بىلەن كۆرۈپ ئاندىن ئىشەنگىن، بولامدۇ؟ — دەپتۇ يىلان.

— ئەگەر ئەينى ئەھۋالنى ئۆز كۆزۈم بىلەن كۆرسەم، سېنىڭ سۆزۈڭنىڭ راستلىقىغا مەنمۇ گۇۋاھلىق بېرىشىم مۇمكىن، — دەپتۇ تۇلكە.

ھىيلىگەر ئادەم تورۇسىنىڭ ئاغزىنى ئېچىپتۇ. يىلان بولسا، تۇلكىنىڭ سۆزىگە مەغرۇرلىنىپ تورۇغا كىرىپتۇ. تۇلكە ئادەمگە تورۇنىڭ ئاغزىنى ئېتىشنى ئىشارەت قىلىپتۇ.

ھىيلىگەر ئادەم تورۇنىڭ ئاغزىنى كاپپىدىلاتۇتۇپ بوغۇۋاپتۇ — دە، يەرگە قاتتىق ئۇرۇشقا باشلاپتۇ. ئاقىۋەت يىلان ئۆلۈپ، دوزاخ يىلانلىرىغا قوشۇلۇپتۇ...

— ئى خوجىزادىلەر، — دېگەندى مۇھەممەد يۈسۈپ ئىشان بالىلىرىغا بۇ ھېكايەتنى سۆزلەپ بولغاندىن كېيىن، — بۇ مىسالنىڭ پايدىسى شۇكى، ئەقىللىق ئادەم ھوشيارلىقىنى تاشلىماسلىقى ۋە ئېھتىيات قىلىشنى ئۇنتۇماسلىقى لازىم. دۇشمەننىڭ — گەرچە ئۇ سېنىڭ بىر تۇغقان قېرىندىشىڭ

بولسىمۇ — ناله - پەريادىغا ئالدانماسلىقى كېرەك. ھەرقانداق شارائىتتا دۇشمەنگە ئىشەنمەسلىك كېرەك! . . .

*　　*　　*

قازارا، مەخدۇمزادىلەر ئاپاق خوجىنىڭ ئەھد - پەيمان بىلەن تولغان جاۋاب مەكتۇپىنى تاپشۇرۇۋالغاندىن كېيىن كۆڭلى تىنىپ خاتىرجەم بولغاندەك بولۇشتى — دە، يەكەن تامان يولغا چىقىشتى. ئەمما، ئۇلار سانجۇدىن چىقىپ بىر كۈن بولار - بولمايلا، شۇئەيب خوجىنىڭ سول قاپىقى لىپ - لىپ تارتقاندەك بولدى — دە، كۆڭلى غەش بولۇپ، داۋاملىق مېڭىۋېرىشتىن يالتىيىپ قالدى.

— ئى ئىنىم دانىيال خوجا، — دەپ سۆز باشلىدى شۇئەيب خوجا، — بىز يەكەن تامان قەدەم تاشلاپ كېتىۋېتىپتىمىز. بىراق، بىدىللىق — غەم - غۇسسە مېنىڭ كۆڭلۈمدىن زادىلا كۆتۈرۈلمەي دىلىمنى گۇمان باستى. بىر قەدەمنى ئىلگىرى باسسام، ئىككى قەدىمىم كەينىمگە تارتىپ، غايىبتىن بىر ئاۋاز: بارما! بارما! دەپ ئاگاھلاندۇرۇش بېرىۋاتىدۇ. دېمىسىمۇ، بۇ مەملىكەت كۆزۈمگە دەريائى خۇن توپان، مۇسىبەت ۋە ماتەم كۆرۈنەدۇر. مۇبادا، زادى بارمايى بولمىسا، ئۆزۈمنىڭ يالغۇز بېرىشىنى راۋا كۆرمەكتىمەن، سىزنىڭ بېرىشىڭىزنى زادىلا راۋا كۆرمىدىم. مۇبادا، ئىككىلىمىز بېرىپ، ياخشى كۈننىڭ يامىنى بولۇپ قالسا، نەسلىمىز مۇنقەتىئ[1] بولۇپ تۇگەپ كەتمىگەي. ماڭا تەقدىر ئەزەل بۇ تەرىقىدە بېشارەت بېرىپ تۇرۇپتۇ![2]

— ئاكا، — دېدى دانىيال خوجا تەئەججۇپلىنىپ، —

---

① مۇنقەتىئ — مۇنقەرز بولۇش، گۇمران بولۇش.

② مۇھەممەد سادىق قەشقەرى: «تەزكىرەئى ئەزىزان»، قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى 1988-يىل نەشرى.

هەزرىتى ئاپاق ئۆز مەكتۇپىدا: «... كونا ئاداۋەت ـ خۇسۇمەتلەرنى ئارىدىن كۆتۈرۈپ تاشلاپ، دوست ـ ئىناق ئۆتۈشمىكىمىز لازىمدۇر!» دەپ بىزنى چىن كۆڭلىدىن يەكەن دىيارىغا چىللاپ مۆھۈرلىرىنى بېسىپتۇ. شۇنداق بولغاندىكىن، يەنە نېمىدىن غەم قىلۇرسىز؟

— ھەي دانىيال خوجا، كىچىكدۇرسىز، ناداندۇرسىز، بۇ بىۋاپا چەرخى پەلەكنىڭ ئىسسىق ـ سوغۇقلىرى بېشىگىزدىن ئۆتمىگەن. جاھان ئىشىغا خامدۇرسىز. زامانە قازىنىدا قاياپ كۆرمىگەن! ئاپاق خوجا بېتى ئاق بولغىنى بىلەن يۈرىكى قازانىنىڭ كۈيىسىدەك قارا بىر ئادەمدۇر. سىز ئۇنىڭ ئىسمايىل خانىنىڭ ئەكابىر ـ ئەشرەبلىرىدىن سەكسەن بىر ئادەمنىڭ يۈرىكىنى تىرىك تۇرغۇزۇپ تۇرۇپلا سۇغۇرۇۋېلىپ، ئىسسىق قانلىرىدا تۇگمەن چۆگىلەتكەنلىكىنى ئۇنتۇپ قالمىگىز. ئەمىر كېبىر ئېۋەز بەگنى قوزۇقتا ئولتۇرغۇزۇپ تۆت كېچە ـ كۈندۈز ئازابلاپ ئۆلتۈرگەنلىكىنى ئاڭلىمىغانمۇ سىز؟ سىزنىڭ بۇ ئەھۋالىڭىزغا «قارچىغا بىلەن خورازنىڭ ھېكايىسى» تولىمۇ باب كېلىدۇ!

— بۇ قانداق ھېكايە ئىكەن؟

— بىر قارچىغا بار ئىكەن، — دەپ ھېكايىسىنى باشلىدى شۇئەيب خوجا ئاتلىق ماڭغاچ، — ئۇ بىر كۈنى خورازغا:

— سەن بىر ۋاپاسىز جانىۋارسەن، — دەپتۇ. خوراز تەئەججۈپ ئىلكىدە:

— نېمىشقا ئۇنداق دەيسەن؟ — دېگەن ئىكەن، قارچىغا:

— ئادەملەر سېنى دان بېرىپ باقىدۇ. قىش سوغۇقتا توڭلاپ قالمىسۇن دەپ، ساڭا ئىسسىق كاتەك ئۆي ياساپ بېرىشىدۇ. ئەمما، سېنى تۇتماقچى بولغىنىدا، سەن پالاخلاپ قاچىسەن. مەن گەرچە چۆل ـ باياۋان قۇشىمەن. ئادەمزاتنىڭ قولىدىن بىرەر ئوزۇق يېگۈدەك بولسام، ئۇلار ئۇچۇن شىكار قىلىمەن. ئۇلاردىن ھەرقانچە يىراقلاپ كەتسەممۇ، يەنە قاچانكى

چاقىرسىلا قايتىپ كېلىمەن، — دەپتۇ. خوراز:
— سەن ئۇچار قاناتىنى زىخقا تارتىلغان ھالەتتە كۆرۈپ باققانمۇ؟ مەن كۆپلىگەن خورازلارنىڭ كاۋاپ زىخدا ۋە ئوت ئۈستىدە كاۋاپ قىلىنغانلىقىنى كۆرگەنمەن. سەنمۇ بىرەر ئۇچار قاناتىنىڭ زىختا كاۋاپ قىلىنۇاتقانلىقىنى كۆرگەن بولساڭ ئىدىڭ، ئادەملەردىن مەندىنمۇ بەتتەر يىراقتا قاچىدىغان بۇلار ئىدىڭ! — دەپ جاۋاب بەرگەن ئىكەن...

شۇنىڭ خوجا ھېكايىسىنى تۈگىتىپ، بىر پەس جىم ماڭغاندىن كېيىن، يەنە مۇنداق دەپ قوشۇمچە قىلدى:

— مەن ئويلايمەنكى، ئاپاق خوجا ھەرگىزمۇ ئۆز مەكتۇپىدا دېگىنىدەك ئۇنداق ۋاپادار، قىلغان لەۋزىگە ئەمەل قىلىدىغان ئەۋلىيا بولمىسا كېرەك.

— ئۇنداق بولسا، ئاكا سىزمۇ بارماڭ، ھازىرنىڭ ئۆزىدىلا كەينىمىزگە يېنىپ قايتىپ كېتەيلى. ئامانلىقمىز ھەممىدىن ئەۋزەل! — دېدى دانىيال خوجا تەشۋىشلىك ئىلكىدە ئىزتىراپ بولۇپ.

— ياق، ھازىر ئاپاق بىلەن ئەھد - لەۋز قىلىشىپ بولۇشتۇق، — دېدى شۇنىڭىب خوجا تەمكىنلىك بىلەن، — بارمىساق، بىزنى نامەردكەن دەپ قارىلايدۇ — دە، يەكەن دىيارىدىكى خىش - ئەقرەبالىرىمىزغا ۋە مۇرشىد - مۇخلىسلىرىمىزنىڭ بېشىغا كۆپ دىشۋارچىلىقلارنى سالىدۇ. ئۇنىڭ ئۈستىگە، ئىسمايىل خانىنىڭ ئىنىسى، مەن ئۇچ[1] نايىبى شاھزادە مۇھەممەد ئىمىن خاندىن سىرتىق[2] ئالدىم، ئۇلار پات يېقىندا كۆتۈرۈلىدىغان بولۇۋاتىپتۇدەك. ۋەزىيەت بىزنىڭ پايدىمىزغا قاراپ ئۆزگىرىۋاتىپتۇ. ئۇلارمۇ مەخدۇمزادىلەر كەلسە ئىكەن، دېگەن ئۈمىدتە ئىكەن. مەن يەكەن ھۇدۇتلۇقىدىن

① ئۇچ — ھازىرقى ئۇچتۇرپاننىڭ تارىخىكى نامى.
② سىرتىق — خەۋەر، ئۇچۇر، ئىز - دېرەك، ئىنفورماتسىيە.

ئۇچ — ئاقسۇ هودۇتلۇقىغا سالامەت ئۆتۈۋالالسامىلا، نۇسرەت ۋە ئىقبال شامىلى بىزلەرنىڭ دۆلەت چىمەنىمىزدە ئەسكۇسىي! شۇڭا، ئىككىمىزدىن بىرىمىز قېلىپ، يەنە بىرىمىز بارمىقىمىز دۇرۇسدۇر. مەن سىزدىن چوڭ بولغاندىكىن، ئەلۋەتتە مېنىڭ بارمىقىم تۇزۇكتۇر!

دانىيال خوجا ئاكىسى شۇئەيب خوجىنىڭ دېگەنلىرىنى ئاڭلاپ، بۇ گەپنى لازىم تاپتى. شۇنىڭ بىلەن شۇئەيب خوجا ئۆزىنىڭ خەلىپە ـ سوپىلىرىدىن بىرنەچچىسىنى ھەمراھ قىلىپ دانىيال خوجىنى سانجۇغا قايتۇردى. ئۆزى ئون يەتتە خەلىپە ـ سوپىنى ئېلىپ يەكەن سەپىرىنىي داۋاملاشتۇرۇپ، ماھىيە رەجەپنىڭ ئاخىرلىرى يەكەن دىيارىدىكى تىزناپ دەرياسىنىڭ بويىغا جايلاشقان ئەلۋەك يۇرت خانىغىرىققا يېتىپ كەلدى. . .

نەزمە

ئەل ھەققىنى يەيتتى دائىم بىر ئەبلەخ،
ئەمما سۆكۈپ تۇرار ئىدى شەيتانىنى.
شەيتان ئاڭا دېدى يولدا دۇچ كېلىپ:
— ئۇچراتمىدىم سەندەك رەزىل ئىنسانىنى.
كۆڭۈلدىغۇ خېلى يېقىن تۇغقان بىز،
نېمە مۇنداق تىللاپ يۈردۈڭ تۇتامسىز؟

— شەيخ سەئىدى

ئالتىنچى باب

لاتا قورچاق

«تاجدارلار ئۆمرىدە ئىككى قېتىم ئۆلىدۇ:
بىرىنچى قېتىم تاجۇ ـ تەختىدىن ئايرىلغاندا؛ يەنە
بىر قېتىم بولسا، ئەجەل شارابىنى تېتىغاندا!»

— خاتىرەمدىن

مىلادى 1681 ـ يىلى (توخۇ يىلى) ئەتىياز.

دەھىبەتىكى[1] بىر قەدىمكى قەبرىستانلىقتا بىر كىشىنىڭ ئىچ ـ ئىچىدىن قېقىلىپ يىغلاۋاتقان ئىچىنىشلىق يىغا ئاۋازى يىراقتىن غۇۋا ئاڭلىنىۋاتاتتى.

— ياباباي بۇزرۇكۋار! — دەيتتى ھېلىقى ئادەم يۇم ـ يۇم يىغلاپ تۇرۇپ، — بىزگە نېچۈك بىسەرەمجانلىقدۇر؟ نېچۈك خانۇ ـ ۋەيرانلىقدۇر؟ باشپاناھ ئەككەلى جاي تاپالماغايمىز، بۇزادەر قېرىنداشىمىزدىن ئاجراغايمىز. ئۆز تۇغقانلىرىمىز بىزگە بۇ تەرىقەلىق خۇنرىزلىق قىلغاي، بىۋاپالىق كۆرگەيمىز؟ نېچۈك

---

① دەھىبە — پەرغانىدىكى بىر يۇرتنىڭ نامى. سەمەرقەند ئەتراپىغا توغرا كېلىدۇ.

گۈناھ ئۆتۈپدۇركى، بۇ مەرتىۋىگە يەتكەيمىز؟[1]...

كۈن ئاستا - ئاستا پېتىشقا باشلىدى. ئۇنىڭ سارغۇچ نۇرلىرى بۇ كونا قەبرىستانلىق تۆپىسىنى يورۇتۇپ، سۆسۈن، قىزىل ۋە سېرىق رەڭلەرنى تېخىمۇ روشەن پەرقلەندۈرۈشكە باشلىدى. ئاسمان بارغانسېرى قاراڭغۇلىشىپ، سان - ساناقسىز قەبرىلەرنى زۇلمەت ئۆز ئىلكىگە ئېلىشقا باشلىدى. شەرق تەرەپتىن بىردىنلا تولۇن ئاي كۆتۈرۈلۈپ، قەبرىستانلىقنىڭ رەڭگىنى ئۆزگەرتىۋەتتى. لېكىن، قەبرىستانلىقنىڭ مۇشۇ پەيتتىكى رەڭگىنىڭ قانچىلىك ئېچىنىشلىق ئىكەنلىكىنى كىممۇ سۆيەتلەپ بېرەلىسۇن؟

قەبرىگە بېشىنى قويۇپ يىغلاۋاتقان بۇ ئادەم — دانىيال خوجا ئىدى! ئۇ ئاكىسى شۇئەيب خوجا تىزناپ دەرياسى بويىدا ئاپاق خوجا تەرىپىدىن سۇيىقەست بىلەن ئۆلتۈرۈلگەندىن كېيىن ئۇ ئۆزىنى ئاپاق خوجىنىڭ زىيانكەشلىكىدىن قاچۇرۇپ پەرغانىدىكى كاسان قەلئەسىگە پاناھلىق تىلەپ كەلگەنىدى. كاساندىكى بۇ دەھبىد دېگەن يەردە ئۇنىڭ بۇزرۇكۋار بوۋىلىرى مەخدۇم ئەزەم بىلەن خوجا ئىسھاق ۋەلىيۇللالارنىڭ قەبرىسى بار ئىدى.

دانىيال خوجىنىڭ بۇزرۇكۋار بوۋىسى بولغان بۇ مەخدۇم ئەزەمنىڭ نام - شەرىپىنىڭ تولۇق ئاتىلىشى — خوجا ئەھمەد بىننى سەئىد مۇھەممەت جالالىددىن ئىشان كاسانى بولۇپ، نەقشىبەندىيە تەرىقىتىنىڭ پىرى بولغانلىقى ئۈچۈن «مەخدۇم ئەزەم» دەپ ئاتالغانىدى. سۇلتان سەئىدخان ۋە سۇلتان ئابدۇرەشىدخان زامانىدا، ئۇ مۇلكىي قەشقەرىيىدىكى قەشقەر، يەكەن قاتارلىق جايلاردا كەڭ كۆلەمدە نەقشىبەندىيە سۇلۇكىنى تەۋرەتكەنىدى. مىلادى 1533 - يىلى، ئۇ كاسانغا قايتىپ كېتىپ

---

① مۇھەممەت سادىق قەشقەرى: «تەزكىرەئى ئەزىزان». قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى، 1988- يىل نەشرى، 58 - بەت.

شۇ يەردە ياشىغان ۋە ۋاپات بولغانلىقى؛ خوجا ئىسھاق ۋەلىيۇللانىڭ تولۇق ئاتىلىشى قۇتبىدىن ئەقتابى ھەزرىتى ئىشان خوجا ئىسھاق ۋەلىيۇللا بولۇپ، ئۇ قەشقەر خوجىلىرى ئارىسىدىكى ئىسھاقىيە سۇلۇكىنىڭ تۇنجى ئەۋلاد پىرى ئىدى. ئۇ مىلادى 1531 ـ يىلى دەھىدىتە دۇنياغا كەلگەن بولۇپ، مەخدۇم ئەزەمنىڭ تۆتىنچى ئوغلى ئىدى.

خوجا ئىسھاق ۋەلىيۇللا دادىسى مەخدۇم ئەزەم بىلەن بىللە مۇلكىي قەشقەرىيىگە كېلىپ ئون ئىككى يىل سۇلۇك تەرغىباتى بىلەن شوغۇللانغان ۋە بۇ جەريانىدا نۇرغۇن ماجىرالارغا سەۋەبچى بولغانىدى. بۇ ماجىرالارنىڭ ئىچىدە ئۆز ئاكىسى، تۇنجى ئەۋلاد قەشقەر خوجىلىرى ئارىسىدىكى ئىشقىيە سۇلۇكىنىڭ پىرى مۇھەممەت ئىمىن ئىشانكالان (ئىمامى كالان خوجا) نى زەھەرلەپ ئۆلتۈرگەنلىك ۋەقەسى — ئۇ پەيدا قىلغان ئاشۇ بىر قاتار ماجىرالار ئىچىدىكى ئەڭ مەشھۇرى ئىدى. شۇ سەۋەبتىن ئۇ سۇلتان ئابدۇلكەرىم خان تەرىپىدىن مۇلكىي قەشقەرىيىدە «قارشى ئېلىنمايدىغان ئادەم» دەپ جاكارلانغان ۋە پەرغانىگە چىقىپ كېتىشكە بۇيرۇلغانىدى. ئۇمۇ كاساندا ياشاپ، شۇ يەردە ۋاپات بولغان بولۇپ، ئۇنىڭ قەبرىسى مەخدۇم ئەزەمنىڭ قەبرىسى بىلەن بىللە دەھىدىكە قويۇلغانىدى.

تولا يىغلاپ ھالىدىن كەتكەن دانىيال خوجا بەشىنى تۇپراق بەشىغا قويۇپ، ئەجدادلىرىغا ئۆزىنىڭ دەرد ـ ئەلەملىرىنى پىچىرلاپ تۆكۈپ ئولتۇراتتى. قانچىلىك ۋاقىت ئۆتكىنىنى ئۇمۇ تۇيماي قالدى — دە، كۆزى ئىلىنغاندەك قىلدى. شۇ ئەسنادا بىرسى ئۇنى چاقىرغاندەك قىلدى. قارىسا، مەخدۇم ئەزەم بىلەن خوجا ئىسھاق ۋەلىيۇللا باشلىق بۇزرۇكۋار بوۋىلىرى ئىكەن. ئۇلار ھەدەپ ئۇنىڭغا قول ئىشارىتى قىلىۋېتىپتۇ.

— ئى پەرزەنت خوجا دانىيال! — دەۋاتاتتى ئۇلار، —

بېشىڭىزنى كۆتۈرۈڭ! غەم قىلماڭ ۋە سەۋر قىلىڭ! «ئەسسەبرۇمىفتا هۇلفەرەھ!»[1] دېگەن هەدىسكە ئەمەل قىلىڭ. هەزرىتى مۇرتىزا ئەلى كەررەمەللاهۇ ۋەججەهۇ شۇنداق دېگەنكى: «ئىزازاقەت بەكەلبەلۋا فەككىرفى ئەلەم نەشرەھ ۋە ئۇسرۇن بەينەيۇ سىرەينى ئىزا فەككەر شەھۇ فەخرەھ.» بۇ سۆزنىڭ مەنىسى شۇكى، «هەر ۋاقىتكى ساڭا تەڭلىك يەتسە، بىر بالايى - قازا كەلسە، سەن تەپەككۇر قىلغىن، ئەلەم نەشرەھدىكى، مۇشكۇللۇك ئىككى ئاسانلىقنىڭ ئاراسىدۇر. بەس، مۇشۇ ۋاقىتتا پىكىر قىلساڭ، خۇشال بولۇرسەن، بىر مۇشكۇللۇككە ئىككى ئاسانلىق باردۇر.» ئى پەرزەنت، ئۇنداق پۇرسەتتە ئول مەملىكەتلەرنىڭ سەلتەنىتى سەن ۋە سېنىڭ ئەۋلادلىرىڭ تەرىپىدىن تەسەررۇپ قىلىنۇر!...

ئۇلار دانىيال خوجىغا باشلىرىنى لىڭشىتىپ قويۇشۇپ ئۆتۈپ كېتىشتى ۋە بارا - بارا يىراقلىشىپ كۆزدىن يوتىشتى...

دانىيال خوجا چۆچۈپ ئويغانسا، بۇ چۈشى ئىكەن!...

* * *

مىلادى 1678 - يىلى، ئاپاق خوجا سەئىدىيە دۆلىتىگە جۇڭغار قالماقلىرىنىڭ نەيزىسىگە مىنىپ كىرگەندىن كېيىن ئىسھاقىيىچىلەرنىڭ ئىش - هەرىكەتلىرىنى قاتتىق تەقىپ ئاستىغا ئالدى. ئىسھاقىيىچىلەر مەزھىپىدىكى پىريانلارنىڭ مازار - قەبرىستانلىقىنى ئاچتۇرۇپ، شادى خوجا باشلىق مەخدۇمزادە خوجا - ئىشانلارنىڭ جەسەت سۆڭەكلىرىنى توپقا سېلىپ پاختۇەن قىلىپ ئاتقۇزدى. قانلىق ئۆچ ئېلىش قايتىدىن

---

① «سەۋر - خۇشاللىقنىڭ ئاچقۇچىدۇر!»

باشلاندى. ھەممە يەردە «ئۇر، يوقات!» ھۆكۈم سۈردى. مۈلكىي قەشقەرىيە زېمىنى مەزھەپ ئاداۋىتى بورىنىدىن دىر - دىر تىترىمەكتە ئىدى!

ئىسلام تارىخىنى ياخشى بىلىدىغان كىشىلەر مۈلكىي قەشقەرىيىدە سەئىدىيە دۆلىتىنىڭ بېشىغا چىققان ئاقتاغلىقلار مەزھىپى بىلەن قارا تاغلىقلار مەزھىپى ئوتتۇرىسىدىكى بۇ قانلىق كۈرەش — ئىسلام دىنىدىكى سۈننىيلەر بىلەن شىئەلەر ئوتتۇرىسىدىكى ئەسرلەردىن بۇيان توختىماي داۋام قىلىپ كېلىۋاتقان قانلىق مەزھەپ كۈرەشلىرى بىلەن تولىمۇ ئوخشىشىپ كېتىدىغانلىقىغا دىققەت قىلسا كېرەك.

ئاپاق خوجا زامانىسىدىن مىڭ يىل ئاۋال مۇھەممەت پەيغەمبەرنىڭ ۋاپاتى بىلەن «روسۇللاللا قۇرغان بۇ دۆلەتنى كىم باشقۇرۇشى كېرەك؟ كىم ئۇنىڭ ۋارىسى — خەلىپە بولۇشى كېرەك؟» دېگەن مەسىلىنى چۆرىدىگەن ھالدا قانات يايغان بۇ كۈرەش كېيىنكى چاغلاردا پۈتكۈل مۇسۇلمانلار دۇنياسىنى خۇددى ھەبەشنىڭ چېچىدەك چېچىپ تاشلىغانىدى.

مۇھەممەت پەيغەمبەر ھايات ۋاقتىدا ئۆزىنىڭ ئورنىغا كىمنىڭ ۋارىس — خەلىپە بولىدىغانلىقىنى ئالدىنئالا بېكىتىپ قويمىغانىدى. ئەڭ يېقىن قېرىنداشىنى ۋارىس - خەلىپە قىلىش تەرەپدارلىرى ھەزرىتى ئەلىنى مۇھەممەت پەيغەمبەردىن كېيىنكى بىرىنچى خەلىپە قىلىپ كۆتۈرمەكچى بولدى. شۇڭا، بۇلار كېيىنكى چاغلاردا «ئەگەشكۈچىلەر» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدىغان «شىئەلەر» دەپ ئاتالدى. ھەزرىتى ئەلى روسۇللاللانىڭ بىر نەۋرە ئىنىسى ۋە ئۇنىڭ يېگانە پەرزەنتى بولغان بىبى پاتىمەنىڭ يولدىشى ئىدى. ئەمما، چاھاريارلار ئارىسىدا ھەزرىتى ئەلىنىڭ يېشى ھەممىدىن كىچىك ئىدى. ئەرەبلەرنىڭ قەبىلە ئۇدۇمى، يەنى سۇننەتكە بىنائەن، خەلىپىلىككە يېشى ئەڭ كىچىكنىسى ئەمەس، بەلكى ھۆرمەتتە ئەڭ ئۇلۇغ، ئەڭ ئابرۇيلۇق مويسىپىت

تەينىلىنىشى ۋە ئۇ پۈتۈن مۇسۇلمانلار دۇنياسىغا ئىگە بولۇشى كېرەك ئىدى. شۇڭا، بۇلار كېيىنكى چاغلاردا «سۇننىيلەر» دەپ ئاتالدى.

ئەرەبلەرنىڭ قەبىلە ئۇدۇمىغا كۆرە، چاھاريارلار ئارىسىدىكى ئەڭ قېرىسى ھەزرىتى ئەبۇبەكرى روسۇلىللادىن كېيىنكى تۇنجى ئەرەب خەلىپىسى بولۇپ كۆتۈرۈلدى. شۇنىڭ بىلەن بىللە ھەزرىتى ئەلىمۇ روسۇلىللانىڭ ئەڭ يېقىن تۇت ئەۋلادىنىڭ چاھار- يارلىرىنىڭ بىرى، دەپ ئېتىراپ قىلىندى ۋە ياش تەرتىپى بويىچە ئەبۇبەكرى، ئۆمەر ۋە ئوسمانلاردىن كېيىن تۆتىنچى رۇتبىگە تىزىلدى.

دۇشمەنلەر ئەڭ ئاۋۋال، يەنى مىلادى 644 - يىلى ھەزرىتى ئۆمەرنى، مىلادى 656 - يىلى ھەزرىتى ئوسماننى، مىلادى 661- يىلى ھەزرىتى ئەلىنى قەستلەپ ئۆلتۈرۈشتى.

ھەزرىتى ئەلى ئۆلتۈرۈلگەندىن كېيىن ئۇنىڭ تەرەپدارلىرى ھەزرىتى ئەلىنىڭ ئوغۇللىرى — بىبى پاتىمەدىن تۇغۇلغان ئىمام ھەسەن بىلەن ئىمام ھۈسەيىننى مۇسۇلمانلارنىڭ خەلىپىسى، دەپ ئېلان قىلىشتى. ئەمما، ئىمام ھەسەن قىرىق ئالتە يېشىدا قەستلەپ ئۆلتۈرۈلدى؛ ئىمام ھۈسەيىن مىلادى 680- يىلى، كەربالا دەشتىدە شىئەلەر بىلەن سۇننىيلەر ئوتتۇرىسىدا يۈز بەرگەن دەھشەتلىك مەزھەپ سوقۇشىدا بەختسىزلىككە ئۇچراپ ئۆلتۈرۈلدى. شۇنىڭدىن ئېتىبارەن، خەلىپىلىك يەنىلا سۇننىيلەرنىڭ قولىغا ئۆتۈپ، ھەزرىتى ئەلىنىڭ ئەۋلادىغا مەنسۇپ بولغان بارلىق ئىمامىلار كەينىدىن ئۆلتۈرۈلىۋەردى.

ھىجرىيىنىڭ قىرىق بىرىنچى يىلى، يەنى مىلادى 661 - يىلى (توخۇ يىلى)، ھەزرىتى ئەلى سۇننىيلەر تەرىپىدىن قەستلەپ ئۆلتۈرۈلگەندىن تارتىپ ئاشلانغان بىر قاتار سىياسىي سۇيىقەستلەر جەريانىنى مۇنداق قىسقىچە بايان قىلىپ ئۆتىمىز:

ھەزرىتى ئەلىدىن كېيىن خەلىپە بولغان ئىمام ھەسەن مىلادى 669 - يىلى (يىلان يىلى) مەدىنىدە زەھەرلەپ ئۆلتۈرۈلدى؛ مىلادى 680 - يىلى (ئەجدىھا يىلى) ئىمام ھۆسەيىن ئىراقتىكى كەربالا ئۇرۇشىدا سۈننىيلەر تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلدى؛ مىلادى 713 - يىلى (كالا يىلى) ئىمام زەينۇلئابىددىن مەدىنىدە قەستلەپ ئۆلتۈرۈلدى؛ مىلادى 731 - يىلى (قوي يىلى) ئىمام مۇھەممەت باقىرمۇ مەدىنىدە قەستلەپ ئۆلتۈرۈلدى؛ مىلادى 765 - يىلى (يىلان يىلى) ئىمام جەئفىرى سادىقمۇ مەدىنىدە قەستلەپ ئۆلتۈرۈلدى؛ مىلادى 802- يىلى (ئات يىلى) ئىمام مۇسا كازىم باغدادتا قەستلەپ ئۆلتۈرۈلدى؛ مىلادى 818 - يىلى (ئىت يىلى) ئىمام رىزا ئىراننىڭ تۈس شەھىرىدە قەستلەپ ئۆلتۈرۈلدى؛ مىلادى 835- يىلى (توشقان يىلى) ئىمام مۇھەممەت جۇۋاد شەقى باغدادتا قەستلەپ ئۆلتۈرۈلدى؛ مىلادى 868 - يىلى (چاشقان يىلى) ئىمام ئەل ھادى نەقى ئىراقنىڭ سەرمەن - راي دېگەن شەھىرىدە قەستلەپ ئۆلتۈرۈلدى؛ مىلادى 875 - يىلى (قوي يىلى) ئىمام ھەسەن ئەسقەرى (ئەسكىرى) باغدادتا قەستلەپ ئۆلتۈرۈلدى؛ مىلادى 892 - يىلى (چاشقان يىلى) ئىمام مۇھەممەت ياش تۇرۇپلا سىرلىق بىر ئەھۋالدا ئىز- دېرەكسىز يوقالدى. كىشىلەر ئۇنىڭ يائۆلۈكىنى، يا تىرىكىنى تاپالمىدى. دۇشمەنلەر ئۇنى تۇتۇپ كېتىپ ئۆلتۈرۈۋەتكەن، دەپ تەخمىن قىلىشسىمۇ ئەمما ئۇنىڭ تەرەپدارلىرى خەلق ئارىسىدا: «ئىمام مۇھەممەت ئاسمانغا چىقىپ كەتكەن. ئاخىر زامان بولغاندا مەھدى نامى بىلەن قايتىپ چۈشۈپ، دۇنيادا ئادالەت ئورنىتىدۇ!» دېگەن ئەقىدىسى تارقاتتى.

شىئەلەرنىڭ كۆلاھ - سەللىسىرىمۇ سۈننىيلەردىن پەرقلىنەتتى. ئۇلار سەللىنى شېھىت بولغان ئون ئىككى ئىمامنىڭ سانى بويىچە ئون ئىككى يۈگەم قىلىپ ئورايتتى ۋە

بۇ يۆگەملەرنىڭ ھەربىرى بىر ئىمامنىڭ روھى ئۈچۈن مۇقەددەس ماكان، دەپ قارىشاتتى.

سۈننىيلەر بولسا، چاھاريارلارنىڭ ھۆرمىتىنى ئۈچۈن باشلىرىغا سەللىنى تۆت يۆگەم قىلىپ ئورىشاتتى. كىچىكلىكىدىن تارتىپلا ئاللا تائالاغا، پەيغەمبەرگە ۋە چاھاريارلارغا چەكسىز ئىشەنچ ۋە ئېتىقاد روھىدا تەربىيىلەنگەن بۇ ئادەملەر باشلىرىدىكى سەللىسىنىڭ تۆت ئورامنىڭ ھەر بىرىدە بىردىن چاھاريارنىڭ روھى ياشايدۇ، دەپ ئىشىنەتتى.

سۈننىيلەر دۆلەت ئۈستىدە تۇرغان تارىخى ئەڭ ئۇزۇن ۋە ئىسلام دىنىنى ناھايىتى كۆپ مەملىكەتلەرگە تارقاتقان ھاكىم كۈچ بولغانلىقتىن، ئۇلارنىڭ زۇلۇملىرىدىن نارازى بولۇشقان ھەر تەبىقە ئادەملىرى شىئەلەر تەرىپىگە ئۆتۈشتى.

شىئەلەر بولسا، مۇسۇلمانلار دۇنياسىدىكى بارلىق بەختسىزلىكلەرگە ھەزرىتى ئەلىنىڭ ئالدىدىكى ئۈچ خەلىپە ۋە ئۇلارنىڭ كېيىنكى ئەۋلادلىرىنى سەۋەبچى قىلىپ كۆرسىتىشتى. شۇنداق قىلىپ، سۈننىيلەر بىلەن شىئەلەر ئوتتۇرىسىدىكى مەزھەپ ئاداۋىتى زادى كېلىشتۇرۇپ بولمايدىغان قانلىق سىياسىي كۈرەشلەر ئۈچۈن خىزمەت قىلىدىغان قورالغا ئايلىنىپ قالدى.

پايانى يوق بۇ چەكسىز يىللاردا ھاكىمىيەت بەزى دۆلەتلەردە بەزىدە شىئەلەرنىڭمۇ قولىغا ئۆتۈپ قالاتتى. بۇنداق چاغلاردا، ھۆكۈمدارلار شىئە مەزھىپىنى دۆلەت دىنى دەپ ئېلان قىلىشاتتى. شۇنىڭ بىلەن سۈننىيلەر دەۋرىدە تەقىپ قىلىنغان شىئەلەر قىساسچىلىق بىلەن باش كۆتۈرۈشۈپ چىقىشاتتى — دە، پۈتمەس - تۈگىمەس قان تۆكۈلۈشلەر باشلىنىپ كېتەتتى.

شۇڭا، مەۋلانە ئابدۇلراخمان جامى[1] قانلىق سىياسىي مەقسەتلەر ئۈچۈن خىزمەت قىلىدىغان بۇنداق مەزھەپلەر ئاداۋتىدىن سەسكىنىپ يازغان بىر ئۆتكۈر رۇبائىيدا مۇنداق دېگەنىدى:

ئەي مۇغبەچەئى دەھر، بىدەھۇ جامى مەيەم،
كى ئامەد زى نىزايى سۇننىيۇ شىئە قەيەم.
گويەندكى جامىيا، چى مەزھەپ دارى؟
سەن شۇكۈركى، سەگى سۇننىيۇ خەر شىئە نەيەم!

تاجىكچە يېزىلغان بۇرۇبائىينىڭ مەنىسى مۇنداق ئىدى:
«ئەي دۇنيانىڭ ياش ئاتەشپەرەسى، ماڭا مەي ئىچىدىغان جامىمنى بەر، سۇننىي ۋە شىئەلەر نىزالىرىدىن قۇسقۇم كەلمەكتە. سورىسام ئەي جامى، سەن قايسى مەزھەپتە؟ يۇز شۇكۈركى، يا سۇننىينىڭ ئىتى، يا شىئەنىڭ ئېشىكى ئەمەسمەن!»

...

تارىختا نۇرغۇن ئىشلار بىر - بىرى بىلەن تولىمۇ ئوخشىشىپ كېتىدىغانلىقتىن، بۇ تارىخ شۇنىڭ ئۈچۈنمۇ مول مەزمۇنغا ئىگە بولالىغان! شۇڭا قەدىمكىلەر: «بۇ دۇنيا ئىبرەت بىلەن تولغان. شۇنىڭدەك ئىبرەت ئالمىغۇچىلارنىڭ كۆز ياشلىرى بىلەنمۇ تولغان!» دەپ بىكارغا ئېيتىشمىغان!

---

① مەۋلانە ئابدۇلراخمان جامى — تولۇق ئاتىلىشى: مەۋلانە نۇرىددىن ئابدۇلراخمان جامى. تاجىك، مىلادى 1414 - يىلى ئىراندىكى خوراسان شەھىرىنىڭ جام دېگەن يېرىدە دۇنياغا كەلگەن. ئۇ ياش ۋاقتىلىرىدا ھىراتتا ئىلىم مۇتالىئە قىلغان. كېيىن ئۇ نەقشىبەندىيە چىلەرنىڭ خەلىپىسى سەئىددىل ۋەلىددىن قەشقەرگە قول بېرىپ مۇرىت بولغان. ئۇنىڭ «ھەفتەئى ئەۋرەڭ»، «تۆھپەتۇل ئەھرار»، «باھارستان»، «يۇسۇپ ۋە زىلەيخا»، «لەيلى ۋە مەجنۇن»، «نەفەھاتىل ئۇنس»، «رىسالەئى قاپىيە»، «شەرئى رۇبائىيات» قاتارلىق قىرىقتىن ئارتۇق نادىر ئەسەرلىرى بار. جامى ئىجادىيىتىنىڭ نەۋائىغا بولغان تەسىرى ناھايىتى كۈچلۈك ئىدى. جامى مىلادى 1493- يىلى ھەج سەپىرىدىن قايتىپ، ھىراتتا ۋاپات بولدى.

*　　*　　*

ئىسمايىل خان سەئىدىيە تەختىدىن چۈشۈرۈلۈپ، سەئىدىيە دۆلىتى مۇنقەرز قىلىنغاندىن كېيىن جۇڭغارلار ئىسمايىل خاننى ئائىلە ـ تاۋابئاتلىرى بىلەن بىللە ئېرەن قابۇرغىغا ھەيدەپ كەتتى. ئاپاق خوجا جۇڭغارلارنىڭ مۇلكىي قەشقەرىيىگە قويغان قالماق قارا خانلىرى ـ شاھنەلىرىنىڭ ھامىيلىقىدا يەكەندىكى تەختىدە خاتىرجەم دەۋران سۈرۈپ ئولتۇردى. ئۇ گاھىدا قىزىل تونىنى كىيىپ خەلىپە ئىشان، خەلىپە ئەمىر، خەلىپە ئەشرەبلىرىگە پادىشاھلىق قىلىپ ھۆكۈم سۈرسە، گاھىدا ئىشانلىق تونىنى كىيىپ، مۇرشىد ـ مۇخلىسلىرىغا سۇلۇكى تەرىقەتتىن مەسىلە ـ مەرۇپ قىلىپ تەلىم بېرەتتى. سوپى ـ ئىشانلىرى بىلەن ھەلقەئى زىكرى قىلىشاتتى. گاھىدا مەنۇى شېرىنفتىن مەسىلە ـ مەرۇپ قىلىپ، تەرىقەت بابىدىن سۆز ئېچىپ، ئاشقىلىق ئىزھار قىلسا، بەزىدە كۆكنار يەپ، مۇرشىد ـ مۇخلىسلىرى بىلەن ھەمنەشىن بولۇشۇپ، ھەممە ئەھلى مەجلىسنى بىھوش ـ خارامۇش قىلاتتى.

بەزىدە ئۇ ئەئيانلىرىغا:

— بۇ مەملىكەتنى قالماق لەشكەرلىرىنىڭ ياردىمى بىلەن سويۇپ ئالغان ئاشۇ كۈندىن[1] تارتىپ بۇ تەخت ـ سەلتەنەت بىزلەرگە مەنسۇپ بولدى. ئەلھەمدۇلىللاھكى، ھازىرغا قەدەر يۇرتدارچىلىق قېيىقىدا تىنچ ـ ئامان ئۆزۈپ، سەلتەنەت سۈرۈپ كەلمەكتىمىز! — دەپ تەمەننا ئىلكىدە مەسىلە ـ مەرۇپ قىلاتتى[2]. ئەمما، يۇرتدارچىلىق ئىشى سۇلۇك تەۋرەتكەندەك ئۇنداق ئوڭاي ئىش ئەمەسلىكىنى ئۇنىڭ ئۆزىمۇ ھېس قىلاتتى.

① سەئىدىيە دۆلىتى مىلادى 1678 ـ يىل 9 ـ ئاينىڭ 19 ـ كۈنى جۇڭغارىيە باسقۇنچىلىرى تەرىپىدىن مۇنقەرز قىلىنغانىدى.

② مۇھەممەت سادىق قەشقەرى: «تەزكىرەئى ئەزىزان»، قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى 1988ـ يىل نەشرىگە قارالسۇن.

چۈنكى، «يۇرتدارچىلىق ئىشى گويا كىچىك بىر داۋانغا ئوخشايدۇ، — دەپ قارايتتى ئۇ، — داۋانغا چىقىپ كېتىۋاتقاندا، ئادەم كۆزلىرىنى چوققىلاردىن ئۇزمەي باقىدۇ، ئادەمنىڭ قەلبى بەختلىك سېزىملار بىلەن تولغان بولىدۇ. لېكىن، تاغنىڭ چوققىسىغا چىقتىمۇ، بولدى. پەسكە چۈشىدىغان يولى ئوچۇق كۆرۈنۈپ تۇرىدۇ. نىھايەت، پەسكە قاراپ ماڭدىمۇ، يولمۇ تۈگەشكە باشلايدۇ. دىققەت قىلمىسا، ھاڭدىن دومىلاپ چۈشۈپ كېتىپ ئۆزىمۇ تۈگەيدۇ! چىقماققا تەس بولغىنى بىلەن، چۈشۈش تېز بولىدۇ!... يۇرتدارچىلىق ئەسلىدىغۇ ئانچە ھەۋەس قىلغۇدەك ئىشمۇ ئەمەس. ئەمما، مېھرى بەك ئىسسىق نەرسە ئۇ. ئۇ شۇنداق نەرسە ئىكەنكى، كۆلدە سىلىق ئۇزۇپ يۈرگەن قېيىقنى كۆرۈپ، ھەۋىسى كەلگەن ئادەم شۇ قېيىققا ئۆزى چۈشكەندىن كېيىن نېمىنى ھېس قىلغان بولسا، يۇرتدارچىلىق قېيىقىغا ئولتۇرغان ئادەممۇ قاياققا قاراپ ئۇزۇشنى، قېيىقنى قانداق باشقۇرۇپ مېڭىشنى، قېيىقنىڭ ئاستىدىكى سۇنىڭ تىرەن ۋە تېز ئاقىدىغانلىقىنى بىر مىنۇتمۇ ئېسىدىن چىقىرىپ قويماسلىقى لازىم!...»

ئۇ ئويلاپ مۇشۇ يەرگە كەلگەندە، تەشۋىشلىنىپ پۇشايمان ئىلكىدە ئىزتىراپقا چۈشۈپ قالاتتى. ئەمما، ئۆزىگە تاغدەك يار-يۆلەك بولۇپ تۇرۇۋاتقان خوجىسى — غالداننىڭ مۇلكىي قەشقەرىيىدىكى ھەربىر شەھەرگە قويغان قارا خانلىرى — قالماق شاھىنلىرىنى كۆز ئالدىغا كەلتۈرگىنىدە، ئۇنىڭ كۆڭلى يەنە جايىغا چۈشۈپ تەسكىن تېپىپ، خاتىرجەم بولۇپ قالاتتى...

*　　*　　*

سۇلتان سەئىدخان زامانىسىدىن تارتىپ باشلانغان دىنىي مەزھەپلەر ئاداۋىتىنىڭ قانلىق مېۋىسى بولغان ئاپاق خوجا

خاندانلىقى جۇڭغارلارنىڭ نەيزىسى ئاستىدا مۇلكىي قەشقەرىيىدە تۇنجى قېتىم قارار تاپقاندىن كېيىن، ئاپاق خوجا بىر تەرەپتىن سەلتەنەت سۈرىگە تايىنىپ، مۇلكىي قەشقەرىيە ئارىسىدىكى ئىسھاقىيە مەزھىپىدىكىلەرنى قاتتىق تەقىپ ئاستىغا ئېلىپ، ئۇلارنى «قارا مۇسۇلمان»، «مۇسۇلمان ئازمالىرى» دەپ جاكارلاپ، دەھشەتلىك زىيانكەشلىك قىلسا، يەنە بىر تەرەپتىن، ئۇ: «تەخت ـ سەلتەنەتتە ئولتۇرۇپ، ھەمىشە مەسنەۋى شېرىفتىن تەلىم ئوقۇپ، رەئىيەگە تەرىقەت، مەرىپەت، شەرىئەت بابىدا شېكەردەك سۆزلەرنى چېچىپ، ئاللادىن بەندىلەرگە دىيانەت، ئىنساپ ـ تەۋپىق، ئىمان، شۈكرى ـ قانائەت تىلەپ ۋە ئۇلارنى ساھىب كامال قىلىپ، ياخشى ئىستىقبالغا باشلاپ»[1] تۇردى. «خائىن پادىشاھ بولسا، پادىشاھلارنىڭ خائىنى بولغاي، پادىشاھ خائىن بولسا، خائىنلارنىڭ پادىشاھى بولغاي!»[2]

ئاپاق خوجا ئۆزبېكنىڭ بارلىق ھوقۇق ـ كۈچىنى، ئىمتىيازلىرىنى ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئەجدادلىرىدىن مىراس قالغان يامانلىق كۈچلىرىگە قارشىلىق كۆرسىتىدىغان ئەنئەنىۋى ئىسيانكارلىق روھىنى تەلتۆكۈس يوق قىلىشقا، ئىرادىسىنى سۇندۇرۇپ، كۈچ ـ مادارىدىن تولۇق كەتكۈزۈشكە سەرپ قىلىپ، جۇڭغار تاجاۋۇزچىلىرىنىڭ قانلىق ھۆكۈمرانلىقىنى قارشىلىقسىز، شەرتسىز، تەخىرسىز، دائىم، تولۇق ۋە ياۋاش-يۇمشاقلىق بىلەن قوبۇل قىلىدىغان خۇمسى مۆمىنلەرگە ئايلاندۇرۇپ قويدى. «ئەسكى يەردە يامان ئادەملەر بارلىققا كېلىدۇ» دېگەندەك، ئۇلارنى ئۆزلىرىنىڭ پەقەت بويسۇنۇشقىلا يارىتىلغانلىقىغا تەن بەرگۈزۈپ، ھەرگىزمۇ قارشىلىق كۆرسىتەلمەيدىغان قىلىپ تەربىيىلىدى! بۇ — ئۇيغۇرلار تارىخىدا تۇنجى قېتىم مەلۇن ئاپاق خوجا تەرىپىدىن ئۇلارنىڭ ئۆزلىرىگە

① «تەزكىرەتى پىرياران»، قولىيازما.
② سۇلتان باي ھاجىم: «بۇرقۇم ئەۋلىيا»، قولىيازما.

مەجبۇرىي تېخىلغان مەھكۇملۇق ئىستىقبال ئىدى! شۇنداقلا ئۇيغۇرلارنىڭ ئەجدادلىرى ئۆز تارىخىدا باسقان ۋە ئەۋلادلار مەڭگۈ كەچۈرمەيدىغان تۇنجى قېتىمقى مەڭگۈ پۇشايمانلىق خاتا قەدەم ئىدى!

تارىخچىلار ئاپاق خوجا جۇڭغار باسقۇنچىلىرىنىڭ زورى بىلەن سەلتەنەت سۇرۇشكە باشلىغان ئاشۇ 1678 ـ يىلىنى ئۇيغۇرلارنىڭ ئەجدادلىرى ئالدىنىشقا باشلىغان، جاھالەت پاتقىقىغا پېتىشقا باشلىغان ۋە گۇزەل ئانا ۋەتەننىڭ پارلاق ئىستىقبالى خاراب بولۇشقا باشلىغان «لەنەتلىك قارا يىل»، «ھاقارەتلىك تارىخ» دەپ ئۆز كىتابلىرىغا يېزىپ قويۇشتى!

سەئىدىيەلەر ۋاقتىدا قەدىرلەنگەن ئىستېداتلىرى، مەرىپەتلىك ئەللامەلەر ۋە سەنئەتكارلارنىڭ نادىر ئىستېداتلىرى ئاپاق خوجا زامانىسىغا كەلگەندە خۇددى ئۆزەننى يوقىتىپ، چۆل ـ باياۋانغا تېشىپ چىقىپ كەتكەن دەريا سۈيىدەك بىھۇدە زايا بولۇپ كەتتى. ئاق تاغلىقلار بىلەن قارا تاغلىقلار ئوتتۇرىسىدىكى مەزھەپ ئاداۋىتىدىن بىزار بولۇشۇپ جاق تويۇپ كەتكەن كىشىلەر خۇددى بوران ئۇچۇرغان يىلتىزسىز قامغاقتەك تەرەپ ـ تەرەپتە قاڭقىپ يۇرۇشەتتى.

ئۇلار ئۆز يۇرت ـ ۋەتىنىنى تاشلاپ، ياقا يۇرتلارغا سەرسان بولۇپ چىقىپ كېتىشتى! بۇ ئەلدە ئىلىم ـ مەرىپەتنىڭ بېلى ئۇشتالغان. نادانلىق، قاششاقلىق خۇددى چاچرانتۇدەك ئەۋج ئېلىپ كەتتى. ئۇيغۇر تارىخچىسى موللا مۇسا سايرامى بۇ ھەقتە مۇنداق دەپ يازدى:

شۇكۇرىللا فاريخ ئۆلدۈم مەن قارا ـ ئاق تاغىدىن،
نە ئۇچۇنكىن مېۋە يەپدۇرمەن شەرىئەت باغىدىن!

دېمەك، ئاپاق خوجا ھۆكۈم سۈرگەن ئاشۇ زامان — مۇلكىي

قەشقەريىنىڭ پۈتۈنلەي جاھالەت، خۇراپاتلىق، زۇلۇم، نامراتلىق، ۋەھىمە، جەڭگى - جېدەل، خۇنخورلۇق، قاچ - قاچ راسا قاپلىغان ۋە قان پۇراپ تۇرىدىغان زامان ئىدى. جۇڭغارلارنى مۇلكىي قەشقەريىگە باشلاپ كىرگەن ئاپاق خوجا غالدان بەرگەن خەنجەر - قامچا ۋە ئۆزى توقۇپ چىقارغان دەستەكسىز تەقدىر-پەتىۋالار ئارقىلىق ئۇيغۇر خەلقىنى تىرىكچىلىك، ئىنسانچىلىق قىزغىنلىقلىرىدىن بەسىندۇرۇپ، سەۋر - تاقەتكە ئۆگەتكەنىدى! ئۇلار ئەۋھامپەرەستلىك[1] دەرىدە چىرايلىرى توپا - تەرەت، ئۇستۈاشلىرى جۇل - جۇل بولۇپ، جەندە - كۇلاھلىق سوپى - ئىشان، رودىپاي سايىل، قاسماق دەرۋىش، تەمەخور شەيخ، رىياكار خوجا ۋە ھەررەك، ھەرشەكىلدىكى تەركىي دۇنياچى ئىبادەتچىلەرنىڭ توپلىرىغا ئەگىشىپ، جاننىمۇ، جاھانىمۇ ئۇنتۇپ كېتىشكەنىدى. ئۇلار ئۇ دۇنيالىقىنىلا ئويلايدىغان، ئاخىرەتنىڭلا غېمىنى قىلىشىدىغان، ئىمانى بىكامىل تىرىك مۇردىلارغا ئايلىنىپ قېلىشقانىدى!

شۇڭا سانسىزلىغان كىشىلەر ياشاش، تىرىكچىلىك ئۈمىدى بىلەن ئۆي - ماكان، پەرزەنت، ئاتا - ئانىلىرىنى ۋە ئۇرۇق - تۇغقان، يارۇ - بۇرادەرلىرىنى تاشلاپ، قۇرۇق قول غەيرىيلەر يۇرتىغا، چەت ئەللەرگە چىقىپ كېتىشكە مەجبۇر بولدى.

شۇ چاغلاردا، مۇلكىي قەشقەريىدە مەدەنىيەت، مائارىپ، ئىلىم - پەن، ئەدەبىيات - سەنئەت، مۇزىكا، ناخشا - ئۇسسۇل، گۈزەل سەنئەت، تېبابەتچىلىك، مەتبەئەچىلىك، خەتتاتلىق ۋە دارۇزالىقتەك بارلىق ئىلمۇ - ئىرپان ئىش - پائالىيەتلىرى ئاپاق خوجىنىڭ سوپى خۇپىيەلىرى تەرىپىدىن قاتتىق تەقىپ ئاستىغا ئېلىنغانىدى. بۇنداق ئىش - پائالىيەت بىلەن شۇغۇللانغۇچىلار «كاپىر»، «جادۇگەر»، «مۇرتەد»، «قارا مۇسۇلمان» دەپ

---

① ئەۋھامپەرەستلىك — دىنىي تەلۋىلىك، دىنىي ئىستىرىيە.

قارىلىنىپ، قاتتىق جازاغا تارتىلاتتى، ئوتتا كۆيدۈرۈلەتتى، دارغا ئېسىلاتتى. ئاپاق خوجا ھاكىمىيىتى بۇنداق «ئىسلام - پەن جىنايىتى» بىلەن قارىلانغانلارنى جىسمانىي جەھەتتىن پۈتۈنلەي يوقىتىش ئۈچۈن 31 خىل ۋەھشىي ئۆلۈم جازاسىنى تەسىس قىلىپ چىققانىدى!

ئاپاق خوجا ھاكىمىيىتى ئەسلىدىكى ئىسلام - مەرىپەت ئورۇنلىرىنى ئاق تاغلىقلار مەزھىپىدىكىلەرنىڭ سۈلۈك تەرىقىتىدە زىكرى - سۆھبەت ئۆتكۈزۈپ، ھەلقە - جەررە سالىدىغان خانىقا، گۈلەخ، ساراي ھەمدانلىرىغا ۋە خوجا - ئىشانلارنىڭ تۇرالغۇ جايلىرىغا، مەھكىمە - ئىشخانىلىرىغا ئايلاندۇردى. دۇئا - تىلاۋەت، خەتمە - قۇرئان، توۋا - ئىستىغپار ئوقۇش، مەسنەۋى - شېئىرنى ئاڭلاش — پۈتۈن ئۇيغۇر جەمئىيىتىدە ئاممىۋى ئىجتىمائىي مەشغۇلاتقا ئايلانغانىدى.

ئاپاق خوجا يۇرتدارچىلىق ئىشلىرىدا خەلقنى نادانلىقتا تۇتىدىغان بىر قاتار تەدبىرلەرنى يولغا قويدى. ئۇ قابىلىيەت، ئىستىدات ئىگىلىرىنى چەتكە قېقىپ، رىقابەتكە قارشى تۇردى. ھەر دەرىجىلىك سوپى ھاكىمىيەت ئورۇنلىرىغا ئۆزىنىڭ خاس مۇرىدلىرىنى سوپى ھاكىملىققا تەينىلىدى. قابىلىيەتلىك، ئىقتىدارلىق كىشىلەرنى يۇرتدارچىلىق ئىشلىرىدىن چەتلەشتۈردى.

— پۇقرالارنى نادانلىقتا تۇتۇش لازىم، — دەيتتى ئۇ، — چۈنكى، پۇقرالارنىڭ كاللىسى قانچىكى ئاددىي بولسا، ئۇلارنى باشقۇرماقمۇ شۇنچە ئوڭاي بولىدۇ. نادانلارغا ئەقىل ئۆگەتمەسلىك لازىم. چۈنكى، نادانغا ئەقىل ئۆگىتىش — قۇرام تاشنى تاتلىغانغا ئوخشايدۇ؛

— رەڭگارەڭ گۈل - چېچەكلەر ئادەمنىڭ كۆزىنى ئالا چەكمەن قىلىپ تاشلايدۇ؛ مۇڭلۇق ئاڭلانغان نەغمە ئادەمنىڭ قۇلىقىنى گارانىڭ قىلىپ قويىدۇ؛ نازۇ - نېمەتلەرنىڭ مول

بولۇشىدىن ئادەملەر شوخ بولۇشىدۇ. توقلىقتىن - شوقلۇق كىلىپ چىقىدىغانلىقىنى ئۇنتۇپ قالماڭلار! شۇڭا، ئادەملەرنى قاشىشاقلىق - يوقسۇللۇق ئىچىدە ياشاشقا ئادەتلەندۈرۈش لازىم. شۇنداق بولغاندىلا، پۇقرالارنىڭ كۆڭلى تىنچ، تۇرمۇشى خاتىرجەم بولىدۇ؛

— بۇنىڭ ئۇچۇن قانداق قىلىش كېرەك؟ بۇنىڭ ئۇچۇن گۇزەردە قوپال توقۇلغان خام - ماتا، سەرگەز - شاتۇالاردىن باشقا سىپتا توقۇلغان چىت - گەزلىمە، يىپەك خېرىتىلەرنى سانقۇزماسلىق كېرەك. پۇقرالار ياخشى، سۇپەتلىك، ئېسىل نەرسىلەرنى قانچىكى ئاز بولسە، مەھەللە - كويلاردا ئوغرى - يالغان شۇنچە ئازىيىدۇ؛ دۇنيادا بېگانە بولغان نەرسە ئادەمنى ۋەسۋەسىگە سالىدۇ. شۇڭا، پۇقرالار بۇنداق نەرسىلەرگە ئەڭ ياخشىسى كۆز قىرىنى سالمىسۇن. بۇنىڭ ئۇچۇن، پۇقرانىڭ قورسىقىنىلا بېقىپ، كۆزىنى ئىتتىش كېرەك؛ خار - زار بولغاندىلا، ئۆزىنى ساقلاپ قالغىلى بولىدۇ؛ ئېگىلگەندىلا، گەدەيگىلى بولىدۇ؛ تىز پۈككەندىلا، غادايغىلى بولىدۇ!

. . .

ئاپاق خوجا كىشىلەرنىڭ تەپەككۇر قىلىشىغا، يېڭىلىق يارىتىشىغا، ئەلنى قانۇن - تۈزۈم، شەرىئەت يولى بىلەن ئىدارە قىلىشقا قەتئىي قارشى تۇرغانىدى. ئۇ خەلق ئاريىسىدىكى ھەر خىل جۇببە - قوراللارنى، ھەتتا چوڭراق قىلىچلارنىمۇ يىغىۋېلىشقا بۇيرۇق چۈشۈرگەنىدى.

— پۇقرانىڭ قولىدىكى ئۆتكۇر تىغ قانچە كۆپ بولسا، — دەيتتى ئۇ، — مەملىكەتتە يېغا - غەلىيان شۇنچە كۆپىيىدۇ؛ كىشىلەر قانچە ئەپچىل، زېرەك بولۇشسا، ئەلدە ئاجايىبات - غارايىباتلار كۆپىيىدۇ — دە، پۇقرانىڭ كۆزى ئېچىلىدۇ؛ شەرىئەتنى شاخلاتماسلىق كېرەك. چۈنكى، شەرىئەتنىڭ پۇتاق - چاتاقلىرى قانچىكى كۆپ بولسا، گەدەنكەشلەر شۇنچە كۆپىيىدۇ!

*　　*　　*

غالدان مۇلكىي قەشقەرىيىدە تەرتىپ ئورنىتىپ، ھەر يىلى جۇڭغارىيىگە تۆلەيدىغان ئالۋان ـ ياساقنىڭ سانىنى بېكىتتى ۋە چوڭ ـ كىچىك شەھەرلەردە، مۇھىم قاتناش ئېغىزلىرىدا تەرتىپ ساقلاش ئۈچۈن قاراخان ۋە بىر قىسىم جۇڭغار چېرىكلىرىنى قالدۇرۇپ قويغاندىن كېيىن خالخە موڭغۇللىرىغا قارشى ئۇرۇشقا سېلىش ئۈچۈن جۇڭغار قوشۇنلىرىنىڭ ھەممىسىنى ئىلبالىققا چېكىندۈرۈپ كەتتى. ئۇ يەكەندە دارجە تۆرە ئىسىملىك بىر جۇڭغارنى قارا خان — شاھنە قىلىپ قالدۇرۇپ، ئاپاق خوجا ھاكىمىيىتىنىڭ تىزگىنىنى ئۇنىڭ قولىغا تۇتقۇزدى.

بىراق، سابىق سەئىدىيە ئاقسۆڭەكلىرى بىلەن قارا تاغلىقلار مەزھىپىنىڭ سەردارلىرى ئۆزلىرىنىڭ مەغلۇبىيىتىگە زادىلا تەن بەرمىدى. ئۇلار غالدان ئەسكەر چېكىندۈرگەن پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ، بىر تەرەپتىن، جايلارغا ئادەملىرىنى ئەۋەتىپ، تېخىچە ئۆزلىرىنىڭ تەسىرىدە تۇرۇۋاتقان ئاھالىنى ئاق تاغلىقلار مەزھىپىدىكىلەرنىڭ ھاكىمىيىتىگە قارشى كۆتۈرۈلۈشكە ئىستىرتىن قوزغىسا، يەنە بىر تەرەپتىن، تاجۇ ـ تەخت، مەنسەپ ئىمتىيازىدىن مەھرۇم بولغان سابىق سەئىدىيە ئەمەلدارلىرى بىلەن يوشۇرۇن ئالاقە باغلاپ، ئىسيان كۆتۈرۈشكە تەييارلىق كۆردى.

ئابدۇللا خوجىنىڭ خەلىپىلىرىدىن بىرى بولغان پولات شەيقاۋۇل دېگەن كىشى مۇشۇ مەزگىلدە يەكەن دىيارىدىكى ئاھالىنى ئاپاق خوجا ھاكىمىيىتىگە قارشى تۇرۇشقا يوشۇرۇن قوزغاپ يۈرگەنلەرنىڭ بىرى ئىدى. ئۇنىڭدىن ئۇچ نايىبى، سابىق سەئىدىيە دۆلىتىنىڭ شاھزادىلىرىدىن بىرى بولغان مۇھەممەت

ئىمىن خانغا ئۆزۈن ـ ئۆزۈن يېزىلغان خەتلەر ئۆزۈلمەي كېلىپ تۇردى.

« . . . ئافاق تىزناب بويىدا مەخدۇمزادە شۇئەيب خوجىنى ھەلقۇم تىغ قىلدۇرۇپ، شاھادەتلىككە يەتكۈزۈپ، قىيامەتلىك بەدنامغا قالدى، — دېيىلگەنىدى پولات شەيقاۋۇل يازغان بۇ خەتلەرنىڭ بىرىدە، — ئول مەخدۇمزادىلەرنىڭ قىساس ـ ئىنتىقامىنى ئېلىش — ئامۇ ـ خاسنى ئۆزىمىزگە مايىل قىلىشتىكى ئەڭ ياخشى چارە ـ تەدبىردۇر. ئافاق مۇلكىي سەئىدىيە سەلتەنەتىنى قالماقلارنىڭ ياردىمى بىلەن سۇلتان ئىسمايىل خاندىن سويۇپ ئالىپ، بۇ دۇنيا ۋە ئۇ دۇنيا قارا يۈز بولدىلەر. بىراق، ئۇ قەشقەر مەملىكەتىنىڭ يۈرتدارچىلىق تىزگىنىنى ئۆز قولىدا تۇتۇپ تۇرالمشى مۇشكۈلدۇر! بۇ تەرەپ قىرغىز، ئول تەرەپ قالماق، ئافاق بولدىلەركى بەجايىكى لاتا قورچاق! شۇڭا، مەملىكەتنى قايتىدىن قولغا ئالماق ئۈچۈن ھايا دەركار ئەمەس. ھايا بىلەن مەملىكەت خاراب بولۇر، نەۋبەت قولدىن كېتۇر. كەتكەندىن كېيىن قىلغان پۇشايمان پايدا بەرمەس! . . . مۇبادا، سىلى يەكەن دىيارىنى تەسەررۇپ قىلمافقا بەل باغلاپ چىقسىلا، بىزلەر قەلئەنىڭ ئىچكى ـ تاشقىرىقلىرىغا ئىشەنچلىك ئادەملەرنىمىزنى قويۇپ بەش قوۋۇقنى بېكىتەيلۇك! سىزلەر تېشىدىن، بىزلەر ئىچىدىن تېگىش قىلىدىغان بولساق، ئافاقنىڭ سوپىلىرى ھېچ ئىش قىلالماي، قېچىشقا مەجبۇر بولىدۇ. بۇ بىرگەپ، شۇنىڭدىن خەۋەردار بولۇپ قالغايلىكى، پېقىر قالماق قاراخانى دارجە تۆرە بىلەن پۇتۇشۇپ قويدۇم. مۇبادا سىلى قەلئەگە ھۇجۇم باشلايدىغان بولسىلا، قالماق چېرىكلىرى بىر تەرەپ تۇرىدىغان بولدى! . . . »①

---

① بۇ مەكتۇپ ھەققىدە مۇھەممەت سادىق قەشقەرىنىڭ «تەزكىرەئى ئەزىزان» دېگەن كىتابىغا قارالسۇن. قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى 1988ـ يىل نەشرى.

* * *

میلادی 1681 ـ یىلى 9 ـ ئاينىڭ 21 ـ كۈنى، دۈشەنبە.

مۇھەممەت ئىمىن خانىنىڭ قوشۇنلىرى بىلەن يەكەن دىياربدا ئاپاق خوجا ھاكىمىيىتىگە قارشى قوزغىلاڭ كۆتۈرگەن ئاھالىلەر يەكەن قەلئەسىنى قورشۇۋالغىنىغا بۈگۈن ساقمۇ ـ ساق بىر يۈز يىگىرمە تۆت كۈن بولدى. ئاپاق خوجىنىڭ سوپى چېرىكلىرى يەكەن قەلئەسىنىڭ پۈختىلىقىغا ئىشەنچ قىلىپ، قەلئە دەرۋازىلىرىنى چىڭ بېكىتىپ، شەھەرنى مۇداپىئە قىلىپ، يېتىۋالغان بولسىمۇ ئەمما بارا ـ بارا ئاچلىق ۋە قىيىنچىلىققا بەرداشلىق بېرەلمەي قېلىشقا باشلىدى.

بۈگۈن ئاپاق خوجا يەكەن قەلئەسىنىڭ ئۈستۈن كۈنچىقىش تەرىپىدىكى قالغات دەرۋازىسىغا بېرىپ سىپىل مۇداپىئەسىنى تەكشۈرۈپ كەلدى. سىپىلدا ئۆزىنىڭ سوپى چېرىكلىرىدىن باشقا ھېچكىم يوق ئىدى. ئادەتتىكى چاغلاردا كۆرەڭلىشىپ ئالچاڭلاپ يۈرۈشىدىغان جۈڭغار چېرىكلىرى بۈگۈن نەمىشقىدۇر قارىسىنىمۇ كۆرسەتمەي قويۇشقانىدى.

ئاپاق خوجا گەرچە ھىيلە ـ مىكىرده كەمەك ئەييارغا ئۇستاز، ھەسەت ـ خۇسۇمەتتە شەيتان لەئىنگە دەرس بېرەلىسىمۇ، سۈيقەست ـ زىيانكەشلىكتە ھەججاج زالىمنى خىجالەت قىلالىسىمۇ، ئەمما ئۇ مۇھاربىيە ئىشلىرىدىن قىلچىمۇ خەۋىرى يوق، ئۆمرىدە بىرەر مۇشۇك بىلەنمۇ ئۇرۇشۇپ كۆرمىگەن تولىمۇ قورقۇنچاق بىر ئادەم ئىدى. ئۇ قەلئە سىپىلىغا چىقىپ ئەتراپقا قارىۋىدى، قەلئە ئەتراپىدىكى سان ـ ساناقسىز بارگاھ ـ چېدىرلارنى كۆردى. قەلئەگە ئومۇمىي ھۇجۇم باشلاشقا تەييارلىنىۋاتقان سان ـ ساناقسىز ئادەملەرنىڭ ۋاراڭ ـ چۇرۇڭلىرىنى ئاڭلاپ پۈت ـ قوللىرىدا جان قالمىدى.

ـــ سىز تېخى ئەھۋالنى بىلمەيسىز، ـــ دېدى سوپى

چېرىكلەرنىڭ خەلىپىسى مىرزا ساريق بەگ، — ھەزرىتى قۇتبىل ئەقتابى جانابىي ئاپاق خان ئالىيلىرى، بىلەمسىز، سىزنىڭ سادىق سوپى بەگلىرىڭىزدىن خۇدا بەردىخەلىپە قەشقەرنى دۇشمەنگە تاپشۇردى! مىرزا قاراقچىبەگ يېڭىسارنى تاپشۇردى! قاغىلىقنىمۇ تاپشۇرۇشۇپتۇ!

— قاغىلىقنى؟! — بۇ گەپنى ئاڭلاپ شۇركىنىپ سورىدى ئاپاق خوجا، — قاچان؟

— ھازىر خەۋەر كەلدى! دۇشمەن زېمىننى قاپلىغان قارا چېكەتكىدەك يوپۇرۇلۇپ كەلمەكتە! ئەمدى نۆۋەت يەكەنگە! سىزنىڭ قالغان سادىق بەگلىرىڭىز قالماق شاھنەسى دارجە تۆرە بىلەن مەسلىھەتلىشىۋېتىپتۇدەك. قالماقلار قۇرخانىغا يېكىنىۋېلىپ چېقماي قويۇشتى. پۇتۇن توپلارنى يېرىپ تاشلاشتى. ئۇلارمۇ يەكەننى مۇھەممەت ئىمىن خانغا بېرىشنى ماقۇل كۆرۈۋېتىپتۇدەك!

بۇ شۇم خەۋەر ئاپاق خوجىنى گاڭگىرىتىپ قويدى. ئۇ ھولۇققىنىدىن قاتتىق چاڭقاپ، تىلى تاڭلىيىغا چاپلىشىپ قالغانىدى.

ئاپاق خوجا سېپىل ئۈستىدىن ئالدىراپ چۈشۈشكە باشلىدى. چۈشۈۋېتىپ، ئۇنىڭ تەشنا كۆزلىرى سېپىل تېمىنىڭ سىرتىدىكى خەندەككە لىق تولدۇرۇلغان قارامتۇل سېسىق سۇغا چۈشتى. ئۇزاق تۇرۇپ رەڭگىنى ئۆزگەرتكەن ئاشۇ سېسىق سۇ مۇشۇ تاپتا ئۇنىڭ كۆزلىرىگە تولىمۇ چىرايلىق كۆرۈنۈپ كېتىۋاتاتتى. ئۇ ئىختىيارسىز ھالدا قۇرۇپ كەتكەن لەۋلىرىنى نەمسىز تىلى بىلەن يالاپ قويدى...

* * *

مىلادى 1681 ـ يىلى 9 ـ ئاينىڭ 24 ـ كۈنى، پەيشەنبە.

ئاخىر، مۇھەممەت ئىمىن خان يەكەن قەلئەسىگە ئومۇمىي ھۇجۇم باشلاش قارارىغا كەلدى!

ئاپاق خوجا مۇھەممەت ئىمىن خاننىڭ سوقۇشماي تەسلىم بولۇش ھەققىدىكى كەسكىن تەلىپىگە بىۋاسىتە جاۋاب بەرمەستىن، كەينى - كەينىدىن ئادەم ئەۋەتىپ، ئۆزرە ئېيتىپ ياكى يۇمشاق سۆزلەرنى قىلىش ئارقىلىق ھېيلىگەرلىك قىلىپ ۋاقىتنى ئارقىغا سوزماقتا ئىدى. ئۇ ئېرەن قابۇرغىدىكى غالدانىنىڭ بارگاھىغا چاپار ئەۋەتكەنىدى. ئەمما، ئۇنىڭ ئۇ ئادەمى ئاللىبۇرۇنلا مۇھەممەت ئىمىن خاننىڭ چارلىغۇچىلىرىنىڭ قولىغا چۈشۈپ قالغانلىقىدىن بىخەۋەر ئىدى.

مۇھەممەت ئىمىن خان دەرھال ئەمىر كېبىرلىرىنى يىغىپ قىسىملارنى غول قىسىم①، چېرىنغار②ۋە بېرىنغار③ قىسىم قىلىپ ئۈچ تارامغا ئايرىدى — دە، سەركەردە - جەڭچىلەرنىڭ پۇتۇنلەي ساۋۇت - قۇيۇق كىيىپ، ئاتلارغىمۇ كېجىم④ تاقاپ، قەلئەگە يېقىنراق بېرىپ بىر تەرەپتىن ياراغ كۆرسىتىپ، يەنە بىر تەرەپتىن ھەيۋە قىلىش ھەققىدە ئىجراسى قاتتىق پەرمانلارنى بەردى.

مۇھەممەت ئىمىن خاننىڭ ئەمىر كېبىرلىرىدىن بولغان مىرزا مۇھەممەت شاھبەگ باشچىلىقىدىكى چېرىنغار قىسىم ئۆزلىرى تۇرغان ھەفتەئى مۇھەممەدان تۆپلىكىنىڭ ئۇدۇلىدىكى ئالتۇنلۇق دەرۋازىسىغا يول بىلەن سېپىلغا قاراپ ئالغا ئىلگىرىلىدى. مۇھەممەت ئىمىن خان بار غول قىسىم تۇرغان يەرنىڭ ئۇدۇلىدىكى سېپىل خەندىكىگە لىق سۇ تولدۇرۇلغانىدى. شۇڭا، ئۇ غول قىسمىنى باشلاپ قوچقار ئاتا مەقبەرىسى تەرەپتىن

① غول قىسىم — ئۇرۇش سېپىدە ئادەتتە ئوتتۇرىدا تۇرىدىغان قىسىم.
② چېرىنغار — ئوڭقانات قىسىم.
③ بېرىنغار — سولقانات قىسىم.
④ كېجىم — ئۇرۇشتا ئاتلارغا ئوق تەگمەسلىكى ئۈچۈن ئۇستىگە چۈمكىلىدىغان ئىھاتە يوپۇق. ئۇ ئادەتتە ئىچىگە كىگىز ئېلىنغان قاتتىق بۆلغارىدىن تىكىلگەنلىكتىن، ئوق ئۆتمەيدۇ.

هەفتەئی مۇھەممەدان تۆپلىكىگە چىقتى. بۇ چاغدا قالغان دەرۋازىسى تەرەپتىن بىر توپ ئالمان ئات چاپتۇرۇپ چىقىشۇاتقانلىقى كۆرۈندى. مۇھەممەت ئىمىن خانىمنىڭ يەزەك قىسمىدىكى[1] جەڭچىلەر شۇئان تاختا كۆۋرۈك تەرەپكە يوپۇرۇلۇپ باردى. ئۇنىڭغىچە قەلئە ئىچىدىن چىققان ھېلىقى بىر توپ كىشى ئالمان - تالمان كەينىگە بۇرۇلۇشتى — دە، ئاتلىرىنى چاپقۇزغان پېتىچە تاختا كۆۋرۈكتىن ئۆتۈپ كېتىشتى. سېپىل ئۈستىدىكىلەر تاختا كۆۋرۈكنى دەرھال زەنجىر بىلەن ئۈستىگە تارتىپ ئېلىشتى. مۇھەممەت ئىمىن خانىمنىڭ جەڭچىلىرى ئۇلارنىڭ ئارقىسىدىن قوغلاپ جەۋلانبازلىق قىلىشىپ، قالغان دەرۋازىسىغا قەدەر ئات سېلىشىپ بېرىشۋىدى، سېپىل ئۈستىدىن ياغدۇرۇلغان ئوق يامغۇرىغا دۇچ كېلىشتى. بىراق، بۇ ئوقلار ئۈستىگە قۇياش - ساۋۇت كىيىشكەن باھادىرلارغا ۋە كېجىم بىلەن چۈمكەلگەن جەڭ ئاتلىرىغا قىلچىمۇ كار قىلمىدى.

يەكەن سېپىلىنىڭ تۆۋى ئېگىز ئىدى. سېپىل ئۈستىگە تاماشا كۆرۈش ئۈچۈن چىقىۋېلىشقان نۇرغۇن يەكەنلىكلەر ئاتلىق سوپى چېرىكلەرنىڭ قېچىپ كېلىشىۋاتقانلىقىنى كۆرۈپ، سېپىل ئۈستىدىن تۆۋەنگە ئالدىراپ يۈگرۈشۈپ چۈشۈپ كېتىشتى.

يەكەن قەلئەسىدىكىلەر تاختا كۆۋرۈكنىڭ ئالدىغا نۇرغۇن ئورىلارنى قېزىپ، ئۈستىدىن بىلىنمىگۈدەك قىلىپ بوشلا يېپىپ قويۇشقان ئىكەن. مۇھەممەت ئىمىن خانىمنىڭ يەزەك قىسمىنىڭ پەنسادلىرىدىن بىر - ئىككىسى ۋە باشقا يىگىتلەر چېپىشىپ كېتىشۋېتىپ، بۇ ئورىغا چۈشۈپ كېتىشتى. چىرىنىغار قىسمىدىكىلەرمۇ قەلئەدىن چىقىنلارنى بىر - ئىككى ئوق يېتىمچە قوغلاپ باردى. ئۇرۇشۇشقا پەرمان بولمىغىنى ئۈچۈن،

① يەزەك قىسمى — ھەربىي يۇرۇشتە ئالدىن يۇرگۈچى ئەترەتنىڭ نامى، دازۇر قىسمى.

شۇنچىلىك قوغلاپ قويۇپلا ياندى.

يەكەن سېپىلىدىكىلەر ساراسىمگە چۈشۈپ قېلىشتى. جۇڭغارلارغا ئادەم ئەۋەتىلگىنىگە ئىككى ئايدەك بولغان بولسىمۇ، تا ھازىرغا قەدەر يارەمچى قوشۇننىڭ قارىسىمۇ كۆرۈنمەيتتى. ئاخىر ئاپاق خوجا قالماق شاھنەسى دارجە تۆرىنى ئارىغا سېلىپ، قۇللۇققا كېلىپ، يەكەن قەلئەسىنى مۇھەممەت ئىمىن خانغا تاپشۇرماقچى بولدى. ئەمما، قالماق شاھنەسى دارجە تۆرە مۇھەممەت ئىمىن خانىنىڭ بارگاھىغا بېرىۋېلىپلا قايتقىلى ئۇنىمىدى.

جاھاندا ئۆلۈم ۋەھىمىسىدىن يامان ۋەھىمە بولمىسا كېرەك. «مەغلۇپ بولغان قوشۇنغا بىر قېتىم ‹ھەي!› دەپ توۋلىغان ئاۋازمۇ كۈپايە قىلىدۇ!» دېگەندەك، قالماق شاھنەسىنىڭمۇ مۇھەممەت ئىمىن خان تەرەپكە ئۆتۈپ كەتكەنلىكىنى ئاڭلىغان ئاپاق خوجا ئالاقزادە بولغىنىدىن پۈتى كۆيگەن تۈخۈدەك بولۇپ ھېچ چارە قىلالماي قالدى — دە، ئاخىر ئوغلى يەھيا خوجىنى مۇھەممەت ئىمىن خانىنىڭ ئالدىغا چىقىرىپ، ھاياتلىق يولى بەرسىلا، ئۆزبېكنىڭ خان ئۈچۈن خىزمەت قىلىدىغانلىقىنى بىلدۈردى...

* * *

مىلادى 1681 - يىلى 9 - ئاينىڭ 25 - كۈنى، جۈمە، ئەتىگەن.

بۈگۈن ئەتىگەندىن باشلاپ يەكەن قەلئەسىنىڭ ئالتۈنلۇق، قالغات، خانىقا، تېرەكباغ ۋە مەسخىرە دەۋازىسى قاتارلىق بەش قوۋۇقىدىكى قاراۋۇللار ئېلىپ تاشلاندى. تاختا كۆۋرۈكلەر چۈشۈرۈلۈپ، قەلئە قوۋۇقلىرى يوغان ئېچىپ قويۇلدى. ئەتىگەنده، داغدۇغىلىق قەلئەگە كىرىش مۇراسىمى ئۆتكۈزۈلدى.

مۇھەممەت ئىمىن خان ۋە ئۇنىڭ جەڭچىلىرى پۈتۈنلەي سەئىدىيە ھەربىيلىرىنىڭ فورمىسىدا كىينىشكەنىدى: ئۇلارنىڭ باشلىرىدىكى ئالتۇن قۇببىلىق پولات دۇبۇلغا، ئۇچىسىدىكى كەشتىلىك خىتاي ئەتلىسىدىن تىكىلگەن ھەربىي تونلىرىنىڭ ئۈستىدىن كىيىشۋالغان زىرھىلىق قۇياق - ساۋۇتلىرى، مەيدىسىگە تاقىغان پولات مەيمەنە ئەينەكلەر ئەتىگەنلىك قۇياش نۇرىدا ۋال - ۋۇل قىلىپ پارقىراپ تۇراتتى. ئۇلار يانلىرىغا يېشىل چەملىك ساداقلارنى ئېسىشۋالغان بولۇپ، ئۇنىڭ ئىچىگە نەقىش چىقىرىلىپ پۈزۈر ئىشلەنگەن تۆمۇر ئوقيا ئوقلىرى سېلىنغانىدى. جەڭچىلەر كەسسە - تىرداناللىق ئېگەر - جابدۇق بىلەن بېزەلگەن قالماق ئاتلىرىدا ئاجايىپ سۇر - ھەيۋە بىلەن ئولتۇرۇشۇپ كېتىپ بېرىشاتتى.

غالىب قوشۇننىڭ ئەڭ ئالدىدا بۇغداي ئۆڭلۈك، ياڭاق سۆڭەكلىرى بۆرتۇپ چىققان، كۆزلىرى چاقناپ تۇرىدىغان ئېگىز بويلۇق مۇھەممەت ئىمىن خان قومۇش قۇلاقلىق يۇلتۇز ئارغىمىقىدا بىخارامان ئولتۇرۇپ كېتىۋاتقانىدى. ئۇ قىلىچقا ئامراق، ئاجايىپ جەسۇر مىجەزلىك بىر سەركەردە ئىدى. ئۇ ھەممە - قورال ياراغلار ئارىسىدا قىلىچقا ھەممىدىن بەك ئېتىبار بېرەتتى. «نەيزە، ئايپالتا دېگەن تەگسە، — دەيتتى ئۇ دائىم، — بىر يەرنىلا يارا قىلىدۇ. ئەگەر قىلىچ تېگىدىغان بولسا، ئۇ چاغدا باشتىن - ئاياغ كېسىپ چۈشمىگىنىنى كۆرۈڭ!» ئۇ قىلىچنى ھەرگىز يېنىدىن ئايرىمايتتى: ياكى بولمىسا، بېلىدىكى قىيىش كەمىرىگە ئېسىۋالاتتى، يا بولمىسا، قولىدا تۇتۇۋالاتتى. چەت جايلاردا ئۇزاق ۋاقىت نايىب بولغانلىقى ئۈچۈنمىكىن، ئۇ بىرئاز سەھرا مىجەز ئادەم ئىدى. سۆزلىرىمۇ قىرلىقلارغا ئوخشاش تورۇك - تورۇك چىقاتتى.

ئۇ ھەمىشە:

— ئىش ئېپىگە كەلگەندە، غەيرەتنى بوشاشتۇرماسلىق ۋە

قىلچىمۇ بىپەرۋالىق قىلماسلىق كېرەك. ئىشتىن كېيىن پۇشايمان قىلغانىنىڭ پايدىسى يوق! — دەيتتى.

بۇنىڭدىن ئون يىل ئىلگىرى، سەئىدىيە خانلىرىنىڭ ئونىنچىسى، سۇلتان ئابدۇللاخان بىلەن ئۇنىڭ ئوغلى، قەشقەر نايىبى يولۋاسخان ئوتتۇرىسىدا بولغان تەخت تالىشىش ماجىراسىغا ئاپاق خوجىنىڭ بىۋاستە قول تىققانلىقىدىن مۇھەممەت ئىمىن خانىنىڭ ئوبدانلا خەۋىرى بار ئىدى. ئەسلىدە سەئىدىيە خانىدانىنىڭ ئىچكى ئىشى بولغان بۇ ماجىرا ئاپاق خوجىنىڭ دىنىي مەزھەپلەر ئاداۋىتىدىن پايدىلىنىپ ئوت قۇيرۇقلۇق قىلىشى بىلەن كەڭ كۆلەملىك ئىچكى ئۇرۇشقا ئايلانغان ۋە جۇڭغارلارنىڭ تۇنجى قېتىم قەشقەرىيىگە تاجاۋۇز قىلىپ كىرىشىگە سەۋەبچى بولغانىدى. بۇ ماجىرادا، مۇھەممەت ئىمىن خانىنىڭ چوڭ ئاكىسى، سەئىدىيە خانىدانلىقىنىڭ چوڭ خانى سۇلتان ئابدۇللا خان تەختىنى كىچىك ئوغلى يولۋاسخانغا بوشىتىپ بېرىپ، كەشمىرگە مۇساپىر بولۇپ چىقىپ كېتىشكە مەجبۇر بولدى. يولۋاسخان سەئىدىيەلەر تەختىنى ئىگىلىگەن ئون بىرىنچى ئەۋلاد خان بولغان بولسىمۇ ئەمما ئۇ ئاپاق خوجىنىڭ خوجا چىنىكىدىن چىقالمايدىغان قورچاق خانغا ئايلىنىپ قالدى. بۇ چاغدا، مۇھەممەت ئىمىن خانىنىڭ ئىككىنچى ئاكىسى، ئاقسۇ نايىبى، شاھزادە ئىسمايىل خان سەئىدىيەلەر خانىدانىنىڭ ھالاكەتلىك تەقدىردىن قۇتۇلدۇرۇپ قېلىش ئۈچۈن ئادالەت تۇغىنى كۆتۈرۈپ چىقىپ، يولۋاسخان ئۈستىدىن ئىسيان كۆتۈردى ۋە يەكەنگە لەشكەر تارتىپ كېلىپ، سۇلتان يولۋاسخاننى تەختتىن چۈشۈشكە مەجبۇر قىلدى. ئاپاق خوجا بولسا، بەدەخشانغا قېچىپ كېتىشكە مەجبۇر بولدى.

ئىسمايىل خان سەئىدىيە خانلىرىنىڭ — ئون ئىككىنچى ئەۋلاد خان — ئەڭ ئاخىرقىلىرى بولۇپ ھېسابلانسىمۇ ئەمما ئۇ

سەئىدىيە دۆلىتىنى زاۋاللىقتىن قۇتۇلدۇرۇشتەك تارىخىي ۋەزىپىنى باتۇرلۇق بىلەن ئۆز ئۈستىگە ئېلىپ، چىرىك سىياسىي تۈزۈلمىنى ئىسلاھ قىلىپ، بىر قاتار ئىلغار سىياسەتلەرنى يولغا قويغانلىقتىن، تارىختا كىشىلەر تەرىپىدىن «ئىبادەتچى، باتۇر، ئادالەتپەرۋەر ياخشى خان» دەپ ئاتالدى. ئۇ ھەقىقەتەن ئەخلاق بابىدا تولىمۇ كىچىك پېئىل، مەرىپەتپەرۋەر، دانا خان ئىدى. ئۇ ھەمىشە دۆلەتنىڭ چوڭ ئىشلىرى ھەققىدە ئۇلۇغ ئەللامە، پازىل كىشىلەر بىلەن زىكرى ـ سۆھبەتتە بولاتتى. دۆلەت ئىشلىرىنى ئەدلۇ ـ ئادالەت بىلەن توغرا قىلىشقا تىرىشاتتى. ئۇ ھەممىدىن ئاۋۋال دىنىي مەزھەپلەر ئاداۋىتى تۇپەيلىدىن تاپتىن چىققان قائىدە ـ قانۇنلارنى يېڭىۋاشتىن تۈزىتىپ، ئەلنى ئىسلام قانۇن شەرئىتى بىلەن قاتتىق باشقۇرۇش ئۈچۈن، باتۇر ئالىم قازى ئابدۇللا دېگەن شەرئەتپەرۋەر ئادەمنى سەئىدىيە دۆلىتىنىڭ باش قازىلىقىغا تەينىلىدى. ئازغىنا مۇددەتتىلا ۋەيران بولۇپ كەتكەن مەملىكەتنى قانۇن بىلەن قايتىدىن تۈزەپ، ئۆز ئىزىغا سالدى.

ئەمما بۇ — سەئىدىيە دۆلىتىنىڭ زاۋاللىقتا يۈزلىنىش داۋامىدىكى قىسقا مۇددەتلىك گۈللىنىشى بولۇپ ھېسابلىناتتى. شۇڭا، بۇنداق ھالەت ئۇزاق داۋاملىشالمىدى. سەئىدىيە خاندانلىقىنىڭ دۆلەت گۈلى ئاپاق خوجا باشلاپ كەلگەن جۇڭغار تاجاۋۇزچىلىرىنىڭ تۆمۈر تاپىنى ئاستىدا يانجىلىپ، ئاخىر ئۇششۇك تەگكەن غوزىدەك سولىشىپ خازان بولدى.

. . .

ئۇ مۇشۇلارنى ئويلاۋېتىپ، ئاپاق خوجىنى ئۆلتۈرۈش يېكى تىرىك قالدۇرۇش ئوتتۇرىسىدا زادى بىر قارارغا كېلەلمەي قالدى؛ ئۇنى ئۆلتۈرۈۋېتەي دېسە، «پىرنى ئۆلتۈرگەن قاتىل» دېگەن بەدنامغا قېلىپ، ئاللانىڭ غەزىپىگە ئۇچراپ كېتىشتىن قورقاتتى؛ ئۆلتۈرمەي دېسە، كۈنلەرنىڭ بىرىدە، ئاپاق خوجىنى

قايتا باش كۆتۈرۈپ چىقمايدۇ، دېگىلى بولمايتتى. شۇڭا، ئۇ ئاپاق خوجىنىڭ تەقدىرى ھەققىدە ئۆزىنىڭ ئەمرۇل - ئۆمەرالىرىنىڭ پىكرىنى ئاڭلاپ باقماقچى بولۇپ كېڭەش چاقىرىشنى قارار قىلدى.

بۇ كېڭەشتە، بەگلەرنىڭ مەپكۇرسى يەنىلا بىرلىككە كېلەلمىدى. ئەمىر - بەگلەرنىڭ خېلى زور بىر قىسمى ئاپاق خوجىنى ئۆلتۈرمەسلىكنى قۇۋۋەتلەشتى. چۈنكى، ئۇلارنىڭ قارىشىچە، بۇگۈن ئاپاق خوجا ۋە ئۇنىڭ تەرەپدارلىرى جازالانسا ۋە بۇلانسا، مۇھەممەت ئىمىن خاندىن نارازى بولغۇچىلار كۆپىيىپ كېتەتتى. ئۇنىڭ ئۈستىگە، ئاپاق خوجا مۇلكىي قەشقەرىيىدە ئومۇم ئېتىراپ قىلغان سۇلتانۇل مۇھەققىن، ۋەھىدەتۇللاھ ۋۇجۇد، قۇتىبىل ئەقتابى ھىدايىتۇللادۇر! پۈتۈن روھانىيلار تەبىقىسى ھازىر ئاپاق خوجا تەرەپتە تۇرماقتا. ئەگەر ئۇ پەتىۋا بېرىپ، پۈتۈن روھانىيلار تەبىقىسىنى ئىشقا سالسا، غۇلغۇلا كۆتۈرۈلۈپ كېتىشى مۇمكىن! ئۇ چاغدا بۇ ئىش — جۇڭغار قالماقلىرىنىڭ مۇلكىي قەشقەرىيىگە يېڭىۋاشتىن تاجاۋۇز قىلىپ كىرىشىگە ناھايىتى ئوبدان باھانە بولۇپ بېرەتتى.

— ھەزرىتىم، — دېدى بەگلەردىن بىرى، — قۇتىبىل ئەقتابى ھەزرىتى ھىدايىتۇللا ئاپاق خوجىنى قەتلى قىلىشقا ھەرگىز بولماس! ئۇ ۋەھىدە تۇللاھ ۋۇجۇددۇر! مۇبادا، ئول زات قەتل قىلىنسا، خۇددى ئۆزبېكلەرنىڭ خانى شەيبانىخان قالغان ئاقىۋەتكە قالۇرمىز! بۇ ئىشتا ھەرگىز يېنىكلىك قىلىپ بولماس!

مۇھەممەت ئىمىن خان بۇ ياسما ئېتىقادلاردىن ئاچچىقى كېلىپ بېشىنى چايقىدى — دە:

— يائەلھەزەر! يارەببى! — دېدى ئۇ، — ئاپاق خوجا ئۆزىنى «قۇتىبىل ئەقتابى ھىدايىتۇللا» دەپ ئاتاپ يۈرۈپ ئاخىر نېمە بولدى؟ مەزھەپ نىزاپەتچىلىكىنى سىياسەتكە

ئايلاندۇرۇشنىڭ ئاقىۋىتى پۈتۈن ـ سۇرۇك سەئىدىيە خەلقىنى ئاقتاغلىق، قارا تاغلىق دەپ ئىككىگە بۆلۈپ تاشلىدىغۇ؟ ئەلنى پارچىلاشقا ئېلىپ كەلدىغۇ؟

— ئۇغۇ شۇنداق لېكىن ئاقتاغلىقلار بىلەن قارا تاغلىقلارنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى مەزھەپ ئاداۋىتىنى ئەسلىدە ھاكىمىيەت تالىشىشتىن كېلىپ چىققان ئەمەسمۇ، ئانھەزرىتىم؟! — دېدى ئەمىر كېبىر مىرزا مۇھەممەت شاھبەگ.

بۇ يەردە تىلغا ئېلىنغان ئۆزبېك خانى شەيبانىخان مىلادى 1500 ـ يىلى (مايمۇن يىلى) پەرغانىدە قۇرۇلغان ئۆزبېك شەيبانىيلار سۇلالىسىنىڭ قۇرغۇچىسى مۇھەممەت شەيبانى خان ئىدى. ئۇ مىلادى 1496 ـ يىلى، تۆمۇرىيلەر ئىمپېرىيىسىنىڭ ئەۋلادلىرىدىن بىرى، پەرغانە پادىشاھى ئوبۇلقاسىم مۇھەممەت بابۇرنىڭ ئۇستازى، نەقشىبەندىيە سۇلۇكىنىڭ پىرى، مەشھۇر شەيخ نەسىرىددىن ئەبەيدۇللا خوجا ئەھرارى ۋە ئۇنىڭ ئوغلى خوجا يەھيانى ئۆلتۈرگەنىدى. ئۇ مىلادى 1510 ـ يىلى (ئات يىلى) قىشتا، مۇرغاب دەرياسى بويىدا ئىران سەفەۋىيلەر سۇلالىسىنىڭ قۇرغۇچىسى، قىزىل باشلارنىڭ پادىشاھى ئىسمايىل سەفەۋىنىڭ قوشۇنلىرىنىڭ قورشاۋىغا چۈشۈپ قېلىپ ئۆلتۈرۇلگەنىدى.

ئىسمايىل سەفەۋى مۇھەممەت شەيبانىخانىنىڭ شىئەلەرنى قىرغان ئىنتىقامى ئۈچۈن، ئۇنىڭ ئۆلۈكىنى تولۇمچىلاپ سويغۇزۇپ، ئىچىگە سامان تىققۇزۇپ، تۈرك ئوسمانىيە سۇلتانى بايازىد سانىغا: «شىئەلەر بىلەن قەستلەشكەن سۇننىيلەرنىڭ قانداق ئەھۋالغا چۈشۈشىنى كۆرۈپ قوي!» دېگەن مەنىدە سوۋغا قىلىپ ئەۋەتكەنىدى. بايازىد سانى شۇ چاغدا غەربتە شىئەلەرگە زىيانكەشلىك قىلىۋاتقانىدى. شۇ چاغلاردا شىئەلەر بىلەن سۇننىيلەرنىڭ دۇشمەنلىكى كۈچىيىپ شۇ دەرىجىگە يەتكەنكى،

ئىسمايىل سەپەۋى قىزىل باش بۇنىڭغىمۇ يەنە قانائەت ھاسىل قىلماي، مۇھەممەت شەيبانىخاننىڭ باش سۆڭىكىگە ئالتۇن قاپلىتىپ، ئۇنى مەي ئىچىدىغان كاسە قىلۋالغانىدى! . . .

— ئانھەزرىتىم، — دېدى ئەمىر كېبىر مىرزا مۇھەممەت شاھبەگ يەنە، مۇھەممەت ئىمىن خانىنىڭ بىقارارلىقىدىن ئىچى تىت ـ تىت بولۇپ، — ئول مەزھەپ ئاداۋەتتىدىن قورقماق كېرەك. چۈنكى، ئۇلار بىر ـ بىرىدىن ئىنتىقام ئېلىش قەستىگە چۈشكەندە، ھېچقانداق قەۋم ـ تۇغقانچىلىق يۈزىگە قارىمايدۇ. ھېچقانداق دەلىل ـ ئىسپاتنى كېرەك قىلمايدۇ! ھېچقانداق ئۆزرىنى قوبۇل قىلمايدۇ! ئۇلارنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى مەزھەپ ئاداۋىتى خۇددى كۆمۈرگە ئوخشايدۇ. گەرچە، ھازىرلىقچە ئۇنىڭدا ئوت يوق بولسىمۇ ئەمما غەزەپ ئۇچقۇنى ئۇنىڭغا چۈشكەن ھامان دەرھال تۇتىشىدۇ — دە، ئاداۋەت شولىسى ئۆرلەپ، پۈتۈن ھۆل ـ قۇرۇقنى تەڭلا كۆيدۈرىدۇ! خۇددى ئوت كۆمۈردىن تۇغۇلۇپ يەنە چوغ كۆمۈر قالدۇرغىنىدەك، غەزەپ ئۇچقۇنىمۇ ئاداۋەتتىن تۇغۇلىدۇيۇ، يەنە ئاداۋەتنى پەيدا قىلىدۇ! شۇڭا، ئوتنى ئۆچۈرۈپ، چوغ ـ كۆمۈرنى قالدۇرۇپ قويۇش، يىلاننى ئۆلتۈرۈپ، تۇخۇمىنى ساقلاپ قېلىش — ھەرگىز ئاقىللارنىڭ ئىشى ئەمەس! ئانھەزرىتىم، سىلى تۇنجى شىپالىق يامغۇرىنىڭ سەدەپ قۇلۇلىسىنىڭ ئاغزىغا تامغاندا مەرۋايىتقا، يىلاننىڭ ئاغزىغا تامغاندا زەھەرگە ئايلانغانلىقىنى ئاڭلىمىغانمۇ؟

— ئۇ قانداق گەپ ئىكەن؟

— ھەر يىلى باھار پەسلى يېتىپ كېلىشى بىلەن تەڭ، — دەپ ھېكايىسىنى باشلىدى ئەمىر كېبىر مىرزا مۇھەممەت شاھبەگ، — ئاسماندىن تۇنجى شىپالىق يامغۇر يېغىشقا باشلايدىكەن. ئىقلىمدىكى جان ـ جانىۋارلارنىڭ ھەممىسى ئاغزىنى ئېچىشىپ تۇنجى شىپالىق يامغۇرنىڭ تامچىلىرىنى يۇتۇۋېلىشقا

تىرىشىدىكەن. بىر ئاق كۆڭۈل سەدەپ قۇلۇلىسى بار ئىكەن، ئۇ بېشىنى سۇدىن چىقىرىپ ئاغزىنى ئېچىپ تۇرۇپتۇ ۋە مۇنداق دەپتۇ:

— ئېھ، شۇ شىپالىق تۇنجى يامغۇر تامچىسى ئاغزىمغا تامغان بولسىچۇ؟! مەن ئۇنى دەرھال مەرۋايىت دەپ ئاتىلىدىغان قىممەت باھا نەرسىگە ئايلاندۇرۇپ ئادەملەرگە سوۋغا قىلغان بولاتتىم. ئادەملەر ئۇنى بويۇنلىرىغا، پېشانىلىرىگە تاقىۋالغان بولاتتى!

مانا، ئاخىر تۇنجى يامغۇر تامچىسى سەدەپ قۇلۇلىسىنىڭ ئاغزىغا تېمىپتۇ. ئۇنىڭ نىيىتىنىڭ ياخشىلىقىدىن ئاغزىغا تامغان يامغۇر تامچىسى ئۇنىڭ تىلىگىنىدەكلا قىممەت باھا مەرۋايىتقا ئايلىنىپتۇ. كىشىلەر ئۇنى قەدىرلەپ باش كىيىملىرىگە تاقاپ، بويۇنلىرىغا ۋە قۇلاقلىرىغا ئېسىپ يۈرۈشۈپتۇ.

يىلانمۇ ئاشۇ چاغدا ئاغزىنى ئېچىپ تىلەك تىلەپ ياتقان ئىكەن. لېكىن، ئۇنىڭ نىيىتى ياۋۇز بولغاچقا، تىلىكىمۇ ياۋۇز ئىكەن:

— ئېھ، ئاشۇ تۇنجى يامغۇرنىڭ قۇدرەتلىك تامچىلىرىنىڭ ھەممىسى مېنىڭ ئاغزىمغا تامغان بولسىچۇ؟ مېنىڭ ئاغزىمدا ھەرقانداق ئىنس ـ جىن ياكى جان ـ جانىۋار يېسە، دەرھال ئۆلىدىغان ئۆتكۈر ئوغا ـ زەھەرگە ئايلانغان بولاتتى!

يىلاننىڭمۇ تىلىكى ئىجابەت بولۇپتۇ. تۇنجى ياغقان يامغۇر تامچىلىرى ئۇنىڭ ئاغزىغا تېمىپ، ئۆتكۈر زەھەرگە ئايلىنىپتۇ. يىلان ئاغزىدىكى زەھەرنىڭ ئاچچىقلىقىدا ھەمىشە:

— چاقمەن! ئۆلتۈرىمەن! ھەممەڭلارنى چېقىپ ئۆلتۈرۈپ تۇگىتىمەن! — دەپ تولغىنىپ ـ تولغىنىپ ۋىشىلدايدىكەن. شۇڭلاشقا ئۇلۇغ كىتابلاردا: «ئۆلتۈرۈڭلار يىلاننىڭ ئەركەك ـ چىشسىنىكىم، نەسىللىرى قۇرۇسۇن!» دېگەن ھەدىس نازىل بولغانىكەن!...

— . . .

مۇھەممەت ئىمىن خان بۇ ئىبرەتلىك ھېكايىنى ئاڭلاپ، چوڭقۇر خىيالغا چۆمگىنىچە جىم ئولتۇرۇپ قالدى. . .

* * *

مىلادى 1681 ـ يىلى 9 ـ ئاينىڭ 26 ـ كۈنى، شەنبە. مۇھەممەت ئىمىن خان ئاقساراينىڭ پولات بىلەن قاپلانغان قۇيما دەرۋازىسىنىڭ ئالدىغا ئەمرۇل ئۆمەرا، بەگۇ ـ بېگاتلىرىنىڭ ھەمراھلىقىدا دەبدەبە، ئەسئەسە، ھەيۋەت ـ ھەشەمەتلەر بىلەن يېتىپ كەلگەندە، ئاقساراي ئالدىدا سوپى ـ ئىشانلىرى بىلەن قول قوشتۇرۇپ تۇرغان ئاپاق خوجا دەرھال ئۇچ قېتىم يۈكۈنۈپ، ئۈچ قېتىم تەزىم قىلىپ ھۆرمەت بىلدۈردى.

مەلئۇن ئاپاق خوجا تەختىسى سەلتەنەتكە جۈڭغارلارنىڭ نەيزىسىنىڭ ھىمايىسى بىلەن چىققاندىن كېيىن ئۇزاق ئۆتمەي پۈتۈن يەكەندە قەتلىئام جاكارلىغاندى. مەدرىسە ـ خانىقالارغا ئوت قويۇپ، كىتاب ـ نامەلەرنى كۆيدۈرۈپ ئۆرتىگەندى.

ئىسمايىل خانىنىڭ ئەمرۇل ـ ئۆمەرالىرى، ئەكابىر ـ ئەشرەبلىرىدىن تەسلىم بولغىلى ئۇنىمىغانلارنى تىرىك تۇرغۇزۇپلا يۇرىكىنى سۇغۇرۇۋالغاندى! ئۆزى بىلگەنچە ئىش قىلىپ، پۇقرالارنى زار ـ زار قاقشاتقاندى. ئۇنىڭ ھاكىمىيەت گۈل ـ غۇنچىلىرى سەلتەنەت چىمەنزارلىقىدا جىلۋە قىلغاندا، تەن ـ تېنى يايراپ، كىمخاب تونلارغا پاتماي قالغانىدى. مامۇق تۆشەكلەر ئۇنىڭ قوۋۇرغىلىرىغا پېتىپ، قەندە ـ قەندالەتلەر ئۇنىڭ ئاغزىغا تېتىمغاندى. ئۇ ئامەت دۇلدۇلىغا مىنىپ كۆكتە ـ ساماداً بەخىرراماں پەرۋاز قىلىپ يۈرگەندە، كۆرەڭلەپ جاھانغا پاتماي كەتكەندى! ئەلھال، بۇگۈن ئۇ مۇھەممەت ئىمىن

خاننىڭ ئالدىدا قىلمىش ـ ئەتمىشلىرىگە ھېساب بېرىدىغان چاغدا، پاپپاسلاپ ھالىدىن كېتىپ يىقىلىشقا ئازلا قالدى. ئۇچ يىللىق سەلتەنەت سۇرى پۇتۇنلەي بۇرنىدىن بۇلاق بولۇپ چىقىشقا باشلىدى.

ئۇ مۇشۇ تاپتا ئاقساراينىڭ ئېگىز پەشتاقلىق پەلەمپىيى ئاستىدا خۇددى مەھشەرگاھتا تۇرغاندەك دىر ـ دىر تىترەپ تۇراتتى. بۇنىڭدىن ئۇچ يىل ئىلگىرى، دەل مۇشۇ يەردە، ئۇ سابىق سەئىدىيە سۇلتانى ئىسمايىل خاننى ئېرەن قابۇرغىغا سۇرگۈن قىلىش ھەققىدە پەرمان چۈشۈرگەنىدى! ئەمدىچۇ، ئەمدى ھەممە نەرسە ئاستىن ـ ئۈستۈن بولغان، پۇتۇن نەرسە بەربات بولغانىدى. قېنى ئۇ تۇنۇگۈنكى شانلىق غەلىبە؟ قېنى ئۇ بۈگۈنكى غايەت زور بايلىق ـ سائادەت؟ ئۇنىڭ قول ـ پۇتلىرى ۋەھىمىدە، ئۇمىدسىزلىك ئىلكىدە لاغ ـ لاغ تىترەيتتى. ئۇنىڭ ئادەتتىكى چاغلاردىكى ھېچكىمنى كۆزگە ئىلمايدىغان — قالماق شاھنەسى بۇنىڭدىن مۇستەسنا ئىدى! — ئاشۇ كۆرەڭ چىرايى ئەمدىلىكتە تاتىرىپ ئادەم كۆرسە قورقۇدەك بولۇپ كەتكەنىدى! ئۇنىڭ پۇتۇن ۋۇجۇدى ئۆلۈم ۋەھىمىسى بىلەن ھارغىنلىق ئىلكىدە قالغانىدى. ئايىغى ئاستىدىكى مەر ـ مەر تاشلىق مەيدان ئۇنىڭ نەزىرىدە قاراڭغۇ بىر بوشلۇققا ئايلىنىپ قالغانىدى. ئۇ ئۆز جەستىنى ئاشۇ چەكسىز قاراڭغۇ بوشلۇق ئىچىدە لەيلەپ يۈرگەندەك ھېس قىلاتتى.

ئاپاق خوجىنىڭ نامەردلىكى ۋە تۇزكورلۇقىغا يارىشا، ئۇنىڭ مۇھەممەت ئىمىن خانغا دېگەن گەپلىرىمۇ پۈچەك ھەم لاۋزا ئىدى:

— ئى مۇھەممەت ئىمىن خان! — دېدى ئاپاق خوجا قۇللۇق بىلدۈرۈپ، — ئەگەر تەقدىر ئاخشامدا بىرىنىڭ كۆكسىنى يارا قىلغان بولسا، ئەتىسى مەلھەم ياقىدۇ. بۇ پايانى يوق زامان كىمگە ۋاپا قىلغان؟ شۇڭا، مۇبادا سىز دەۋىتىمىزگە كىرىشكىنىز،

پىشمنى چاك تۇتۇڭ، ماڭا ئەگىشىپ دۇئاغا قولىڭىزنى كۆتۈرۈڭ، كۆزىڭىز ئىچىلسۇن. چۈنكى، ماڭا ئەگەشكەنلەر — خۇدايى يول تاپقۇچىلاردۇر! ماڭا ئەگەشمىگۈچىلەر مۇنكىر مۇناپىقلاردۇر!

مۇھەممەت ئىمىن خان ئاپاق خوجىنىڭ بۇ ۋەھىمىلىك سۆزلىرىنى ئاڭلاپ، غىدىقى كېلىپ كەتتى — دە:

— يامان نىيەتلىك ئادەمنىڭ سايىسى ئىتنىڭ قۇيرۇقىغا ئوخشاش ئەگرى بولىدۇ. ھەرگىز توغرا بولمايدۇ! — دەپ رەددىيە بەردى ئۇنىڭ سۆزىگە، — شۇنداق ئىكەن، سىزگە ئەگەشكۈچىلەرنى قانداقچىسىگە خۇدايى يول تاپقۇچىلار، دېگىلى بولسۇن!

— يائەلھەزەر، يارەببى! ئى مۇھەممەت ئىمىن خان، سىزدىن كۆپرانىلىق كەتتى، — دېدى ئاپاق خوجا قىلچىمۇ ئويلىماستىن، — دەرھال توغرا قىلىڭ! مېنىڭ زامانەم دۇنيادىكى زامانلارنىڭ ئەڭ ياخشىسىدۇر، مېنىڭ ئەسھابلىرىم دۇنيادىكى ئەسھابلەرنىڭ ئەڭ ياخشىسىدۇر! ماڭا قول بەرگەن، ماڭا مۇرىت بولغانلار، ماڭا ئەگەشكۈچىلەر خۇدايى يول تاپقۇچىلاردۇر. مېنى ئىنكار قىلغۇچىلار ماڭا ئەگەشمىگۈچىلەر مۇنكىر مۇناپىقلاردۇر![1]...

— ئى ئاپاق خوجا، بىلەمسىز؟ — دېدى مۇھەممەت ئىمىن خانمۇ بوش كەلمەستىن، — بۇزرۇكلار: «رىياكارانە ھۆكۈمرانلىق يىغلاش ۋە ئاۋاز چىقىرىپ دۇئا ئوقۇش — تولا چاغلاردا ئىسقىرتىپ، چاۋاك چالغاندىن يامانراق!» دېگەن، نەپسى بالا ئادەملەرنىڭ كۈنى دائىم ئاچلىقتا ئۆتىدۇ، ھېرىسمەن كىشىلەر ھېچ ۋاقىت ئىلگىرى باسمايدۇ؛ بۇتپەرەستلەردىن ياردەم سورىغان ئادەم مۇرادىغا ھەرگىز يېتەلمەيدۇ! سىزمۇ باشتا ھەرقانداق

---

① «ئاپاق خوجىنىڭ ئەسىر ـ مەرۋىلىرىدىن كەلىمىلەر»، قولىيازما.

ئىشقا ياخشىراق ئويلاپ ئاندىن قەدەم بېسىشىڭىز كېرەك ئىدى. ئەپسۇس، ئويلىماي ئىش قىلىپ قويۇپ شاپۇردەك ئۇ دۇنيالىق- بۇ دۇنيالىق قارا يۇز بولدىڭىز!

— سىز «ئەنۋارى سۇھەيىل» دىكى پاقىلار پادىشاھىنى شاپۇرنى دەمسىزمۇ؟

ئاپاق خوجا تىلغا ئالغان «ئەنۋارى سۇ ھەيىل» — «كەلىلە ۋە دىمنە» دېگەن مەشھۇر مەسەللەر توپلىمىنىڭ پارسچە نامى بولۇپ، پاقىلار پادىشاھى شاپۇر ھەققىدىكى ھېكايە بۇ كىتابتىكى مەشھۇر مەسەللەرنىڭ بىرى ئىدى ئۇنىڭدا مۇنداق دېيىلگەنىدى:

— بىر قۇدۇقنىڭ ئىچىدە نۇرغۇن پاقا ياشايدىكەن، ئۇلارغا شاپۇر ئىسىملىك بىرسى پادىشاھ ئىكەن. شاپۇر بەكمۇ تەكەببۇر ئىكەن. شۇڭا ئۇ، پاقىلارغا ئازار بېرىشكە باشلاپتۇ. بۇ ئەلەمگە چىدىيالمىغان پاقىلار:

— شاپۇر بىزگە زۇلۇم سالدى. بىزنىڭ ئەمدى بۇ زۇلۇمغا زادى چىدىغۇچىلىكىمىز قالمىدى. ئۇنى ئاغدۇرۇپ تاشلاپ، ئارىمىزدىن بىرەيلەننى پادىشاھ قىلىپ كۆتۈرەيلى! — دېيىشىپ، ئۆزلىرىنىڭ ئارىسىدىكى بىر پاقىنى پادىشاھ قىلىپ سايلىشىپتۇ.

تەخت ـ بەختىدىن ئايرىلىپ قالغان شاپۇر ئىنتىقام ئېلىشنى كۆڭلىگە پۈكۈپ، ئۇيان ئويلاپ ـ بۇيان ئويلاپ، ئاخىر يىلاندىن ياردەم سوراشنى كۆڭلىگە پۈكۈپتۇ. «يىلان بىزگە دۇشمەن، — دەپتۇ شاپۇر كۆڭلىدە چوت سوقۇپ، — مەن شۇ دۇشمەندىن ياردەم سورىشىم كېرەك. بۇ دۇشمەننىڭ قولى بىلەن دۇشمەننى يوقاتقانلىق بولىدۇ!»

بىر كۈنى، شاپۇر ئاغزىدىن ئوتلار چاچراپ، تىلىدىن زەھەر تېمىپ تۇرىدىغان شۇنداق بىر يىلاننى كۆرۈپتۇ. ئۇ ھېلىقى يىلان تاكى ئۇۋۇسىغا كىرىپ كەتكۈچە قاراپ تۇرۇپتۇ — دە، «مۇشۇ يىلاندىن ياردەم سوراپ باقاي» دەپ ئويلاپ، يىلاننىڭ ئۇۋۇسى ئالدىغا كېلىپ، بوش ئاۋازدا يىلاننى چاقىرىپتۇ. ئاۋازنىڭ

ئاڭلىغان يىلان بېشىنى ئۇۋىسىدىن چىقىرىپ، بىر پاقىنىڭ تۇرغانلىقىنى كۆرۈپتۇ. يىلان: «رىزقىم ئۆز ئايىغى بىلەن ئالدىمغا كېلىپتۇ» دەپ ئويلاپ:

— ئەي پاقا، سەن دېگەن مېنىڭ ئوزۇقۇم بولىسەن. شۇنى بىلىشىڭ كېرەككى، مېنىڭ ئالدىمغا كەلگەن ھەرقانداق بىر جانلىق ئۆزىنى گۆرده كۆرىدۇ. سەنمۇ ھەم شۇنداق، — دەپ پاقىغا قاراپ ئېتىلماقچى بولۇپتۇ.

بۇنى كۆرگەن پاقا قورققىنىدىن تىترەپ كېتىپتۇ ۋە ئالدىراپ يىلانغا:

— ئى يىلانلارنىڭ پادىشاھى، سىزنىڭ دېگىنىڭىز راستتۇر. مەن بىر ھاجەتىمەن بېچارە، سىزنىڭ ئالدىڭىزغا ھاجىتىم چۈشۈپ كەلگەنمەن. سىز ئەگەر مەندەك بىر ھاجەتمەنگە ياردەم قولىڭىزنى سۇنمىسىڭىز، يەنە كىمگە سۇنىسىز؟ — دەپ بېچارە قىياپەتتە تۇرۇپتۇ.

يىلان پاقىنىڭ بېچارە قىياتىگە قاراپ:

— سېنىڭ ماڭا نېمە ھاجىتىڭ بار؟ — دەپ سوراپتۇ.

— مەن پاقىلارنىڭ پادىشاھى ئىدىم. قول ئاستىمدىكىلەر ماڭا دۈشمەن بولۇپ، يەنە بىر پاقىنى پادىشاھ قىلىپ سايلاشتى. مېنى ئۆز ماكانىمدىن قوغلىدى. ئەگەر سىز ماڭا ياردەم قىلىپ، ئاشۇ دۈشمەنلىرىمدىن ئىنتىقامىمنى ئېلىپ بەرگەن بولسىڭىز، سىزدىن يۈز مەرتىۋە رازى بولغان بولاتتىم.

— ئەھۋالدىن قارىغاندا، سەن تەكەببۇرلۇق قىلىپ، قول ئاستىڭىدىكىلەرگە زۇلۇم سالغان بولۇشۇڭ مۇمكىن. سەن قول ئاستىدىكىلەرگە زۇلۇم سالغان پادىشاھ تەختىتە ئۇزاق ئولتۇرالمايدۇ، دېگەن گەپنى ئاڭلىمىغانمىدىڭ؟ پاقىلار ساڭا تولىمۇ ھۆرمەتسىزلىك قىلىپتۇ. مەن ساڭا ياردەم قىلاي، — دەپتۇ — دە، ئۇۋىسىدىن چىقىپ، پاقا بىلەن دوست بولۇشقا ئەھد ـ پەيمان قىلىشىپتۇ.

— سەن مېنى ھېلىقى قوۇدۇقنىڭ بېشىغا باشلاپ بارغىن، ئاندىن كېيىن مېنىڭ پاقىلارنى ئۆلتۈرۈپ، قوۇدۇقنى قانغا بويىمىغىنىمنى كۆر! — دەپتۇ يىلان.

شاپۇر يىلاننى قوۇدۇققا باشلاپ بېرىپتۇ. يىلان قوۇدۇق ئىچىگە چۈشۈشى بىلەن پاقىلار كۈركىرىشىپ قېچىپتۇ. شۇنىڭدىن كېيىن يىلان قوۇدۇق ئىچىدە بىرنەچچە كۈن تۇرۇپ، شاپۇرنىڭ تائىپىسىدىن باشقا پاقىلارنىڭ ھەممىسىنى يەپ تۈگىتىپتۇ.

بىر كۈنى يىلان شاپۇرغا:

— ئەي ئەزىز، قوۇدۇقتا پاقا قالمىدى. مەن بۈگۈن ئاچ قالدىم. شۇڭا سەن ئۆزۈڭنىڭ تايىپىسى ئىچىدىن بىرنەچچىنى بىر كۈنلۈك تاماق ئۈچۈن تەييارلاپ بەرگىن، — دەپتۇ.

شاپۇر بۇ سۆزنى ئاڭلاپ، يىلاندىن ياردەم تىلىگىنىگە پۈشايمان قىلىپتۇ. ئۇ بىرئاز ئويلىنىپ تۇرغاندىن كېيىن:

— ئەي يىلانلار شاھى، سىز ماڭا ياردەم قىلىپ دۈشمەنلىرىمنى يوقاتتىڭىز. بۇ تولىمۇ ساۋابلىق ئىشتۇر. ئەمدى سىز ئۆز ماكانىڭىزغا قايتىپ، دوست ـ بۇرادەرلىرىڭىز بىلەن بىللە ئۆتكەيسىز، — دەپتۇ.

بۇ سۆزنى ئاڭلىغان يىلان:

— ھاي، ھاي، بۇنداق دېمە. مەن سەن بىلەن ئەھد ـ پەيمان قىلىشقانمەن. سېنى ھەرگىزمۇ يالغۇز تاشلىمايمەن. قالغان ئۆمرۈمنى سەن بىلەن ئۆتكۈزىمەن، — دەپتۇ.

شاپۇر يىلاننىڭ سۆزىنى ئاڭلاپ، ئۆز كۆڭلىدە: «ھەرقانداق بەندە ئۆز دۈشمىنىدىن پاناھ تىلىسە، ئاقىۋىتى ياماں بولىدىكەن. شۇڭا، بۇزرۇكلار: «بارماق ئىراده، يانماق ئىجازه» دەپ بىكار ئېيتىشمىغان ئىكەن!» دەپ ئويلاپتۇ ۋە ئۆزى تاپقان ئىشقا يۈزمىڭ پۈشايمان قىلىپتۇ. شۇنداق قىلىپ، شاپۇرمۇ يىلاننىڭ ئوزۇقىغا ئايلىنىپ، جېنىدىن جۇدا بولۇپتۇ! . . .

*　　*　　*

مۇھەممەت ئىمىن خانىڭ نېمە دېمەكچى بولغانلىقىنى چۈشەنگەن ئاپاق خوجا ئەمدى راستىنلا سارايسىمگە چۈشۈپ قالدى. مۇشۇ تاپتا ئۆلۈم ۋەھىمىسى ئۇنىڭ ريياركارلىق ئىلىكىدە سوقمدىغان يۈرىكىنى ئۆز چاڭگىلىغا ئېلىۋالغانىدى!

— ئى مۇھەممەت ئىمىن خان، — دېدى ئۇ خانىڭ ئايىغى ئاستىغا يىقىلىپ، — مېنى كەچۈرمەمسىز؟ راستىنى ئېيتىڭ! ئەگەر مېنى راستىنلا ئۆلتۈرمەكچى بولسىڭىز، مەھشەرگاھقا بىتاھارەت كەتمەسلىكىم ئۈچۈن دەرھال غۇسۇل ـ تاھارەت ئېلىۋالاي! . . .

— . . .

— مېنى — سىزنىڭ پىرىڭىز بولغان مەندەك بىر ئۆلۈغ زاتنى زادى كەچۈرمەسسىزمۇ؟ — دېدى ئاپاق خوجا يىغلامسىراپ تۇرۇپ، — ۋاداەرىخ، . . .

— دەرھەقىقەت، — دېدى مۇھەممەت ئىمىن خان ئاپاق خوجىغا ئارقىسىنى قىلىپ تۇرۇپ، — شەرىئەت ۋە سەلتەنەت ئۇدۇمى بويىچە، سىزدەك ئادەملەر جازاسىنى تارتىشقا تېگىشلىك ئىدى. بىراق، بۇ ئىشقا ھازىر ۋاقتى ئەمەس! ئەمما، شەرت شۇكى، سىز دەرھال بۇ دىيارىدىن چىقىپ كېتىڭ، مەڭگۈ قايتىپ كەلمەڭ! ئۇيغۇرىستان خەلقىنىڭ سىزنى كۆرەرگە ئەمدى كۆزى يوق! . . .

— رەھمەت، مەن سىزنىڭ مېنى ئۆلتۈرمىگەن بۇ شەپقىتىڭىزنى مەڭگۈ ئۇنتۇلمايمەن! — دېدى ئاپاق خوجا ئۆزىنىڭ ھايات قالغىنىنى ئاڭلاپ خۇشاللىقىدا!

ئاخىر، مۇھەممەت ئىمىن خان ئىنايەت ۋە شەپقەت ئىپادىسىدە بولۇپ، ئاپاق خوجىنى ئۆلۈم ۋەھىمىسىدىن ۋە ئەندىشىلەردىن خالاس قىلدى.

شۇ كۈنى ئاخشىمى، كىشىلەر توپ - توپ، گۇرۇھ - گۇرۇھ بولۇشۇپ، ئاپاق خوجا تەرىپىدىن ئۇچ يىلنىڭ ئالدىدا ۋە ئۇچ يىلدىن بېرى ئۆلتۈرۈلگەن خىش - ئەقرەبالىرىنىڭ خۇن دەۋاسىنى قىلىشىپ، ئاقسارايىنىڭ ئالدىغا توپلىنىشتى. ئۇلار مۇھەممەت ئىمىن خاندىن ئاپاق خوجا ۋە ئۇنىڭ رىياكار سوپى-ئىشانلىرىنى ئۆلتۈرۈپ، ئۆلۈكىنى ئەگۈنگە ئېسىشنى تەلەپ قىلىشتى.

ئەتىسى سەھەردىن باشلاپ، يەكەن شەھىرى ئىچىدە پۇقرالارنىڭ غوۋغاسى يۇز بەردى. خانىنىڭ مىرزىلىرى ۋە بەگلىرى ھەرقايىسى كوچا - ئەگۈن، غەدىگەرلىككە بېرىپ، ئۇلارغا نەسىھەت قىلىپ چۈشەندۈرۈشكەن بولسىمۇ ئەمما بۇ غوۋغا غەلىيانغا ئايلىنىپ، چوڭ چاتاق چىقىدىغاندەك قىلاتتى. خەلقنىڭ ھۇجۇم غوۋغاسىنى كۆرۈپ، ئۇلار: «... خان ئۆزى كەلمىسە، بۇ خالايىقنى توسقىلى بولمايدۇ. بۇ ئىش چوڭ غەلىيانغا ئايلىنىپ كېتىدىغاندەك قىلىدۇ!» دېيىشىپ، مۇھەممەت ئىمىن خانغا ئەرز قىلىشىپ ئادەم ئەۋەتىشتى.

مۇھەممەت ئىمىن خان ئاتلىق غەدىگەرلىككە كېلىپ، ئاۋامغا كۆرۈنۈش قىلدى ۋە:

— ئى خالايىق، سەۋر قىلىڭلار، — دېدى ئۇ ئاتتىن چۈشكەندىن كېيىن، — روسۇللىلادىن: «ئەسسەبىر ۋەمىفتا ھۇلفەبىرەھ!»[1] دېگەن ھەدىس نازىل بولغان. بىز پىرغا قول بەرگەنمىز! شۇڭا پىرنىڭ قارغىشىدىن قورقماق لازىم! دەرھەقىقەت، شەرىئەت ۋە ئادەت بويىچە، بۇ ئادەملەرنى تولۇمچىلاپ سويۇپ، پوستىغا سامان تىقسىمۇ ئازلىق قىلادۇر! بىراق، بىر بىر دىن، بىر مەزھەپتىكى ئادەملەردۇرمىز. قولىمىزنى بۇلغىمايلى. قېنى، كېلىڭلار! قولىمىزنى ئېگىز

① «سەۋر - خوشاللىقنىڭ ئاچقۇچىدۇر!»

كۆتۈرۈپ ئاللادىن بۇنداق ئادەملەرنىڭ جازاسىنى بېرىشنى تىلەيلۇق! ئىلاھا ئامىن!

— ئامىن! . . . ئامىن! . . .

ئۇيەر - بۇيەردىن دۇئاغا كۆتۈرۈلگەن قوللار كۆرۈندى. . .

* * *

ئاپاق خوجا يەكەن دىيارىدىن قوغلانغاندىن كېيىن ئىلىبالىقتا كەتمەكچى بولۇپ ئۇدۇل قۇرۇق ئۈزۈم يولىغا[1] قاراپ ماڭدى.

ئۇ يولدا ئاتلىق كېتىۋاتقان ئۆزبېكنىڭ مۇلكىي قەشقەرىيەدىكى پۈتكۈل سۇلۇكچىلىك هاياتىنى باشتىن - ئاخىر بىر قۇر ئەسلەپ چىقتى. ئۆزبېكنىڭ ئاخىر زار - زار بولۇپ يىغلاپ، ياقا يۇرتقا سەرسان بولۇپ، باش ئېلىپ چىقىپ كېتىۋاتقانلىقىنى ئويلىغىنىدا، كۆڭلى بۇزۇلۇپ تولىمۇ يېرىم بولدى: «. . . ئارزۇ تەختىگە بىر - بىر جان ئىكەنىن بىلمەدىم،— دەپ زار - زار قاقشاپ يىغلايتتى ئۇ، — ۋەسلى كۆچىتىگە مېۋە هىجران ئىكەنىن بىلمەدىم، مۇرادىمغا يېتەر ئىدىم ۋادەربخا، ئىشىمنى ئاخىرغا يەتكۈزەلمەي، دەرد ئارماندا قالارمىنى بىلمەدىم! . . .»

ئۇ مۇشۇنداق يىغلاپ - قاقشاپ ئون كۈن بولدى دېگەندە، ئاچا تاغ[2] ئالدىغا كەلدى ۋە بىر دالدا يەرگە چۈشكۈن قىلىپ، سەل هاردۇقىنى ئالماقچى بولدى.

ئاپاق خوجا تەيەممۇم قىلىپ[3] پېشىن نامىزىنى ئۆتەشكە

---

① قۇرۇق ئۈزۈم يولى — كەلپىن بىلەن ئۇچتۇرپان ئارىلىقىدىكى قەدىمكى يول.

② ئاچا تاغ — هازىرقى ئۇچتۇرپانغا كىرىشتە يول ئۈستىدىكى بىر تاغنىڭ نامى. يول ئىككى تاغ ئارىسىدىن ئۆتكەنلىكتىن ئاچا تاغ دەپ ئاتالغان.

③ تەيەممۇم قىلىش — مۇسۇلمانلارنىڭ تاھارەت ئالغاندا پاكىزسۇ تېپىلمىغاندا ياكى سۇسىز چۆلدە تاھارەت قىلىش ئۇسۇلى. ئالدى بىلەن ئىككى قولىنىڭ ئالقىنىنى پاكىز يەرگە ياكى توپراققا ئۇرۇپ يۈزىنى سىلاپ مەسھ قىلىنىدۇ. ئۇنىڭدىن كېيىن قولىنىڭ ئالقىنىنى يەنە بىر قېتىم توپراققا ئۇرۇپ، ئىككى قولىنىڭ جەينىكىگىچە سىلايدۇ، شۇنىڭ بىلەن تەيەممۇم تامام بولىدۇ.

تەرەددۇت قىلدى. ئۇ پېشىن نامىزىنىڭ ئىككىنچى رەكئەت پەرز نامىزىنى ئوقۇپ بولۇپ رۇكۇغا بارماقچى بولۇپ تۇراتتى. تۇيۇقسىزدىن تاغنىڭ تۆپىسىدە يۇز بېرىۋاتقان ۋەقە ئۇنىڭ دىققىتىنى ئۆزىگە جەلپ قىلىۋالدى. ئۇ پېشىن نامىزىنىڭ تەرك بولۇپ كېتىۋاتقانلىقى بىلەنمۇ كارى بولماي، ھېلىقى ۋەقەنى تاماشا قىلدى: بۇ چاغدا تاغنىڭ تۆپىسىدە ئىككى كەكلىك ھەدەپ سوقۇشۇۋاتاتتى. ھېلىقى كەكلىكلەرنىڭ بىرى چوڭ، بىرى كىچىك ئىدى. بىرى قاچسا، بىرى قوغلار ئىدى. شۇ ئەسنادا ئاسماندىن بىر قارچۇغا ئېتىلىپ كېلىپ چۇشكىنىچە ھېلىقى چوڭ كەكلىكنى سوقۇۋەتتى — دە، غەنىيمەتنى چاڭگىللىدا قامالالاپ تۇتقىنىچە ئاسمانغا ئېلىپ چىقىپ كۆزدىن غايىب بولدى. ئاپاق خوجا كۆز ئالدىدا يۇز بەرگەن بۇ ئىشنى كۆرۈپ، كۆڭلى لاپىلدە يۇرۇدى — دە، خۇشال بولۇپ: «بۇ دۇشمەننىڭ مەغلۇپ بولۇشىدىن بېشارەتتۇر. خۇدا خالىسا، دۇشمەنلىرىم زەبۇن، سەلتەنىتىم ئۇزۇن بولغۇسى!» دېگىنىچە، پېشىن نامىزىغىمۇ قارىماي ئولتۇرماي ئېتىنى توقۇدى — دە، مىنىپلا قاتتىق بىر قامچا ئۇردى. ئات ئۇنى ئېلىپ مۇزداۋان يولىغا قاراپ چېپىپ كەتتى...

نەزمە

كىشى بولسا مۇلايىم، ئايىغىدا تۇپراق بول،
ئەگەر ئوشۇقچىلىق قىلسا، كۆزلىرىگە چاچ تۇپراق!
كىشى ئەگەر بولسا قاتتىق، قىلما ھەرگىز يۇمشاق سۆز،
تۆمۇردىن ھەرگىز دات كەتمەس، ئېكەك بولسا بەك يۇمشاق.

— شەيخ سەئىدى

يەتتىنچى باب

ئوت كەنكەن كېچە

«ئىككى كىشىنىڭ يۈرىكى ھەسرەتتىن خالىي بولمايدۇ ۋە ئايىغى پۇشايمان پاتقىقىدىن چىقالمايدۇ: بىرى، كېمىسى ۋەيران بولغان سودىگەر؛ يەنە بىرى، قەلەندەر بىلەن ئۈلپەتلەشكەن مىراسخور ئادەم!»

— شەيخ سەئىدى

ملادى 1682 ـ يىلى (ئىت يىلى) 8ـ ئاينىڭ 5ـ كۈنى، پەيشەنبە.

غالداننىڭ قارارگاھى ئېرەن قابۇرغا تاغلىرىنىڭ[1] شەرقىي ئېتەكلىرىدىكى قارىغايزارلىق يانباغرىغا جايلاشقانىدى. بۇ قەدىمكى بىر بۇتخانىنىڭ نامى بىلەن قالماق كۆرە[2] دەپ ئاتىلاتتى.

قالماق كۆرە ناھايىتى خۇش ھاۋالىق، ياپيېشىللىق قاپلىغان بىر تۈزلەڭلىك ئىدى. كەڭسەردەك تاغ سۈلىرى جىلغىنى بويلاپ

① ئېرەن قابۇرغا تاغلىرى — تەڭرىتاغلىرىنىڭ تارىختىكى ناملىرىدىن بىرى.
② بۇ يەر ھېلىمۇ قالماق كۆرە دەپ ئاتىلىدۇ. ئۇ ساۋەن ناھىيىسىنىڭ شەرقىي جەنۇبىدىكى تاغ باغرىغا جايلاشقان.

سارقىراپ ئېقىپ تۇراتتى.

خان چېدىرىنىڭ ئالدىدىكى مەيدانغا يولۋاس، يىلپىز، ئېيىق، تۈگىگۈز، بۆرە، تۈلكە، سۈلەيسۈن، مولۇن ۋە جەرەن - كېيىك، بۇغا - مارالنىڭ ئۆلۈكلىرى تاغدەك دۆۋىلىنىپ كەتكەنىدى. بۇ جۇڭغارخانى غالدانىڭ ئوۋ غەنىيمەتلىرى ئىدى.

يېقىنقى يىللاردىن بۇيان، غالدان ئۆز ئەتراپىدىكى سەئىدىيە دۆلىتى، خالخە موڭغۇللىرى ۋە قازاق ئېلى قاتارلىق قوشنا ئەللەرگە ئارقا - ئارقىدىن تاجاۋۇزچىلىق ئۇرۇشلىرىنى قوزغاپ، سەئىدىيە دۆلىتى بىلەن خالخە موڭغۇللىرىنى مۇنتەرز قىلالىغان بولسىمۇ ئەمما قازاق ئېلىنىڭ چوڭ خانى ئۆكە خاندىن يېڭىلىپ قېلىپ، ئېرەن قابۇرغا تاغلىرىغا ئاران قېچىپ كېلىۋالالىدى ۋە بۇ يەردە قايتىدىن لەشكەر توپلاپ پۇرسەت كۈتۈپ يانقانىدى.

ئۇ خاقانىي چىنغا مول تارتۇق - ئولپان ئەۋەتىپ ئۇنىڭ قوللىشىغا ئېرىشىشنى ئويلاپ تۇرغىنىدا، خاقانىي چىن ئۆزىنىڭ «ئۇچ تەپرىقاتچى»نى يوقاتقانلىق غەلىبىسىنى ئەتراپتىكى ئەللەرگە كۆز - كۆز قىلىش ئۈچۈن ھۆدەيچى چىتاتنى ئىلبالىقتىكى ئېرەن قابۇرغىغا ئەۋەتتى.

خاقانىي چىندىكى «ئۇچ تەپرىقاتچى» — خاقانىي چىن يېڭىلەتىن ئۆز تەسەررۇپاتىغا ئالغان ئۆلكە — يۇننەندىكى ۋۇ - سەنگۇي چاڭموزا، گۇاڭدۇڭ ئەتراپلىرىنى ساقلاپ يانقان شاڭ زىشىڭ چاڭموزا ۋە فۇجيەننىڭ ھەربىي ۋالىيسى گېڭ جېڭجۇن دېگەن چاڭموزىنى كۆرسىتەتتى.

ۋۇسەنگۇي چاڭموزا مانجۇلارنى سەددىچىندىن ئىچكىرى ئۆلكىلەرگە باشلاپ چىقىپ، ئون توققۇز ئەۋلاد خان ئىككى يۈز يەتمىش ئالتە يىل سەلتەنەت سۈرگەن قەدىمكى خاندانلىق پەيغۇرچىن — مىڭ سۇلالىسىنىڭ مۇنتەرز بولۇشىغا سەۋەبچى بولغانىدى. بۇچاڭموزىلارنىڭ قالغان ئىككىسىمۇ خاقانىي چىن

تەرىپىدىن ئەتىۋارلىنىپ، چەت ـ ياقا ئۆلكىلەرگە باسقاق قىلىپ يۇقىرى مەرتىۋە، ئالىي مەنسەپلەرگە قويۇلغان ھەربىي قوماندانلار ئىدى. شۇ چاغدا بۇ ئۇچىنىڭ قولىدا خاقانىي چىنىنىڭ پۈتۈن ھەربىي قوشۇنلىرىنىڭ ئۈچتىن بىر قىسمى — يەنى يۈز مىڭدىن ئارتۇقراق مۇنتىزىم چېرىك بار ئىدى. كېيىن پىتنە قوشى بارا ـ بارا ئۇلارنىڭ مىڭە ئۇۋۇسىدا چاڭگا تىزىپ، تۇخۇم بېسىپ، خاقانىي چىنغا مۇشت ئاتىدىغان بولۇپ قالغان ۋە ئاخىر تەرىقىچىلىق ناغرىسىنى ئاشكارا چېلىشىپ چىققانىدى.

مىلادى 1673 ـ يىلى 3 ـ ئايدا خاقانىي چىن كاڭشى ئۇلارنىڭ قولىدىكى ھەربىي ھوقۇقنى ئېلىپ تاشلاش ھەققىدە پەرمان چۈشۈردى. ئۇلارمۇ بۇ پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ، باشلىرىغا پەغپۇرچىنىنىڭ قەدىمكى ئادىتى بويىچە چاچ قويۇپ، مانجۇلارنىڭ ئادىتىنى ئۆزگەرتتى — دە، ئەسلىدىكى پەغپۇرچىنىنىڭ خەنزۇلار خاندانلىقىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش ھەققىدە ئەلگە چاقىرىق چىقىرىپ، «ئادالەتنى ياقلاپ، مانجۇ بەدەۋىيلىرىنى ۋە ـ تىنىمىزدىن قوغلاپ چىقىرايلى!» دېگەن بايراق ئاستىدا توپلاڭ كۆتۈردى.

ئەسلىدە مانجۇلار مىلادى 1644 ـ يىلى جۇڭگوغا بېسىپ كىرگەندە، خەنزۇلارنىڭ مىللىي ئېڭىنى تەلتۆكۈس بىتچىت قىلىپ تاشلاش ئۈچۈن، «يا چاچقا تۇر، يا باشقا تۇر. چاچ قالسا باش كېتۈر! باش قالسا چاچ كېتۈر!» دېگەن ئەكسىيەتچى مىللىي سىياسەتنى يولغا قويدى. خەنزۇ ئاھالىلىرىنى مانجۇلارنىڭ ئادىتى بويىچە بېشىغا يېرىم چاچ قويۇشقا مەجبۇرلاپ، خەنزۇلارنىڭ ئەسلىدىكى پۈتۈن چاچ قويۇپ چوققىسىغا تۇڭشۇالىدىغان قەدىمكى مىللىي ئۆرپ ـ ئادىتىنى تۈپ يىلتىزىدىن يوقاتماقچى بولغانىدى. مانجۇلارنىڭ دەھشەتلىك مىللىي زۇلۇمىغا چىدىيالمىغان خەنزۇ خەلقى قوزغىلاڭ كۆتۈرۈپ، مانجۇ تاجاۋۇزچىلىرى بىلەن قانلىق كۈرەشلەرنى

قىلغانىدى. بۇ قوزغىلاڭچىلار بېشىغا خەنزۇلارنىڭ قەدىمكى ئادىتى بويىچە ئۇزۇن چاچ قويۇۋېلىشقانلىقىدىن ئۇچۇن «چاڭموزا» دەپ ھاقارەتلەنگەنىدى. بۇ ئۇيغۇر تىلىدا «ئۇزۇن چاچ ئوغرىلار» دېگەنلىك بولاتتى.

مىلادى 1681 - يىلى 8 - ئايدا، خاقانىي چىننىڭ قارا چېرىكلىرى ۋۇسەنگۇي چاڭموزا، شاڭ زىشىڭ چاڭموزا ۋە گېڭ جىڭجۇڭ چاڭموزا قاتارلىق ئۇچ چوڭ خەنزۇ تەپرىقاتچى كۇچلىرىنى تەلتۆكۈس يوقىتىپ، ئۇلارنىڭ قالدۇق كۇچلىرىنى بىر - بىرلەپ تازىلىغانىدى.

بۇ چاغدا، جۇڭغار خانى غالدان قازاقلار بىلەن بولغان ئۇرۇشتا يېڭىلىپ قېلىپ، نېمە قىلىشىنى بىلمەي تۇرغىنىدا، خاقانىي چىننىڭ ئېرەن قابۇرغىغا ھۆدەيچى چىتاتنى ئەلچى قىلىپ ئەۋەتكەنلىكى — ئۇنىڭ ئۇچۇن تېپىلغۇسىز ياخشى پۇرسەت ئىدى، ئەلۋەتتە. شۇڭا، ھۆدەيچى چىتات زەپەر خەۋىرىنى مەلۇم قىلىش ۋەزىپىسىنى ئورۇنداپ بولۇپ، خاقانىي چىنغا قايتىدىغان چاغدا، غالدان مۇلكىي قەشقەرىيىدىن بۇلاپ - تالىغان ھەددى ھىسابسىز بايلىقلارنى خاقانىي چىنغا تارتۇق قىلىش ھىسابىغا خاقانىي چىننىڭ مەدەت - ھامىيلىقىنى قولغا كەلتۈرمەكچى بولدى — دە، قىرىق مىڭ دانە سەئىدىيە تەڭگىسى — تولۇق بىر سەرلىك ئاق كۈموش تەڭگىدىن ئىدى — ۋە «تۆت يۈز ئات، ئاتمىش نار تۆگە، ئۇچ يۈز دانە بۇلغۇن تېرىسى، بەش يۈز دانە تىيىن تېرىسى، ئۇچ دانە سۇلەيسۇن تېرىسى، يۈز دانە قارا تۇلكە تېرىسى، بىر دانە تىرىك شۇڭقار، بەش يۈز دانە قىزىل كالا تېرىسى، تۆت تال ئۇيغۇر مىلتىقى»[1] قاتارلىق قىممەت باھا نەرسە - كېرەكلەردىن ئالاھىدە تارتۇق- پىشكەشلەرنى تەييارلاپ، ئەئىيانلىرىدىن تۆت كىشىنى قوشۇپ،

① «يۈيۈك چىڭ سۇلالىسى يۇزرۇكۇار شاھىنشاھ كاڭشى خان دەۋرانىدا يېزىلغان ئوردا خاتىرىلىرى»، 111 - جىلد، 13 - بەتكە قارالسۇن.

خاقانيِ چىن كاڭشىنىڭ ھۇزۇرىغا تەزىمگە ئەۋەتتى. . .

*　　*　　*

بىر كۈنى غالدان خان چېدىرىدا ئۆزىنىڭ مەسلىھەتچىلىرى بىلەن سۆھبەتلىشىپ ئولتۇرغاندى. بىر تورغاۋۇت كىرىپ: «ئۆزبىنى ساغان زالىڭ دەپ ئاتىۋالغان بىر خوتۇن باخشىسى[1]: مۇلكىي خوتۇنىستاندىن كەلدىم. خان ئالىيلىرى بىلەن كۆرۈشەتتىم، دەيدۇ» دەپ خەۋەر قىلدى. غالدان دەرھال: «كىرسۇن!» دەپ ئىجازەت بەردى.

تورغاۋۇت ئانچە ھايال بولمايلا ئۇچىسىغا تەيلەسۇن[2] ۋە تەختە ئولخەنەكلىك[3] پېقىرلار كىيىمىنى كىيىۋالغان ئاياق خوجىنى خان چېدىرىنىڭ ئىچىگە باشلاپ كىردى.

ئاياق خوجىنىڭ ھازىرقى ھالىتى ئۇنىڭ بۇنىڭدىن بەش يىل ئىلگىرى يەكەندە جۇڭغار خانى غالدان تەرىپىدىن تەختكە يۆلەپ چىقىرىلغان چاغدىكى ھالىتى بىلەن روشەن سېلىشتۇرما بولۇپ قالغانىدى. ئۇنىڭ ئۆز خەلقى ئالدىدا ھۆكۈمرانلارچە گەدىيىپ ماڭىدىغان كۆرەڭ، ھاكاۋۇر بۇرۇنقى ھالىتى ـ خۇددى دەرەخ ئۇستىگە چۈشكەن، قۇياش نۇرىدا كۆزنى ئالماستەك چاقنىتىپ تۇرىدىغان ھالىتى قىرووەك ئاللىقاچان غايىب بولغانىدى. قىرو ئىرىگەندىن كېيىن قاپقارا دەرەخ پۈتىقلا قالىدۇ، خالاس. مۇشۇ تاپتا ئۇ ئۆز خوجىسىنىڭ ئالدىدا كۈچۈكلىنىپ، قىلىدىغان قىلىق تاپالمايِ قېلىۋاتقانىدى. ھېلى بىردەم ئىگىلىپ تەزىم بەجا كەلتۈرسە، بىردەم ئۆمىلەپ ھېرىپ، تەختتە ئولتۇرغان جۇڭغار

---

① خوتۇن باخشىسى — ئۇيغۇر شەيخى دېگەن مەنىدە. باخشى — قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدا «ئۇستاز، ئاچارى، ئاقارى» دېگەن مەنالارنى بىلدۈرەتتى.

② تەيلەسۇن — ئىشان، شەيخلەرنىڭ بوينىغا ئورايدىغان يوللۇق شارپىسى.

③ تەختە ئولخەنەك — ئىگەك ئاستى، دېگەن مەنىدە. ئىشانلار سەللىسىنىڭ پەتلىسىنى ئىگەك ئاستىدىن چىقىرىپ ئوراشنى ئاشۇنداق دەپ ئاتايدۇ.

هۆكۈمرانىنىڭ پۈتىدىكى ياۋا ئېشەك تېرىسىدىن ئەيلەپ تىكىلگەن ئۆتۈكىنى سۆيەتتى. گويا كى باشقا بالىلار تەرىپىدىن ئانىسى تېپىلغان يېتىمەكنىڭ ئۆز شەپقەتچىسىنى كۆرگەندە ئەرز ـ داد ئېيتىمەن دەپ ئېسەدەپ بوغۇلۇپ ـ بوغۇلۇپ يىغلاپ كەتكىنىگە ئوخشاش، ئۇمۇ غالدانىنى كۆرگەندە ئۆزىنى يىغىدىن زادىلا تۇتالماي قالدى. پىغان ـ ئەلەملىك يىغا ئۇنىڭ ئىچ ـ ئىچىدىن قاينىاپ چىقىۋاتاتتى.

— ئى بېشەۋكەتى خان ئالىيلىرى، — دەپ ئەرز قىلدى ئاپاق خوجا غالدانىنىڭ ئايىغىغا يىقىلىپ يىغلاپ تۇرۇپ، — مېنىڭ سېنىڭ ھۇزۇرۇڭغا كېلىشىمدىكى سەۋەب شۇكى، مۇلكىي خوتۇنىستاندا سېنىڭ قالماق سەلتەنىتىڭگە قارشى غەلىيان كۆتۈرۈلدى. سەن ۋە سېنىڭ غالىب، قەھرىمان قوشۇنۇڭ ئۇ يەرلەردە ئورناتقان تەرتىپ پۈتۈنلەي پاچاقلاپ تاشلاندى! مۇھەممەت ئىمىن خان دەيدىغان بىر گەدەنكەش ساڭا قارشى تىغ كۆتۈرۈپ چىقتى. سەن ھەرقايسى شەھەرلەرگە باسقاق قىلىپ قويغان قالماق قاراخان — شاھنەلىرىنى ئۇ يەرلەردىن قوغلاپ چىقىرىپ، بۇيۇك قالماق خانىغا قارشى ئاشكارا ئىسيان ناغرىسىنى چالدى. ئەي غالدان بېشەۋكەتى خان ئالىيلىرى، بۇ غەلىيان ـ ئىسيانداً ئۆلتۈرۈلگەن قالماق شاھنە ـ قارا خانلىرىنىڭ خۇن قىساسىنى ئېلىش — سېنىڭ باش تارتىپ بولماس مۇقەددەس بۇرچۇڭدۇر! ئاياغ ئاستى قىلىنغان سەلتەنىتىڭنىڭ نومۇسىنى ئاقلاش — سېنىڭ گەدىنىڭدىكى قىيامەتلىك پەرھىزدۇر! بۇنىڭ ئۈچۈن دەرھال قەشقەر مۇزاپىتىگە باھادىر لەشكەرلىرىڭنى ئاتلاندۇرغايسەن! خۇدايىتائالا ساڭا جەننەتتەك نۇسرەت ئاتا قىلغاي، سېنى جاھان ئىچىدە غالىب قىلسۇن!

— ئەي ساغان زالىڭ، — دېدى غالدان، — بىز سان ـ ساناقسىز باھادىر لەشكەرلىرىمىزنىڭ قېنى ۋە جېنى ھېسابىغا خوتۇنىستاننى ساڭا سويۇپ ئېلىپ بەرگەنىدۇق. ھالا بۇگۈن بەش

يىل ئۆتەر ـ ئۆتمەيلا، تەخت ـ بەخت ۋە تاجۇ ـ ۋەسلىكىدىن ئايرىلىپ، بۇ يەرگە كېلىپسەن! ئەسلىدە بىز ئۇ يەرگە سېنى ئەمەس، بەلكى سېنىكىدىن قابىلىيەتلىكرەك بىرىنى نايىب قىلىپ قويغان بولساق ياخشى بوپتىكەن. خەير، ئاۋۋال ئەسكەر چىقىرىشقا ئالدىراپ كەتمەيلى. بىز خوتۇنىستانغا ئەلچى ئەۋەتىپ، مۇھەممەت ئىمىن خاندىن فارامىنغا[1] نىمىشقا ئەمەل قىلمىغانلىقىنى سۇرۇشتە قىلايلى. ئاندىن بىرنېمە دېسەكمۇ ئۇلگۈرىمىز!

غالدان سۆزىنى تۈگىتىپلا قولىنى سىلكىدى. بۇ ئۇنىڭ «ئەمدى گەپ تۈگىدى، چىقىپ كەتسەڭ بولىدۇ» دېگىنى ئىدى. ئاپاق خوجا نائىلاج خان چېدىرىدىن كەينىچە شوخشىغان پېتى چىقىپ كەتتى...

* * *

غالداننىڭ ئەلچىسى تەخت ئۈستىدە ئولتۇرغان مۇھەممەت ئىمىن خانغا تىزىنى پۈكۈپ تەزىم بەجا كەلتۈردى. خاننىڭ ھەيۋىتـ ھەشمىتى ۋە ئۇنىڭ سۈرى جۇڭغار ئەلچىسىنى ئەيمەندۈرۈپ بىچارە ھالەتكە كەلتۈرۈپ قويدى. شۇڭا، ئۇ سۆزلەشكە پېتىنالماي، يەرگە كۆز تىككىنىچە ئولتۇرۇپ كەتتى. ئەلچىنىڭ سۆز قىلالماي ئولتۇرغىنىنى پەملىگەن مۇھەممەت ئىمىن خان ئاخىر ئۆزى گەپ ئاچتى:

— بۇ ياقتا كېلىشىڭدىكى مەقسەت ـ مۇددىئايىڭنى دەپ باقىمەن، غالداننىڭ ساڭا تاپىلىغان سۆزى بولسىمۇ يەتكۈزگىن، — دېدى ئۇ.

— ئەي شەۋكەتلىك خان ئالىيلىرى، — دېدى جۇڭغار

---

① فارامىن — موڭغۇلچە «بېتىم، كېلىشىم» دېگەن مەنالارنى بىلدۈرىدۇ.

ئەلچىسى ئورنىدىن تۇرۇپ قوللۇق بىلدۈرۈپ، — بۇنىڭ ئېيتماسلىققا چارەم يوق. ئىلگىرى بىزنىڭ ساغان زالىمىڭ بىلەن پۈتۈشكەن فارامېنىمىز بويىچە، سىلەر خوتۇنىستان ئەھلى بىزگە ھەر يىلى ئالتە تۈمەن سەر سەئىدىيە ئاق تەڭگىسى، ئالتە تۈمەن دانە بۆز ـ ماتا، ئالتە تۈمەن پارچە تۇلكە ـ سۇلەيسۇن تېرىسى، ئاتمىش تال تۇفەڭ. . . ئولپان تۆلەيتىڭلار. ئىككى يىل ئۆتۈپتۇ. جانابىي ئالىي سەن بۇ مەملىكەتتە خاقان بولۇپ سائادەت تېپىپسەن! بىراق، بۇ ئىككى يىللىق ئولپان ـ خىراجەت، غالچا يىگىت، غالچا چوكان ۋە ئالباتلار غالدان بوشوكتو خان ئالىيلىرىنىڭ ھۇزۇرىغا تېخى ئەۋەتىلمىگەن ئوخشايدۇ. مېنىڭ خوتۇنىستانغا كېلىشىمدىكى مەقسەتمۇ مۇشۇ ئىدى. ئەگەردە سەن ئۇنى بېرىشنى لايىق كۆرسەڭ، مەن بۇ ئولپان ـ خىراجەت، غالچا چوكان، غالچا يىگىت ۋە ئالباتلارنى ساڭا ۋاكالىتەن مۇزداۋان يولى ئارقىلىق ئېرەن — قابۇرغىغا — غالدان بوشوكتو خان ئالىيلىرىنىڭ ئالدىغا ئېلىپ بارغايمەن. ناۋادا، مۇۋاپىق كۆرمىسەڭ، بۇنىڭمۇ جاۋابىنى بەرسەڭ، ئۇنىمۇ غالدان بوشوكتو خان ئالىيلىرىغا ئېلىپ بارماقچىمەن.

مۇھەممەت ئىمىن خان جۇڭغارلار ئەلچىسىنىڭ سۆزىنى ئاڭلاپ ئېغىزلىرى غەزەپ زەھىرى بىلەن ئاچچىققا تولدى. يۈزلىرى ئوتتەك قىزىرىپ كەتتى. ئۇ خۇددى قوقاسقا دەسسەۋالغاندەك بولۇپ بىر ئەندىكتىيۇ ئەمما غەزەپ ئوتلىرىغا ئەقىل ـ پاراسەت سۇلىرىنى سېپىپ ئۆچۈردى، ئاندىن بېشىنى كۆتۈرۈپ، سۆزگە ئېغىز ئاچتى:

— قالماق خانى غالدانغا مېنى شۇنداق دېدى، دە: ئۇنىڭ دۆلەت سەلتەنەتى ھەرگىز مەڭگۈ بولمايدۇ. ئۇنىڭ ئاقىۋىتى بەربىر يوقىلىشقا ئېلىپ بارىدۇ. ئۇنىڭ مۇناپىقلارنىڭ كۆڭلىدەك قارا، بېخىللارنىڭ گۆرىدەك چوڭقۇر، تويماس نەپسى ئاخىر گۆرىدە توپا بىلەن تولىدۇ. شۇڭا، ئەمدى بىزدىن ئولپان،

خىراجەت ئالىمەن، دەپ تولا تەمە قىلىپ ئاۋارە بولۇپ يۈرمىسۇن! چۈنكى، بىزدىكى «سۇلايمان ئەلەيھىسسالامنىڭ ئالتۇن تۇغدىغان توخۇلىرى ئاللىقاچان قانات چىقىرىپ ھاۋاغا ئۇچۇپ كېتىپ قالدى.» مۇلكىي قەشقەرىيە ئۇنىڭ تەسەررۇپىدىكى زېمىن ئەمەس! ئەھۋالدىن قارىغاندا، ئۇ مېنىمۇ غالچا، دەپ قاراپ قالغان ئوخشايدۇ. ئۇ ئۇقۇپ قويسۇنكى، مەن غالچا ئەمەس! ئۇ خىيالىدا «ئالدى بىلەن تەخت ـ مەملىكىتىنى تارتىۋېلىپ، ئاندىن تاج بېرىش بەدىلىگە ئولپان ـ خىراجەت ئالىمەن» دەپ چۆچۈرىنى خام ساناپتۇ. خاتىرجەم بولسۇن، بۇ ئوخلىماي چوش كۆرگەنلىك! تاجۇ ـ تەختكە ئىگە سەلتەنەت ساھىبى بولغان مېنىڭدەك بىر ئادەمدىن باج ـ خىراجەت ئالىمەن دېيىش تېخىمۇ ئەقىلغا سىغمايدۇ. بۇنداق قىلىش خۇددى دەريادىكى قورقماس لەھەڭنىڭ ئالدىدا تۇرغان ئونچىلەرنىسى تېرىمەن، دېگەندەك بىر ئىش. بۇنداق ھەۋەسكە بېرىلگۈچىلەر سۇ ئىچىدە ئۆزىنى لەھەڭگە يەم قىلىپ بېرىدۇ، خالاس. غالدان مۇبادا ئاقىل كىشى بولىدىغان بولسا، ئۇنداق خەۋىلىك يەردىن بىرنەرسە تەمە قىلمىسۇن! مېنىڭ ئىلكىمدە ھەددى ھېسابسىز لەشكەر ـ چېرىك بار! شۇلار ماڭا غالىبىيەت بەخش ئېتىدۇ، دەپ ئويلاپمۇ يۈرمىگەي، گەرچە ئۇنىڭ لەشكىرى كۆپ، مېنىڭ لەشكىرىم ئاز بولسىمۇ ئەمما ئاللا ئەزەلدىن غەلىبە ـ نۇسرەتنى لەشكىرىنىڭ ئاز ـ كۆپلۈكىگە ئەمەس، بەلكى ئادالەتنىڭ قايسى تەرەپتە ئىكەنلىكىگە قاراپ بېرىپ كەلگەن!

. . . —

* * *

جۇڭغار ئەلچىسى ئۆزىنىڭ ئۆلۈك ياكى تىرىكلىكىنى بىلمەستىن تېز يۈرۈپ، يېگىرمە كۈن بولدى، دېگەندە ئېرەن

قابۇرغىغا يېتىپ كەلدى. ئۇ مۇھەممەت ئىمىن خانىنىڭ دېگەنلىرىنى غالدانغا بىر - بىرلەپ تولۇق يەتكۈزگەندىن كېيىن مۇنداق دېدى:

— مۇھەممەت ئىمىن خان خوتۇنىستاندىن چىققان باشقا خوجىلارغا پەقەت ئوخشىمايدىكەن. ئۇ ئەقىل - پاراسەتتە تەڭداشسىز بىر ئادەم ئىكەن. ئۇنىڭ شان - شەۋكىتىنى ۋە ئېسىل خۇي - سۇپەتلىرىنى دەپ بولغىلى بولمايدۇ. ئۇنىڭ ھوشيار ۋە زېرەكلىكى ئۇنىڭ ئېيتقان سۆزلىرىدىنمۇ مانا مەن دەپ بىلىنىپ تۇرۇپتۇ. ئۇنىڭ ھەرگىزمۇ سەل چاغلاپ بولمايدىغاندەك قىلىدۇ!

ئەلچىنىڭ سۆزلىرىنى ئاڭلاپ، جۇڭغار خانى غالدانىڭ غەزىپى قاينىاپ تاشتى. غەزەپ ئوتلىرى يالقۇنجاپ، ئالەمگە ئوت چۈشتى:

— بىچكە دوغار[1]! — دېدى ئۇ چالۋاقاپ، — مۇھەممەت ئىمىن خان دېگەن نېمە ئۇ؟ خانىدانمىنىڭ ئۇششاق چاكارلىرىدىن بىرىنغۇ؟! ئۇنىڭ ئەجدادى بولغان دوغلاتلار مېنىڭ خانىدانىمغا مىراخور بولمىغانمىدى؟! ئەمدى ئۇنىڭ پەيمانى تولۇپتۇ. ئۇنى يوقىتىشنىڭ تەييارلىقىغا تۇتۇش قىلىش كېرەك! بىز غالدانغا بويسۇنمىغان ئادەمنىڭ قانداق بولىدىغانلىقىنى ئۇنىڭ كۆزىگە كۆرسىتىپ قويمىمىز لازىم! ئۇنىڭ ئەدىپىنى شۇنداق بېرەيكى، بۇ ئىش جاھاندىكى بارلىق تېگى پەسلەر ئۈچۈن مەڭگۈ ئۇنتۇلماس بىر يادىكار، بەلكى ئاچچىق بىر ساۋاق بولۇپ قالسۇن!

غالدان ئۆزىنىڭ زەڭگى قۇنتاجى دېگەن نويۇنغا دەرھال مۇلكىي قەشقەرىيە ئېلىگە لەشكەر تارتىشنى بۇيرۇدى ۋە بۇ قوشۇنغا ئوغلى سەپتىڭ بالجۇرنى نازىر قىلىپ تەينىلىدى...

---

① بىچكە دوغار! — موڭغۇلچە سۆز. مەنىسى: »بەس، ئەمدى كاپشىما!«

* * *

مۇھەممەت ئىمىن خان باشچىلىقىدىكى سەئىدىيە قوشۇنلىرى بىلەن زەڭگى قۇنتاجى باشچىلىقىدىكى جۇڭغارىيە قوشۇنلىرى مۇز داۋان باغرىغا جايلاشقان يانتاق قۇدۇق دېگەن چۆلدە ئۇچراشتى.

ئاقسۇ ھۇدۇتلۇقتىكى يانتاق قۇدۇق دېگەن بۇ ئۆتەڭ تارىختا نۇرغۇن ئۇرۇشلارغا شاھىت بولغان قەدىمكى مەشھۇر جەڭگاھ ئىدى. بۇ يەر كۆچا بىلەن ئاقسۇنىڭ ئارىلىقىدىكى چۆلگە جايلاشقان مۇھىم يول ئېغىزى ھېسابلىناتتى. مۇزداۋاندىن چۈشۈپ، بۇ يەر ئارقىلىق شەرققە قاراپ ماڭغاندا، باي، كۆچا، چالىشلارغا بارغىلى بولاتتى؛ جەنۇبقا قاراپ ماڭغاندا ئاقسۇ، مارالبېشى، يەكەن ۋە قەشقەرلەرگە بارغىلى بولاتتى.

ياز چىللىسى ئىلكىدىكى بۇ چۆل كۈندۈزلىرى تونۇردەك ئىسسىپ كەتسە، كېچىلىرى سالقىن تاغ شامىلىدا تېز سوۋۇپ كېتەتتى.

ئىككى تەرەپ يانتاق قۇدۇق ئەتراپىدىكى بىر كۈنلۈك مۇساپىنى جەڭ مەيدانى قىلىپ قالدۇرۇشقانىدى. بۇ يەرنىڭ شىمالىدا چۆلتاغ دەپ ئاتىلىدىغان ئېگىز بىر تاغ بار ئىدى. كۈنپېتىش تەرىپىدە تۈزتاغ دەپ ئاتىلىدىغان بىر پارچە تاغ بار ئىدى. تۈزتاغنىڭ ئىككى تەرىپىدە ئىككى دەشت بار ئىدى. تۈز تاغنىڭ شەرقىدىكى چۆلگە جۇڭغارىيە لەشكەرلىرى ئورۇنلاشقانىدى. تۈز تاغنىڭ غەربىدىكى چۆلگە مۇھەممەت ئىمىن خان باشچىلىقىدىكى سەئىدىيە قوشۇنلىرى ئورۇنلاشقانىدى. بۇ ئىككى قوشۇننىڭ ئارىسىدىن تاڭ شامىلىمۇ ئۆتەلمەيتتى. ئۇلارنىڭ جېسەكچىلىرى كېچە - كۈندۈز ئارام تاپماي قارشى تەرەپنىڭ ئىش - ھەرىكەتلىرىنى كۆزىتىپ تۇرۇشاتتى. ئۇلار شۇقەدەر ھوشيار ئىدىكى، ئارىدىن بىرەر چۈمۈلە تەۋرىسىمۇ،

ئۇنىڭ كۆزىنى ئوق بىلەن تىكىپ تاشلىشاتتى.

مۇھەممەت ئىمىن خانىنىڭ لەشكەرلىرى كۆپ تىرىشچانلىقلارنى كۆرسىتىپ، مۇداپىئە خەندەكلىرىنى شەھەرى كىتىكىنىڭ مۇداپىئە خەندەكلىرىدەك، بەلكى ئەسكەندەر سېپىلىدەك پۇختا ۋە مۇكەممەل قىلىپ قۇرۇپ چىققانىدى. شۇڭا ئۇلارنىڭ كۆڭلى توق ئىدى.

مۇھەممەت ئىمىن خانىنىڭ لەشكەرلىرىگە مىرزا مۇھەممەت شاھبەگ ئەمرۇل ئۆمەرا ئىدى. بۇگۈن مۇھەممەت ئىمىن خان مىرزا مۇھەممەت شاھبەگ ۋە باشقا ئەمرۇل ئۆمەرالارنى باشلاپ، يۈزدەك شەمشەرۋازنىڭ ھەمراھلىقىدا جۇڭغارىيە لەشكەرلىرىنىڭ سېپىنى كۆزىتىپ كېلىش ئۈچۈن توزتاغنىڭ ئۈستىگە چىقتى. كۆردىكى، جۇڭغار لەشكەرلىرى يەر يۈزىنى قارا چېكەتكىدەك قاپلاپ، پۈتۈن دەشت ـ چۆللىرى ھەربىكەتكە كەلتۈرۈپ، تەۋرىتىۋەتكەنىدى. ئۇلارنىڭ ئاتلىرىنىڭ ئاياغلىرىدىن پۈرقىراپ كۆتۈرۈلگەن چاڭ ـ توزانلار پۈتكۈل ئالەمنى قاپلاپ، ئاسمان يۈزىنى كۆرگۈسىز قىلىپ تاشلىغانىدى. بۇ ھەددى ھېسابسىز قوشۇننى كۆرگەن ھەرقانداق ئادەمنىڭ ھوشى بېشىدىن ئۇچاتتى. ئەمما، مۇھەممەت ئىمىن خان ئۆزىنى تۇتۇۋالدى — دە، ئۆزىنىڭ ئوردۇسىغا[1] قاراپ ماڭدى.

قۇياش غەربتە ئولتۇردى. تۈن قاغىسى ئۆزىنىڭ قازانىنىڭ كۈيىسىدەك قارا قاناتلىرىنى زېمىن ئۈستىگە يايدى. مۇھەممەت ئىمىن خان جۇڭغارلارنىڭ تۈن قاراڭغۇسىدىن پايدىلىنىپ شەبخۇن ئۇرۇشىدىن ساقلىنىش ئۈچۈن، بەزى زۆرۈر بولغان ئېھتىياتچىلىقلارنى يولغا قويدى. قونالغۇدا چىرىغار، بىرىنغار، غول قىسىم ۋە يەزەك قىسىملارنىڭ ھەرقايسىسىنى ئۆز ئورنى بويىچە جاي ـ جايىغا ئورۇنلاشتۇردى. ئۇنىڭ ئىجراسى

① ئوردۇ — قەدىمكى زامان ئۇرۇشلىرىدا ھەربىي قىسىملارنىڭ قوماندانلىق شتابى جايلاشقان جاي.

قاتتىق بۇيرۇقى بويىچە ھەربىر قىسىم ئۆزىنىڭ چۈشكەن يېرىدىن قوراللىنىپ ئوردۇنىڭ ئەتراپىغا چېدىرلاردىن بىر ئوق يېتىم يىراقلىققا پىيادە چارلاشقا چىقىپ، كېچىچە نۆۋەت بىلەن ئۇخلىماي كۆزەتچىلىك قىلىشتى. ئۆز نۆۋىتىگە چىقمىغانلارنىڭ بۇرنى تېشىلىپ چۆلۈك ئۆتكۈزۈلگەندىن كېيىن لەشكەر ئىچىدە سازايى قىلىنىپ ئايلاندۇرۇلدى. . .

ئەتراپ تىنچىغان مەزگىلدە، مۇھەممەت ئىمىن خانىنىڭ بارگاھى ئىچىدىن ئاتلىرىنىڭ ئېغىزلىرىغا ياغاچ چىشلەتكۈزۈلگەن ۋە تۇياقلىرىغا خالتا كىگىز[1] كىيدۈرۈلگەن بىر بۆلەك ئاتلىق لەشكەرلەر ئۆزلىرىنىڭ ئەمىر لەشكىرىنىڭ كەينىدىن چۆل تاغ يولى ئارقىلىق باي تەرەپتىكى جوغا داۋانغا قاراپ يولغا چىقتى. ئۇلارنىڭ ئىنتىزامى شۇ قەدەر چىڭ ئىدىكى، شۇنچە كۆپ لەشكەردىن «تىرىق» قىلغان ئاۋازنىمۇ ئاڭلىغىلى بولمايتتى.

غالدانىنىڭ مۇلكىي قەشقەرىيىگە ھۇجۇم قىلىش ئۈچۈن لەشكەر تارتىپ كېلىۋاتقانلىقىدىن خەۋەر تاپقان بۇخارا خانى سۇبھان قۇلىمۇ[2] دەرھال تۆت مىڭ لەشكەرنى مۇھەممەت ئىمىن خانغا ياردەمگە ئەۋەتكەندى. مۇھەممەت ئىمىن خان جۇڭغارلارغا تۇيۇقسىز زەربە بېرىش ئۈچۈن بۇ ئۆزبېك ئاتلىق قوشۇنلىرىنى مۇزداۋان يولىدىكى قورغان دېگەن يەرگە بۆكتۈرمە قويۇشقا كېچىلەپ يولغا سالدى.

---

① كېچىلىك ئۇرۇشتا تۇش چىقارماسلىق ئۈچۈن ئاتلارنىڭ پۇتىغا كىيگۈزۈلىدىغان كىگىز پايپاقنىڭ نامى.

② سۇبھان قۇلى — يەرغانىدىكى ئۆزبېك ئەشتەرخانلار سۇلالىسىنىڭ خانى. ئۇ 1680—1702- يىللىرى تەختتە ئىدى.

* * *

جۇڭغارىيە سەركەردىسى زەڭگى قۇنتاجى نويۇن قىرىق مىڭ جۇڭغار لەشكىرىنى مۇزداۋان ئارقىلىق باشلاپ كېلىپ يانتاق قۇدۇق چۆلىدە تۇزلەڭلىككىلا بارگاھ تىكتى. بۇنىڭدىن ئۇنىڭ مۇھەممەت ئىمىن خاننى زادىلا كۆزگە ئىلمايدىغانلىقىنى كۆرۈۋېلىش مۇمكىن ئىدى. ئۇ مۇشۇ تاپتا پەلەكتەك بارگاھلارنى تىكىپ، تەخت كۇرسىدا ئولتۇرۇپ، مەخپىي ۋە ئاشكارا ئىشلار ھەققىدە سەركەردە ـ سەردارلىرى بىلەن سۆھبەت قۇرۇپ ئولتۇرغانىدى. ئۇنىڭ سەردارلىرىدىن بەزىلىرى:

— ئەگەر نويۇنمىزدىن ئىجازەت بولسا، بىز قىلچىمۇ ئىككىلەنمەستىنلا مۇشۇ تاپىنىڭ ئۆزىدە خوتۇنلارغا ھۇجۇم قىلىمىز، — دېسە، يەنە بەزىلىرى:

— خوتۇنلار بىزنى كۆرسىلا بەدەر قوپۇپ تىكشۈتىشىدۇ. شۇڭا، ئاياللارنىڭ كۆڭۈنەك ـ تامباللىرىدىن كۆپرەك تەييارلاپ قويساق بولىدىغان ئوخشايدۇ. ئۇلار قورقۇپ قاچقاندا، ئىشتىنىغا چىقىرىۋەتسە، لازىم بولۇپ قالىدۇ! — دەپ كۈلۈشەتتى، يەنە بەزىلىرى بولسا:

— مۇھەممەت ئىمىن خان ئەتە ئەتىگەندە ئۆزىنىڭ قىلغانلىرىغا توۋا قىلىپ، چوقۇم كەچۈرۈم سوراپ كەلمەيدىغان بولسا سەن چېچ، مەن يەي! — دېيىشەتتى.

جۇڭغارلار ئەنە شۇنداق خىلمۇ خىل پىكىرلەردە بولۇشسىمۇ لېكىن ئۇلار سەئىدىيە دۆلىتىنىڭ تۇغىنى كۆتۈرۈپ چىققان مۇھەممەت ئىمىن خانغا نىسبەتەن بىردەك پىكىرگە ئىگە ئىدى. بۇ قوماندانلار: خالخە موڭغۇللىرىنى، خوشۇت موڭغۇللىرىنى ۋە ئىسمايىل خاننى يەڭگەن مۇنداق قۇدرەتلىك قوشۇنغا شېكەسته يېتىشى ھەرگىز مۇمكىن ئەمەس، دەپ ئويلىشاتتى (گەرچە، ئۇلار تېخى يېقىندىلا قازاقلاردىن يېڭىلىپ قالغان بولسىمۇ ئەمما

بۇنداق شەرمەندىچىلىكنى تىلغا ئېلىشنى زادى خالىمايتتى).
ئۇلار مۇھەممەت ئىمىن خانىنىڭ قوشۇنىنى بىر زەربە بىلەن مەغلۇپ قىلىپ قاچۇرالايمىز، دەپ جەزمەن ئىشەنچ بىلەن خىيال قىلىشاتتى. ئەتە بولىدىغان ئۇرۇش ھەققىدە ئۇلارنىڭ ھەممىسىنىڭ كۆڭلىدە سان بولغاچقا، سەركەردە - قوماندانلار جەڭ ئىشلىرىنى ئورۇنلاشتۇرۇش بىلەن ئاۋارە ئىدى. ئۇلارنىڭ كۆزلىرىدىن ئۇيقۇ قاچقان، ھەممىسى ئۆزىنىڭ قول ئاستىدىكى لەشكەرلىرىگە ئىنئام ۋە تارتۇق بېرىش ھەققىدە ۋەدىلەرنى ئاغزى - ئاغزىغا تەگمەي سۆزلەشكە مەشغۇل ئىدى. قايسى يىلى، سەئىدىيە خانى ئىسمايىل خاننى يېڭىۋالغاندا، خوتۇنىستاندىن جۇڭغارىيىگە خوتۇنلارنىڭ چىرايلىق قىز - چوكانلىرىنى ۋە دۇنيا - دەپئىنلىرىنى ئولجا قىلىپ ئېلىپ كەتكەنلىكلىرى جۇڭغار لەشكەرلىرىنىڭ ھېلىمۇ ئېسىدە ئىدى. شۇڭا، ئۇلارمۇ «خوتۇنىستاننىڭ پاختىدەك يۇمشاق، سەدەپتەك ئاق بەدەنلىك قىز - چوكانلىرىغا ئىگە بولۇپ، كۆڭلىمىزنى خۇش ئېتىمىز!» دەپ، خام تامالارنى ئوت ياقمىغان قازانغا سېلىپ تەييارلاپ پىشۇرۇپ، چىشى يوق قۇرۇق ئاغزىدا چاينap لەززەتلىنىپ، خۇش بولۇشۇپ تۇرۇشاتتى.
ئىشقىلىپ، ھەممەيلەن مۇھەممەت ئىمىن خانىنىڭ قوشۇنىنىڭ جەزمەن مەغلۇپ بولىدىغانلىقىغا ئىشەنچى كامىل ئىدى. ھەممەيلەن قالماقچە دۇبۇلغا - ساۋۇتلىرىنى كىيىشىپ، تاڭ ئېتىشنى تەقەززالىق بىلەن كۈتۈشمەكتە ئىدى. بۇ كېچە ئۇلارغا شۇنچە ئۇزۇن بىلىنىپ كېتىۋاتاتتى.
ئاخىر زاربقىپ كۈتكەن تاڭ ئاتتى. سۇبھى ئۆز جامالىنى كۆرسەتتى. سەھەر ۋاقتىنىڭ ئالتۇن تۇغى ئاشكارا بولدى. قۇم بارخانلىرىنىڭ چوققىلىرى ئەتىگەنلىك شامالدا كۆتۈرۈلگەن قۇم ئۇچقۇنلىرى بىلەن قاپلانغان بولۇپ، بىر دەمدىلا كۆزگە كۆرۈنمەي قالدى. ئەتىگەنلىك كۈن قاراڭغۇلىشىپ، ناھايىتى يوغان قۇياش

خۇددى مىستىن ياسالغان كىچىككىنە تاۋاقتەكلا بولۇپ قالغانىدى. بۇنداق بوراننى كۆپ قېتىم كۆرگەن بۇ كىشىلەر چۆل بورىنىنىڭ ئۇزاققا بارمايدىغانلىقىنى بىلىشەتتى. شۇڭا، مۇھەممەت ئىمىن خانىنىڭ لەشكەرلىرى باشلىرىنى ئوراپ جىم تۇرۇۋالدى. بوران چەتلەپ ئۆتۈپ كەتتى. چۆلدە يەنىلا يازنىڭ دەھشەتلىك ئىسسىقى ھۆكۈم سۈرۈشكە باشلىدى.

ئىسسىق بوران ئۆتۈپ كەتكەندىن كېيىن دەشتىنىڭ يۈزى ئېچىلدى. پۈتۈن دەشت لەشكەر دېگىزىغا ئايلانغانىدى. ئىككى تەرەپ لەشكەرلىرىنىڭ ئارىسىدا ئىككى چاقىرىم كەلگۈدەك ئارىلىق قالدۇرۇلغانىدى.

تەقدىر شامىلى بۇ ئىككى لەشكەر دەرياسىنى ئۆركەشلەتمەكتە ئىدى. ئۇلارنىڭ چۇقان - سۈرەنلىرى پۈتۈن چۆلنى چاڭ كەلتۈرەتتى. ئاتلارنىڭ تۇياقلىرى ئارىسىدا پۈتۈن جەڭگاھ لەرزىگە كېلىپ كەتكەنىدى. خۇددى «زېمىن قاتتىق تەۋرىتىلگەندە»[1] دېگەن ئايەتنىڭ مەزمۇنىدەك ھالەت شەكىللەنگەنىدى.

ئىككى تەرەپنىڭ باشتىن - ئاياغ قۇياق - ساۋۇت كىيىشكەن شەمشەرۋازلىرى ۋە نەيزىۋازلىرى كېچىم بىلەن چۇمكەلگەن جەڭ ئاتلىرىغا مىنىشىپ، ئۇرۇش سېپى تۈزۈپ قاتار تۇرۇشاتتى. ئۇلارنىڭ قولىدىكى قورال - ياراقلىرى ۋە ئۇستىدىكى دۇبۇلغا، ساۋۇتلىرى قۇياش نۇرىدا كۆمۈشتەك پارقىراپ، ۋال - ۋۇل قىلاتتى. ئۇلار جەڭ رەسمىيەتلىرىنى تۈزۈشۈپ، قارىمۇ قارشى تەرەپكە سالماق قەدەملەر بىلەن ئىلگىرىلەشتى. ئىككى تەرەپنىڭ سېپى ئېچىدە چىلىنىۋاتقان دەھۇل - دۇمباقلارنىڭ ساداسى گويا كى يۈزلىگەن ھىنگان تۆگىلەرنىڭ مەست بولۇشۇپ نەرە تارتىشقان چېغىدىكىدەك ھالەتنى ئەسلىتەتتى. بۇرغا - كانايلار

---

① «قۇرئان كەرىم»، سۈرە زەلزەلە، 606 - بەت.

خۇددى ھەرىكەت بىلەن بوينىنى ئىككى يەردىن ئېگىپ، دەم تارتىش ئۇچۇن ئېغىزلىرىنى يوغان ئېچىشىپ، دۇشمەنلىرىنى يۇتماقچى بولغان ئەجدىھاغا ئوخشايتتى. كاناي ـ سۇنايلاردىن زارلىنىپ چىقىۋاتقان ئاۋازلار خۇددى ئىسراپىل پەرىشتە قىيامەتتىن دېرەك بېرىۋاتقاندەك ياڭرايتتى. تۇغ ـ ئەلەملەر چۆل شامىلىدا خۇددى پەلەك قىسمىتىدىن دېرەك بېرىۋاتقاندەك لەپىلدەيتتى. لەشكەرلەرنىڭ ئاياغلىرىدىن پۇرقىراپ چىقىۋاتقان چاڭ ـ توزانلار ھاۋانى قاپلاپ، نە تاغ، نە چۆلنى پەرق ئېتىش قىيىن ئىدى. شۇنداق قىلىپ، ئىككى تەرەپنىڭ لەشكەرلىرى بىر ـ بىرىگە قارىمۇ قارشى ئىلگىرىلەپ ئوچ ئوق يېتىم يەرگە كەلگەندە توختاشتى.

چۆل شامىلى ئاردىدىكى چاڭ ـ توزانلارنى بىر تەرەپكە سۈرۈپ ئېلىپ كەتتى. خالايىقنىڭ كۆزلىرىگە جاھان روشەنلەشتى. شۇ چاغدا، جۇڭغارلار سېپىدىن بىر قەھرلىك پالۋان ئات چاپتۇرۇپ كەلدى. ئۇ تۇتۇندەك قاشاڭ، ئوتتەك باشتوڭ ئىدى. ئۇنىڭ بېشىدىكى دۇبۇلغىسىدىن تارتىپ پۇتۇن بەدىنى ۋە ئاستىدىكى ئېتىنىڭ ھەممە يېرى كۆك تۆمۇر قۇيۇق بىلەن قاپلانغان، گويياكى تۆمۇر ئىچىگە غەرق بولغانىدى. ئۇ يېنىغا خىتاي قىلىچىنى ئېسىپ، قولىدا بۆرە چىشلىق ئۇمۇتىنى پىرقىرىتىپ مەيدانغا شۇ قەدەر ھەيۋەت ـ ھەشىمەت بىلەن كىرىپ كەلدىكى، ئەييۇھەنناس! ئۇنى كۆرگەن پالۋانلارنىڭ ھەممىسى: «بۇ قۇترىغان قاۋان ئىكەن!» دەپ قېلىشتى. بۇ جۇڭغارلارنىڭ دالجە ئاتلىق پالۋىنى ئىدى.

دەل شۇ پەيتتە مۇھەممەت ئىمىن خان سېپىدىنمۇ چاقماقتەك ھەرىكەت بىلەن جەڭ ھۇنىرىنى كۆرسىتىپ بىرسى جەۋلانبازلىق قىلىپ ئات چاپتۇرۇپ چىقتى. ئۇ زىرھ قۇيۇق، بېشىغا زىرھ باشناقلىق ئالتۇن دۇبۇلغا، قۇيۇق ئۇستىگە نەپىس قەشقەر ماتاسىدىن يېشىل كىيىم كىيگەن بولۇپ، كىيىمى سۇ ئۇستىدىكى

يېشىل ئوتتەك كۆرۈنۈپ تۇراتتى. ئۇ ئوك قولىدا ئالماس نەيزە، سول قولىدا ياقۇت قالقان تۇتقان، بېلىگە كەمەنباغ قىستۇرۇلغان، دۇبۇلغىسى ئۇستىگە ھىلال ئايلىق كۈمۈش ئوتىغات قوندۇرۇلغانىدى. ئۇ ئەنە شۇنداق سۆلەت - سالاپەت بىلەن مەيدانغا ئېتىلىپ كەلدى. بۇ پالۋان مۇھەممەت ئىمىن خانىنىڭ قوشۇنىدىكى سەئىد ئەھمەد پالۋان ئىدى.

ئۇلار بىر - بىرىگە قارشى ئات سېلىشىپ روبىرو كېلىشكەندىن كېيىن بىر - بىرىگە شۇنداق چىرماشتىكى، ماھارەت ۋە شىجائەتتە بىر - بىرىدىن ئېشىپ چۈشۈشتى. ئۇلار ئۇچ يۈز ئاتمىش داۋقۇر ئېلىشقان بولسىمۇ، بىر - بىرىنىڭ ساۋۇتلىرىغا نەيزە ئۇچىنى زادىلا تەگكۈزەلمىدى. ئاخىر سەئىد ئەھمەت پالۋان يېڭىلگەندەك بولۇپ، نەيزىسىنى سۆرىگىنىچە قېچىۋىدى، ھېلىقى جۇڭغار پالۋىنى بۇنىڭ ھىيلە ئىكەنلىكىنى بىلمەستىن قوغلاپ كېلىۋەردى. سەئىد ئەھمەت پالۋان ھېلىدىكى كەمەنباغنى يېشىپ قولىغا ئالدى — دە، كەينىگە قايرىلىپ تۇرۇپ چۆرۈپ بىر ئېتىۋىدى، كەمەنباغ يىلاندەك تولغىنىپ ئۇچۇپ ھېرىپ جۇڭغار پالۋىنى دالجەنىڭ بوينىغا سىرتماق بولۇپ كېيىلىپ قالدى. سەئىد ئەھمەت پالۋان چاققانلىق بىلەن كەمەنباغنىڭ ئۇچىنى بىر سىلكىپلا ھېلىقى جۇڭغار پالۋىنىنى ھايالسىزلا ئاتتىن يىقىتتى ۋە نەيزىسىنى ئۇنىڭ بوغۇزىغا گاچىدە سانجىدى. قاپقارا قان دالجەنىڭ بوغۇزىدىن ئېتىلىپ چىقتى. ئۇ يەردە خىرقىراپ بىر - ئىككى پۇت ئېتىپلا، سونايلانغىنىچە يېتىپ قالدى. سەئىد ئەھمەت پالۋاننىڭ بۇ ماھارىتىگە پىرقىراۋاتقان بۇ قېرى پەلەكمۇ ئاپىرىن ئوقۇماي تۇرالمىدى.

سەئىد ئەھمەت پالۋان مۇھەممەت ئىمىن خانىنىڭ ئالدىغا كېلىپ ئېتىدىن سەكرەپ چۈشتى — دە، يەر ئۆپۈپ تەزىم قىلغاندىن كېيىن يەنە جەڭگاھقا ئات چاپتۇرۇپ كەلدى ۋە دۇشمەن

تەرەپتىن ئۆزىگە تاقابىل تۇرۇشقا پالۋان تەلەپ قىلىپ ھەملە قىلدى. شۇ ئەسنادا، جۇڭغارلار سېپىدىن قولىدا نەيزە تۇتقان بىر پالۋان ئۇنىڭغا قارشى ئات سېلىپ چىقتى. ئۇمۇ باشتىن - بوي تۆمۈر دۇبۇلغا، تۆمۈر ساۋۇت بىلەن پۈركەلگەن بولۇپ، ئۇرۇشتا يۈز دۇشمەنگە بىر ئۆزى تەنھا تاقابىل كېلەلەيدىغان باھادىر ئىدى. ئۇ جۇڭغار خانى غالدانىڭ ئوغلى سەپتىڭ بالجۇر ئىدى.

ئۇ ئات چاپتۇرغىنىچە كېلىپ سەئىد ئەھمەت پالۋانىنىڭ ئالدىنى توستى. سەئىد ئەھمەت پالۋانمۇ ئۇنىڭغا نەيزىسىنى تەڭلىگىنىچە نەرە تارتىپ كەلدى. بۇ چىڭقى چۇش بولۇپ قالغان مەھەل ئىدى. جەڭ يەنە قىزىپ كەتتى. نەيزىلەر بىر - بىرىگە ئىرماش - چىرماش بولۇپ كەتتى. سەئىد ئەھمەت پالۋان يەنە نەيزىسىنى سۆرەپ قېچىش ھېيلىسىنى ئىشلەتمەكچى بولۇپ ئېتىنىڭ بېشىنى بۇرۇشىغا، سەپتىڭ بالجۇر يېنىدىن زەنجىر خىشىنى چىقىرىپ بىر ئېتىپلا سەئىد ئەھمەت پالۋانىنى سوقۇۋەتتى. ئۇ پولات خىشىنىڭ زەربىسىدىن ئاتتىن ئۇچۇپ چۇشۇشكە تاسلا قالدى - يۇ ئەمما ئۆزىنى دەرھال تۇزىۋالدى ۋە يېنىدىكى قىلىچىنى سۇغۇرۇپ ئالغان پېتى سەپتىڭ بالجۇرنىڭ بېشىغا شىددەت بىلەن چاپتى. قىلىچ سەپتىڭ بالجۇرنىڭ پولات دۇبۇلغىسىدىن كېسىپ ئۆتۈپ بېشىغا خېلى پاتتى. سەپتىڭ بالجۇرمۇ ئۆزىنىڭ ئېغىر يارىلانغىنىغا قارىماي، قىلىچى بىلەن سەئىد ئەھمەت پالۋانىنى قايتۇرۇپ بىر چېپىپلا ئۇنىڭ دۇبۇلغىسىنىڭ پارچىسى بىلەن قوشۇپلا ئۇنىڭ بېشىدىن ئالقاندەك بىر پارچە سۆڭەكنى كېسىپ چۇشۇردى. سەئىد ئەھمەت پالۋان ئاتتىن يىقىلىپ چۇشتى، ئۇ ئۆلگەنىدى. مۇھەممەت ئىمىن خانىنىڭ سېپىدە پاتىپاراقچىلىق كۆتۈرۈلدى. جۇڭغارلار پۇتۇن سەپ بويىچە ھۇجۇمغا ئۆتتى. ئۇلار مۇھەممەت ئىمىن خان قوشۇنلىرىنىڭ سېپىگە بىر ئوق يېتىم قالغىچە چېپىپ

كېلىۋىدى، توساتتىن جۇڭغارلارنىڭ ئارقا سېپىدىن قاپقارا قويۇق ئىس كۆتۈرۈلدى. ئۆزلىرىنىڭ ئارقا سېپىنىڭ باسۇرۇقىغا ئۇچرىغانلىقىنى كۆرگەن جۇڭغارلارنىڭ پۈتۈن سېپى قالايمىقانلىشىپ بۇزۇلدى — ده، ئاتلىرىنىڭ باشلىرىنى ئارقىغا بۇرىشىپ چېكىنىشكە باشلىدى.

ئەسلىدە، بۇنىڭدىن بىر كۈن ئىلگىرى كېچىدە مۇھەممەت ئىمىن خان ئەمرۇل ئۆمەرا مىرزا مۇھەممەت شاھبەگ باشچىلىقىدىكى بەش مىڭ ئاتلىق لەشكەرنى چۆل تاغ يولى ئارقىلىق جۇڭغارلارنىڭ ئارقا تەرىپىدىكى جوغا بۇلاق دېگەن يەرگە ئەۋەتكەنىدى ھەمدە بۇگۈن دەل چىڭقى چۈش مەھەلدە دۈشمەنىنىڭ ئارقا سېپىگە باسۇرۇش پۈتۈشۈپ قويۇلغانىدى. بۇگۈن سەئىد ئەھمەت پالۋان قىلىچ زەربىسىدە ئاتتىن يىقىلغاندا دەل چىڭقى چۈش بولغانىدى. ئۇلار جۇڭغارلارنىڭ ئارقا سېپى بوش قالغان پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ، تاغدىن بىراقلا يوپۇرۇلۇپ چۈشۈپ، زەڭگى قۇنتاجىنىڭ ئوردۇگاھىنى يۇلۇپ تاشلىدى. ئۇنىڭ بارگاھىدىكى ئوت ـ چۆپ، ئوزۇق ـ تۈلۈك، ئوق ـ دورا ھەربىي لازىمەتلىكلىرىگە ئوت قويۇپ كۆيدۈرۈپ، تىرىپېرەن قىلىپ تاشلىدى.

جۇڭغار قوشۇنلىرىنىڭ ئارقا سېپى باسۇرۇقتا ئۇچرىغاندىن كېيىن جۇڭغارلار قالايمىقانلىشىپ پىتىراپ قاچقىلى تۇرغاندا، مۇھەممەت ئىمىن خانمۇ ئۆز قوشۇنلىرىغا پۈتۈن سەپ بويىچە ھۇجۇمغا ئۆتۈشكە بۇيرۇق چۈشۈردى. ئارقا ۋە ئالدى ئىككى تەرەپتىن تەڭلا ئىسكەنجىگە ئېلىنغان جۇڭغارلارنىڭ ئەمدى تۇنۇگۈنكى ھەيۋە ـ سۇرى، دەبدەبە ـ ئەسئەسىلىرى ۋە كۆرەڭ ئەلپازى قالمىغانىدى. ئۇلار سەئىدىيە قوشۇنلىرىدىن ئالدى ۋە ئارقا تەرىپىدىن تەڭلا زەربە يەپ، ئۆلەر ـ تىرىلىشىگە باقماي، مۇزداۋان تەرەپكە قاراپ قېچىشقا باشلىدى. ئەمما، مۇزداۋان يولىدىكى قورغان دېگەن يەردە ئۇلارنى ئەجەل مۇئەككەللىرى

ساقـلاپ تۇرغانلىقى جۇڭغارلارنىڭ ئېسىگە كەلمىدى! . . .

زەڭگى قۇنتاجى بىلەن سەپتىكى بالجۇر باشچىلىقىدا مۇزداۋان يولى ئارقىلىق ئېرەن قابۇرغىغا قېچىپ كېلەلىگەن ئاز سانلىق جۇڭغارلارنى ھېسابقا ئالمىغاندا، قالغانلىرىنىڭ ھەممىسى يوقىتىلدى①.

مۇھەممەت ئىمىن خان يانتاق قۇدۇق جېڭىنىڭ زور غەلىبىسىنى تەبرىكلەپ ئالاھىدە مۇراسىم ئۆتكۈزۈپ، بۇ جەڭدە شېھىت بولغانلارنى كاتتا دەپنە قىلدۇردى. يارىدار بولغانلارنى داۋالاتقۇزۇپ يارلىرىنى ساقايتىپ، تەن ـ سالامەتلىكلىرىنىڭ بالدۇرراق ئەسلىگە كەلتۈرۈلۈشىگە شارائىت يارىتىپ بەردى. باھادىرلىق كۆرسەتكەنلەرگە كاتتا ئىنئام ـ ساۋاقلىرىنى ئەتراپلىق يەكۈنلەپ چىقتى.

— دېمەك، توم ئېشىلگەن كەندىر ئارغامچىمۇ ئىنچىكە چىڭ يىپلاردىن ئېشىلگىنىگە ئوخشاش، — دېگەنىدى ئۇ يانتاق قۇدۇق جېڭىدە تەج ـ تۆھپە كۆرسەتكەنلەرنى مۇكاپاتلاش مۇراسىمىدا، — ئەڭ كۈچلۈك دەپ ئاتالغان زور دۈشمەننىڭمۇ نۇرغۇن ئاجىزلىقلىرى بولغان بولىدۇ! مۇبادا، سەن توم ئېشىلگەن كەندىر ئارغامچىنىڭ ئاشۇ سان ـ ساناقسىز قېتىنى بىردىن، بىردىن ئاجرىتىپ چىقالساڭ، بۇ ئارغامچىنى ئاسان ئۈزۈۋەتكىلى بولىدۇ. كۈچلۈك دۈشمىنىڭنىڭ كۈچلۈك بولۇشىنى چەكلەپ تۇرىدىغان ئاشۇ ئاجىزلىقلىرىنى بىر ـ بىرلەپ تېپىپ چىقىپ زەربە بېرەلىسەڭلا، ئۇنى تارمار كەلتۈرەلىشىڭ تولىمۇ ئوڭايغا توختايدۇ! شۇنچىلىكلا ئىش ئىكەنغۇ! دەپ

① بەزى تارىخچىلار: «شۇ قېتىمقى جەڭدە جەمئىي يوقىتىلغان قالماقلارنىڭ سانى ئونتۇز مىڭدىن ئېشىپ كەتكەنىدى» دەپ يازغانىدى. ئۇ ھەقتە شاھ مەھمۇت جۇراس يازغان: «تارىخى رەشىدى — زەيلى» گە قارالسۇن. بۇ كىتاب 1988 ـ يىلى قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى تەرىپىدىن «سەئىدىيە خاندانلىقى تارىخىغا دائىر ماتېرىياللار» دېگەن نام بىلەن نەشر قىلىنىدى.

قالسەن. ئەگەر دۇشمەن بۇ ئاجىزلىقلىرىنى بىرلەشتۇرۇۋالسا، ئۇ يەنە غايەت زور كۈچلۈك دۇشمەنگە ئايلىنىپ قالىدۇ!...

* * *

قەشقەر شەھىرىنىڭ كۈنچىقىش تەرىپىگە تەخمىنەن ئالتە چاقىرىم كېلىدىغان ياغدۇ دېگەن يېرىدە[1] ئاپاق خوجىنىڭ دادىسى مۇھەممەت يۈسۈپ ئىشان خوجا مازىرىنىڭ مەقبەرىسى بار ئىدى. بۇ گۈلزارلىق ئېچىگە ئېلىنىپ ياسالغان ياسداق، كاتتا بىر مەقبەرە ئىدى. بۇ مەقبەرىنىڭ تاملىرى قار - يامغۇرنى زادىلا كۆرۈپ باقمىغانىدى. تاملىرى راۋاقلىرىدىن باشلاپ ھەممە جايلىرى ئالتۇن رەڭ چاق - چۇق كاھىشلار بىلەن زىننەتلەنگەن، مەقبەرىنىڭ ئاستىغا ئالتۇن رەڭ چىنە خىشلار بىر - بىرىگە جىپسىلاشتۇرۇلۇپ گۈل چىقىرىپ تىزىلغانىدى. بۇ چاقچۇق خىشلار گۈمبەزنىڭ تېگىدە ئاجايىپ گۈزەل نەقىش سەھىپىسى ۋە ھاشىيەسىنى ھاسىل قىلغانىدى. ئالتۇن رەڭ خىشلار بىلەن بېزەلگەن بۇ مەقبەرىنىڭ ئىچى ئاق گەچ بىلەن سۇۋالغان، ئىشىك - پەنجىرلىرىمۇ ھەلدىن سىر بېرىلىپ بېزەلگەن، مەقبەرىنىڭ بارلىق تام - تورۇسلىرىغا ماھىر رەسسام ۋە ئەپچىل نەققاشلار ئۆزلىرىنىڭ چەكسىز تالانتىنى ئىشقا سېلىپ، سۈرەت ۋە نەقىشلەرنى سىزىشقانىدى.

بۇ مەقبەرىگە تۆت قېرى شەيخ قارايتتى. ئۇلارنىڭ ئۇچى مەقبەرىنى سېرىپ - سۈپۈرىدىغان جارۇبكەش، يەنە بىرى مەقبەرىنىڭ ئىشىكىنى باقىدىغان دەرۋازىۋەن ئىدى. بۇ تۆت قېرى شەيخ ئادەم ئۆمرىنىڭ ئاخىرىدىكى ماغدۇرسىزلىق،

---

① ھازىر بۇ يەر «نەزەر باغ» دەپ ئاتىلىدۇ.

سۇلغۇنلۇق، زەئىپلىك، بىچارىلىكتىن ئىبارەت تۆت بۇرجىنى ھەر بىرى بىردىن ئىگىلىگەندەك قىلاتتى. . .

*　　*　　*

جۇڭغارلار يانتاق قۇدۇق جېڭىدە مۇھەممەت ئىمىن خان باشچىلىقىدىكى سەئىدىيە قوشۇنلىرى تەرىپىدىن تەلتۆكۈس يېڭىلگەندىن كېيىن مۇلكىي قەشقەرىيدە مۇھەممەت ئىمىن خان تەرىپىدىن قاتتىق چەكلەنگەن مەزھەپ ئاداۋىتى يېڭۈاشتىن باش كۆتۈردى. قارا تاغلىقلار مەزھىپىدىكىلەر ئۆتكۈر مەزھەپ قىساسچىلىقى بىلەن ئاقتاغلىقلار مەزھىپىدىكىلەردىن دەھشەتلىك تۇردە ئۆچ ئېلىشقا كىرىشتى. ئۇلار ئاقتاغلىقلار مەزھىپىدىكىلەرنى خۇددى تەلۇە ئىتنى ئۇرغاندەك كوچا - كوچىلاردا تاياق توقماق، تاش بىلەن ئۇرۇپ ئۆلتۈرۈشتى. شۇنداق قىلىپ، بىر - ئىككى كۈن ئىچىدە يالغۇز قەشقەر شەھىرىدىلا قارا تاغلىقلار مەزھىپىدىكى تەلۇىلەرنىڭ قولىدا ئۆلتۈرۈلگەن ئاقتاغلىقلار مەزھىپىدىكىلەرنىڭ سانى تۆت - بەشيۈزگە يەتتى!

قارا تاغلىقلار مەزھىپىدىكى بۇ قۇترىغان تەلۇىلەر قەشقەرلىق باشباشتاق ئادەملەرنى قۇترىتىپ، ياغدۇدىكى مۇھەممەت يۈسۈپ ئىشاننىڭ مەقبەرىسىگە باشلاپ چىقشتى — دە، مەقبەرىنى ھېچبىر ئاياپ ئولتۇرۇشماستىنلا چېقىپ تاشلاشتى ۋە ئاپاق خوجا تەرىپىدىن مەقبەرىگە ئورناتقۇزۇلغان زەر نەقىشلىك گۈزەل ئىشىك - رامىلارغا ۋە تىلاۋەتخانا، ئېتىكاپخانا، جامەگە ئوت قويۇپ، مۇھەممەت يۈسۈپ ئىشاننىڭ مەقبەرىسى بىلەن بىللە كۆيدۈرۈشتى.

بۇ قۇترىغان غالجىرلار ھېلىقى بىچارە تۆت قېرى شەيخنى

خالايىق ئارىسىغا سۆرەپ ئاچىقىشتى ۋە ئۇلارنى دەرھال ئىشقىيە سۇلۇكىدىن ئىسھاقىيە سۇلۇكىگە ئۆتۈشنى بۇيرۇشتى. ئەمما، بۇ تۆت بوۋاي بۇنىڭغا زادى كۆنمىدى. شۇنىڭدىن كېيىن قارا تاغلىقلار مەزھىپىدىكىلەر بۇ تۆت قەبرى شەيخىنىڭ شەربەت كۆلىنىڭ[1] بويىدىكى تۆت تۈپ قەبرى ئۇجمىگە ئېسىپ ئۆلتۈرۈشتى ۋە ئۇلارنىڭ جەستىنى ئۆزلىرى ئېسىلغان ئاشۇ قەبرى ئۇجمىلەر بىلەن بىللە ئوت قويۇپ كۆيدۈرۈشتى.

مۇھەممەت ئىمىن خان بۇ ۋەقەنى دەرھال تەدبىر قوللىنىپ چەكلىمىسە، كېڭىيىپ كېتىشكە كۆزى يەتكەندىن كېيىن دەرھال قەشقەر ھاكىمى مىرزا مۇھەممەت شاھبەگنى (بۇ چاغدا مىرزا مۇھەممەت شاھبەگ قەشقەرگە ھاكىم بولۇپ تەيىنلەنگەندى) تۆت يۈز لەشكەر بىلەن ياغدۇغا ئالمانىنى باستۇرۇشقا ئەۋەتتى.

— ھەي خالايىق، — دەپ نەسىھەت قىلدى مىرزا مۇھەممەت شاھبەگ، — مۇنداق باشباشتاقلىقتىن قولۇڭلارنى تارتىڭلار! بۇنداق خاندىن بىسوراق، ئۆز بېشىمچىلىق بىلەن ئىش قىلغىلى تۇرساڭلار، خانلىق بىلەن سەلتەنەتنىڭ نېمە ئېتىبارى قالىدۇ؟ يا مۇھەممەت ئىمىن خانمۇ خوجىلارغا ئوخشاش قاتىل، خۇنرىز دېگەن ئاتاققا قالسۇن دەمسىلەر؟!...

ئەمما بۇ قۇترىغان خۇنخۇرلارغا مىرزا مۇھەممەت شاھبەگنىڭ ياخشى گەپلەر بىلەن قىلغان نەسىھىتى كار قىلغايمۇ؟ ئاخىر ئۇ چېرىكلىرىگە پەرمان قىلىپ نەق مەيداندىلا باشباشتاق ئادەملەردىن ئىككى - ئۈچىنى چېقىر ئۇجمىگە ئاستۇرۇپ، تۆت-بەشنى چاپتۇرۇپ تاشلىغاندىن كېيىن مالىمان ئاران تىنچىدى...

---

① بۇ كۆل ھېلىمۇ «شەربەت كۆل» دېيىلىدۇ.

* * *

بىر كۈنى، مۇھەممەت ئىمىن خان ئاقسارايدىكى شاھىنشىنىدىن چۈشۈپ، خانگاھىغا قايتماقچى بولۇپ تۇراتتى. سەۋدەر باشى قولىدىكى پەتنۇستا يۆگەكلىك بىر مەكتۇپنى كۆتۈرۈپ كىردى — دە: «ئاپاق خوجىدىن خان ئالىيلىرىغا مەكتۇپ كېلىپتۇ» دېگىنىچە ھېلىقى پەتنۇسنى بېشىدىن ئېگىز قىلىپ كۆتۈردى.

مۇھەممەت ئىمىن خان پەتنۇستىكى ھېلىقى مەكتۇپنى قولىغا ئېلىپ قارىۋىدى، ئۇنىڭدا مۇنداق دەپ يېزىلغانلىقىنى كۆردى:

«. . . ئى ئۇممەتىم، بۇ ئالەم ھادىسىلىرىدىن ھېچكىم قېچىپ قۇتۇلالمايدۇ. قۇدرەتلىك ئاللا ئۆز بەندىسىگە نېمىنى ئىرادەت قىلغان بولسا، شۇنى كۆرمەي ئامال يوق. شۇڭا، سەئىدلەرگە ئىتائەت مۇلازىمەتىدە بولماق، پىرلەرنىڭ دۇئاسىنى ئالماق، نەزەر ـ ئېتىبارلىرىدىن ئۆتمەك ئاللاھ رازىلىقىدۇر! . . . ئاللاھ بىلەن قەسەمكى، مېنىڭ پېشىمنى تۇتقان ھەممە ئەھلى ئۇممەت بەھىش ساۋابىنى كۆرگەي. ھەر ئىككىلا ئالەملىك دەرد ـ ئەلەم، زىيان ـ زەخمەت، پىغان ـ نادامەت، ھەسرەت ـ خۇسۇمەتلەردىن پاك، خالىي، بەدگۇمان بولغاي. قادىر ئاللاغا بولغان ئىشىق تەقدىرى مەندەك بىر ناتىۋاننى ۋەيران ـ سەرسان قىلدى. مۇبادا، ئاللانىڭ ئىرادىسى بويىچە مەن بىچارىنىڭ تەقدىرى غەيرىلىق ئىچىدە ۋەيران بولۇش بولىدىغان بولسا، بۇنىڭغا نېمە ئامال؟ مېنىڭ ئەھۋالىمنى بۇنىڭدىنمۇ ئېنىقراق بايان قىلىشقا تىلىم ئاجىزدۇر. بۇ دىشۋارچىلىقنى مەن يالغۇز تارتىشىم كېرەك. مەن ياقا ئەلدە كۆپ رەنجۇ ـ مۇشەققەتلەرنى تارتتىم. قىلغان گۇناھىم ۋە خىيانىتىم ئۇچۇن بۇنىڭدىن ئون ھەسسە زىيادە جاپا تارتسامۇ

هەق ئىدى!

بۇ مۇشكۈلچىلىكلەر تۈپەيلىدىن جېنىمدىن جاق تويدۇم. شۇڭا، مەن خاندىن ئۆتۈنمەنكى، ئۆلۈپ كېتىپ قالسام، ئۆلۈكۈم يات ئەلدە قالمىسا، شۇڭا، مەنمۇ ۋەتەن تامان يول ئالسام دەيمەن. . .

مۇھەممەت ئىمىن خان ئالىيلىرى باشقىلارنىڭ بوينىدىن ئارغامچا بىلەن باغلانغانلىقىنى كۆرگەندە، بۇ يەردە مېنىڭمۇ بوينۇمنىڭ قىل ئارغامچىدا باغلانغانلىقىنى بىلەمدىكىن؟ مېنىڭ يات ئەلدىكى باشقىلار ئالدىدا يۈزىنى ئېچىشقا خىجىل بولۇپ ئىككى قۇلقىنى يۈزلىرىگە پەردە قىلىپ ياپقان لالما ئىت كەبى ھالىمنى بىلەمدىكىن؟ چاڭقىغان ئادەمنىڭ سۇغا تىلىنىۋاتقىنى سوزغىنىنى كۆرگەندە، مېنىڭدەك بىر ناتۇاننىڭ كۆز يېشىدىن ھاسىل بولغان سەل سۇيىنى كۆز ئالدىغا كەلتۈرەلەمدىكىن؟ باشقا مەھكۇملارنىڭ بوينىغا زەنجىر سېلىنغانلىقىنى كۆرگەندە، مېنىڭ بوينۇمغىمۇ مەھكۇملۇق زەنجىرىنىڭ سېلىنغىنىنى كۆز ئالدىغا كەلتۈرەلەمدىكىن؟ ئۆزى ۋەتەننىڭ ئاستانىسىگە باش قويۇپ ياتقىنىدا، مېنىڭدەك بىر ناتۇان بىچارىگىمۇ باش قويغۇدەك بىر ئورۇن چىقىرىپ بېرىشنى خالامدىكىن؟ . . . »

* * *

مۇھەممەت ئىمىن خان ئاپاق خوجىنىڭ ئۆزىگە يازغان مەكتۇپىنى ئوقۇپ كۆرگەندىن كېيىن ئۇنىڭدىن قاتتىق يىرگەندى. بىراق، ھەرنە بولسىمۇ، ئۆزىنىڭ ئاپاق خوجىغا قول بېرىپ، مۇرىت بولغانلىقىنى ئويلىغىنىدا، ئۇنىڭغا ئېچىنىشى ئاغرىتماي تۇرالمىدى. ئاخىر، ئۇ ئاپاق خوجىغا تاپا ـ تەنە، كايىش تەلەپپۇزى بىلەن تولغان بىر پارچە جاۋاب مەكتۇپ يازدى. بۇ مەكتۇپتا مۇنداق دېيىلگەنىدى:

«. . . ئەگەر سىزدە ئەقەللىي ۋەتەن ئىشقى بولمىغان بولسا، نېمە ئۈچۈن ئۆز ۋەتىنىڭىزگە قالماقلارنى باشلاپ كېلىپ، ئۆز خەلقىڭىزنى ئۇلارغا قۇل قىلىپ بەرمەكچىسىز؟ قويۇڭ بۇنداق كاززاپلىق بىلەن تولغان بىھۇدە گېپىڭىزنى! مۇبادا، سىز راستىنلا سەلتەنەتنى تەرك ئېتىپ، تەرىقەتنى پاناھگاھ قىلىمەن دېسىڭىز، قايتىپ كېلىڭ! چۈنكى، سەلتەنەت باشقا ئىش، تەرىقەت باشقا ئىش! پىر دېگەن ئۆز ۋۇجۇد ـ جېنىنى تەرىقەت يولىدا پىدا قىلىشى كېرەك. ئەگەر پىر سىزدەك بولمىغان بولسا، ئۇنداق پىرنىڭ بىزگە كېرىكى يوق! ئۇنداق پىرنىڭ تەرىقەت سۇلۇكىدىن چىقىپ، ھىدايەت ۋىسالىدىن مەھرۇم بولۇپ ئۆلگىنى ياخشىراق! . . .»

دەۋران ئوچاقلىرىدا كۆپ كۆيۈپ، زامانە قازانلىرىدا كۆپ قاينىغان بۇ ھېيلىگەر ئاپاق خوجا خۇددى كۆپىنى كۆرگەن بۇ قاقباش قېرى پەلەكتەكلا نەيرەڭۋاز ئىدى. ئۇنىڭ يۈزلىرىگە ئالدامچىلىق سىزىقلىرىدىن يۈزلىگەن قورۇقلار چۈشكەنىدى. ئۇنىڭ تىلىدىن ئۆمرىدە بىرەر قېتىممۇ راست سۆز ئۆتۈپ باقمىغانىدى. ئۇ ھېيلە ئەپسۇنلىرىنى ئوقۇشقا باشلىسا، ئۇنى ئاڭلىغان ھەرقانداق بىر كىشىنىڭ تاشتەك قېتىپ كەتكەن قەلبىمۇ مومەك ئېرىپ يۇمشار ئىدى؛ ئەگەر ئۇ بىر ئىشنى تەتۇرىگە بۇراشنى خىيال ئەيلىسە، بىر سۆز بىلەن يۈزلىگەن خاندانىنى بۇزار ئىدى؛ ئۇ ھېيلە ـ مىكىرلەرنى پۇختا ئىگىلەپ شۇنداق ۋايىغا يەتكۈزگەنكى، ھەتتاكى پاشا بىلەن پىلنى بىر ـ بىرىگە جۇپ قىلالايدىغان دەرىجىدە ماھىر ئىدى. ئۇ بۇنداق خۇمسىلىقنى شۇنداق ئۇستىلىق بىلەن قاملاشتۇرۇپ قىلاتتىكى، بۇ ئىشتا پاشا ئۆزىنى كىچىك دەپ ھېس قىلالماس، پىلمۇ ئۆزىنى چوڭ كۆرمەس ئىدى. ئۇ ئۆزىنىڭ ھېيلە ـ مىكىر تەسۋىرىنى بىرمۇ بىر سىيرىپ، مەسنەۋى شېرىنىدىن مەسىلە ـ مەرۇپ قىلغىلى باشلىسا، خالايىق ئۇنىڭ ھۆكۈملىرىگە تېرىقچىلىكمۇ

شەك كەلتۇرمەس ئىدى. ئۇ مۇشۇنداق شېرىن سۆزلەرنى بىلەن ئۆزىنى هوشيار سانايدىغان يۇزلىگەن تاجىدارلارنى مات قىلالايتتى. هالبۇكى، ئۇنىڭ بىساتىدا مۇنداق هىيلە ـ مىكىر مەسنەۋىلىرى گويا كى سامانەك كۆپ ئىدى...

قازارا، ئاپاق خوجا مۇھەممەت ئىمىن خانىنىڭ جاۋاب خېتىنى ئوقۇپ، ئۇنىڭ خۇدايى يۇمشاقلىققا تەمشەلگەنلىكىگە جەزم قىلدى — دە، ئۇنىڭ ئۆزىگە قول بەرگەنلىك سىددا هېسسىياتىدىن پايدىلىنىپ ئۇنىڭ ئەيۋاشقا كەلتۇرۇشكە بەل باغلىدى...

*　　*　　*

«يەتتەلىغان چېلىشقا تويماپتۇ» دېگەندەك، غالدان قازاق خانى بىلەن بولغان ئۇرۇشتا يېڭىلىپ قالغاندىن كېيىن يەنە مۇلكىي قەشقەرىيىگە تاجاۋۇزچىلىق قىلىپ كىرىپ، يانتاق قۇدۇق ئۇرۇشىدا مۇھەممەت ئىمىن خان باشچىلىقىدىكى سەئىدىيە قوشۇنلىرىدىن يېڭىلىپ قېلىپ ئۆزىنى قويارغا يەر تاپالماي نېمە قىلىشنى بىلمەي تۇرغىنىدا، ئاپاق خوجا ئۇنىڭغا مۇنداق بىر ئەقىل كۆرسەتتى:

— ئى غالدان بېشەۋكەتى خان ئالىيلىرى، — دېدى ئۇ، — ئەلھال، مۇلكىي خوتۇنستان خەلقى يەتتە ياشتىن يەتمىش ياشقىچە ئۆز ئىختىيارى بىلەن مۇھەممەت ئىمىن خان ئۈچۈن جان پىدا بولماقتا. مۇبادا، شەھەردە پادىشاهنىڭ پۇقراغا ئىشەنچى ۋە پۇقرانىڭ پادىشاهغا ئىتتىپاقى مۇۋاپىق بولسا، ئۇنداق شەھەرگە بىر يېگانىنىڭ قول سېلىپ، بويسۇندۇرۇپ مەقسىتىگە يەتكەنلىكى هېچقانداق زاماندا، هېچقانداق ماكاندا كۆرۈلمىگەن. شۇڭا، بۇزرۇكلار: «مۇۋەپپەقىيەتلىك بار جايدا دۆلەتمۇ بار، دۆلەت بار يەردە ئەلۋەتتە مۇۋەپپەقىيەتلىك

تەييارداۇر» دەپ ئېيتىشقان. شۇڭا، مۇلكىي خوتۇنستانىنىڭ ئەمدى نەيزە، قىلىچ، گۈرزە بىلەن بويسۇندۇرۇشىڭىز ھەرگىز مۇمكىن ئەمەس. پەقەت ھىيلە ـ تەدبىر بىلەنلا بويسۇندۇرۇش مۇمكىن.

— ساغان زالىڭ، سېنىڭ قانداق ئوبدان تەدبىرىڭ بار؟ — دېدى غالدان ئۇنىڭ سۆزىگە تازا قىزىقماي.

— بىلەمسىز، بىز ئۇيغۇرلاردا: «قۇش يېگىلىپ تورغا چۈشەر، ئادەم يېگىلىپ قولغا چۈشەر» دېگەن بىر ماقال بار. سىزنىڭ لەكمىڭ ـ لەكمىڭ غالىب قوشۇنىڭىز يېگىلمىگەن مۇھەممەت ئىمىن خاننى مەن مۇشۇ ئۈچ ئىلىك ئۇپرىماس تىلىمنى ئىشقا سېلىپ يېگىۋېلىشىم مۇمكىن!

— ساغان زالىڭ! — دەپ كۈلدى جۇڭغار خانى غالدان ئۇنىڭ سۆزىگە ئىشەنمەي، — سەن ئالجىپ قالغان ئوخشىمامسەن؟ بۇ قانداق مۇمكىن بولسۇن؟

— ئى بېشەۋكەتى غالدان خان ئالىيلىرى، — دېدى ئاپاق خوجا ئەستايىدىللىق بىلەن، — كىشىلەرنىڭ كۆڭلىدىكى ئىنتىقام تەسەۋۋۇرىنىڭ تاتلىقلىقى ھەرقانداق ئازاب ـ ئوقۇبەتنىڭ ئاچچىقلىقىنى بېسىپ چۈشىدۇ! شۇڭا، كۆپلىگەن كىشىلەر دۈشمەنلىرىنى ھالاك قىلىش ئۈچۈن ئۆزلىرىنى ئۆلۈمگە تۇتۇپ بېرىشتىن باش تارتىشمىغان. مەن كىچىكىمدە ئوقۇغان «ئەنۋارى سۇھەيلى»[1] دېگەن بىر كىتابتادۇشمەندىن ئىنتىقام ئېلىش ئۈچۈن ئۆزىنى ئۆلۈمگە تۇتۇپ بەرگەن بىر مايمۇننىڭ ھېكايىسى سۆزلەنگەن.

— ئۇ قانداق ھېكايە ئىكەن؟

— بىر ئورمانلىقتا بىر توپ مايمۇنلار ياشايدىكەن، — دەپ ھېكايىسىنى باشلىدى ئاپاق خوجا، — بىر كۈنى، بىر ئېيىق

① پارسلارنىڭ مەسەللەر توپلىمى: «كەلىلە ۋە دىمنە».

بۇ يەردىن ئۆتۈپ قاپتۇ. ئۇ مايمۇنلارنىڭ بىر يەرگە جۇغلىشىپ كۆڭۈللۈك ياشاۋاتقانلىقىنى كۆرۈپ ھەۋىسى كېلىپ، ئۆزىنىڭ چۆل - جاڭگالىنى كېزىپ تىنىم تاپمايدىغانلىقىدىن كۆڭلى پەرىشان بولۇپ، ئۆز - ئۆزىگە: «بىز ھەمىشە چۆل - باياۋانلاردا، تاغۇ - تاشلىقلار ئارىسىدا گىياھلارنىڭ يىلتىزىنى يەپ ھايات كەچۈرىدىكەنمىز. بۇلار جەننەتتەك ماكاندا خۇشاللىق بىلەن ئەتلەستەك چىرايلىق يېشىل ئوت - چۆپلەر ئۈستىدە ئولتۇرۇپ، يېگى مېۋىلەرنى يەپ، كۈلۈشۈپ، ئەيش - ئىشرەت بىلەن ئۆتىدىكەن. جاھاندا بۇنداقمۇ تەڭسىزلىك بولامدۇ؟» دەپتۇ — ده، زۇلۇم پالتىسىنى كۆتۈرۈپ ئۇلارنىڭ راھەت بېغىغا كىرىپ مەئىشەت دەرىخىنى كېسىپ، ئۇلارنىڭ ھۇزۇر - ھالاۋىتىنىڭ داۋاملىشىشىغا بەرھەم بەرمەكچى بولۇپتىكەن، مايمۇنلار جەم بولۇپ ھېلىقى ئېيىققا ھۇجۇم قىلىپ، بىردەمدىلا تالاپ، ئۇنى ياردار قىلىپ قويۇپتۇ.

ئېيىق كۆپ زەخمەت چېكىپ، مايمۇنلار ئارىسىدىن ئاران قېچىپ چىقىپتۇ. ئۇنىڭ تائىپىلىرى ئېيىقنىڭ ھالىنى كۆرۈپ ئەھۋال سوراپتۇ. ھېلىقى ياردار ئېيىق مايمۇنلار بىلەن بولۇپ ئۆتكەن ۋەقەنى ئەينەن بايان قىلىپ بېرىپتۇ — ۋە:

— بىز مۇشۇنداق چوڭ ۋە كۈچلۈك بولۇپ تۇرۇپ، ئاجىز ۋە كىچىككىنە مايمۇنلاردىن مۇشۇنداق ئىزا - ئاھانەت چەكسەك، بىزگە نى ئات، نى نومۇس ئەمەسمۇ؟ كېلىڭلار، ھەممىمىز بىرلىشىپ ھۇجۇم قىلايلۇق، ئۇلارنىڭ ھاياتلىرى مامات كېچىسىگە ئالماشسۇن! — دەپتۇ.

دەۋەتتىن غەيرەتكە، غەزەپتىن ھەربىرىتكە كەلگەن ئېيىقلار نەررە تارتىشىپ مايمۇنلارنىڭ ئورمانلىقىغا يېتىپ كېلىشىپتۇ. مايمۇنلار دۇشمەنلەرنىڭ ھۇجۇمىدىن بىخەۋەر، ئۆيلىرىدە ئارام ئېلىشىپ يېتىشقان ئىكەن. ئۇلار ئېيىقلارنىڭ ھۇجۇمىدىن خەۋەر تېپىپ بولغىچە كۆپلىرى ئۆلۈپ، بەزلىرى يارلىنىپ

قېچىشىپتۇ. ئېيىقلار مايمۇنلارنىڭ ۋەتىنىنى ئۆزىگە ماكان قىلىشىپتۇ.

بۇ مايمۇنلارنىڭ ئارىسىدا مەيمۇن ئىسىملىك زېرەك بىر قېرى مايمۇن بار ئىكەن. ئۇ مايمۇنلار شاھىغا مۇنداق دەپ ئەقىل كۆرسىتىپتۇ:

— ئى ئۇلۇغ شاھىم، مېنىڭ قېرىنداشلىرىم بۇ زالىم ئېيىقلارنىڭ قولىدا نابۇت بولۇشتى. ئەمدى بۇنىڭدىن كېيىن ئۆمۈر ماڭا قانداقمۇ لەززەت بېرەلىسۇن؟ مەن ئۇلارسىز قانداقمۇ راھەت كۆرەلەيمەن؟ شۇڭا، مەن ھەقىر جېنىمدىن كېچىپ، ئەزىز دوستلارنىڭ ئىنتىقامىنى ئېلىشنى خالايمەن!

— ھەي مەيمۇن، — دەپتۇ مايمۇن شاھ ئۇنىڭغا، — ئىنتىقام ئېلىشنىڭ لەززىتى شېرىن. بىراق، ئۆزى ئۆلۈش ھېسابىغا دۇشمەننى ئۆلتۈرۈشنىڭ نېمە ئەھمىيىتى بار؟

— ئەي شاھىم، بۇ ھالىمدىن ئۆلگىنىم ياخشىراق، — دەپتۇ مەيمۇن، — چۈنكى، كۆزۈمنىڭ نۇرى پەرزەنتلىرىمنىڭ دىدارىنى كۆرۈش ئۈچۈن ئىدى. ئەلھال، بۇگۈن ئۇلار قارا تۇپراق قوينىدا يېتىپتۇ؛ كۆڭلۈمنىڭ خۇشلۇقى قوۋۇم - قېرىنداشلىرىمنىڭ سۆھبىتى بىلەن ئىدى. ھالا بۇگۈن ئۇلارنىڭ توپلىشىش خاھىشىغا ئوت چۈشۈپتۇ. ئەمدى مەن ئۇلارنىڭ ھەققىنى ئادا قىلىپ، قېرى جېنىمنى قۇربان قىلىش بەدىلىگە، دوستلارنىڭ پارە - پارە بولغان يۈرىكىگە راھەت مەلھىمىنى قويۇشنى خالايمەن.

— قانداق قىلماقچى سەن؟ — دەپ سوراپتۇ ئۇنىڭدىن مايمۇن شاھ.

— بىر تەدبىر ئويلىدىم، — دەپتۇ مەيمۇن، — ئۇلارنى ئازدۇرۇپ باياۋانغا ئېلىپ چىقىپ، ھالاكەتلىك ئىسسىق چۆل شامىلى بىلەن قاق سېلىپ ئۆلتۈرگەيمەن. مېنىڭ مەسلىھەتىم شۇكى، بۇيرۇق بېرىڭ. مايمۇنلار مېنىڭ چىشلىرىمنى ئۇرۇپ

چاقسۇن، پۇت ـ قوللىرىمنى قايرىپ سۇندۇرۇشسۇن — دە، بىزنىڭ بۇرۇنقى ۋەتىنىمىزنىڭ چېتىگە ئاپىرىپ تاشلىسۇن. بېرىسى ئىككى كۈن، نېرىسى ئۈچ كۈن ئىچىدە سىز ئاۋۇالقى جايىڭىزدا پاراغەت بىلەن ئولتۇرالايسىز. كۆرۈسىزكى، ئۇ چاغدا نە دۈشمەنلىدىن ئەسەر قالسۇن ۋە نە مەندىن خەۋەر بولسۇن! . . .

شۇنداق قىلىپ مايمۇن شاھىنىڭ بۇيرۇقى بىلەن ئەسكەرلەر مەيمۇننىڭ قولاقلىرىنى كېسىپ، چىشلىرىنى چېقىپ، پۇت ـ قوللىرىنى سۇندۇرۇپ، ھېلىقى ئورمانلىقنىڭ بىر چېتىگە ئاپىرىپ تاشلاپتۇ.

مەيمۇن تاڭ ئاتقىچە خۇددى تاشلار ئىرىگۈدەك، تاغلار پەرياد قىلغۇدەك دەرىجىدە ناله ـ زار قىلىپ چىقىپتۇ. ئەتىگەندە ئېيىقلارنىڭ پادىشاھى ئۇنىڭ بۇ بىچارە ھالىنى كۆرۈپ، رەھمى كېلىپ گەپ سوراپتۇ.

— ئى پادىشاھ، مەن مايمۇنلار مەملىكىتىنىڭ ۋەزىرىمەن. ئۇ كۈنى مەن يوق ئىدىم. تۇنۇگۈن قاچقانلار قېشىمىزغا يېتىپ باردى. ھەزرەتلىرىنىڭ بۇ جايغا كەلگەنلىكلىرىدىن خەۋەردار بولدۇم — دە، پادىشاھىمغا: «ساۋابلىق ئىش شۇكى، خىزمەتكارلىق كەمىرىنى بېلىمىزگە باغلاپ، بېشىمىزنى قاشلاپ، قالغان ئۆمرىمىزنى ئېيىق پادىشاھى ئالەمنىڭ خىزمىتىدە ئۆتكۈزۈپ، ئول ھەزرەتنىڭ دۆلىتىنىڭ سايىسىدە زامانىنىڭ زەخمىتىدىن قۇتۇلمقىمىز ھەممىدىن ئەۋزەل» دەپ ئەقىل ـ چارە كۆرسىتىۋېدىم، پادىشاھىم مېنىڭ بۇ گەپلىرىمدىن خاپا بولۇپ، ئەئيانلىرىغا بۇيرۇپ مېنى قاتتىق ئۇردۇرۇپ، مانا مۇشۇ دەرىجىدە خورلاپ، بۇ يەرگە ئەپكىلىپ تاشلىدى ۋە: «قېنى كۆرىمىز، بۇنىڭ ھىمايە قىلغان ئادەملىرى قانداق دادىغا يېتەركىن» دەپ، مېنىڭ قىلغان خىزمەتلىرىمنى ئۇنتۇپ، مۇشۇنچىۋالا ئازابلارنى قىلدى، — دەپ مەيمۇن شۇنداق

يىغلاپتۇكى، ئېيىق پادىشاھنىڭ ھاياسىز كۆزلىرىدىن ئىختىيارسىز ياشلار تۆكۈلۈپتۇ.

— ھازىر ئۇ مايمۇنلار نەدە؟ — دەپ سوراپتۇ ئېيىق پادىشاھ دەرغەزەپ بىلەن.

— بۇ يەرگە يېقىن يەردە بىر باياۋان بار. ئۇلار شۇ باياۋانغا پاناھلىق تىلەپ كېتىشتى. ئۇلار ئەسكەر يىغىپ، قانخور لەشكەرلىرى بىلەن ئەتە سىلىگە ھۇجۇم قىلىشماقچى بولۇپ يۈتۈشتى! — دەپتۇ مەيمۇن.

— دېمەك، سەن ئۇلارنىڭ تۇرغان جايىنى بىلىدىكەنسەن. ئەگەر بىزنى ئۇلارنىڭ ئۈستىگە باشلاپ بارالىساڭ، بىزنىڭ بويىنىمىزغا مىننەت قويالىغان بولاتتىڭ! ئۇلار سېنى كۆپ خارلاپتۇ. ئىنتىقامىڭنى ئېلىۋالغان بولاتتىڭ، — دەپتۇ ئېيىق پادىشاھ ئورنىدىن چاچراپ تۇرۇپ.

— ئەگەر مېنىڭ پۈتۈم ساق بولسا ئىدى، — دەپتۇ مەيمۇن، — سىزنى ئۇلارنىڭ ئۈستىگە باشلاپ باراتتىم — دە، ھەقىقەتنى تونۇمايدىغان بۇ نائىنساپلارنىڭ ئەدىپىنى بىر بېرىپ قويار ئىدىڭىز!

— ئۇنىڭ چارىسىنى مەن قىلىمەن، — دەپتۇ ئېيىق پادىشاھ ۋە دەرھال لەشكەرلىرىنى يىغىپتۇ — دە، مەيمۇننى بىر ئېيىقنىڭ بوينىغا مىنگۈزۈپ، كېچىلەپ يولغا راۋان بولۇپتۇ.

بۇ شۇنداق ئىسسىق ۋە سۇسىز بىر چۆل ئىكەنكى، باھار بولۇتى بۇ چۆلدە ئۈسسۈزلۇقتىن قۇرۇپ قالىدىكەن. بۇ چۆلنىڭ پايانى بولمىغاچقا، بۇ چۆلگە كىرىپ قالغان ھەرقانداق بىر كىشى قايتىپ چىقالمايدىكەن. بۇ چۆلدە سەمۇم دېيىلىدىغان بىر ئىسسىق چۆل شامىلى بار ئىكەنكى، ھەرقانداق نەرسىگە تەگسە، سۇدەك ئېرىتىۋېتىدىكەن. ئۇ شامال قۇم ـ تۇپراقنى تونۇردەك قىزىتىۋېتىدىكەن. شۇ سەۋەبتىن، ھېچقانداق جانىۋار ئۇ يەردە جان ساقلىيالمايدىكەن. ھەرقانداق گىياھ باش چىقارغۇچىلا

ىلتىزىدىن كۆيۈپ كېتىدىكەن.

— چاپسانراق يۈرۈڭلار، — دەپتۇ مەيمۇن ئېيىقلارنى ئالدىرىتىپ، — تاڭ ئېتىشتىن ئىلگىرى يېتىپ بېرىپ، ئۇ بەتبەختلەرنىڭ تەختى ـ سەلتەنىتىنى ۋەيران قىلىپ، ئۆمۈر ئەخلەتلىرىنى بوراندەك سۈپۈرۈپ تاشلايلۇق. كۈن چىقىشتىن ئىلگىرى، ئۇ بۇزۇقلارنى تىرىكلىكىدىن قوغلاپ چىقىرايلۇق!

ئېيىقلار تېز يۈرۈپ، ئۆز پۇتلىرى بىلەن ئەجەل مەيدانىغا كىرىپتۇ. ئاپتاپ چىققان بولسىمۇ، مايمۇنلاردىن ئەسەر يوق ئىمىش. مەيمۇن چىرايلىق گەپلەر بىلەن ئالدىرىتىپ، ئۇلارنى باشلاپ كېتىۋېرىپتۇ. كۈن ئاسمان ئۇچىغا ئۆرلەپ چىقىپتۇ. ئاپتاپ چۆل قوينىنى شۇنداق قىزىتىۋېتىپتۇكى، كىمكى ھاۋاغا قارىسا، پەرۋانىدەك كۆيىدىكەن. يەرگە ئاياغ قويسا، مومدەك ئېرىيدىكەن. ئاپتاپنىڭ قىزىقلىق دەستىدىن ئېيىقلارنىڭ مىڭىسىدىن تۇتۇن چىققىلى تۇرۇپتۇ. بۇ چۆلنىڭ ھاۋاسى بەئەينى تۇتۇنسىز ئوتقا ئوخشايدىكەن.

— قانداق چۆل بۇ؟ ھەيۋىسىدىن يۈرەكلىرىمىز كاۋاپ بولۇپ، جىگەرلىرىمىز كۆيۈپ كەتتىغۇ؟ ئوت يالقۇنىدەك تېز ـ تېز بىزگە قاراپ كېلىۋاتقان نېمە ئۇ؟ — دەپ سوراپتۇ ئېيىق پادىشاھ مەيمۇندىن.

— ھەي زالىملار! — دەپتۇ مەيمۇن، — بۇ ئەجەل بايقۇشى، سەنلەرگە كۆرۈنۈپ كېلىۋاتقىنى ئۆلۈم خەۋەرچىسى، خاتىرجەم بولۇشقىنىكى، ئەگەر يۈز جېنىڭ بولسا، بىرىمۇ قۇتۇلالمايدۇ. ھېلى بىر ئىسسىق شامال چىقىپ، ھەممەڭنى كۈل قىلىپ تاشلايدۇ!

دېگەندەك، ئۇنىڭ سۆزى تۈگىمەستىنلا ئىسسىق شامال چىقىپ، مەيمۇن ۋە ئېيىقلارنى پۈتۈنلەي كۆيدۈرۈپ كۈل قىلىپ تاشلاپتۇ. ئۇلارنىڭ بىرەرسىمۇ ساق قالماپتۇ.

ئۇچىنچى كۈنى، مايمۇن شاھى ئۆزىنىڭ قوۋمىنى باشلاپ ئۆز ماكانىغا — ئورمانلىققا كەلسە، ئورمانلىقنىڭ ئىچىدىن خالىي بولۇپ قالغان ئىكەن. شۇنداق قىلىپ، مايمۇنلار ئۆز ۋەتىنىدە بەختلىك ياشاپ قېلىشىپتۇ...

— ئەگەر مۇھەممەت ئىمىن خان، — دېدى ئاپاق خوجا غالدانغا، مايمۇنلار ھەققىدىكى ھېكايىسىنى تۈگەتكەندىن كېيىن، — رۇستەمنى رويىنتەن بولسىمۇ ۋە ياكى سۇقرات - بۇقرات بولغان تەقدىردىمۇ، مەن ئۇنى بىر نەيرەڭ بىلەنلا بىر نەپەستە بەرجاد قىلۇرمەن! غالدان بېشەۋكەتى خان ئالىيلىرى، خاتىرجەم بولغايسىزكى، مۇلكىي خوتۇنىستانىنى بىرمۇ لەشكەر ئىشلەتمەي ياكى بىر پايمۇ ئوق ئىشلەتمەي تۇرۇپ، سىلىگە يىللىق ئولپان - سېلىقنى تولۇق تۆلەيدىغان قىلىپ بېرىمەن، گېپىم گەپ!

ئۇ غالدان بىلەن قالغان ئىشلارنى پۈتۈشۈۋالغاندىن كېيىن ئېرەن قابۇرغىدىن چالىشقا قاراپ يولغا چىقتى. ئۇ چۆللەرنى كېزىپ، ۋادىلاردىن ئۆتۈپ، تاغلارنى بېسىپ، ئاخىر مۇلكىي قەشقەرىيە زېمىنىغا قەدەم قويدى...

* * *

مىلادى 1682 - يىلى 9 - ئاينىڭ 3 - كۈنى، جۈمە.

مۇھەممەت ئىمىن خان ئاپاق خوجىنى ئاقسارايدا قوبۇل قىلدى. ئۇ ئۇستىگە ئاق تەيلەسۇن ۋە تەختە ئولخەنەكلىك شەيخ كىيىمى كىيىۋالغان بولۇپ، قولىدا گويا ئۆزى قىلماقچى بولغان ھېيلە - نەيرەڭلەرنىڭ ھېسابات-ئېنىقلاش ئۇچۇن، دانىلىرىنىڭ كۆپلۈكىدىن قولى تالغۇدەك دەرىجىدىكى ئېغىر تەسۋىسىنى تۇتۇۋالغانىدى. ئۇنىڭ ئۇستۇبشىدىكى تەيلەسۇن، تەختە ئولخەنەكلىرىنىڭ ئارقاق - ئۆرۈشلىرى ھېيلە - مىكىر

ۋە ئالدامچىلىق يىپلىرىدىن توقۇلغاندەك ئىدى. ئۇنىڭ بۇ سالاپىتىنى كۆرگەن ھەرقانداق بىر كىشى ھەزرىتى خىزىر تىرىكلىك سۈيىنى① تولا ئىچىپ زىرىكىپ، تۇران② زېمىنىغا ئىستراھەتكە ۋە تائەت ـ ئىبادەت قىلغىلى كەلگەن ئوخشايدۇ، دەپ قالاتتى.

ئۇ تەختتە ئولتۇرغان مۇھەممەت ئىمىن خاننى كۆرگىنىدە، پايپىتەك بولۇپ تەزىم قىلىش ئۈچۈن، ئىلىپتەك قەددىنى دالدەك ئەگدى. خان ئۇنىڭدىن:

— ھەزرىتىم، نېمە ۋەجىدىن بۇ يەرگە كەلدىڭىز؟ — دەپ سورىدى.

— مەن بىر بىچارە زاھىدمەن، — دېدى ئاپاق خوجا سۆز باشلاپ، — ئەسلىدە ئۇلۇغ تەڭرىدىن باشقا ھېچقانداق قاياشىم يوق ئىدى. قالماق خانى كېلىپ، پىتنە ـ ئاداۋەت، نىزا ـ تەپرىقات ئوتىنى شۇنداق ئۇلغايتتىكى، ئەلنىڭ تۇرمۇشىنى مەئىشىتىدىن ۋە تىرىكچىلىكتىن ئالىدىغان ھۇزۇر ـ ھالاۋىتى بۇزۇلدى. بەس، ئەمدى قان تۆكمەك بىزگە جايىز ئەمەستۇر. بۇ دۇنيا ھېچكىمگە ۋاپا قىلغان ئەمەس. مەن قالماقتىن ۋاپا ئىزدەپ تولىمۇ خاتا قىلغان ئىكەنمەن، ئەمدى بىلدىمكى، ئادەم بالىسىدىن ۋاپا تەمە قىلغاندىن كۆرە، تەڭرىدىن مېھىر ـ ۋاپا تەمە قىلغان ياخشىراقكەن. مۇشۇ سەۋەبلەر بىلەن ئول قالماقتىن ئۈمىدىمنى بىلىكىمگىچە يۈيۈۋەتتىم. ئەلنىڭ ئەفھالىي ئۆزگەرگەنلىكتىن، مېنىڭ ھالىمۇ خاراپلاشتى. تائەت ـ ئىبادەتتىن ھۇزۇرۇم قالمىدى. شۇڭا، مەن دەھرىي سەلتەنەتتىن ۋاز كېچىپ، غىزا ـ قۇۋۋىتىم بىلەن تەڭرىنى ياد ئېتىپ،

---

① رىۋايەتلەردە ئېيتىلىشىچە، ئىسكەندەر زۇلقەرنەين خىزىر ئەلەيھىسسالام بىلەن تىرىكلىك سۈيىنى ـ ئابىھاياتنى ئىزدەپ زۇلمەتكە بېرىپتۇ. ئىسكەندەر زۇلمەتنىڭ ئىشىكىدە قېلىپ، خىزىر ئەلەيھىسسالام زۇلمەتكە كىرىپ كېتىپتۇ ۋە تىرىكلىك سۈيىنى ئىچىشكە نىسىپ بولۇپتۇ.

② تۇران — تۈركىستانىڭ قەدىمكى نامىلىرىنىڭ بىرى.

ئىستىقامەتتە بولاي دېگەن خىيال بىلەن سىزنى كۆڭلۈم خالاپ قايتىپ كەلدىم. سىزگە خۇدايى ھەمراھ بولماق ماڭا نېسىپ بولدى. ئاجىزەڭىزنى ئەمرىمگە ئالماق ماڭا خۇدايى زاھىر بولدى.

— ئەجەبكى، — دېدى مۇھەممەت ئىمىن خان ئاپاق خوجىنىڭ بۇ سۆزلىرىنى ئاڭلىغاندىن كېيىن، — قالماقلىرىڭىزنى بۇ ئەلگە باشلاپ كەلگەن ھەزرىتىم ئۆزىڭىز ئەمەسمىدىڭىز؟ ھالا بۇگۈن ئۇلاردىن كۆڭلىڭىز قالغىنى نېمىسى؟

— ھەي خان، بۇ سۆزىڭىز تامامەن راست، مەنمۇ راست ئەھۋالنى ئېيتسام، بۇ ئەلگە قالماقلارنى باشلاپ كېلىپ تولىمۇ يامان ئىش قىلغان ئىكەنمەن. شۇنىڭ ئۈچۈنمۇ ئىككى ئالەملىك قارا يۈز بولدۇم. قاچانكى بۇ يەرگە قالماقلار كەلدى، بۇ ئەلدىن ئامانلىق ۋىدالاشتى. ئۇنىڭ ئورنىغا يامانلىق ئالمىشىپ ئەۋج ئالدى، ھەددى ھېسابسىز غەم ـ قايغۇلار پەيدا بولدى. چەك ـ چېگراسىز بالايىئاپەتلەر يۈزلەندى. ئەل ـ يۇرتتا شۇ قەدەر پاسىقلىق ۋە يامان ئىشلار باش كۆتۈردىكى، دىنى ئىسلام بىر ياقتا قالدى. قابىلىيەت ئىگىلىرى غەمناك بولۇپ، ئاردىدىن چىقىپ ھەر تەرەپلەرگە كېتىشتى. دىلغا ئاغرىق سېلىپ، ھەممىسىنى ئازرۇلىرىغا يەتكۈزمىدى! ئەلنىڭ نازۇ ـ نېمەت شاملىرىنىڭ نۇرى كېتىپ، خۇشاللىقى ماتەمگە ئالماشتى! . . .

بۇ مەككار ئاپاق خوجا ئۆزىنىڭ ھالاكەت ئەپسانىسىنى سۆزلەپ، مۇھەممەت ئىمىن خانىنىڭ روشەن كۆزلىرىنى غاپىللىق يېڭىسى بىلەن تىكمەكتە ئىدى، ئۆزىنىڭ سوغۇق ئاھلىرى بىلەن تەخت ئاستىدىكى داق يەردىن چاڭ ـ توزانلار چىقارماقتا ئىدى! ئوتلۇق تىغلىرىدىن توختىماي شولا چىقىرىپ، پىتىنىدىن ئىس ـ تۈتەكلەر پەيدا قىلماقتا ئىدى.

ئاپاق خوجا مۇھەممەت ئىمىن خانىنىڭ ئالدىدا مانا مۇشۇنداق تۆۋەنچىلىك بىلەن ھەدەپ يالۇرۇپ، ئۆزىنىڭ ناتۇۋان

بىچارىلىكىنى بىلدۇرمەكتە ئىدى. سۆزمەنلىك بىلەن كۆپلىگەن دەللىلەرنى كەلتۈرۈپ، ئاخىر ساددا خانىنى قايىل قىلدى. ئىسىت! ئىسىت! ئادەم جىنسى ۋە ئىنسان گۈزەللىكى ھەيلە ـ مىكىرلىك تەدبىرلىرىنى ھەممىتۈللا ئاپاق خوجا ئىشانلىقى ئەنە شۇ پىتنە سۆز، نەيرەڭ ھەربىكەتلىرىدىن بىلىش كېرەك!

— ھەزرىتىم بولسا بىزلەر قول بەرگەن قۇتىبىل ئەقتابى ھىدايىتۈللاھ پىرىمىزدۇر! — دېدى مۇھەممەت ئىمىن خان، — نەسەبتە بارچە سۇلتانلارنىڭ پادىشاھىدۇرسىز. تەرىقەتتە ھەممە مەخپىي سىرلارنى ئاچقۇچىدۇرسىز! سىز بىز بىلەن تۇغقان بولۇشنى خالاپسىز، بۇ ئىشقا خۇشال بولماقتىن باشقا قانداق جاۋاب بېرەلەيمىز؟ بۇزرۇكلار: «ۋەدىگە ۋاپا قىلىڭلار!» دېگەن. شۇڭا، ۋەدە ھەم شەرتكە كىرمەك كېرەك. بولمىسا، ئەلنىڭ قېنىغا ئورۇنسىز زامىن بولۇپ قالىمىز! پارچىلىنىش بۇ ئەلنى ۋەيران قىلدى. ئەمدى ئەھد ـ پەيمانلاشساق، خۇدايى يۇمشاقلىق، تەرىقەت ۋە سەلتەنەت ئادالىتى بىلەن مەملىكىتىمىز ئاۋاتلاشسا ئەجەب ئەمەس!...

ئاپاق خوجا مۇھەممەت ئىمىن خانىنىڭ بۇ سۆزلىرىنى ئاڭلاپ كۆڭلى تەسكىن تاپتى. «ئولۇغلار: ‹ھەيلە ـ مىكىر ئوقىنى دوستلۇق ئوقياسى بىلەن ئاتسا دەل تېگىدۇ!› دەپ بىكارغا ئېيتىشمىغان ئىكەن — دە» دەپ ئويلىدى ئۇ ئىچىدە ئەما ئاپاق خوجا ئۆزىنىڭ خۇشال بولغانلىقىنى زادىلا چاندۇرمىدى. ئۇ خان بىلەن خوشلاشتى — دە، شاھىنشىندىن چىقىپ كەتتى...

باياتىن خان بىلەن ئاپاق خوجىنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى ئۇزۇندىن ـ ئۇزۇنغا سوزۇلغان سۆھبەتكە قۇلاق سېلىپ جىم ئولتۇرغان قەشقەر ھاكىمى مىرزا مۇھەممەت شاھبەگ مۇھەممەت ئىمىن خانىنىڭ دېگەنلىرىنى ئاڭلاپ خۇددى قوقاسقا

دەسسۇالغاندەك بىر ئەندىكتى — دە، ئورنىدىن چاچراپ تۇرۇپ كەتتى ۋە:

— ھەيھات! ھەيھات! خان ھەزرەتلىرى، سەلتەنەت ئىشىدا دىندىن، ئاخىرەتتىن يۈز ئۆرۈپ، قوۋم ـ قېرىنداشلىرىنىڭ مېھرىنى دۇنيانىڭ پۇچەك پۇلىغا ئەرزىمەيدىغان مېھرىگە سانتقان ئاشۇ تۇزكور بىلەن ئەھد ـ پەيمانلىشىش — ئۆزىمىزنى ھالاكەت گىردابىغا ئىتتىرىشتىن دېرەك بېرىدۇ! سەلتەنەت شېرىكلىكنى كۆتۈرمەيدۇ! كۆرۈنۈپ تۇرۇپتۇكى، ئول ئاپاق سىلىنى ھىيلە بىلەن ئۆزىگە جەلپ قىلىۋالدى. غاپىل بولمىغايلا، بۇ ئىشنىڭ ئاقىۋىتىدىن ئاگاھ بولغايلىكى، ئاقىللار ئۆزلىرىنى دۇشمەننىڭ ھىيلە ـ مىكىرىدىن ياخشى مۇھاپىزەت قىلىدۇ. چۈنكى، ھەرقانداق بىر دۇشمەن بىرەر سەۋەب بىلەن ئەسلىدىكى دۇشمەنلىك ھالىتىدىن ئۆزگەرگەن بولسا، ئۇ بەربىر يەنە ئەسلىگە قايتىپ دۇشمەنلىكىنى قىلماي قويمايدۇ. ئانھەزرىتىم، بۇنىڭغا ئاتا بوۋىلىرىمىزدىن قالغان «ئەسلىگە قايتقان چاشقان» دېگەن ئىبرەتلىك ھېكايە ئىسپات بولالايدۇ خان ھەزرەتلىرى بۇ ھېكايەتنى ئاڭلابباقسىلا:

— ئۇ قانداق ھېكايەت ئىكەن؟

— بىر زاھىت سۇ بويىدا تاھارەت ئېلىپ ئولتۇرغانكەن. بىر سار ئۇچۇپ كېلىپ قاپتۇ، — دەپ ھېكايىسىنى باشلىدى مىرزا مۇھەممەت شاھبەگ، — سارنىڭ ئاغزىدا بىر چاشقان بالىسى بار ئىكەن. نەق شۇ جايغا كەلگەندە، چاشقان بالىسى سارنىڭ ئاغزىدىن ئاجراپ زاھىتنىڭ ئالدىغا چۈشۈپتۇ. زاھىتنىڭ رەھمى كېلىپ ئۇنى ئۆيگە ئېلىپ كەپتۇ. «ئەگەر بۇ يەنە چاشقان ھالىتىدە تۇرۇۋەرسە، ئۆينى تېشىپ زىيان يەتكۈزىدۇ» دەپ ئويلىغان زاھىت ھېلىقى چاشقان بالىسىغا دۇئا قىلغانكەن، چاشقان بالىسى زىبا سۇرەتلىك، سەرۋى قامەتلىك، روشەن يۈزلۈك، چىرايلىق قاشلىق، سۇمبۇل چاچلىق ساھىبجامال بىر

قىزغا ئايلىنىپتۇ.

زاھىت ئۇنىڭ چىرايلىق ئىكەنلىكىنى كۆرۈپ: «ئۆز پەرزەنتىڭدەك تەربىيە قىل» دەپ بىر مۇرىتىغا تاپشۇرۇپتۇ. ئۇ قىز بالاغەتكە يېتىپتۇ. بىر كۈنى ئاخشىمى زاھىت ئۇنىڭغا:

— ھەي پەرزەنت، بالاغەتكە يېتىپسەن، سېنى بىركىمگە بەرمەي ئامال يوق. ئەمما، بۇ ئىشنى سېنىڭ رازىلىقىڭ بىلەن قىلىمەن. مەيلى ئادەم ياكى پەرى ۋە ياكى ھەرقانداق مەخلۇقاتنىڭ يۈقىرى ياكى تۆۋەن تەبىقىسىدىن كۆيئوغۇللۇققا كىمنى ئىختىيار قىلساڭ، سېنى شۇنىڭغا بېرەي، — دەپتۇ.

— مەن قۇدرەتلىك، شەۋكەتلىك ۋە يۈقىرى مەرتىۋىلىك ئەرنى خالايمەن، — دەپتۇ قىز.

— ئۇنداق بولسا، سۇپەتلىك ئەر ئاپتاپتۇر، — دەپتۇ زاھىت.

— ئۇ پەلەك ئۈستىدىكى ھەممە نەرسىلەردىن غالىب كېلەلەيدىغان بولسا، مېنى شۇنىڭغا بەر، — دەپتۇ قىز.

— ئەي ئاپتاپ، — دەپتۇ زاھىت، — بۇ قىزىم بەكمۇ چىرايلىق قىز، بۇ مەندىن قۇۋۋەتلىك كۆيئوغۇل تەلەپ قىلدى. شۇڭا، بۇ سېنىڭ نىكاھىڭدا بولسۇن.

ئاپتاپ بۇ سۆزنى ئاڭلاپ خىجالەتتىن يۈزى سارغىيىپ كېتىپتۇ ۋە:

— مەن ساڭا ئۆزۈمدىنمۇ كۈچلۈكرەك بىرسىنى كۆرستەي، ئۇ بولسىمۇ بولۇتتۇر. ئۇ ھەرقاچان پەيدا بولۇپ يۈزۈمنى توسسا، ھەممە ئالەمنى جامالىم يۈزىدىن مەھرۇم قىلىدۇ، — دەپتۇ.

زاھىت بۇلۇتنىڭ قېشىغا كېلىپتۇ ۋە ئۇنىڭغا بايىقى ئىلتىماسىنى سۆزلىگەندىن كېيىن، بۇلۇت ئۈيۈتۇپ، يۈزىدىن تەر تامچىلىرىنى يامغۇزۇپتۇ ۋە:

— ئەگەر مېنى كۈچلۈك ۋە قۇۋۋەتلىك جەھەتتىن ئىختىيار

قىلىدىغان بولسا، قۇۋۇەتلىك بولۇش جەھەتتە مەندىن بوران كۈچلۈك. ھاۋادا ئۇ قاياقنى خالىسا، مېنى شۇ ياققا سۈرۈپ يۈرۈيدۇ، — دەپتۇ.

زاھىت بۇ سۆزگە ئىشىنىپ، بوران قېشىغا بېرىپتۇ ۋە بايىقى ئەرزىنى ئۇنىڭغىمۇ ئىزھار قىلىپتۇ. بورانمۇ ئىزا تارتىپ:

— مەندە ئۇنچىلىك قۇۋۇەت نېمە قىلسۇن؟! بۇ ھاجىتىڭنى تاغقا بېرىپ ئېيتقىن. ئۇنىڭ بىلىكى قاتتىق ۋە شان-شەۋكەتلىك. مېنىڭ ئۇنىڭغا زورلۇق قىلغۇنۇم خۇددى چۈمۈلە تاشقا مۈشت ئاتقانغا ئوخشايدۇ ۋە مېنىڭ پەريادىم ئۇنىڭ قۇلىقىغا خۇددى تۇغما گاسقا گەپ قىلغانچىلىك بىر ئىش بولىدۇ، — دەپتۇ.

زاھىت تاغنىڭ قېشىغا بېرىپتۇ ۋە ئۇنىڭغىمۇ ئەھۋالنى ئېيتىپتۇ. تاغ:

— ھەي زاھىت، چاشقان ماڭا غالىب كېلىدۇ. ئۇ مېنىڭ ھەممە يېرىمنى تېشىپ ئۆتمە-تۆشۈك قىلىۋېتىدۇ. كۆكسۈمنى تېشىپ ئۆڭ قىلىۋالىدۇ. جىسىمىمغا ھەر تەرەپلەردىن زەخمە ئۇرىدۇ. ئۇنىڭدىن مۇداپىئە قىلىشقا ھېچقانداق چارە قىلالمىسەن، — دەپتۇ.

زاھىت قايتىپ كېلىپ، بۇ سۆزلەرنى قىزغا باشتىن-ئاياغ سۆزلەپ بېرىپتۇ. قىز بولسا:

— تاغ راست ئېيتىپتۇ. ئۇنىڭغا چاشقان غالىب كېلىدۇ. مېنى مۇشۇنىڭغا بەرگىن، — دەپتۇ.

زاھىت ئۇ قىزنى چاشقانىنىڭ يېنىغا ئېلىپ بېرىپ ئەھۋالنى ئېيتىپتۇ. ئۇ ھەمجىنسلىق تۇپەيلىدىن ماقۇل بولۇپتۇ ۋە:

— ئۆزۈمگە بىر ھەمراھ تاپسام دەپ ئارزۇ قىلاتتىم لېكىن نە قىلاي، جۈپتۈم ئۆز جىنسىمدىن بولغان بولسا ياخشى بولاتتى، — دەپتۇ.

— بۇ ئىش ئاسان، — دەپتۇ قىز، — زاھىت دۇئا قىلسا،

مەن دەرھال چاشقان بولۇپ، سەن بىلەن ئەيش ـ ئىشرەت قىلىمەن.

زاھىت ئۇلارنىڭ بىر ـ بىرىگە مەيلى بارلىقىنى بىلىپ دۇئا قىلىغانىكەن، قىز يەنە چاشقانغا ئايلىنىپتۇ. زاھىتمۇ ئۇنى ھېلىقى چاشقانغا بېرىپ، ئۆز ئىبادەتخانىسىغا قايتىپ كېتىپتۇ...

— دېمەك، ھەرقانداق دۇشمەن ئەسلى دۇشمەنلىكىگە قايتماي قويمايدۇ! — دېدى مىرزا مۇھەممەت شاھبەگ ھېكايىسىنى تۇگەتكەندىن كېيىن، — تۇزكورلار ئاخىر تۇزكورلۇقىنى قىلمىسا، كۆڭلى مەڭگۇ ئىمىن تاپمايدۇ. مېنىڭ بۇ ئىبرەتلىك ھېكايەتنى ئانھەزرىتىمگە سۆزلەپ بېرىشىمدىكى سەۋەبمۇ دەل ئاشۇ يەردە. تۇزكورلار ھارام نىيەت بىلەن ھارام دۇنيا، ھارام مەئىشەت، ھارام شۆھرەتكە ئىخلاس باغلىغان بەتنىيەت كىشىلەردۇر. چۇنكى، ئۇلارنىڭ يۇرىكى ھەسەتتىن سوقىدۇ. ئۇلارنىڭ بەدىنىدىكى ھەر بىر تال مويى ھەسەتتىن تىك قوپىدۇ. ئۇلارنىڭ ھەسەتلىك قەلبىدە بىر موجۇق تىرىك گۆشنى تىرىك ئادەمگە ئايلاندۇرغان ۋە ئاق سۇت بەرگەن مېھرىبان ئانىلىرى، ئەزىزلەپ ئۆستۇرگەن ئاتىلىرى ۋە كۆيۈمچان قېرىنداشلىرىنىڭ ئەجىر ھەمدەملىكى، ئۇلارنى ئادەمىيلىك قىممىتىگە ۋە ئىززەتلىنىش سالاھىيىتىگە ئېرىشتۇرگەن تەقدىر مۇئەككىلى بولغان جانجان ۋەتىنى يوق بولغان بولىدۇ. ئۇنداقلار ئۆزلىرىنىڭ بەخت ـ سائادىتى، سەلتەنەت قانىتى بولغان ئەل ـ يارەنلىرىنى — قوۋم، خەلقىنى ئۇنتۇغان بولىدۇ. ئۇلارنىڭ مەسلەك، نىيەت ـ ئىقبالى — پۇل، مەنسەپ، شۆھرەت، كەيپ ـ ساپادۇر! ئۇنداقلاردا ۋىجدان دېگەن نەرسە بولمايدۇ. چۇنكى، ئۇلاردىكى ۋىجدان ئۇلارنىڭ ئىنسانىي غۇرۇرى بىلەن تەڭ يوقالغان! بۇ خىلدىكى كىشىلەر تۇزكور بولغاندىمۇ قانداق بولىدۇ دېمەملا، ئانھەزرىتىم؟! ئۇلار

ئۆزلىرىنىڭ ھەممە بەتقىلىق، خۇمسىلىقلىرى بىلەن مۇكەممەللەشكەن تۇزكورلۇق ئەقھالىنى چۈشىنىشكىمۇ تۇزكورلۇق قىلىشىدىغان ئىككى پۈتلۇق مەخلۇقلار ۋە بەتبەختلەردۇر! ئاتا - بوۋىلىرىمىز ئۇنداقلارنىڭ تون - لىباسلىرىنى ئاللا بۇرۇنلا مۇنداق دەپ پىچىپ قويۇشقانىدى: «... تۇزكورغا يان باسقان، بولۇشقان ئەۋلادتىن ۋە دوست - يارەنلەردىن تېنىپ كەتمەكلىك - قاچماقلىق— پەزىلەتتۇر ۋە ئەڭ ئالىي ئىنسانىي ساۋاپدۇر... يەر يۈزىدە تۇزكورنىڭ كۆلكىسىنى ئاڭلاشتىن ئېغىر ئازاب، قاباھەتلىك گۇناھ، ئاچچىق ئەلەم يوقتۇر. تۇزكورنى كۆرمەك — بەتبەختلىكتۇر... ئەي ئامۇ - خاس! تۇزكورلارنى يەكلەڭلار، ئۇلارغا تۇغقان بولماڭلار، دۇئا قىلماڭلار ۋە دۇئا ئالماڭلار، تۇزكور جەسەت دەپنە قىلىنغان زاراتگاھلىققا مېيىت قويماڭلار. تۇزكورنىڭ توۋىسىغا ئىشەنمەڭلار، تۇزكورغا ھۇرمىگەن شىكار ئىتلىرىنى قىرىپ تاشلاڭلار! تۇزكورغا ھۇمىيىش، تۇكۇرۇش - ھەربىر ۋىجدانلىق دۇرۇست ئىنساننىڭ ۋىجدان قەرزىدۇر! تۇزكورلارنى ئۇ ئالەملىك ۋە بۇ ئالەملىك رەسۋا قىلماق، ئۇلارنىڭ ئىپلاس قەدىمىنى پاك زېمىندىن يوقاتماق — ھەربىر ئىنسانغا تاڭلا مەھشەر ئۇچۇن تېپىلغۇسىز ساۋابتۇر. ئىككىلا ئالەملىك شۆھرەت، ئانا سۈتىگە جاۋاب ۋە ئەل - يۇرتقا تۆھپىدۇر... تۇزكور بەندە — ئاللانىڭ غەزەپ گۇلخانى، بەندىنىڭ نەپرەت ئوچىقىدۇر!...»[1]

— . . .

شاھنىشىن ئىچى چۈشىن ئۇچسا ئاڭلانغۇدەك جىمجىتلىق سۈكۇنات ئىچىگە چۆمگەنىدى. خانىمۇ، دۆلەت ئەركانلىرىنىڭمۇ بېشى تۆۋەنگە چۈشكەنىدى. ھەممەيلەن

① «پەتىۋائى شېرىق»، قولىيازما.

مۇھەممەت مىرزا شاھبەگنىڭ بۇ سۆزلىرىنى ئۆزلىرىنىڭ يۈرەك تارازىسىغا سېلىپ ئويلىنىپ ئولتۇراتتى. مۇھەممەت ئىمىن خان ھېچقانداق ئىپادە بىلدۈرمەستىن ئاستا تەخت ئۈستىدىن تۇردى — دە، شاھىنشىندىن چىقىپ كەتتى. . .

*　　*　　*

مۇھەممەت ئىمىن خانىنىڭ مۆھتەرەم خېنىم ئىسىملىك بويىغا يېتىپ قالغان بىر قىزى بار ئىدى. ئاپاق خوجا خان بىلەن كۆرۈشۈپ يانغاندىن كېيىن ئۇنىڭ قىزىنى ئۆزىگە خۇدايى ھەمراھلىققا سورىتىپ ئاتايىتەن كىشى قويدى.

شۇ چاغدىكى سوقۇر ئېتىقاد بويىچە، مۇھەممەت ئىمىن خانمۇ: «ئاپاق خوجىغا قول بېرىپ مۇرىت بولسا، ھەرقانچە گۇناھلىرى بولسىمۇ، ساقىت بولۇر. ئىنسان سۇلۇككە كىرسە، ئورۇن - مەرتىۋىسى بارغانسېرى ئاشۇر. ئاللانىڭ زاتىغا ئۇلىشۇر، ئەبەدىيلىشۇر. شۇڭا، مۇشۇ يول بىلەنلا خۇداغا يېقىنلىشىش مۇمكىن، ھىدايىتۇللا ئاللانىڭ ئەمرى بويىچە مۆمىنلەرگە پىر - ئۇستاز بولۇش ئۈچۈن كەلگەن ئەۋلىيادۇر. پىر - پەيغەمبەر روسۇلىللا بىلەن ئوخشاشتۇر. . .»[1] دەپ قارايتتى. ئۇنىڭ نەزىرىدە ھىدايىتۇللا ئىشان — ئاپاق خوجىغا قېيناتا بولۇپ، خۇدايى ھەمراھلىق مەرتىۋىسىگە ئېرىشىش — سەييىدلىك شاراپىتىگە ئېرىشىشتىكى بىردىنبىر يېقىن يول بولۇپ ھېسابلىناتتى. شۇڭا، ئۇ مىرزا مۇھەممەت شاھبەگنىڭ چىن يۈرىكىدىن چىقىرىپ كۆيۈنۈپ ئېيتقان سەمىمىي نەسىھىتىگە ئەلۋەتتە قۇلاق سالمايتتى.

---

① «تەزكىرەئى ھىدايەت»، قولىيازما.

ئاخىر مۇھەممەت ئىمىن خان قىزى مۆھتەرەم خېنىمنى ئاپاق خوجىغا نىكاھلاپ بەردى. ئاپاق خوجىمۇ دەھرىي ھاكىمىيەت تەمەسىدىن ئۈزۈل ـ كېسىل ۋاز كېچىپ، پەقەت جۇمە خۇتبىسىدىلا جامائەتكە ئىمامىلىق قىلىدىغان، باشقا چاغدا بولسا، ھەزرەتتىكى ئېتىكاپتا ئولتۇرىدىغان، بىر كۈندە يېرىم كۈن مەسنەۋى خارابىاتتىن مەسىلە ـ مەرۇپ قىلىدىغان بولدى. ئۇلار ئەنە شۇنداق ئەھد ـ پەيمان قىلىشىپ كېلىشىم تۈزۈشتى. تارىخچىلار مۇھەممەت ئىمىن خان بىلەن ئاپاق خوجا ئوتتۇرىسىدا تۈزۈلگەن بۇ كېلىشىمنى: «جۇمە كۈنى شەھەرنى شېرىك سوراش كېلىشىمى» دەپ ئاتاشتى. . .

*　　*　　*

مىلادى 1682 ـ يىلى 12 ـ ئاينىڭ 17 ـ كۈنى، جۇمە كېچىسى. يەنى مۇھەممەت ئىمىن خان بىلەن ھىدايىتۇللا ئىشان ئاپاق خوجا ئوتتۇرىسىدا «جۇمە كۈنى شەھەرنى شېرىك سوراش كېلىشىمى» تۈزۈلۈپ يېگىرمە جۇمە ئۆتۈپ، يېگىرمە بىرىنچى جۇمە كىرگەن كېچىسى، ئېغىر ياتقۇ مەھەل.

ئاي ئولتۇرۇپ بولغانىدى. ئەتراپنى قاپقارا زۇلمەت قاپلىغان بولۇپ، ئەتراپتىن جېسەكچىلەرنىڭ تاقىلداقلىرىنى تاقىلدىتىپ «ئەل ئامان!» دەپ ۋارقىراپ قويۇشقان ئاۋازلىرىنى ھېسابقا ئالمىغاندا، ئەتراپ جىمجىت ئىدى. ئاقساراي قوۋۇقلىرىدىكى ساقچىلارمۇ غەپلەت ئۇيقۇسىغا پاتقانىدى. بۇ چاغدا ئېگىز قورغان تېمىدىن بىر تال ئارغامچا پەسكە تاشلاندى. بىر ئادەم بۇ ئارغامچىغا ئېسىلىپ ئوردا ئىچىگە چۈشتى. ئارقىدىنلا ئېگىز سېپىلنىڭ ئۈيەرـ بۇيەرلىرىدىن ئارغامچىغا ئېسىلىپ ئوردا ئىچىگە چۈشۈۋاتقانلارنىڭ قارىسى كۆرۈندى. بۇ ئادەملەر ھەممىسى ئاق سۇف كېپەن كىيىشكەن، يۈزىنى ئاق لاتا

بىلەن ئورنۇپلىشقانىدى. ئۇلار بەئەينى گۆرىستانلىقتىكى ئەرۋاھلارغا ئوخشاش تولىمۇ سىرلىق كۆرىنەتتى. بۇ كىشىلەر بىردەم كۆسۈرلاشقاندىن كېيىن ئۇدۇل مۇھەممەت ئىمىن خانىڭ خابگاھىغا قاراپ شىپقاپ كېلىشكە باشلىدى. بۇنىڭدىن ئۇلارنىڭ ئوردىنىڭ ئەھۋالىدىن پىششىق خەۋەردار ئىكەنلىكىنى كۆرۈۋالماق تەس ئەمەس ئىدى.

— كىم بۇ؟ — دەپ سورىدى خابگاھ خىزمەتچىسى ئۇيقۇچىلىقتا كۆزلىرىنى ئاران ئېچىپ.

— بىز، — دەپ جاۋاب بەردى كېلىۋاتقانلارنىڭ ئاۋىسىدىن بىرەيلەن. ھېلىقى خىزمەتچى جاۋابنى ئاڭلاپ گېزەك ئالمىشىدىغانلار كېلىۋېتىپتۇ دەپ خاتىرجەم بولدى — دە، ئانچە ئېرەڭشىپ كەتمىدى.

بايا تىن «بىز» دەپ جاۋاب بەرگەن ھېلىقى كىشى يېنىدىكىلەرگە ئىشارەت قىلىۋىدى، پىچاقلىق قولىنى كەينىگە تۇتقان نىقابلىق ئىككى ئادەم ئېتىلىپ كېلىپلا ھېلىقى خىزمەتچىنى بوغۇزلاپ تاشلىدى.

— ئىھ. . . — ھېلىقى خىزمەتچى بىر خىرقىراپلا جىم بولدى.

نىقابلىق ئادەملەر خابگاھنىڭ ئىشىكىنى يېنىك تىرىقلاتتى. خانىنىڭ ئېچىدىكى خىزمەتكارلاردىن بىرى ئىشىكنى ئېچىشىغلا، بۇ ئادەملەر خابگاھنىڭ ئېچىگە يوپۇرۇلۇپ بېسىپ كىرگەن پېتى، ئالدىغا ئۇچرىغانلىكى ئادەمنى چوڭ ـ كىچىك، ئەر ـ ئايال دېمەستىن بىر باشتىن قوينى بوغۇزلىغاندەك بوغۇزلاپ تاشلاۋەردى.

مۇھەممەت ئىمىن خان بۇ چاغدا تاشقىرىقى خانىدىكى ئوپۇر ـ توپۇرنى ئاڭلاپ ئويغىنىپ كەتكەنىدى: «كىم؟!» دەپ ۋارقىرىدى. ئۇ، چىراغ يورۇقىدا ئىشىك ئالدىدا تۇرغان يوچۇن بىر ئېگىز ئادەمنى كۆرۈپ بىردىنلا سەگەكلەشتى: «پاسىبان؟!

هاي، قايسىڭ بار؟» دەپ توۋلىغىنچە تەكىيە ئاستىدىكى خەنجەرنى قولىغا ئېلىۋالدى.

هېلىقى ئېگىز بويلۇق يوچۇن ئادەم جاۋابمۇ بەرمەستىن، مۇھەممەت ئىمىن خانىڭ ئۇستىگە تاشلاندى. بۇ چاغدا، مۇھەممەت ئىمىن خانمۇ قولىدىكى خەنجىرىنى هېلىقى ئېگىز بويلۇقنىڭ يۇرىكىگە چەنلەپ ئۇرۇۋېدى، هېلىقى ئادەم يان تەرەپكە داجىۋالدى — دە، تۇنجى زەربىدىن ئامان قالدى. پىچاق ئۇنىڭ قولىغا تېگىدىن ئۆتۈپ كەتتى. ئۇ مۇھەممەت ئىمىن خانىڭ خەنجەر تۇتقان قولىنى بېغىشىدىن چىڭ تۇتۇپ قامالالاپ تۇرۇۋالدى. مۇھەممەت ئىمىن خانمۇ هېلىقى ئادەمنىڭ خەنجەر تۇتقان قولىنى بېغىشىدىنلا قامالالاپ چىڭ تۇتۇۋالدى. ئىككىسى مۇشۇنداق تىركىشىپ تۇرۇپ قېلىشتى. هېلىقى ئادەم ئۆزىنىڭ خانغا تەڭ كېلەلمەسلىكىنى پەملەپ، «هاي موللا ساقى، هاي موللا ساقى!» دەپ ۋارقىرىدى.

مۇھەممەت ئىمىن خان ئىشنىڭ قانداق ئىكەنلىكىنى دەرھال چۈشەندى! ئۆزى ئېلىشۇاتقان دۇشمەن ئاپاق خوجىنىڭ جاللاتلىرىدىن بىرى موللا باقى ئىكەنلىكىنى دەرھال قىياس قىلىپ بىلدى: «هە، ئىش ئەسلىدە مۇنداق ئىكەن — دە، — دېگەن ئەلەمنىڭ خىيال ئۇنىڭ كاللىسىدىن غىل - پال ئۆتتى، — لەنىتى ئاپاق، ئاخىر تۇز كورلۇقىنى قىلىپتۇ! ۋادەرىخ! مىرزا مۇھەممەت شاهبەگ مېنى بۇ ئىشتىن ئاگاهلاندۇرۇپ بەك توسقان ئەمەسمىدى؟ ياخشىلىق شارابىنى تېتىغانىدىم، زۇلۇم نەشتىرىنىڭ ۋاقتى كېلىپتۇ. غەم ۋە مېهنەت چېغى كېلىپ، خۇشاللىق ۋە راهەت سائىتى كېتىپتۇ! ئەمدى مەلۇم بولدىكى، مېنىڭ بۇ مەلئۇن ئاپاق بىلەن خۇدايى هەمراه بولۇشقانلىقىم ئۆزۈمگە ئەجەلنى خۇدايى هەمراه قىلغانلىقىم ئىكەن. نادان بولمىسام، ئۇنىڭغا قول بېرىپ، مۇرىت بۇلارمىدىم؟ نادان بولمىسام، ئۇنىڭ يۇزمىڭ هىيلىلەر بىلەن

قۇرغان تۇزىقىغا ئىلىنارمىدىم؟ مەن نادان مەلئۇن ئاپاق بىرىنچى قېتىم قولغا چۈشكەندىلا، ئۇنىڭ بېشىنى ئېلىپ، ھاياتلىق شېمىنى ئۆچۈرۈشۈم كېرەك ئىدى! ئەمدى كېچىكىپ. . . » ئۇنىڭ ئەلەملىك خىيالىنىڭ ئايىغى چىقماي تۇراتتى، شۇ ئەسنادا يەنە بىر نىقابلىق ئادەم يۈگۈرۈپ كەلگەن پېتى قولىدىكى خەنجىرىنى مۇھەممەت ئىمىن خانىنىڭ ھەلقۇمىغا سۇرۈپلا ئۇنىڭ كانىيىنى ئۈزۈپ تاشلىدى. موللا ساقى ئۇنىڭ قولىنى قويۇپ بېرىپ، بىر تېپىپلا ئۇنى يەردىكى گىلەمگە ياتقۇزۇۋەتتى.

مۇھەممەت ئىمىن خانىنىڭ كۆز قارىچۇقى ئالىيىپ ئولتۇرۇشۇپ كەتتى. ئۇنىڭ قول ـ پۇتلىرى گىلەم ئۈستىدە قالايمىقان تېپچەكلەشكە باشلىدى. ئۇ خۇددى گىلەمنىڭ توپا ـ چىڭنى قېقىۋاتقاندەك قىلىپ بىردەم پۇت ئاتقاندىن كېيىن قىمىر قىلماي جايىدىلا يېتىپ قالدى. پەقەت ئۇنىڭ قىپقىزىل قان ۋە كۆپۈككە تولغان لەۋلىرىدىن ئۇنىڭ جېنىي چىقىۋاتقانلىقىنى قىياس قىلىش مۇمكىن ئىدى. ئۇنىڭ پۇتۇن بەدىنى قانغا بويالغانىدى.

شۇ كۈنى كېچىسى، مۇھەممەت ئىمىن خانىنىڭ كۈيئوغلى — ئۇ قول بەرگەن پىرى ھىدايىتۇللا ئىشان ئاپاق خوجا تەرىپىدىن ئەۋەتىلگەن پىچاقچى سوپىلار مۇھەممەت ئىمىن خاننى ۋە ئۇنىڭ ئۈچ پەرزەنتى، ئىككى مېھمىنى، ئون توققۇز مۇلازىم، خىزمەتكارى بولۇپ جەمئىي يىگىرمە بەش ئادەمنى مۇشۇنداق ۋەھشىيلەرچە سويۇپ تاشلاشتى. ئۆلتۈرۈلگەن بۇ ئىككى مېھماننىڭ بىرى قەشقەر ھاكىمى مىرزا مۇھەممەت شاھبەگ ئىدى!

موللا باقى بىلەن موللا ساقىلار ئاقسارايغا باشلاپ كىرگەن ئاقتاغلىقلار مەزھىپىدىكى بۇ قاتىل سوپىلار ئاپاق خوجا تاپشۇرغان بۇ قانلىق ۋەزىپىنى ئورۇنداپ بولغاندىن كېيىن ئاپاق

خوجىنىڭ تاپشۇرۇقىغا بىنائەن ئاقساراينىڭ ئوت قويۇۋەتتى.

پەنجىرىدىن چىقىۋاتقان ئوت يالقۇنى تۇن زۇلمىتىنىڭ بېشىنى يېرىپ، ئاسمان كۆكسىنى قىزارتىۋەتكەنىدى. دەھشەتلىك ئوت ئاقساراينىڭ ئىشىك ۋە تۆكلۈكلىرىدىن پاتماي يۇقىرىغا كۆتۈرۈلۈپ چىقىۋاتاتتى. قىپقىزىل ئوت يالقۇنى — پاكىز ۋە ئىسسىز ھاسىل بولغان ئوت گۈللىرى تىپتىنچ قاراڭغۇلۇق ئىچىدە ئېچىلماقتا ئىدى. ئېگىز ئاسماندا بىر پارچە قارا بولۇت داۋالغۇپ تۇراتتى. لېكىن، كۈمۈشتەك سامانيولىنى يەنىلا ئوچۇق كۆرگىلى بولاتتى. ئاسماندا يۇلتۇزلار جىمىرلاپ، جاراقلاپ تۇراتتى. ئوت يالقۇنىدا غازاڭ تاشلاپ يالىڭاچلىنىپ قالغان دەل ـ دەرەخلەر قىپقىزىل بولۇپ كەتكەنىدى. ئاقساراينىڭ تاملىرى تىترەپ ئىرغاڭلايتتى ۋە ساراينىڭ ئىچىدىكى ئوت كۆيۈۋاتقان يەرگە ئېتىلىپ كېلىدىغاندەك قىلاتتى. ئۇ يەردە ئوت يالقۇنى تازا شاد ـ خۇرام ئوينىماقتا ئىدى. ئاقساراينىڭ دالان ـ ئايۋانلىرى قىپقىزىل نۇرلارغا تولغان بولۇپ، تۈرۈكلەرنىڭ ئارىسىدىن ئەگرى ـ بۈگرى ئوت تىللىرى چىقىۋاتاتتى. ئىستا قاپقارا بولۇپ كەتكەن ۋاسا جۇپلۇك ئۆگزە بىر دەمنىڭ ئىچىدىلا قىپقىزىل ۋە ئالتۇندەك ئوت شولىسى ئىچىدە قالدى. بۇ شولىلار ئارىسىدىكى تۆكلۈك ـ ئاراشلاردىن گۈلدۈرلەپ ئىس چىقماقتا ئىدى. تاراسلاپ يېرىلغان ئاۋازلار خۇددى تاۋار ـ تورقىلارنىڭ يىرتىلغان ئاۋازىغا ئوخشاپ قالاتتى. ئىس ـ تۈتەك ئارىلاش ئوت يالقۇنى پەنجىرىلەرگە ئۇرۇلماقتا ئىدى. ئوت باغرانسىرى ئۇلغىيىپ كېتىۋاتاتتى. كۆيۈۋاتقان، چاراسلاپ يېرىلىۋاتقان ئاۋازلار ئارىسىدا، ئاندا ـ ساندا

ئادەملەرنىڭ «قۇتقۇزۇڭلار!» دەپ ۋارقىراشقان ناله ـ پەريادلىرى ئاڭلىنىپ قالاتتى. ئەمما، ئاقساراينىڭ ئەتراپلىرى ئاپاق خوجىنىڭ خاس سوپلىرى تەرىپىدىن مەھكەم قامال قىلىۋېلىنغان بولغاچقا، ئىچىگە ھېچكىممۇ كىرەلمەيتتى، ئىچىدىن ھېچكىممۇ چىقالمايتتى.

شۇنداق قىلىپ، ئوت كەتكەن بۇ جۇمە كېچىسى ئون ئىككى ئەۋلاد سەئىدىيە سۇلتانىنى ئاخىرەتكە ئۇزاتقان بۇ ئاقساراي سەئىدىيەلەرنىڭ كەنجىسى بولغان مۇھەممەت ئىمىن خانىنىمۇ مۇشۇنداق پاجىئە ئىچىدە ئاخىرەتكە ئۇزىتىپ قويدى...

تارىخچىلار مۇھەممەت ئىمىن خان قەتلى قىلىنغان بۇ كېچىنى «ئوت كەتكەن كېچە» دەپ ئاتاشتى. بۇ، تارىختا مىڭ توقسان ئۈچىنچى ھىجرى ماھىي زۇلھەججەنىڭ ئەرافات كېچىسى ئىدى!

نەزمە

كۈچۈكىنى باقتى بىراۋ بۆرىنىڭ،
چوڭ بولغاندا يېرىپ قويدى ئۆزىنى.
ياتار ئىدى ئۇ جان بېرىش ئالدىدا،
بىراۋ كېلىپ ئېيتتى يۈرەك سۆزىنى:
سەن سەمرىتسەڭ ئەگەر شۇنداق ياۋىكىنى،
پۈرسەت تېپىپ يېرىپ كېتەر قارىنىڭنى!

— شەيخ سەئىدى